

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№1 (112)

Алматы
«Қазак университеті»
2024

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ №1 (112) наурыз

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

e-mail: tarihhabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Байғунаков Д.С., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., ҚРҰҒА академигі – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Мырзабекова Р.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Миша Майер (Misha Meyer) – профессор, Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры (Германия)

Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор, Хоккайдо университеті Славян-Еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)

Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)

Мехмет Шахингоз (Mehmet Shahingoz), профессор, Гази университеті (Түркия)

Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)

Аманжолова Д.А., т.ғ.д., профессор (Ресей)

Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)

Петер Финке (Peter Finke), профессор, Циорих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Дюсембекова Ж.К., оқытушы (Қазақстан)

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +7 747 125 6790

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Баспа журналдың ішкі мазмұнына жауап бермейді.

ИБ №

Пішімі 60x84/8. Көлемі 16,9 б.т. Тапсырыс № 0.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

1-бөлім
ОТАН ТАРИХЫ

Section 1
DOMESTIC HISTORY

Раздел 1
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Г.З. Искакова^{1*}, А. Ысқақ², Ұ.М. Жолдыбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Нархоз университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gali209@mail.ru

ЖЕТИСУ ОБЛЫСЫНДА ПОШТА-ТЕЛЕГРАФ МЕКЕМЕЛЕР ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бірінші жартысы)

Империя тұсында басқару жүйесі күрделі бірнеше сатылы институтты қамтыды. Түрлі деңгейдегі қарым-қатынастар мен басқару шешімдерінің нәтижелі болуы коммуникацияны дұрыс ұйымдастыру және жүргізуге байланысты болды. Іс жүргізумен қатар пошта қызметі де басқару институттары, мекемелер және азаматтар арасында коммуникативтік рөл атқарады. Коммуникация технологиясының сол уақыттағы маңыздылығы басқару институттары арасында қажетті ақпаратты жазу/тіркеу, бекіту үшін іс жүргізуді, ал бір-бірімен ақпаратпен алмасу үшін пошта байланысын дүниеге әкелуінде. Ақпараттың құндылығы оның жылдам әрі уақытылы жеткізіліп отыруымен өлшенеді. Осылайша, іс жүргізу мен пошта байланысы басқару институтының иерархиясы болып қалыптасты. Бір де бір империялық мекеме өз басқару қызметін кеңсесіз жүргізе алмады, ал мекемелер поштасыз өзара әрекеттесе алмады.

Қарастырылып отырған мақалада жалпы Ресей империясында қалыптасқан пошта-телеграф мекеме қызметкерлерінің иерархиясы мен негізгі қызмет бағыттары қарастырылды. Сонымен қатар, Жетісу облысы мысалында қазақтардың пошта-телеграф мекемелерінде қазақтардың кейбір қызмет тәжірибелері көрсетілген.

Түйін сөздер: коммуникация, пошта, телеграф, коммуникация, пошта жолдары, қатынас жолдары, земстволық пошта, пошта-телеграф қызметкерлері.

G.Z. Iskakova^{1*}, A. Yskak², U.M. Joldybaeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Narxoz University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: gali209@mail.ru

Kazakhs in the service of postal and telegraph institutions in Zhetysu region (second half of the 19th century – first half of the 20th century)

During the era of the Empire, the management system was a complex multi-level institution. The effectiveness of relationships and management decisions at various levels depended on the correct organization and conduct of communications. Along with administration, the postal service also plays a communicative role between administrative agencies and citizens. The importance of communications at that time was that it gave rise to the procedure for recording/registration and coordination of necessary information between government agencies, as well as postal communication for exchanging information with each other. The value of information is measured by its fast and timely delivery. Thus, the administration and postal services formed a hierarchy of the management institution. No imperial institution could carry out its administrative activities without the office, and institutions could not interact without mail.

This article examines the hierarchy and main activities of employees of postal and telegraph institutions that have developed on the territory of the Russian Empire as a whole. In addition, some experience of Kazakhs in postal and telegraph institutions is shown using the example of the Zhetysu region.

Key words: communication, mail, telegraph, post roads, communication routes, zemstvo mail, employees of postal and telegraph institutions.

Г.З. Исакова^{1*}, А. Ысқақ², Ұ.М. Джолдыбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Университет Нархоз, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: gali209@mail.ru

Казахи на службе почтово-телеграфных учреждений Семиреченской области (вторая половина XIX - первая половина XX века)

В эпоху Империи система управления представляла собой сложный многоуровневый институт. Эффективность взаимоотношений и управленческих решений на различных уровнях зависела от правильной организации и проведения коммуникаций. Наряду с администрированием почтовая служба также играет коммуникативную роль между административными учреждениями и гражданами. Важность средств связи в то время заключалась в том, что она породила процедуру записи/регистрации и согласования необходимой информации между учреждениями управления, а также почтовую связь для обмена информацией друг с другом. Ценность информации измеряется ее быстрой и своевременной доставкой. Таким образом, администрация и почтовая связь образовывали иерархию института управления. Ни одно имперское учреждение не могло осуществлять свою административную деятельность без концелярии, а учреждения не могли взаимодействовать без почты.

В данной статье рассмотрены иерархия и основные направления деятельности служащих почтово-телеграфных учреждений, сложившихся на территории Российской империи в целом. Кроме того, показан некоторый опыт казахов в почтово-телеграфных учреждениях на примере Семиреченской области.

Ключевые слова: коммуникация, почта, телеграф, почтовые дороги, пути сообщения, земская почта, служащие почтово-телеграфных учреждений.

Кіріспе

XX ғасырдың басында қазақ шенеуніктері пошта-телеграф, теміржол саласында қызметте белгілі бола бастады. Олар үнемі іс-сапарларда болып, үлкен кеңістікте өздерінің қызметін атқарды. Қарастырылып отырған аймақта негізінен аударма мен іс-жүргізуге тартылған қазақ шенеуніктері өте сирек жағдайда дәрежесі өсіп, шені жоғарылады.

Сонымен қатар, қазақтар почта-телеграф мекемелерінде төменгі санаттағы қызметтерді иеленді. Демек, тасымал және жол қатынасын реттеп, қамтамасыз етіп отыруға септігін тигізді. Қару-жарақ, әскер, техника, тактика сияқты факторлардан бөлек империяның саясатын жүзеге асыруда жетекші, маңызды факторлар – логистика және жабдықтау (logistics and supply) болды (Morrison, 2014:446). XIX ғасырдың ортасындағы Ресей империясы әскерлерінің Орталық Азия мемлекеттеріне әскери компаниялары барысында жергілікті климаттық жағдай мен шаруашылық туралы қазақтардың білімдерін пайдаланған болатын. Демек А.Morrison, жергілікті халық өкілдері жануарларды күтіп, олардың бабын білуі компанияның нәтижесін анықтауда шешуші болғандығын баса көрсетеді (Morrison, 2014:450-pp). Сол сияқты аймақта жергілікті қазақтардың орта туралы білімдері әртүрлі салаларда, соның ішінде пошта

қызметінде, пошта қызметін ұйымдастыруда қолданылды. Демек қарастырылып отырған мақаланың мақсаты Жетісу облысы мысалында қазақтардың пошта-телеграф мекемелерінде қызмет тәжірибелерін көрсету болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Жұмысты жазу барысында әртүрлі іс жүргізу құжаттары, нормативті актілер, орталық және жергілікті пошта-телеграф байланыс мекемелерінің өкімдері, қызметтік хаттары және статистикалық есептері, облыс әкімшілігінің пошта-телеграф ведомстволарының хаттары ҚР Орталық Архивінің 194 («Верненская областная почтово-телеграфная контора Туркестанского почтово-телеграфного округа города Верный Семиреченской области (1872-1917 гг.)») қор материалдарынан қолданылды (ҚР ОМА, 194-қ., 1-т).

Тақырыпты зерттеуде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің № 44 – «Әскери министрліктің Жетісу облыстық басқармасы» («Семиреченское областное правление Военного Министерства») қорында шоғырланған құжаттар пайдаланылды.

Қордың құжаттарын іріктеуде жан-жақтылық принципіне сүйене отырып, архив құжаттарының түпнұсқалық деңгейі мен шынайылығына көз жеткізілді.

Осы деректердің құрамына тоқталсақ, 421-ісінде Жетісу облысының облыстық және уездік басқармаларының қызметкерлерінің жеке құрамы туралы құжаттар топтастырылған. Далалық генерал-губернатордың кеңсесінен Жетісу облыстық әскери губернаторға жолдаған жеке құрам бойынша, атап айтқанда іс жүргізуші, хаткер, аудармашы қызметіне жұмысқа қабылдау туралы хаттары, рапорттары; Жетісу облыстық әскери губернатордың жұмысқа қабылдау, іссапарға жолдау, бір жұмыс орнынан екінші жұмыс орнына ауыстыру, қызметінен босату немесе ауысу туралы бұйрықтары шенеуніктер туралы құнды мәліметтер береді. Сонымен бірге 44-қордың 794-ісінде жинақталған құжаттар орыс патшасы III Александрды еске алу құрметіне орай Жетісу облысының қызметкерлерін марапаттау жөнінде қызықты мағлұматтарды қамтиды. Қазақ шенеуніктері туралы мәліметтер үзінді түрінде берілгеніне қарамастан Жетісу облысының барлық қалалық, уездік, сондай-ақ болыстық, ауылдық басқармаларында жүргізілген іс жүргізу барысын тексеру есептері жеке құрамнан бөлек осы саланың дамуындағы жетістіктер мен кемшіліктерді айқындауға, бағалауға және талдау жасауға мүмкіндік берді (ҚР ОМА, 44-қ., 1-т).

Деректердің келесі тобын «Памятные книжки» құрайды. Бұл Ресей империясында 1830-1917 жылдар аралығында 89 губерния мен облыстарда жыл сайын облыстық статистикалық комитет шығарып отырған ресми ақпараттық құжат еді. Мұнда жалпы тұрғындардың саны, қызметі туралы толық мәлімет алуға болады. Оның ең белгілі басылымдары «Жетісу облысы қызметкерлерінің Адрес-календарында» азаматтық және әскери ведомство басшылары жайында мағлұмат шоғырланған (Адрес календарь, 1897). Сол сияқты алдында айтылған дерек жыл басталмай жарияланған болса, жыл аяқталған уақытта жыл сайын жарияланып отырған деректің «Обзор Семиреченской области». Мақалада 1897, 1898, 1900, 1901, 1905 жылдардағы басылымдары пайдаланылды.

Талдаулар

Ресей империясы кезінде байланыс құралдарын зерттеу XIX ғасырдың 80- жылдары белең ала бастады. Осы кезде Ресейдегі модернизация телеграф пен телефон сияқты жаңа байланыс құралдарына және ескі байланыс құралы

пошта қызметіне деген қызығушылық тудырып, олардың мемлекетте даму перспективалары туралы ойлануларына алып келді.

Ресей империясындағы жалпы және жеке-леген губернияларындағы почта қызметі мен пошта-телеграф мекемелері қызметкерлерінің спецификасы туралы Ресей және шетелдік ғалымдар еңбектерінде көптеп көрініс тапқан. Олар негізінен пошта-телеграф мекеме қызметкерлерінің әлеуметтік статусы, олардың кейбір тарихи оқиғаларға қатысты әрекеттері көрініс тапқан. А Бухгейм Э.О (Бухгейм, 1906) әлемдік деңгейдегі байланыс жүйесіндегі Ресей империясының беделді орын алатынын баса айтады. Кейбір тұстарының кенже қалуының себебі ретінде, халық санының көптігі, территорияның ауқымдылығы көрсетіледі. Ал жекелеген губерниялар бойынша салыстармалы талдау жасауға мүмкіндік беретін еңбектер қатарында К.В.Базилевич (Базилевич, 1927), В.Морев (Морев, 2019: 203-208), М. Ромашова (Ромашова, 2005), Е.В Муминова (Муминова, 2009), И.И.Воронов (Воронов, 2020: 165-173) еңбектерін қарастыруға болады. Ал З.Әділбекова еңбегінде Қазақстандағы пошта мекемелерінің тәжірибесі көрініс тапқан (Әділбекова, 2015: 41-43). Сонымен қатар, қазақ шенеуніктерінің аталмыш салада қызметі туралы мәселені анықтау мақсатында А.А Айтмухамбетов (Айтмухамбетов, 2010), М.Р. Сатенова (Сатенова, 2014), Султанғалиева Г.С. (Султанғалиева, 2020), Далаева Т. (Далаева, 2016) еңбектері басшылыққа алынды.

Сонымен қатар, әлемдік пошта қызметінің тәжірибелері Еуропа мемлекеттерінің Германия, Ұлы Британия және отар мемлекеттердің бірі Үндістан мемлекеттер мысалында зерттеулерінде қарастырды (Gupta Devyani, 2010).

Зерттеу нәтижелері

Жетісу облысында пошта-телеграф мекемелері

Ресей империясында жалпы заңнамаға сәйкес, пошта-телеграф мекемелерінің келесі иерархиясы қолданыста болды: пошталар мен телеграфтардың бас басқармасы, пошта-телеграф округтері, пошта-телеграф конторолары мен бөлімдері (Главное управление почт и телеграфов, почтово-телеграфные округа, почтово-телеграфные конторы и отделения, почтовые станции.) (Базилевич, 1927: 121-123). «Сборник постановлений и распоряжений по Почтово-телеграфному ведомству» құжатта келесідей ақпарат

беріледі: «Ресей империясында хат алмасу үшін келесі пошта орындары құрылды: Поштамттар; Пошта бөлімшелері: губерниялық, облыстық, шекаралық және уездік; Пошта бөлімшелері: елді мекендерде және кейбір провинциялық қалаларда (қалалық) құрылды» (Россия. Главное управление, 1885:7). Осыған сәйкес Жетісу облысындағы пошта ведомстволарының иерархиясы жалпы империяға дағы жүйеге сәйкес қалыптасты. Мәселен, 1872 жылы Түркістан почта-телеграф округіне Жетісу облыс пошта конторасы қарады. Оның құрамында: Копальский, Токмакский, Лепсинский уезд пошта-конторалары; Каракольский, Сергиопольский, Үржарский, Кульджинский Пошта бөлімдері болды (ҚР ОМА 194-қ., 1-т., 3-іс., 9-10 парақ). Жетісу облысының пошта басқарма бастығы (управляющий почтовой частью Семиреченской области) жылдық есебінде Жетісу облысында 6 пошта тракттары, 86 пошта станциялары, 23 пошта жәшіктері болып, ол жәшіктер күніне 1-2 рет жөнелтілетін болған (ҚР ОМА 194-қ., 1-т., 19а-іс., 122 парақ). Ал 1884 жылы облыста пошта және телеграф мекемелері бір басқармаға қарайтын болды. Барлық пошта-телеграф мекемелері 28 мамыр 1886 жылы қайта құрылған Түркістан пошта-телеграф округіне кірді (Обзор Семиреченской области, 1889:57). 1882-1899 жылдары Жетісу облысында 15-19 пошта-телеграф мекемелері қызмет жасады. Олардың ішінде пошто-телеграф конторалары (Верненская (III класс), Джаркенсткая және Кульджинская (V класс), Копальская, Пішпекская, Сергиопольская, Царицынская, Бахтинская (VI класс)), пошта-телеграф бөлімдері (отделения) (Борохузирское, Илийское, Мало-Аягузское, Отарское, Урджарское), пошта конторалары (Лепсинская, Прежевальская (VI класс)) және почта бөлімдері (Нарынское, Сарканское, Токмакское) (Обзор Семиреченской области, 1890 79).

1882-1899 аралығында ұзақтығы 2168 $\frac{3}{4}$ верстаға (шамамен 2312,8224 км) жеткен 6 пошта тракттарында 76-138 маман жұмыс жасады. Мәселен, 1897 жылғы статистика бойынша 990 107 халқы (Обзор Семиреченской области, 1897) бар Жетісу облысына 137 маманы бар 20 пошта мекемелері ғана қызмет көрсетті. Әрбір қызметкер шамамен 7000 тұрғынға қызмет жасады.

Пошта тракттарын күтіп ұстау міндеттемелері

Басқа мемлекеттер тарихынан көретініміздей, пошта жүйесі континентке империя

ішкерілей еніп жатқан әскердің коммуникациялық қажеттіліктерін қамтамасыз етіп, Пошта жүйесінен түскен артық табыс не болмаса салықтың бір бөлігі әскери бөлімдерге жұмсалды (Gupta Devyani, 2010:570).

Жетісу облысында пошта станциялары әскер уақытша тұрақтайтын, провизиямен және басқа қажеттіліктермен қамтамасыз етілетін орындарға айналды. Мәселен, жылда негізгі пошта тракты бойымен Түркістан әскери округіне әскер қатарына жаңадан шақырылғандар және қайтар жолда осы бағытта төменгі шенді запастағы әскерилер өтетін болған. Сонымен қатар, Қытаймен шекарада әскерді орналастыру қажеттілігінен осы пошта тракты арқылы үлкен көлемде әскер екі бағытта да жүріп тұрды. Киіз үй тігіп шығынданбас үшін 1881 жылы Қапал уезінің волостарында өздерінің есептерінен өтіп бара жатқан әскерлер үшін пошта станцияларының жанынан казармалар салынды. Кейін басқа уездерде де осы тәжірибе қолдана бастады (Обзор Семиреченской области, 1882, 37). 1882 жылдың өзінде өтіп бара жатқан әскер үшін жергілікті қазақтар 2670 киіз үй, 2320 қой және 270 ірі қара, 767 сажын отын жеткізді. Қазақтарға жеткізілген тауардың бағасы әділетті төленбей олар 98100 рубль көлемінде шығын көрді. Құжаттардан көретініміздей әскер үшін жергілікті қазақтар мал мен киіз үй тігу міндеттерін атқарды (1883 жылы жойылды) (Обзор Семиреченской области, 1883:35-36). 1883 жылы Верный-Қапал тракты бойында осындай казармалар мына станцияларда тұрғызылды: Ақсу (Аксуйской) (1 950 р.), Абакумовск (Абакумовской) (2 000 р.), Арасан (Арасанской) (2 000 р.), Ак-ичкинской (1 900 р.), Сарыбулак (Сарыбулакской) (1 900 р.), Қарақұлак (Каракулакской) (1 900 р.), Джангыз-Агачской (1 900 р.), Царицынск (Царицынской) (1 900 р.), Кугалинск (Кугалинской) (1 900 р.), Алтын-Емел (Алтын-Эмельской) (2 200 р.), Куян-Кузской (2 000 р.), Карачекинской (2 000 р.), Чингильдинской (2 300 р.), Кутентайской (2 800 р.) (Обзор Семиреченской области, 1884:29). Ал Нарын пошта тракты бойында өтетін әскер үшін казармалар мен ғимараттар 1883 жылы мына станцияларда салынды: Көкмойнақ (Кокмайнакск) (3 056 р., 18 к.), Караункурсткой (2 345 р. 30 к.) (Рабочая комиссия по изучению Туркестано-Сибирского железнодорожного округа, 1909:29).

Сол сияқты, Жетісу облысында қатынас жолдары негізінен грунт жолдары арқылы жүзеге асырылғандықтан, пошта XIX ғасырдың екінші жартысында тек жылқымен және арба-

лармен (обоз) тасымалданды. Шамамен грунт жолдарының ұзындығы 2156 $\frac{1}{4}$ верст (2300,0208 км) болып, ол жолдармен жылына пошта шамамен 946 334 верст (1009549,1112 км) жүріп өтетін еді (ҚР ОМА 194-қ.1-т., 19а-іс, 122 парақ).

Пошта трактырын земский және қоғамдық станица және село капиталы есебінен және жергілікті халық еңбегімен жолды күтіп-баптау жүргізілді. Сол себепті, пошта трактыры басқа жолдарға қарағанда жақсы жағдайда болды (Рабочая комиссия по изучению Туркестано-Сибирского, 1909:145). К. П. фон Кауфманның есебін қарайтын болсақ онда пошта станцияларын (содержание) қамтамасыз ету станцияға жақын орналасқан рулар мен оларды басқаратын билерге жүктелді делінген. Олардың негізгі міндеттеріне мыналар кірді: станцияны үш жылқы, үш ямщикпен, станция ғимаратының құрылысын, жылуын және тазалығын сияқты шаруашылық жақтарын қамтамасыз ету болды. Бийлер мен олардың рулары жылына ұсынған жылқылары үшін 120 рубль, ал шаруашылық жағынан жасалған жұмыстарына 360 рубль төлеп отырды. Ал қазынадан станцияға үш жылқы, арба мен ат әбзелдері беріліп, оларды жөндеу жұмыстарын да қамтамасыз ету қажет еді (Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К. П. фон Кауфмана, 1881:13).

Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы уақытша ереже бойынша (§330) көпірлерді, жолдар мен пошта трактырын жөндеу мен күтіп ұстау бойынша салықтар жергілікті көшпелілерге жүктелгені туралы көрсетілген. Пошта және басқа да трактыр бойындағы көпірлерді жөндеу жұмыстарына әр үйден (с кибитки) 10-нан 15 копейға дейінгі сомма ерекше салық алынып отырды. Сонымен қатар, еңбекпен өтелетін салықты да көшпелілер өтеп отырды (Обзор Семиреченской области, 1883:35).

Бұдан көретініміз пошта трактырын және ондағы көпірлерді салу мен жөндеу жұмыстары жергілікті қазақ халқына жүктелді. Пошта трактыры басқа жолдарға қарағанда сапасы жақсы болуына байланысты үнемі қолданыста болып, жергілікті қазақ халқының еңбегі мен ресурстарын пайдаланып отырып, ауыртпашылық болып мойындарына ілінді.

Пошта-телеграф қызметкерлері.

XIX ғасырдың екінші жартысында-XX ғасырдың басында пошта-телеграф мекемелерінде әртүрлі әлеуметтік топ өкілдері қызмет жаса-

ды. 1851-1885 жылдар аралығында (в почтовой службе Управляющий почтовой частью) пошта қызметін аймақта **Пошта Басқарма бастығы** басқарды. Ал оның негізгі функциясы қарамағындағы мекемелерінің қаржылық қызметін бақылап, пошта қызметін ұйымдастыру туралы жарғыларды жариялап, уездік пошта контораларының Пошта департаментінің тапсырмаларының орыдалуын қадағалап, пошта-телеграф мекемелерінің қызметкерлерін жұмысқа қабылдап, қызметтен босату туралы шешім қабылдады. Қызметкерлерді сiңiрген еңбегiне қарай разрядтан разрядқа ауысуын бекiтiп отырды. Пошта мекемелерiнiң бастықтары жергiлiктi жерде дәл осы қызметтердi атқарып отырды, тек уезд немесе белгiлi пошта станциясымен шектелiп отырды.

Пошта Басқарма бастығының орынбасары (помощник урпавляющего почтовой частью) немесе пошта конторасының басшысы (начальник почтовой конторы). Барлық пошта қызметкерлері б разрядқа бөлінеді. Бұл разрядқа күзетшілер, хат таратушылар (сторожа и рассылные) сияқты ұсақ қызметкерлер кірмеді. Пошта конторасының мамандар саны орта есеппен 10-11 адам болатын.

Пошта-телеграф мекемелерінің қызметкерлері толықтай мемлекетпен қамтамасыз етілді. Жалақыдан бөлек оларға обмундированияға және тамағына қосымша ақша беріліп отырды. Қызметкерлерді дәрежеден дәрежеге ауыстыру басқарма бастығының құзыретінде болды. Ал оларды өз кезегінде пошта немесе телеграф департаменті дәрежесін көтеріп отырды. Телеграф департаментінде шенеуліктердің дәрежесін көтері әдетте жылына 3 рет жүзеге асырылатын: 1-қаңтарда, 1-мамырды, 11-қыркүйекте. 1885 жылы пошта мен телеграф ведомстволарының бірігуіне байланысты «пошта-телеграф шенеулігі» деген ұғым 1918 жылға дейін қолданылып келді.

Пошта–телеграф округінде (ПТО) **округ басшысы** (начальник округа), екі көмекшісі, іс жүргізуші, есепші (бухгалтерден), олардың екі-екіден көмекшілері; екі бас механик (старшие механики) және үш кіші механик. Шамамен 14 адам қызмет жасады. Пошта –телеграф округінде басқару мен координацияны пошта-телеграф округінің басшысы жүзеге асырды. Ол пошта мен телеграф басқарманың алдында жауапты болды. Оның тікелей қол астында екі көмекшісі, бас механик және іс жүргізу бөлімі қызмет жасады. Оның көмекшілері пошта және

телеграф мекемелерін әкімшілік басқару мен бақылау, жазалау бөлімі (экзекуторная часть) (қызметкерлерді жазалау мен штраф салумен байланысты). Бас механик пошта-телеграф округінің техникалық қамтамасыз етілуіне жауапты болды (Ромашов, 2005:140-145).

Қазақ ямщиктері.

Поштада төменгі санаттағы позициялардың бірі болған ямщиктер, көп жағдайда қазақтардан шыққан тұлғалар болатын. Ямщик – (ямская гоньба) атпен пошта және басқа заттар тасымалымен айналысатын тұлға. Олардың негізгі қызметі пошта тасымалымен және пошта станцияларының шаруашылығымен (қораларды, мастерскойларды күтіп қстау, экипажды жөндеу т.б.) айналысу еді. Шарт талаптарын орындау үшін олардың мықты, төзімді жылқылары, сапалы әбзелдері, шаналары мен арбалары болуы

керек еді. Каретниктер (каретники) – кареталар мен басқа да экипаждарға арналған сарайлар. Ямская гоньбамен айналысу үшін ямщиктерде сәйкесінше дағдылары мен қасиеттері болуы шартты еді. Олар физикалық мықты, төзімді, тәртіпті болып, жергілікті климаттық ерекшеліктер мен айналадағы орта ерекшеліктері туралы білімі бар тұлғалар болуы керек еді. Қазақстан территориясындағы пошта тасымалын күрделендірген бірнеше факторларды айтатын болсақ: қыста қатал климаттық жағдай, географиялық ерекшеліктер, елді мекендер мен пошта станциялары аралығындағы үлкен қашықтықтар, күндіз де, түнде де үнемі далалық жағдайда жұмыс істеу. Сонымен қатар, ямщиктің жұмысында ең негізгісі бұл жылқы күтімі болды. Оларды баптап күту, ұзақ жолға дайындау ямщиктің жұмысының өнімді болуының негізі еді.

1-кесте – Верный пошта-телеграф конторасы қарамағындағы станциялардағы ямщиктер 1911 жыл (ҚР ОМА 194-к, 1-т, 87-іс, 28 арты, 30 арты, 32 арты, 34 арты, 36 арты, 38 арты парақтар).

№	Станция атаулары	Жоспарланған сан	Қызметкерлер саны	Жасы мен мекендеу қағазы
1	Любавинская	12	Орыс 0, қазақтар 12	Екуінде мекендеу қағазы жоқ
2	Казанско-Богородская	11	Орыс 1, қазақтар 0	20 мен 48 жас арасы
3	Самсинская	11	Орыс 0, қазақтар 9	
4	Таргапская	12	Орыс 0, қазақтар 11	
5	Отарская	13	Орыс 0, қазақтар 13	
6	Курдайская	13	Орыс 0, қазақтар 13	

Басқа аймақтардағыдай жолдамаларды (посылка) тасымалдау обозбен жүргізілді. Обозды жүргізбес бұрын 10 күндей жылқыларды дайындайтын (откармливали). Обоз жүретін бірінші күні жылқыларға азық берілмеді, Екінші станцияда тек бір пуд сұлұны бес жылқыға бөліп, бір ұрттам су берілетін. Жем мен судың мөлшері станциядан станцияға өткен сайын ұлғайып, соңында ішіп-жеуіне еркіндік берілді.

Ямщиктер қазақтар арасынан да болды. Оларға негізгі талап: болыс басшысымен берілетін «благонадежность» туралы куәлік (удостоверение о благонадежности), жастары шамамен 20 мен 48 жас аралығында болу керек еді. Соның негізінде жұмысқа қабылданатын. Солардың ішінде Қарғалы болысының № 5 ауыл тұрғындары Мамин Тұрсынбеков, Нұрмақ Данияров, Ботпай болыстығының тұрғыны Әбдібай Нарбеков. Жетісу облысындағы кейбір станцияларда олардың саны ғана көрсетілген. Одан

оларда негізінен ямщиктер қазақтар болғанын көре аламыз (**Кесте-1**).

Қазақ шенеуніктері.

Ғалымдардың зерттеулеріне сәйкес XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ шенеуніктері өздеріне бейтаныс болып келген салалардың бірі пошта-телеграф мекемелерінде қызмет жасай бастаған. Қазақтар арасында бұл сала аса белгілі бола қоймаған ба, әлде қол жетімсіз болғандықтан ба, олардың саны өте аз болғанын көре аламыз. Мәселен, 1901 жылы наурыз айында Дала генерал-губернаторлығы кеңсе басқарма бастығы В.С. Лосевский Омск пошта тасымалы бөлім бастығы С.И. Успенскийге Султан Еш-Мұхаммед Сүйік-оғлы Аблайхановтың ұлы сұлтан Аблайханов – Мадальханды разъездной шенеунік ретінде қызметке алуға өтініш білдіреді. Алайда, осы салада тәжірибесі екі жылдан кем емес және пошта іс-жүргізуінде белгілі

дағдылары мен білімі бар тұлғаларға басымдық берілетіндіктен, өтініш қанағаттандырылмады (Сатенова, 2014). Сол сияқты, бізге белгілі болған тұлғалардың ішінде мәселен, Омск пошта-телеграф округінде Досмухамед Кеменгеров, титулярды кеңесші (титулярный советник) IV разрядты шенеунік, кейін коллежский советник VI разрядты шенеунік дәрежесіне жеткен еді. Ол Омск пошта-телеграф округінде Ақмола, Тобольск контораларында қызмет жасады (Айтмухамбетов, 2010:130-131).

Алайда осындай жетістіктер Қазақстан бойынша өте сирек болып, қазақ шенеуніктерінің басым көпшілігі әртүрлі билік органдарында тек аударма және іс жүргізу ісіне тартылды. Мұның өзіндік себебі іс жүргізу басқарудың салаларын өзара байланыстырушы құрал болғандықтан әрі құжаттық ақпаратпен алмасуды қамтамасыз етуіне орай маңызды сала ретінде қарастырылады. Сол себепті бұл салаға жергілікті халықтың дәстүрін, мемлекеттік құрылымын білетін арнайы кәсіби әскери білімі мен дайындығы бар мамандар қажет болды.

Хаткерлер мен іс жүргізушілерді даярлау ісі бірқатар өңірлерде түрлі оқу орындарының ашылуымен басталды. Олар басқарудың әр деңгейіндегі іс жүргізуді ұйымдастыру және бақылауға жауапты мамандар болды. Танымал Омбы азия училищесі хаткерлер мен іс жүргізушілерді даярлаудың алғашқы орталығы болса, онан бөлек Омбы азия аудармашылар мектебі, Құлжадағы аудармашылар мектебі, Қазан университетінің шығыстану факультеті аудармашы мамандарын даярлаумен іс жүргізуші саласын мамандармен қамтамасыз етіп отырды.

Омбы азия мектебі 1789 ж. Орта қазақтарымен және басқа да азия халықтарымен қарым-қатынас орнату мақсатында татар тілінің тілмаштарын даярлау үшін ашылған алғашқы оқу орнының бірі болатын (Золотов, 2020: 157). Мектепте тілмаштар мен аудармашылар даярланатын. Император I Николайдың жарлығына сәйкес 1837 ж. 17 қаңтарда Омбы азия мектебі қысқартылып, Сібір линейлік казак әскері училищесінің жанында шығыс тілдері мен топографтардың жеке класы ашылады (Из истории Сибирского (Омского) кадетского корпуса).

Мемлекеттік қызметшілерді даярлайтын барлық оқу орындарының бірі Омбы Азия аудармашылар мектебі болғаны белгілі. Т.Т.Далаеваның пікірінше, «осы мектепте білім алуға деген ұмтылыс, әрине, «қара сүйектен» шыққан қазақтардың уездік приказдар мен болы-

старда мемлекеттік қызметке жұмысқа тұруымен және жергілікті деңгейде басқару ісіне араласумен байланысты болды. Көбінесе мансаптағы алғашқы қадам кеңсе қызметкері – хаткерлер болды. Білім алушыларға, сыртқы округтерде мектеп ашуға және қажетті жәрдемақыларына қаражат Омбы округтік қазынасынан бөлінетін» (Далаева, 2016: 83).

Тағы бір айта кетерлігі, колониялардағы аудармашы мамандығы орыс шенеуніктері үшін қаржылық жағынан аса тартымды болмаған. Қазандағы шығыстану факультетін бітірген жас мамандар орталық мекемелерде, атап айтқанда, метрополияның министрліктерінде мансап жасауды жөн көрген. Ресей империясының Шығысында бұл жағдай күрделене түскен соң, тіпті Орынбор губернаторы 1845 жылы 1 желтоқсанда Қазан университетіне татар тілінің аудармашыларын жұмысқа үміткерлер ретінде қабылдау туралы өтініш білдіреді. Өйткені университетті аяқтаған түлектер жалақысы төмен жұмысқа орналасқысы келмей, оқуын тастап жататын. Империяның мансап құру және шығыстанушыларды жұмысқа алу туралы қабылдаған осы шешіміне сәйкес Қазан университетінің шәкіртақыға оқыған түлектері кемінде алты жыл міндетті мемлекеттік қызмет орындауға міндеттеледі (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 29).

Архив құжаттары негізінде іс жүргізу саласында жұмыс істейтін қызметкерлер туралы анықталған мәліметтер бойынша мәселен, Жетісу облыстық басқармасының штат құрамына: іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі, іс жүргізушілер, іс жүргізуші көмекшілері, архивариус және тіркеушілер, кітапханашы, кеңсе шенеуніктері мен кеңсе қызметкерлері, аудармашылар кірген. Верный қаласының мекемелерінде хаткершілер, іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі, іс жүргізушілер, кеңсе шенеуніктері, кеңсе қызметкерлері, жазбаша және ауызша аудармашылар жұмыс істеген. Уездік мекемелерде хаткерлер, кеңсе қызметкерлері, кеңсе қызметкерлері, жазбаша және ауызша аудармашылар жұмыс істесе, болыс деңгейіндегі кеңсе жұмыстарын хаткерлер (писарь) орындаған.

Тақырыпты зерттеу аясында іс жүргізу саласы мамандарына қойылатын біліктілік талаптары кездеспесе де, 1885 ж. 20 сәуірде Түркістан генерал-губернаторының бұйрығымен «Түркістан өлкесінің лауазымды аудармашыларына арналған нұсқаулық» бекітіледі (Инструкция, 2016: 307-312). Бұл нұсқаулық Түркістан бойынша аудармашыларды «ресми аудармашылар»

деп атауды және олардың орыс тілінен жергілікті тілдерге аударма жасаудың белгілі талаптарын белгілейді. Аса мәртебелі императордың жоғарғы титулдары мен атақтары, Түркістан өлкесіндегі үкіметтік мекемелердің атаулары, олардың қызметкерлерінің титулдары орыс тіліндегі ресми атауына сәйкес еш өзгеріссіз айтылуы белгіленеді. Жазбаша аудармада мұндай тіркестер жергілікті тілдерге аударылмай, бірыңғай транскрипциясы сақталып жазылуы тиіс (Инструкция, 2016: 308).

Жетісу өңірінде әскери-азаматтық басқарудың ерекшеліктерін ескере отырып, іс жүргізу саласында барлық шенеуніктердің Рангтер туралы табельге сәйкес шендері болуы тиіс. Рангтер туралы табель империяның әскери және азаматтық қызметінде шендер жүйесін және мемлекеттік қызметті атқару тәртібін белгілейтін 1722 ж. қабылданған негізгі нормативтік құжат. Оған сәйкес шендер әскери, азаматтық және қызмет көрсету бойынша үш түрге бөлінді. Мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың нақты құрылымын көрсететін және оны жоғарғы биліктің қадағалауын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін осы құжаттың қабылдануымен іс жүзінде мемлекеттік басқару ісінде иерархиялы бағыныстылық құрылым енгізілді. Барлық әскери, азаматтық және қызмет көрсету шендер он төрт класқа бөлінді және бірінші класс жоғарғы шенді, он төртінші класс төменгі шенді білдірді (Львов, 2022: 41-41). Жетісу облыстық басқармасының қызметкерлерінің шендерін институционалды тұрғыдан талдау барысында әрбір лауазымның дәрежесін анықтау мүмкін болды. Облыстық басқармада жұмыс істейтін сегіз іс жүргізушінің шендері 14 кластық коллегиялық тіркеушіден 8 кластық коллегиялық ассессорды қамтыды (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 794. П. 22). Мысалы, 1897 жылғы облыстық басқарма қызметкерлерінің жеке құрамына талдау жасау барлық қызметкерлердің жалпы санының 20 пайызы ғана 14-ші кластан 8-класқа дейінгі әртүрлі шенге ие болғанын көрсетті. Ұлттық құрамына келсек, 54 іс жүргізу қызметкерлерінің небәрі 4 қазақ болды және олар жалпы қызметкерлер санының 7 пайызын ғана құрады. Сыртанов Тұрдыбек (Сыртанов Турдыбек – *Архив құжатына сәйкес*) және Құрманбаев Асылқожа (Құрманбаев Асыл-Ходжа – *Архив құжатына сәйкес*) түземдік тілдер аудармашылары шені болмаған. Кеңсе шенеуніктері арасында 1 қазақ Қарашев Нұрахметтің ғана (Карачев Нур-Ахмет – *Архив құжатына сәйкес*) коллегиялық ассессор шені болған. Сыртанов Бардыбек, титулды

кеңесші шені бар және ол іс жүргізу меңгерушісі қызметінде болған.

Сол жылы Верныйда қазақ тілінде жалғыз аудармашы Чалымбеков Бәкі жұмыс жасаған (Адрес-календарь, 1897: 1-2). Іс жүргізу саласында әскери шені жоқ адамдар өте сирек кездеседі. Бұл бір жағынан, Қазақстанды әскери колония ретінде қарастырған империяның саясатымен байланысты мемлекеттік қызметке тек әскери шенділер қабылданса, екінші жағынан, Түркістанда әскери тәртіпті күшейту мақсатында осы талаптың орындалуы міндетті болуымен байланысты. Жазбаша орындалатын жұмыстарда бірен-саран кездескен шені жоқ адамдарды отставкаға жіберіп отырған. Мәселен, Ыстықкөл уездік басқармасына жазбаша жұмыстарды орындауға жіберілген шені жоқ Владимир Иванов денсаулығына байланысты отставкаға жіберіледі (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 421. П.150).

Іс жүргізу саласында қазақ шенеуніктері жергілікті жерлерде қалай және қандай лауазымға тағайындалды? Орыс қоныстарында қоныстарында хаткерлер старшындардың өтініші бойынша тағайындалды. Қазақ болыстарында орыс қоныстарымен салыстырғанда ережеде көзделген тағайындау тәртібінің бұзылуы орын алып отырған. Осындай жиі кездесетін заң бұзушылықтар облыс мекемелеріндегі іс жүргізуді тексеру барысында жиі анықталып отырған. Мысалы, 1904 жылдың 29 қаңтары мен 9 наурызы аралығындағы вице-губернатордың облыстық мекемелердің іс жүргізуін тексеруі кезінде Преображенский қонысында ауылдық хаткер қауымдастықтың үкімімен сайланған фактісі анықталады. Осы жайтқа қатысты вице-губернатор ауыл қауымдастығының мұндай әрекетін заң талаптарына сәйкес деп санауға болмайтынын атап өтеді. Хаткер мамандарды таңдағанда жалақының арзандығына емес, оның танымына, кеңсе жұмысы мен іс жүргізу біліміне, адамгершілік қасиеттеріне мән беру керектігі атап көрсетіледі. Қазақ болыстарында хаткер болғысы келетін үміткер уез бастығына немесе учаскелік приставқа өтініш білдіреді. Уезд бастығының бұйрығымен хаткер немесе оған үміткер болып тағайындалады (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 21-23). Вице-губернатордың осы тексерісті жүргізуі кезінде болыс басшыларының хаткерлерге тапсырманы орындамағаны үшін ақшалай айыппұл салу фактілері де анықталады. Мұндай әрекеттердің де заңсыз және облыстық бастықтың түсініктемесіне сәйкес келмейтіні атап өтіледі (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 26

арты).

Хаткерлер жұмысқа қабылдау кезінде формулярлы тізім толтыратын. Формулярлы тізім қазіргі кеңінен танымал әр қызметкер толтыратын жеке іс парағы тәрізді құжат. Онда сауалнама түрінде жұмысқа қабылданушының өмірбаяны, білімі мен еңбек жолы туралы толық мәліметтер беріледі (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 26 арты). Мысалы, Жетісу облыстық басқармасы қарамағында аудармашы қызметін атқарған Асылқожа Құрманбаевтың (Асыл-Ходжи Курманбаев – *Архив құжатына сәйкес*) формулярлы тізімінен қызықты мәліметтер кездестіреміз. Ол мұсылман отбасында дүниеге келген. Қызмет өткерген уақытында еңбегі үшін айрықша марапаттары жоқ. Жылдық жалақысы 800 рубль, оның 533 рубль 331/3 тиыны айлық және 266 рубль 662/3 тиыны тамаққа жұмсалатын қаражат. А. Құрманбаев Орск-қырғыз мектебінің курсы және Красноуфимский реалды училищенің ауылшаруашылық бөлімін бітірген. Мемлекеттік жылқы шаруашылығы Бас басқармасының 1888 жылғы 27 қарашадағы № 21 бұйрығы бойынша Қостанай зауытының ат күтуші бөліміне хаткерші болып тағайындалады. 1889 жылы 10 наурызда Жетісу облысының Қапал қаласындағы Ауылшаруашылық училищесінің басшысы болып тағайындалады. Мұсылман әйелге үйленген. 1892 жылы 23 мамырда Зайсан ауылшаруашылық училищесінің басшысы болып тағайындалады. 1893 жылы 7 қазанда Ақмола облыстық сотында тұрақты аудармашы болып жұмысқа қабылданады. 1895 жылы 7 қаңтарда Жетісу облысы әскери губернаторының міндетін атқарушының бұйрығымен Жетісу облыстық басқармасына аудармашы қызметіне ауыстырылады. Шекара істерінің бастығы Стат кеңесші Пантусовтың еңбек демалысында болған кезінде облыстық әскери губернатордың 1896 жылғы 30 наурыздағы бұйрығымен А. Құрманбаевқа шекара істерін басқару жүктеледі. Шекара істерін тамаша жүргізгені үшін әскери губернатор оған алғыс білдіреді. Кегенде өткен кезектен тыс халықаралық конгреске арнайы тапсырмалар шенеунігі стат кеңесші Пантусов қатыспаған кезде де шекара істерін басқарады. Пантусовтың вице-губернаторлық басқару қызметі кезінде оған шекара істері бойынша хат-хабарларды жүргізу және барлық шығыс құжаттарды ресімдеу тапсырылады. 1889-1893 жж. Дала өлкесіндегі Ауылшаруашылық мектептерінің меңгерушісі қызметінде болып, осы уақыттан бері Облыстық басқарма жанында аудармашы қызметін де атқарады (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс.

2127. П. 26 арты).

Әрине, А.Құрманбаев сияқты аудармашылардың барлығы да өз қызметіне мұндай еңбекқорлығымен, адалдығымен ерекшелене қойған жоқ. Жергілікті шенеуніктерден бүкіл мансап жолында ұлы мәртебелі императорға адал қызмет ету талап етілді. Жетісу облысының әскери губернаторы арнайы тапсырмалар жөніндегі аға шенеунікке жергілікті шенеуніктердің, оның ішінде аудармашылардың да империяға қызмет етудегі адалдық дәрежесін анықтауды тапсырады. Шенеуніктердің ант қабылдау тәртібі қаншалықты қызықты болса, оның ұйымдастыру мен өткізу барысының көрінісінің толық ашылмауы соншалықты ашылмаған факт болып қала береді. Алайда, ант беру сертінің мәтіні «Төменде көрсетілген мен, тендесі жоқ Ұлы Жаратушы Тағаланың Құран Кәрімнің алдында уәде беремін және ант етемін. Мен Мәртебелі Императорға... адал және ашық қызмет етуді қалаймын және оның барлығына бағынуға міндеттімін...» деп басталып, былай аяқталады «Барлық ант беруімнің серті соңында Құран сөздерін сүйемін. Әумин». Ант мәтіні алдымен орыс тілінде беріліп, кейін жергілікті тілге аударылған (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 69а).

Аудармашы лауазымына ие болу жергілікті халықтың барлық өкілдерінің азаматтық шен алуға және осындай қызмет арқылы Ресей үкіметіне сенім білдіруіне бірден-бір мүмкіндік болғаны айқын. II Екатерина дәуірінен кең етек жая бастаған марапаттау кейінгі ғасырларда орыс әкімшілігі тарапынан қазақ байлары мен шенділерін түрлі құрмет, сый-сияпатпен марапаттауға жол ашты. II Екатерина 1784 ж. өз жарлығымен Нұралы ханға ақшалай марапаттар ұсынып, оның жеке сұраныстарын қанағаттандырып, жергілікті әкімшілік органдарымен ынтымақтасуға жөн сілтеген (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 30). Мұндай әрекеттің барлығы Ұлы мәртебелі императорға адал қызмет көрсету мен сенім білдірудің белгісі ретінде қазақтарды мойын ұсынуға итермеледі. Марапаттаудың кез келгені бір ғана мақсатты, яғни Аса мәртебелі императорға «аса сенім» білдіру ниетімен мақұлданса болғаны жеткілікті еді.

Қазақтардың шенеунік лауазымын иеленушілері санының өсуі императорға деген адалдықтың аясын кеңейтуіне қарамастан қазақтар үшін осы артықшылықтан басқа ешнәрсені білдірмеді. С. Асфендияров атап өткендей, «қазақтарға осындай артықшылықты иемдену құқығы патшаға бар ынтымақпен

және адал қызмет етумен, үкімет аппаратында тиісті қызмет атқару жолымен империяның ортақ заңдары негізінде берілді. Осыдан келіп қазақ қоғамының бұрынғы қандай да руларына жататындығына қарамастан қазақтардан әртүрлі «құрметті мұрагер болатын азаматтар» шықты» (Асфендияров, 2014: 163-164). Әрине, империя мұндай қазақ азаматтарын арнайы марапаттау жолымен өз мүддесіне жақын ерекше топ қалыптастыруға тырысуы да мүмкін. Алайда, қазақ хаткерлері мен аудармашыларын марапаттаудың айрықша тәртібі белгілі нормативтік құжаттармен бекітілмеген. Марапаттаудың барлық үдерісі империяның ортақ заңдарына сәйкес жүргізілді. Егер 1867 ж. императордың жарлығы бойынша барлық бұратана халықтарға, оның ішінде қазақтарға да әскери шен сұрауға тиым салынуын ескерсек (Отеева, Ильясова, 2015: 89), қазақтардың басым бөлігіне төменгі шендегі лауазымдар ұсынылды. Қалай болғанда да, азаматтық

қызметте мамандардың жетіспеушілігі немесе тұрақсыздануы үнемі орын алып отырған. Осыған орай XIX ғ. екінші жартысында, нақтырақ 1878 ж. Мемлекеттік кеңес әскери министрдің ұсынысы бойынша Түркістан өлкесінде салық төлеуші топ (податное сословие. *Авт.*) өкілдеріне кеңсе қызметкерлерінің жұмысын атқаруға рұқсат береді (Sartori, Shabley&Shabley).

Жетісу облысындағы қазақ шенеуніктерінің арасында 1897-1905 жж. жергілікті және шығыс тілдерінің аудармашылары туралы мәліметтерді Султанғалиева Г.С. мен Абдрахм М.Е. жариялаған еді (Султанғалиева, Абдрахм, 2020: 72-73). Ресми 1897 жылғы күнтізбелі адрес бойынша Жетісу облысының уездік және болыстық мекемелерінде қызмет атқарған қазақ шенеуніктері (іс жүргізушілер мен хаткерлер) туралы мәліметтер жинақталды және олар 1-кестеде беріліп отыр (Адрес-календарь, 1897: 2-52).

2-кесте – 1897 ж. Жетісу облысындағы қазақ іс жүргізушілері мен хаткерлері туралы мәліметтер

№ р/н	Мекеменің атауы	Қызметкердің саны	Қазақ қызметкерлерінің саны	Қызметкердің аты-жөні*	Қызметкердің лауазымы	Шені
1	Жетісу облыстық басқармасы		1	Сыртанов Турдыбек	Түземдік тілдер аудармашысы	Жоқ
2	Жетісу облыстық басқармасы		1	Курманбаев Асыл-Ходжа	Түземдік тілдер аудармашысы	Жоқ
3	Жетісу облыстық басқармасы	7 кеңсе қызметкері	1	Карачев Нур-Ахмет	Кеңсе шенеунігі	Коллегиялық асессор
4	Лепсі уездік басқармасы	7	2	Джуманов Нур-Ахмет	Жазбаша аудармашы	Жоқ
5				Нурджанов Абуш	Ауызша аудармашы	Жоқ
6	Жаркент уездік басқармасы	3	1	Кожагулов Джумадыл	Кеңсе қызметкері	Көрсетілмеген
7	Қапал уездік	4	1	Нысаков Азильбек	Кеңсе қызметкері	Жоқ
Верный уезі бойынша 20 қазақ болысының 1 болысында ғана қазақ хаткер бар						
8	Жайылмашы болыстық басқармасы	-	1	Чингисов Ибрай	Хаткер	Көрсетілмеген
Қапал уезінде 15 қазақ болысының барлық хаткерлері орыс ұлтынан						
9	Қапал уездік басқармасы			Нысаков Азильбек	Кеңсе қызметкері	Жоқ
Пішпек уезі бойынша 23 қазақ болысының 12 болысында қазақ хаткер бар						
10	Атеке болыстық басқармасы	-	1	Султанаев Белек	Хаткер	Жоқ
11	Багишев болыстық басқармасы	-	1	Ишпулатов Сарыбай	Хаткер	Жоқ

№ р/н	Мекеменің атауы	Қызметкердің саны	Қазақ қызметкерлерінің саны	Қызметкердің аты-жөні*	Қызметкердің лауазымы	Шені
12	Бүлекбай болыстық басқармасы	-	1	Турдымбетов Иман-Алы	Хаткер	Жоқ
13	Жұмағалы болыстық басқармасы	-	1	Уразалин Дүйсе	Хаткер	Жоқ
14	Қарабұлақ болыстық басқармасы	-	1	Устемиров Агай	Хаткер	Жоқ
15	Қарабалта болыстық басқармасы	-	1	Байтелин Сарымбет	Хаткер	Жоқ
16	Сарыбағаш болыстық басқармасы	-	1	Адучинов Бирюбай	Хаткер	Жоқ
17	Сукулук болыстық басқармасы	-	1	Балтагулов Кадий	Хаткер	Жоқ
18	Сейким болыстық басқармасы	-	1	Султанбеков Данагул	Хаткер	Жоқ
19	Темірболат болыстық басқармасы	-	1	Мамбетов Даулет	Хаткер	Жоқ
20	Тынай болыстық басқармасы	-	1	Кенджебаев Чомбай	Хаткер	Жоқ
21	Толқан болыстық басқармасы	-	1	Худайбергенов Ахмет	Хаткер	Жоқ
Пржевальск уезі бойынша 20 қазақ болысының 1 болысында қазақ хаткер бар						
22	Шарын болыстық басқармасы	-	1	Кудырбеков Сулеймен	Хаткер	Жоқ
Лепсі уезі бойынша 18 қазақ болыстың 3 болыста қазақ хаткер бар						
23	Мырзатай-Қарасу болыстық басқармасы	-	1	Арықбалин Негмеджан	Хаткер	Жоқ
24	Емел болыстық басқармасы	-	1	Нурушев Нуртай	Хаткер	Жоқ
25	Балхаш-Лепсі болыстық басқармасы	-	1	Кудырбеков Сулеймен	Хаткер	Жоқ
Жаркент уезі бойынша 12 қазақ болысының 1 болысында қазақ хаткер бар						
26	Байтүке болыстық басқармасы	-	1	Биглов Мухамед-Рахим	Хаткер	Дворян шені бар

*Қызметкерлердің аты-жөні архив құжатына сәйкес орыс тілінде беріліп отыр. Авт.

Архив құжаттары хаткерлер мен іс жүргізушілерді марапаттау процесін қарастырып, талдауға мүмкіндік береді. 1896 жылы Жер шаруашылығы және мемлекеттік мүліктер министрлігінің кеңсесі министрдің өтініші бойынша шендері бәртiркелген қызметкерлердің атаулы тізімдерін, яғни толық мәліметтерін көрсете отырып сұратады. Мұндай қызметкерлерге патша III Александрды еске алып құрметтеу үшін қасиетті Александр Невский медалін кеудеде тағып жүру тапсырылады (ҚР ОМА Қ. 44. Т.

1. Іс. 2127. П. 32 арты). Осы өтініш бойынша лауазымды тұлғалардың атаулы тізімі жасалды. Жетісу облыстық басқармасы жанындағы түземдік тілдердің аудармашысы қазақ Тұрдыбек Сыртанов 1898 жылы 4 тамызда император III Александрды еске алу құрметіне орай күміс медальмен марапатталады (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 33-33 арты). Жетісу облыстық басқармасы бойынша 13 лауазымды тұлға, оның ішінде 2 іс жүргізушіні және 1 қазақ аудармашыны марапаттауға ұсынылады (ҚР ОМА Қ. 44. Т.

1. Іс. 2127. П. 33 арты-34). Марапатталғандардың қатарындағы іс жүргізушілер орыс ұлтынан, аудармашылар қазақ және орыс ұлтынан болған.

Марапаттау сонымен бірге жергілікті әкімшілік органдардың бастықтарының ұсынысымен де жүзеге асырылған. Мысалы, Лепсі уезінің бастығы 1899 ж. 17 ақпандағы өз рапортымен әскери губернаторға жазбаша аудармашы Нұрахмет Жұмановты (Нур-Ахмета Джуманова – *Архив құжатына сәйкес*) марапаттауға ұсынады. Әскери губернатор уезд бастығының рапорты негізінде Далалық генерал-губернаторға осы жылдың 2 наурызында № 2673 ұсыныс жолдайды. Нәтижесінде шені жоқ Нұрахмет Жұманов III Александрдың күміс медалімен марапатталады (ҚР ОМА Қ. 44. Т. 1. Іс. 2127. П. 34 арты- 35).

Қорытынды

Қорыта келгенде пошта-телеграф мекемелерінің қызметкерлері Қазақстанда XIX ғасырдың екінші жартысы- XX ғасырдың бірінші жартысында жергілікті мекемелер мен тұрғындарға қызмет жасап, белгілі иерархиялық жүйесі қалыптасты.

Қазақтар пошта-телеграф мекемелерінің төменгі санаттағы позицияларын иеленіп, негізінен қазақ шенеуніктері арасында байланыс саласындағы мекемелерде қызмет еткендері өте аз кездесті. Қазақтар әртүрлі деңгейлердегі мекемелердегідей көп жағдайда аудармашылар мен хатшылар есебінде орналасқаны белгілі.

Іс жүргізу саласы мамандарына, барлық кеңсе қызметкерлеріне арнайы жеке нормативтік актімен реттелетін қатаң талаптар қойылмаған. Арнайы нұсқаулықпен аудармашыларға қойылатын талап олардың бірінші кезекте империяның ортақ заңдарын және жергілікті орыс әкімшілігінің іс-шараларын дұрыс түсіндіріп таратуымен байланысты болды. Орыс тілін жетік меңгерудің маңызы мен жауапкершілігін дұрыс түсінумен қатар оны жергілікті халыққа барлық жағдайда барынша ортақ бірдей түсіндіру аса маңызды болды. Басқа да біліктілік талаптарын тәптіштеп түсіндіретін нұсқаулықтың болу-болмауы әлі де зерттеуді қажет ететінін еске саламыз. Әсіресе кеңсе қызметкерлеріне қойылатын негізгі біліктілік талабы іс қағаздарын білу және адамгершілік қасиеттер болғанын архив құжаттары айғақтайды. Қазақтарға қойылатын ең басты талап – ант беру арқылы орыс әкімшілігіне адал қызмет ету, ал марапаттау – II Екатерина тұсынан бері кең тараған олардың паракорлығының құралына айнала бастайды. Осының барлығы қазақ қызметкерлеріне арқа сүйеп, жергілікті жерлерде орыс әкімшілігінің билігін күшейтуді, сол арқылы өзіне әлеуметтік тірек жасауды қамтамасыз етті.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылыми комитеті (AP15473303 «Жетісу облысында пошта-телеграф қызметі – Ресей империясы коммуникациясының бір бөлігі ретінде (1865-1917 жж.)») қаржыландырған.

Әдебиеттер

- Айтмухамбетов А.А. (2010) Казахские служащие Российской империи: формирование, профессиональная и общественно-политическая деятельность в XIX-начале XX вв. (исторический аспект). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук Семей. -346 с.
- Адрес-календарь служащих в Семиреченской области на 1897 год (1897). Верный.
- Асфендиаров С. (2014). Шығармалары. Төрт томдық шығармалар жинағы. Том 3. Алматы: «Ел-шежіре».
- Әділбекова З. (2015) Қазалы қаласындағы почта қызметі мен почта-телеграф контораның тарихынан (XIX ғасырдың соңы-XX ғасырдың басы) // Өзбекәлі Жәнібеков оқулары. Алматы, 1 Т. 41-43 бб.
- Базилевич К. (1927) В. Почта в России в XIX веке / К. В. Базилевич. – М.: НКПиТ.-196 с.
- Бухгейм Э.О. Очерк почтово-телеграфного дела в России и заграницей. М.-15 с.
- Воронов И.И. (2020) Почтовый департамент в царствование Александра II (1855–1881 гг.) // Вестник Гуманитарного факультета. № 12. С. 165-173.
- Далаева Т. (2016). Учебные заведения Омска в подготовке казахских чиновников для местного управления (XIX в.). Сборник научных трудов. Омск; Павлодар. С. 79-87.
- Золотов П. А. (2020). Краткий исторический очерк бывшей Омской Азиатской школы (1789 – 1870 гг.). Омск в публикациях XVIII – начала XX вв. Омский государственный историко-краеведческий музей. Омск. С. 157-161.
- Из истории Сибирского (Омского) кадетского корпуса (К 210-летию со дня образования). Электронный ресурс. <https://iaoo.ru/page/iz-istorii-sibirskogo-omskogo-kadetskogo-korpusa-k-210-letiyu-so-dnya-obrazovaniya> (07.01.2024).

- Инструкция должностным переводчикам Туркестанского края (2016). Туркестан в имперской политике России. Монография в документах. Москва. С. 307 – 312.
- Котюкова Т.В. (2016). Туркестан в имперской политике России. Монография в документах. Москва. С. 300 – 327.
- ҚР ОМА, 194-қ., 1-т
- ҚР ОМА, 44-қ., 1-т
- ҚР ОМА 44-қ., 1-т., 794-іс.
- ҚР ОМА 44-қ. 1-т., 421-іс.
- ҚР ОМА 44-қ, 1-т., 2127-іс.
- ҚР ОМА 194-қ., 1-т, 3-іс, 9-10 парақтар.
- ҚР ОМА 194-қ., 1-т., 19а-іс, 122 парақ.
- ҚР ОМА 194-қ, 1-т, 87-іс, 28 арты., 30 арты., 32 арты., 34 арты., 36 арты., 38 арты парақтар.
- Львов А. В. (2022). Табель о рангах 1722 года и эволюция чинопроизводства в XVIII веке. Вестник МГПУ. Серия: Юридические науки. № 3(47). С. 40-51.
- Морев В.А.(2019) Сибирская телеграфная магистраль: к истории строительства (1860–1890-е гг.) // Вестник Томского государственного университета, История. № 59. – С. 203-208.
- Муминова Е.М. (2009) Роль средств связи и текущей корреспонденции в русскотурецкой войне 1877-1878 гг. (Балканский театр боевых действий) // автореферат дисс. на соискание ученой степени к.и.н. М, 2009. – С. 22.
- Обзор Семиреченской области за 1882 год. (1883). Верный. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49780-za-1892-god-1893#mode/inspect/page/59/zoom/6> (07.01.2023)
- Обзор Семиреченской области за 1883 год. (1884). Верный. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49771-za-1883-god-1884#mode/inspect/page/37/zoom/4> (07.01.2023)
- Обзор Семиреченской области за 1884 год(1885). Верный. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49772-za-1884-god-1885#mode/inspect/page/48/zoom/4> (09.01.2023).
- Обзор Семиреченской области за 1889 год (1890). Верный. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49777-za-1889-god-1890#mode/inspect/page/59/zoom/4> (24.03.2022).
- Обзор Семиреченской области за 1890 год (1891). Верный. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49777-za-1889-god-1890#mode/inspect/page/59/zoom/4> (24.03.2022)
- Обзор Семиреченской области за 1897 год (1898). Верный. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/52877-za-1897-god-1898#mode/inspect/page/8/zoom/6> (26.01.2023)
- Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. (2006). Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. М.: ООО «ИТИ Технологии».
- Отеева Г.Е., Ильясова А.С. (2015). Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. документов (1860-1885 гг.). Часть 2. Павлодар.
- Ромашов М.В. (2005) Почтовая, телеграфная и телефонная связь в Самарской губернии (1851-1917 гг.): дисс. на соискание ученой степени к.и.н. Самара. -198 с.
- Россия (1885) Главное управление почт и телеграфов. Сборник постановлений и распоряжений по Почтово-телеграфному ведомству. Часть 1. СПб. – 152 с.
- Рабочая комиссия по изучению Туркестано-Сибирского железнодорожного округа (1909). СПб.Типография Ц. Край, Театральная пл., 4, Часть 1. – п.т. . – 277 с.
- Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К. П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства: 7 ноября 1867–25 марта 1881 г (1885). СПб.- 503 с.
- Султангалиева Г.С., Абдрахим М.Е. (2020). Казахские переводчики Семиреченской области. Вестник МГПУ. Серия: Юридические науки. № 3(47). С. 67-78.
- Сатенова М.Р (2014). Наброски к портрету султана Иш-Мухаммеда Аблайханова // Сайт Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. 15 октября. <https://iie.kz/?p=4213> (01.12.2023)
- Толковый словарь. Электронный ресурс <https://www.efremova.info/word/pisets.html#so2> (08.01.2024).
- Morrison, Alexander (2014). “Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. 57, no. 4, pp. 443–485. <http://www.jstor.org/stable/43303600>. (Accessed 28 Sept. 2023).
- Gupta Devyani (2010). “Postal relations between princely states and British India: military lines, communication networks and the residency system, c.1750-1850.” *Proceedings of the Indian History Congress*, vol. 71, pp. 568–76. Jstor, <http://www.jstor.org/stable/44147524>. (Accessed 12 feb. 2023)
- Sartori P., Shabley V. and Shabley P. Empire made me: Pervukhin and his exploits in the kazakh steppe. <https://www.oeaw.ac.at/sice/sice-blog/empire-made-me-pervukhin-and-his-exploits-in-the-kazakh-steppe> (14.11.2023).

References

- Aitmukhambetov A.A. (2010) *Kazahskie sluzhashchie Rossiiskoi imperii: formirovanie, professionalnaia i obshchestvenno-politicheskaia deiatel'nost' v XIX-nachale XX vv. (istoricheskii aspekt)*. [Kazakh employees of the Russian Empire: formation, professional and socio-political activities in the 19th and early 20th centuries. (historical aspect)] *Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk Semei*, 2010. -346 s.

Adres-kalendar sluzhashchikh v Semirechenskoj oblasti na 1897 god (1897).. [Address-calendar of employees in the Semirechensk region for 1897]. Vernyi, 1897 g.

Asfendiarov S. (2014). Shygarmalary [Collection of works]. Tort tomдық shygarmalar zhinagay. Volume 3. Almaty: “El-shezhire”.

Adilbekova Z. (2015) Kazaly kalasyndagy pochta kyzmeti men pochta-telegraf kontorany tarikhynan (XIX gasirdyn sony-XX gasirdyn basy) [From the history of postal service and post-telegraph office in the city of Kazaly (end of the 19th century – end of the 20th century)]// Ozbekali Zhanibekov okulary. – Almaty, 1 T. 41-43 b.

Bazilevich K. V. (1927) Pochta v Rossii v XIX veke [Post in Russia in the 19th century]/ K. V. Bazilevich. – M NKPiT, . – 196 s.

Bukhgeim E.O. (1906) Ocherk pochtovo-telegrafnogo dela v Rossii i zagranitse [Essay on postal and telegraph business in Russia and abroad]. – M. -15 s.

Voronov I.I. (2020) Pochtovyi departament v tsarstvovanie Aleksandra II (1855–1881 gg.) [Postal department in the reign of Alexander II (1855–1881)]// Vestnik Gumanitarnogo fakulteta. – № 12. S. 165-173.

Dalaeva T. (2016). Uchebnye zavedeniya Omska v podgotovke kazahskikh chinovnikov dlya mestnogo upravleniya (XIX v.) [Educational institutions of Omsk in preparation of Kazakh officials for local management (XIX century)]. Sbornik nauchnykh trudov. Omsk; Pavlodar. S. 79-87.

Zolotov P. A. (2020). Kratkij istoricheskij ocherk byvshej Omskoj Aziatskoj shkoly (1789 – 1870 gg.). Omsk v publikacijah XVIII – nachala XX vv. Omskij gosudarstvennyj istoriko-kraevedcheskij muzej [A brief historical sketch of the former Omsk Asian School (1789 – 1870)]. Omsk. S. 157-161.

Iz istorii Sibirskogo (Omskogo) kadetskogo korpusa (K 210-letiyu so dnya obrazovaniya) [From the history of the Siberian (Omsk) Cadet Corps (To the 210th anniversary of its formation)]. Elektronnyj resurs. <https://iaoo.ru/page/iz-istorii-sibirskogo-omskogo-kadetskogo-korpusa-k-210-letiyu-so-dnya-obrazovaniya> (07.01.2024).

Instrukciya dolzhnostnym perevodchikam Turkestanskogo kraja (2016). Turkestan v imperskoj politike Rossii [Instructions for official translators of the Turkestan region (2016). Turkestan in Russian imperial policy]. Monografiya v dokumentah. Moskva. S. 307 – 312.

Kotyukova T.V. (2016). Turkestan v imperskoj politike Rossii [Turkestan in Russian imperial policy.]. Monografiya v dokumentah. Moskva. S. 300 – 327.

CGA RK F. 194, Op.1.

CGA RK F. 44, Op.1., D. 794

CGA RK F. 44., Op. 1., D. 421.

CGA RK F. 44., Op. 1., D. 2127.

CGA RK F. 194., Op. 1., D. 3., L.9-10

CGA RK F 194, OP.1, D.19a., L.122.

CGA RK. F.194, Op.1, D.87, L. 28 ob., 30 ob.,32 ob., 34 ob., 36 ob., 38 ob.

Lvov A. V. (2022). Tabel o rangah 1722 goda i evolyuciya chinoproizvodstva v XVIII veke [able of ranks of 1722 and the evolution of rank production in the 18th century.]. Vestnik MGPU. Seriya: Yuridicheskie nauki. № 3(47). S. 40-51.

Morev V.A. (2019) Sibirskaia telegrafnaia magistral: k istorii stroitelstva (1860–1890-e gg.) [Siberian telegraph mainline: on the history of construction (1860–1890s)]// Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Istoriia. № 59. – S. 203-208.

Muminova E.M. (2009) Rol sredstv svyazi i tekushchei korrespondentsii v rusko-turetskoj voine 1877-1878 gg. (Balkanskii teatr boevykh deistvii) [The role of communications and current correspondence in the Russian-Turkish war of 1877-1878. (Balkan theater of operations)] // avtoreferat diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. M.- S. 22.

Obzor Semirechenskoj oblasti za 1882 god (1883). Vernyi. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49780-za-1892-god-1893#mode/inspect/page/59/zoom/6> (07.01.2023)

Obzor Semirechenskoj oblasti za 1883 god (1884). – Vernyi. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49771-za-1883-god-1884#mode/inspect/page/37/zoom/4> (07.01.2023)

Obzor Semirechenskoj oblasti za 1884 god (1885). Vernyi, 1885 <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49772-za-1884-god-1885#mode/inspect/page/48/zoom/4> (09.01.2023).

Obzor Semirechenskoj oblasti za 1889 god (1890). Vernyi. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49777-za-1889-god-1890#mode/inspect/page/59/zoom/4> (24.03.2022).

Obzor Semirechenskoj oblasti za 1890 god (1891). Vernyi. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49777-za-1889-god-1890#mode/inspect/page/59/zoom/4> (24.03.2022)

Obzor Semirechenskoj oblasti za 1897 god (1898). Vernyi. <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/52877-za-1897-god-1898#mode/inspect/page/8/zoom/6> (26.01.2023)

Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. (2006). Tolkovyj slovar russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeologicheskikh vyrazhenij [xplanatory dictionary of the Russian language: 80,000 words and phraseological expressions.]. M.: OOO «ITI Tehnologii».

Otepova G.E., Ilyasova A.S. (2015). Zakonodatelnye akty Rossijskoj imperii po istorii Kazahstana (XIX vek). Sb.dokumentov (1860-1885 gg.) [Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (19th century). Collection of documents. Part 2 (1860-1885)]. Chast 2.Pavlodar.

Romashov M.V. (2005) Pochtovaia, telegrafnaia i telefonnaia svyaz v Samarskoj gubernii (1851-1917 gg.) [Postal, telegraph and telephone communications in the Samara province (1851-1917)]: diss. na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. – Samara, 2005. – 198 s.

Rossii (1885). Glavnoe upravlenie pochty i telegrafov. Sbornik postanovlenii i rasporyazhenii po Pochtovo-telegrafnomu vedomstvu [Russia Main Directorate of Posts and Telegraphs. Collection of resolutions and orders for the Postal and Telegraph Department]. Chast 1.SPb. – 152 s.

Rabochaia komissiiia po izucheniiu Turkestano-Sibirskogo zheleznodorozhnogo okruga (1909) [Working commission for the study of the Turkestan-Siberian railway district]. SPb.: Tipografiia Ts. Krai, Teatralnaia pl., Chast 1. – p.t. . – 277 s.

Projekt vsepoddannejshego otcheta general-adyudanta K. P. fon Kaufmana po gruzhdanskomu upravleniyu i ustrojstvu v oblastiakh Turkestanskogo general-gubernatorstva: 7 noyabrya 1867–25 marta 1881 g (1885) [Draft report of Adjutant General K.P. von Kaufmann on civil administration and structure in the regions of the Turkestan General Government: November 7, 1867–March 25, 1881]. Spb.- 503 s.2

Sultangalieva G.S., Abdrahim M.E. (2020). Kazahskie perevodchiki Semirechenskoї oblasti [Kazakh translators of the Semirechensk region2]. Vestnik MGPU. Seriya: Yuridicheskie nauki. № 3(47). S. 67-78.

Satenova M.R (2014). Nabroski k portretu sultana Ish-Muhammeda Ablajhanova [Sketches for the portrait of Sultan Ish-Mukhammed Ablaykhanov] // Sajt Instituta istorii i etnologii im. Ch.Ch. Valihanova. 15 oktyabrya. <https://iie.kz/?p=4213> (01.12.2023)

Tolkovyj slovar [Dictionary.]. Elektronnyj resurs <https://www.efremova.info/word/pisets.html#so2> (08.01.2024).

Morrison, Alexander (2014). “Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century.” Journal of the Economic and Social History of the Orient, vol. 57, no. 4, pp. 443–485. <http://www.jstor.org/stable/43303600>. Accessed 28 Sept. 2023.

Gupta Devyani (2010). “Postal relations between princely states and British India: military lines, communication networks and the residency system, c.1750-1850.” Proceedings of the indian history congress, vol. 71, pp. 568–76. Jstor, <http://www.jstor.org/stable/44147524>. Accessed 12 feb. 2023

Sartori P., Shabley V. and Shabley P. Empire made me: Pervukhin and his exploits in the kazakh steppe. <https://www.oeaw.ac.at/sice/sice-blog/empire-made-me-pervukhin-and-his-exploits-in-the-kazakh-steppe> (14.11.2023).

Авторлар туралы мәлімет:

Искакова Галия Зейдилдаевна – Phd, доцент м. а., Қазақстан тарихы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доцент м. а. E-mail: gali209@mail.ru

Ысқақ Ақмарал – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, Нархоз Университеті. E-mail: saktamaral7@gmail.com

Джолдыбаева Үлжалғас Мухамеджановна – т.ғ.к., доцент, Қазақстан тарихы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. E-mail: alatau1968@mail.ru

Сведения об авторах:

Искакова Галия Зейдилдаевна – Phd, и.о. доцента кафедры История Казахстана, КазНУ им. Аль-Фараби E-mail: gali209@mail.ru

Ысқақ Ақмарал – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры История Казахстана, Университет Нархоз. E-mail: saktamaral7@gmail.com

Джолдыбаева Үлжалғас Мухамеджановна – к.и.н., доцент кафедры История Казахстана, КазНУ им. Аль-Фараби. E-mail: alatau1968@mail.ru

Поступило 13.12.2023

Принято 07.02.2024

Е. Буланов*, **Ш. Кыяхметова**

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.
*e-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

XIX ҒАСЫРДАҒЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЖЕТИСУ ӨЛКЕСІН ОТАРЛАУЫ (I. Жансүгіров еңбектері негізінде)

«XIX ғасырдағы Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлауы (I. Жансүгіров еңбектері негізінде)» атты тақырыптағы зерттеу мақаламызда құлагер ақын Ілияс Жансүгіровтың тарихи тұрғыда жазылған шығармаларына назар аударылады. Ілияс Жансүгіровтың тарихқа қатысты еңбектері көп уақыттар бойы оқырмандар мен зерттеушілер назарынан тыс қалып келді. 2001 жылы журналист Әбілхан Әбіласанның құлагер ақынның бұл бағытта жазылған шығармаларын араб ғарпінен кириллицаға аударып, жинақ ретінде жарыққа шығарды. Зерттеу мақаламызда жинаққа енген Ілияс Жансүгіровтың «Жетісу өлкесін орыс алуы» атты тарихи еңбегі негізінде Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлау саясаты ғылыми тұрғыда қарастырылып, нақ сол аймақты мекендеген қазақ руларының қарулы қарсылық көрсеткені ашып көрсетіледі.

Мақалада құлагер ақынның тарихи бағытта жазылған шығармаларының Ресей отарлауы кезіндегі Жетісу өлкесін мекендеген қазақ руларының қарулы қарсылығын ашып көрстеудегі маңызы айқындалды. Екінші, ақынның кәсіби тарихшы болмаса да шығармаларындағы тарихи оқиғалар және көрсетілген уақыт мерзімдерінің дәлдігі, тарихи тұлғалардың іс-әрекеттері еш қатесіз әрі шынайы берілуі анықталды. Үшінші, Ресей отарлауына қарсы қарулы бас көтерген найман руына басшылық еткен төре тұқымына жататын Сыбанқұл Ханқожаұлының іс-әрекеті, шығу-тегі жан-жақты ашып көрсетілді. Төртінші, мақала авторы құлагер ақын I. Жансүгіровтың XIX ғасырда өмір сүрген Мұрат Мөңкеұлының, Махамбет Өтемісұлының шығармаларымен жақсы таныс болғандығын пайымдайды. Бесінші, I. Жансүгіровтың тарихи тұрғыда жазған шығармалары негізінде болашақта көңіл аударып, зерттеу объектісі ретінде қарастыратын тақырыптарды айқындап көрсетеді: 1) Лепсі мен Қаратал өзендері арасын мекендеген матай руларының орыс басып алуына тегеурінді қарсылығы; 2) Орыс басып алуына қарсы албан руларының қарсылығы; 3) Орыс басып алуына қарсы дулат руларының қарсылығы; 4) Орыс басып алуы барысындағы Жетісу өңіріндегі Қоқан хандығының ықпалы және Ресей-Қоқан қатынастары; 5) Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліске Жетісу өңірі қазақтарының қатысуы.

Мақалада құлагер ақынның соңына қалдырған мол мұрасын зерттеу тек әдебиетшілердің ғана еншісіне қалдырмай, тарихшылар тарапынан да зерттеу қолға алынуы керектігін баса көрсетеді. Бұның өзі XIX ғасырдың ортасынан бастау алып, XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін созылған Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлау саясатын кешенді түрде зерттеуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, өлкетану бағытына да қосатын үлесі және жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызы зор болмақ.

Түйін сөздер: Жетісу, Ресей империясы, отарлау, найман, садыр, матай, албан.

E. Bulanov*, Sh. Kiyakhmetova

Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan
*e-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

Colonization of the Zhetysu region by the Russian Empire in the XIX Century (Based on the works of I. Zhansugurov)

In our research article on «Colonization of Zhetysu Region by the Russian Empire in the XIX century (based on the works of I. Zhansugurov)» attention is paid to the historical works of the talented poet Ilyas Zhansugurov. Ilyas Zhansugurov's works concerning history, for a long time remained without the attention of readers and researchers. In 2001, journalist Abilkhan Abilasan translated the poet's works from Arabic to Cyrillic, publishing them in a collection. In our research article on the basis of the historical work of Ilyas Zhansugurov «Russian capture of Zhetysu Region» the policy of the Russian Empire on colonization of Zhetysu Region is scientifically considered, armed resistance of Kazakh tribes is revealed, residents of the same region.

The article identified the importance of the poet's historical works in uncovering the armed resistance of the Kazakh plemes inhabiting the Zhetysu Territory during the period of Russian colonization.

Secondly, the works of the poet, who is not a professional historian, establish the accuracy of historical events, specified dates, and the unmistakable and reliable transmission of the actions of historical personalities. Thirdly, the actions and origins of SybankulKhanchejaula, belonging to the Torah clan, which led the Naiman clan raised against the Russian colony, have been comprehensively revealed. Fourth, the author of the article shows that he was well acquainted with the works of the poet I. Zhansugurov Murat Monkeuly, MahambetUtemisov, who lived in the XIX century. Fifthly, based on the historical works of I. Zhansugurov, the article highlights topics that will be considered as objects of research in the future: 1) resolute opposition to the Russian occupation of the matai tribe inhabiting the rivers Lepsy and Karatal; 2) resistance of the alban tribe to the Russian invasion; 3) resistance of the dulat tribe to the Russian takeover; 4) influence of the Kokan Khanate in the Zhetysu region during the Russian conquest and Russian-Kokan relations; 5) participation of Kazakhs from the Zhetysu region in the nationalthe liberation uprising led by KenesaryKasymuly. The article stresses that the study of the rich heritage left by the poet should be carried out not only by writers, but also by historians. This will allow a comprehensive study of the policy of colonization of the Zhetysu region of the Russian Empire, which began in the middle of the 19th century and continued until the first quarter of the 20th century. In addition, the contribution to the field of local studies and the education of the younger generation will be of great importance.

Key words: Zhetysu, Russian empire, colonization, naiman, sadyr, matai, alban.

Е. Буланов*, Ш. Кыяхметова

Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган

*e-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

Колонизация Жетысуского края Российской Империей в XIX веке (на основе трудов И. Жансугурова)

В исследовательской статье «Колонизация Жетысуского края Российской империей в XIX веке (на основе трудов И.Жансугурова)» основное внимание уделяется произведениям поэта Ильяса Жансугурова, написанным в историческом контексте. На протяжении многих лет труды Ильяса Жансугурова по истории оставались без внимания исследователей и читателей. В 2001 году журналист Абилян Абиласан перевел написанные в этом направлении работы поэта с арабского алфавита на кириллицу и опубликовал их в виде сборника. В данной статье на основе исторического труда Ильяса Жансугурова «Русское завоевание Жетысуского края» на научной основе рассмотрена политика колонизации Жетысуского края Российской империей и выявлено, что казахские племена, населявшие этот регион оказали вооруженное сопротивление.

В статье определено значение исторических произведений поэта в раскрытии вооруженного сопротивления казахских племен, населявших Жетысуский край в период российской колонизации. Во-вторых, установлено, что исторические события и указанные периоды времени, действия исторических деятелей точно и правдиво представлены в произведениях И.Жансугурова, хотя поэт не являлся профессиональным историком. В-третьих, подробно раскрыты действия и происхождение Сыбанкула Ханкожаулы, принадлежавшего к роду торе, но возглавлявшего восстание рода найман против русской колонизации. В-четвертых, автор статьи считает, что поэт И.Жансугуров был хорошо знаком с произведениями Мурата Монкеулы и Махамбета Отемисулы, живших в XIX веке. В-пятых, на основе исторических сочинений И.Жансугурова уточнены темы, на которых в дальнейшем будет сосредоточено внимание и которые будут рассматриваться как объекты исследования: 1) Сопротивление русскому завоеванию рода матай, живших между реками Лепсы и Каратал; 2) Сопротивление рода албан русскому завоеванию; 3) Сопротивление рода дулат русскому завоеванию; 4) Влияние Кокандского ханства и российско-кокандские отношения в Жетысуском крае в период российской колонизации; 5) Участие казахов Жетысуского края в национально-освободительном восстании под предводительством Кенесары Касымулы.

В статье подчеркивается, что богатое наследие, оставленное великим поэтом, должно изучаться не только литераторами, но и историками. Это будет способствовать комплексному изучению политики колонизации Жетысуского края Российской империи, начавшейся в середине XIX века и продолжавшейся до первой четверти XX века. Кроме того, это внесет большой вклад в развитие краеведения и воспитание подрастающего поколения.

Ключевые слова: Жетысу, Российская империя, колонизация, найман, садыр, матай, албан.

Кіріспе

Қазақ қоғамы, көзі қарақты қалың оқырман «Үш бәйтеректің» бірі Ілияс Жансүгіровті «Поэзия Құлагері» деп таниды һәм жыр сүйер қауымның қиялына қанат бітіретін нағыз суреткер ақын, қарымды журналист ретінде біледі. Дей тұрғанмен Ілиястың тарихи тұрғыда жазған шығармаларының да бар екендігін атап өткіміз келеді. Бірақ, оқырман қауым көп жағдайда ол жағынан бейхабар екендігі рас. Оның бірнеше себебі болды. Соның негізгісі Сталиннің билігі тұсында орын алған 30-жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін. Қазақ халқының басына түскен бұл нәубет қаншама арыстарымыздың басын жұтты. 1953 жылы Сталиннің өлімі мен оның жеке басына табынуды айыптаған КОКП XX съезінен кейін елде орнаған «жылымық» жылдарға байланысты жазықсыз жала жабылған С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіровтың және т.б. халқымыздың арыстары ақталып, жұртына есімдері мен қоғамдық-саяси қызметі, артына қалдырған әдеби мұралары қайтарылды. Бұл жерде халқымыздың «бес арысы» мен Алаш зиялылары және тағы басқа есімдері белгілі тұлғалар туралы сөз басқа. Олар тек 80-жылдардың соңында ғана ақталған болатын. Міне, көріп отырғанымыздай жиырма жылдай шығармашылық мұралары тұрмақ, аттарын атауға рұқсат етілмеуі басты себебі деп айта аламыз. Екіншіден, Тәуелсіздік алғаннан кейін маркстік-лениндік методологиядан, таптық принциптен бас тартып, өткен тарихымызды ұлттық мүдде, жалпы адамзаттық өркениет тұрғысынан қарастыра бастадық. Осы үрдіс барысында Ілияс Жансүгіровтың шығармашылық мол мұрасына негізінен әдебиет саласының мамандары көңіл аударды. Ал тарихшылар болса Әлихан, Ахмет, Міржақып бастаған Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметіне басымдық берді.

Ілияс Жансүгіровтың тарихи тұрғыда жазылған еңбектеріне қатысты мәселе Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Әбілхан Әбіласанның 2001 жылы жарық көрген «Жетісу. 1730-1916.» (Жансүгіров, 2001: 178) жинағы жарық көргеннен кейін қозғала бастады. Аталған жинақта Жетісу жеріне Ресей тарапынан жасалған отарлау саясаты мен оған қарсы болған көтерілістер туралы Ілиястың қолынан туған шығармалары төте жазудан кирилицаға аударылып берілген. Ол туралы жинақты құрастырушы автордың өзі алғы сөзінде былай дейді: «Ілияс ақын да Жетісу көтерілістері туралы ұрпаққа

үлкен тарихи деректі мұра қалдырыпты. Ел аузынан, мұражай құжаттарынан қыруар деректер жинаған. Бұл, шамасы, жиырмасыншы жылдардың бас кезі. Аталған дүниелер кезекті сәтін күтіп жүргенде жиырмасыншы жылдардың соңғы кезеңіндегі сойқандар, одан отызыншы жылдардың ойраны келіп жетеді. Жинақталған дүниелер ақынның жеке мұрағатында қала береді. Нәубетті сәттерде бұл шығармалардың аман қалуына ақын шапағатын көрген кісілер себепші болған көрінеді. Олар бертінге дейін қызыл саясат тырнағынан алып қалып отырған. Қорғап, сақтай білген. Қып-қызыл «өрттен» аман шыққан бұл тарихи дүниелер – тақырыбы жағынан біртұтас сабақтас, өзектес, нақтылы, деректі еңбектер» (Жансүгіров, 2001: 3). Шынында да құлагер ақын Ілияс Жансүгіровтің аталған жинаққа енгізілген шығармаларында Ресей империясының отарлау саясатын нақты деректермен, болған оқиғалар мен куәнамалар арқылы таныстырады.

XX ғасырдың жиырмасыншы жылдары жазылып, жарты ғасырдан астам уақыт ұмыт болған Ілияс Жансүгіровтың тарихи шығармаларының өмірге қайта келуі жұртшылық үшін, қалың оқырман үшін халқымыздың қасірет тартқан тарихымен барынша жақынырақ танысуға мүмкіндік береді. Сондықтан, осы мақалада мақсат етілген Ресей империясының Жетісу жерін отарлауы мәселесіне тоқталмас бұрын, «Жетісу. 1730-1916.» атты жинаққа қысқаша шолу жасап өтеміз. Жинақта мынадай үлкен еңбектер топтастырылған және қызығушылық танытқан зерттеушілер болса оның араб ғарпімен жазылған қолжазбаның түпнұсқасымен Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен көруге һәм танысуға, өз зерттеулерінде пайдалануға болады: «Өмірбаяным» (ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 1-іс), «Жетісу өлкесін орыс алуы» (ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 51-іс), «Ұзынағаш соғысы» (ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 51-іс), «Жаркент оязында» (ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 56-іс), «1916 жыл деректері» (ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 54-іс), «Лепсі оязында» (ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 54-іс), «Қара бауыр» (ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 65-іс). Мұқият қарайтын болсақ, қазақ жерін жүз елу жылға созылған Ресей империясының отарлау саясатын жүйелі түрде қарастырғанын байқаймыз. Әрине, басымдық Жетісу өлкесін отарлау саясатына және оған аталған өңірді мекеңдеген қазақ руларының қарулы қарсылығы, 1916 жылғы жаппай қарулы көтеріліске қатысты мәселеге басымдық берілгендігін көреміз. Себебі, Ілияс Жансүгіровтың туып өскен жері

Жетісу болғандықтан, осы мәселеге қатысты көптеген мәліметтерді жетік әрі терең білуі болса керек.

Аталған мақалада Әбілхан Әбіласанның «Жетісу. 1730-1916» атты аударма жинағына енген құлагер ақын Ілияс Жансүгіровтың «Жетісу өлкесін орыс алуы» атты еңбегі тарихи тұрғыда қарастырылады. Сондай-ақ, тек ақынның осы еңбегі аясында болашақта қандай мәселеге көңіл аудару керектігіне қатысты тақырыптар анықталып, болашақ зерттеушілерге ұсынылады. Мәселенің зерттелуіне үнілетін болсақ, Жетісу өңірін отарлау үрдісі әскери-казактық және аграрлық тұрғыда жүзеге асқандығын анық көреміз. Сонымен қатар, мәселеге көңіл аударған тарихшы-ғалымдар мен зерттеу еңбектерінің көптігіне байланысты олардың ең негізгілеріне тоқталуды жөн көрдік. Әлбетте, алғашқылардың бірі ретінде Алаш қозғалысының көсемі Ә.Бөкейхановтың «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» (Бөкейханов, 1995: 45-65), Кеңес өкіметі тұсында П.Г.Галузоның «Туркестан – колония (Очерк истории Туркестана от завоевания до революции 1917 года)» (Галузо, 1929: 162) атты еңбегін және осы зерттеуін толықтырып 1935 жылы Ташкент қаласында баспадан шығарған «Туркестан – колония (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии)» (Галузо, 1935: 222) атты еңбегін ерекше атауға болады. А.Б.Тұрсынбаевтың «Из истории крестьянского переселения в Казахстан» (Тұрсынбаев, 1950: 102) еңбегі де аса маңызға ие.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде қоғамдық-саяси һәм мәдени салада болып жатқан деколонизация үрдісі тарих ғылымында да көрініс тапты және күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болды. Көптеген тарихшы-ғалымдар XIX ғасырда Ресей империясының Жетісу өңірін отарлауына байланысты мәселеге өз зерттеулерін арнады, солардың ішінде айрықша маңызға ие М.Ж.Әбдіровтың «История казачества в Казахстане» (Абдиров, 1994: 160) және «Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казачьей колонизации края ХУІ – начала ХХ вв.)» (Абдиров, 2000: 204), М.Қ.Қойгелдиевтің «Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. – 1917 ж.)» (Қойгелдиев, 2004: 216) – деген еңбектерін айрықша атап өтуге болады.

Қарастырып отырған кезеңге қатысты шетелдік зерттеушілер мен олардың еңбектері туралы «Қазақстан тарихы» академиялық жинағының үшінші томында біршама жақсы

талдаулар жасалған (Қазақстан тарихы, 2002: 48-61). Аталған бөлімде орыс әскерлерінің Орта және Ұлы жүз қазақтарының жерін жаулап алуының, әскери шептер мен бекіністер салудың негізгі кезеңдерін егжей-тегжейлі суреттеген зерттеушілердің қатарына Ч.Кортель, Дж.Феррье, Ф.Барнаби, Ю.Скайлер, Я.Мак-Гахан, Х.Стаммды жатқызады. Бұл туралы толыққанды мәлімет тарихшы-ғалым К.Л.Есмағамбетовтың докторлық диссертациясында жан-жақты қарастырылған (Есмағамбетов, 2000: 685).

Зерттеу әдістері

Тәуелсіздікке қол жеткізген 1991 жылдан кейінгі кезеңде төл тарихымызға деген көзқарас өзгеріп, оны ұлттық мүдде тұрғысынан, гуманистік тұрғыдағы өркениеттілік принципіне негіздеп жазу үрдісі бірінші кезекте тұрды. Әсіресе, 1995 жылы «Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы» дайындалып, қоғамға ұсынылғаннан кейін тарихшы-ғалымдардың алдына жаңа міндеттер қойды. Ол дегеніміз тарихты жазуда, зерттеуде өзекті мәселелерге жаңа көзқарастар тұрғысынан дербес, тың-ой-пікірлер мен тәуелсіз жаңа тұжырымдар жасау тұрды. Оның себебі де қалың оқырманға түсінікті еді, яғни кеңестік кезеңдегі жоғарыдан жасалатын қысым, маркстік-лениндік методология шеңберіндегі таптық принципке негізделген қатаң бақылау болды. Мәселеге осы тұрғыдан келе отырып, мақаланың жазылу барысында тарих ғылымында кеңінен қолданылып жүрген әдіснаманың (методологияның) негізгі бағыттары болып саналатын проблемалық, тарихилық, объективтілік негіздегі ғылыми таным принциптері кеңінен қолданылғанын атап өтеміз. Аталған бағыттарға жататын жүйелеу, талдау, логикалық қорыту әдістерін (метод) қолдану шынайы ақиқатқа жетудің басты шарттары ретінде саналатыны белгілі. Сондықтан мақалада аталған әдіснама мен әдістерді барынша тиімді қолдануға тырыстық. Мақалада кеңінен қолданылған бұндай әдістердің барысында «Жетісу. 1730-1916» атты жинаққа енген құлагер ақын І.Жансүгіровтың «Жетісу өлкесін орыс алуы» атты тарихи шығармасындағы мәселелерді анықтауға өзіндік септігін тигізеді.

Екіншіден, ауызша тарих айту дәстүрі бағытын да қолдануға тырыстық. Өйткені, Ілияс Жансүгіровтың орыс отарлауы, 1916 жылғы көтеріліс туралы мәліметтерді халық

арасындағы ауыз-екі әңгімелер мен өлең жолдары арқылы келтіріп отыруы жиі кездеседі. Мәселен, XIX ғасырда өмір-сүрген ақын-жыраулардың өлеңдерінде жиі кездесетін «аузы түкті көүірдің» деген сөз тіркесі, құлагер ақын Илиястың да орыстарға қарата айтқаны ұшырасып отырады. Атап көрсетілген әдіснама мен әдістердің барлығы тақырыпты ашуға өз септігін тигізетіндігі анық та айқын.

Талдау мен нәтижелер

Өлеңсүйер қауымның қиялына қанат бітіретін нағыз суреткер ақын, қарымды журналист, әдеби жанрда көркемдік қуаты мығым туындылар жазған Илияс Жансүгіров – өз уақытының өзекті мәселелеріне де араласқан қайраткер тұлға. XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ ұлттық зиялыларының қай-қайсысының да бойындағы көпқырлылық, заман талабына сай шыңдала түскен әмбебаптық Илиясқа да тән еді. Кенжелеу қосылғанымен аз ғана жылдар ішінде ол өзінің ұлттық сөз өнеріндегі эпикалық дәстүрдің озық үлгілерімен дамытқан әйгілі поэмаларын жазды. Көркем аударма жасады. Әдебиет тарихын зерттеуде, Абайтануда ғылыми негізді еңбектерімен қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасып, дамуына қатысты. Өлке тарихына қатысты мәселелерде, соның ішінде Жетісу жерін патша өкіметінің отарлау барысы мен оған қарсы орын алған қарулы бас көтерулер, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістер туралы тамаша еңбектер жазып қалдырды. Ауылда өсіп, тұрмыстың қиындығын басынан өткізген Илияс Жансүгіров өзінің ынтасы, оқуға, білімге деген құштарлығы мен Алла тағала берген дарыны мен таланты арқасында алты Алашқа белгілі, халқының аяулы перзенті ретінде тарихта қалды.

І.Жансүгіровтың ақындық дарыны құдайдың өзі берген туа бітті дарыны екендігі ешбір талас тудырмайды. Ал журналистикаға, әдебиетке деген ынтасының, құштарлығының арқасында бұл салаға қатысты дүниелері тек азамат соғысы аяқталып, Кеңес өкіметі түпкілікті орнағаннан кейін жазылып, жарыққа шыға бастады. Әрине, оған кейіннен алған білімі де өзінің ықпалын тигізгендігі рас. Ол туралы ақынның 1928 жылы жазған «Өмірбаяным» (Жансүгіров, 2006: 17-23) деген мақаласында жан-жақты атап көрсетеді. Жас кезінде тұрмыстың ауыр тауқыметін тартқандықтан білімге толыққанды қол жеткізу мүмкін болмағандығын былайша баяндайды: «Жансүгір әкем. Көзі тірі. Жылы – жылан. Биыл 71-де. Жарым көшпелі, жұқана шаруа...

Намазды «дұрыс оқырлық» мұсылманшасы бар. Ескі пікірлі адам» (Жансүгіров, 2006: 17). Алғашқы әліп-биді әкесінен оқып, иман шарттан бастап, Құран оқуды үйренген. «Қыстың ұзын түндерінде білтелі шамның жарығында бір шыбықты ала отырып, мені тізеге алушы еді» (Жансүгіров, 2006: 17), – деп есіне алады. Құлагер ақын әкесінің оқытудағы мақсатын: «Бү дүние үшін қолында қой-серкештік хаты болса, о дүние үшін аузында иманы болып, бес мезгіл намазы болса – сол еді» (Жансүгіров, 2006: 17) дейді.

Содан кейін 2010 жылы 15-16 жасында атақты «Мамания» мектебін ашқан Тұрысбек-қажы ауылында Бұхара-и-шәріптен оқып шыққан Қасен молдадан білім алады. Бірақ ол жерде небәрі бір жарым айдай уақыт оқиды.

1912 жылы «Қыли мектебінде» ноғай мұғалімінен білім алады. Бұл мектеп сол кездегі Қазақстанда кеңінен тарала бастаған Қырым татары, «Тәржіман» газетінің бас редакторы Исмайыл Гаспралы негізін қалаған «Жәдид» қозғалысының негізінде құрылған «жәдидше» оқытатын мектеп еді. Бұнда да ұзақ тұрақтамай, небәрі төрт жарым айдай оқиды. Осыдан кейін әкесі де Илиястың білім алуын жөн көрмеді. Ол туралы құлагер ақын былай деп еске алады: «Одан кейін әкем аяғымды шырмады. «Бас қусыру» үлкен мақсат болды. Бір үйдің шаруа жүзіндегі сүйенген азаматы болдым. Егін, пішен, арық-тоған, жаз жұртпен бірге тіршілік ету, аз малды қыстан аман алып шығу – мойнымда болды. Оқу талабы біржола сөнді. Еске келмеді. Келгенмен де көзсіз көбелектей соқырдың барар жері, басар тауы болмады.

... Өмір жүзінде мұқтаждықта қалдым. Қолда көк тиын жоқ. Жаяу. Не киім. Не тамақ жоқ. Тіршілік әр нәрсеге ұрындырды. Кейбіреудердің баласын оқыттым. Менің бұл күйім – 1913-1918 жылдар арасы» (Жансүгіров, 2006: 18-19). Міне, осындай өмір тауқыметін тартқан құлагер ақын Илияс Жансүгіровтың жастық шағы осылай өткен болатын.

Қазақ тарихына қатысты деректік, құжаттық негізде зерттеу жүргізгендігі – ақынның елінің игілігі үшін жасаған еңбегі болып табылады. Аталған «Жетісу өлкесін орыс алуы» атты мақаласы Жетісу өңірінің Ресей империясының қол астына өтуі, өңірді қоныстанған қазақ руларының сол уақыттағы көңіл-күйі егжей-тегжейлі сипаттаулармен басталады.

Бір бөлігі Қытайға өткен, бір өңірін Қоқан билігі талаған, бір аумағы екпіндей жеткен Ресей әскерінің иелігіне өткен, жері талапайға

түскен Жетісуды мекендеген қазақ руларының ахуалын жан-жақты ашып көрсетуге, түсінуге септігін тигізетін мәліметтер мен пайымдаулар бар. Оларды мұрағат құжаттарымен салыстыра зерттеу бүгінгі күннің талабы болмақ.

Құлагер ақын І.Жансүгіровтың туып-өскен кезеңі патшалы Ресейдің отарлық саясатының ең бір күшейген кезеңіне тұспа-тұс келді. Бұл кезде қазақ халқын ұлт ретінде жоюдың қитұрқы әдістерін қолданған рухани отарлау саясаты пәрменді жүріп жатқан болатын. Патшалы Ресей тарапынан қазақ жерін отарлаудың соңғы әрі сәтті кезеңі еді. Жалпы Ресей империясының қазақ жерін отарлау саясатының тарихын кешенді түрде қарастырған кезде ол үдеріс үш кезеңге бөліп жүргізілгендігін атап өтеміз.

Бірінші кезең – 1730 жылдан 1867-1868 жылдардағы әкімшілік басқару реформасына дейінгі аралықта жүзеге асырылып, «әскери-казактық отарлау» деп аталады. Бұл кезеңде Ертіс, Тобыл, Жайық өзендері бойында әскери бекіністер мен әскери шептер салынып, күшпен басып алуды жүзеге асырды (Қазақстан тарихы, 2002: 305-311). Сөйтіп, орыстардың басқыншы әскері мысық табандап оңтүстікке қарай, яғни Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан өңірлеріне жылжыды.

Екінші кезең – 1867-1868 жылдардан бастап XX ғасырдың басына дейінгі уақытта жүзеге асырылды. Бұл кезеңді «аграрлық отарлау» деп атауға болады. Өйткені қазақ жерін толығымен отарлауды аяқтап, әкімшілік-басқару реформасын жүргізе отырып, қазақтың шұрайлы жерлеріне орыс шаруаларын, мұжықтарын жаппай қоныстандырды (Турсунбаев, 1950: 24-30). Оның қарқынды жүруінің бірнеше себептері болса, соның бірі қазақ өлкесінде өздерінің әлеуметтік тірегін қалыптастыруды ойластырса; екіншісі, 1861 жылы Ресейдегі крепостниктік езгінің жойылуы. Еркіндік алған орыс мұжықтарын қазақ жеріне көшіру арқылы ішкі Ресейде әлеуметтік, революциялық толқуларды болдырмау.

Үшінші кезең – XX ғасырдың басынан 1917 жылға дейінгі аралықты қамтитын қандай да бір халықты ұлт ретінде жоюдың соңғы сатысы болып табылатын «рухани отарлау» саясатын мықтап кірісті. Отарлаушылар қазақ халқының жері мен табиғи байлығына иелікетіп қоймай, олар қазақтарды рухани жағынан да отарлады. Яғни, халықты тілінен, дінінен, ділінен біртіндеп айыру бағытында қатыгездікпен ойластырылған шараларды жүзеге асырды. Бұған қарсылық ретінде қазақтың оқыған, тоқыған көзі ашық,

көкірегі ояу азаматтары жеке бастарын бәйгеге тігіп, күрес жолына шықты. Әлбетте, олар бірден саяси күрес жолына шықпас бұрын алдымен қазақ халқын білімге, мәдениетке шақыра отырып, шығармашылық күрес түрін таңдады. Қазақ зиялылары әр түрлі мамандық иесі бола тұрса да өлең, шығарма, әңгіме түрінде жинақ шығарып, газет-журналдар шығарды. Солардың ішінде М.Дулатовтың 1909 жылы Уфа қаласында жарық көрген «Оян, қазақ» атты өлеңдер жинағы мен оған эпиграф ретінде алынған:

«Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,
Қазағым, енді жату жарамасты»
(Дулатов, 1991: 19), –

деген шумақ қазақ халқының басына төнген қиындық пен қасіретті нақты көрсеткен болатын.

Атап көрсетілген алғашқы кезеңге жататын кең ауқымда жүргізілген әскери отарлаудың мәресі болған Жетісу және Оңтүстік Қазақстан өңірлерін басып алу XIX ғасырдың 40-60 жылдарына түс келді. Оған 1837-1847 жылдары Кенесары хан басқарған ұлт-азаттық көтерілістің күшпен басып жаншылуы тікелей жол ашты.

XIX ғасырдың 40-50 жылдары орыс әскерлері Сібір (Омбы) арқылы Жетісу жеріне басып кіріп, аталған аймақта әскери бекіністерін тұрғызды және ондағы қазақ рулары бұған жауап ретінде қарулы көтеріліске шықты.

Патшалы Ресей билігі 1822 жылы Орта жүзді толық бағындырып, ол аумақтағы дәстүрлі билікті, яғни хандық билікті жойды. Бұл оқиға Ілияс Жансүгіровтың «Жетісу өлкесін орыс алуы» (Жансүгіров, 2001: 10-34) еңбегінде былайша сипатталады: «Ол уақытта Орта жүз рулары Сібірден Жетісуға қарай қоныстанушы еді. Кіші жүзге қарағанда Орта жүз тыныштырақ болды ...Абылайдың Уәли деген баласын ел хан деп танымай (Уәлиді орыс үкіметі бекіткен еді), ырың-жырың болды. Орыс үкіметі мұны пайдаланып, ел билеу жөнін өзгертуге керек болды. Барлық хандық лауазымын жойып, оның орнына 1822 жылы Сібір қазақтарын басқаратын зақун («Временные правила по управлению сибирскими киргизами») шығарды» (Жансүгіров, 2001: 14-15).

Бұл реформа бойынша «азиялық Ресей екі генерал-губернаторлық: орталығы Тобыл болған Батыс Сібір, орталығы Иркутск болған Шығыс Сібір генерал-губернаторлығына

бөлінді. Біріншісіне Тобыл, Томск губерниялары мен Омбы облысы жатқызылды» (Ремнев, 1995: 95). Сонымен, Ресей бодандығында болған Орта жүз аудандары соңғысының, яғни Омбы облысының құрамына қосылды. Қазақ рулары үш сатыдан тұратын – округ (дуан), болыс және ауыл әкімшілік бірліктерге ендірілді. Бұл жаңа құрылым бойынша: ауыл – 50-ден 70-ке дейін шаңырақ, болыс – 10 ауылдан 12-ге дейін ауыл, округ (дуан) – 15 болыстан 20 болысқа дейін болып бекітілді (Жансүгіров, 2001: 15). Бұндай әкімшілік-басқару құрылымының негізгі мақсаты ежелден қалыптасқан рулық басқару жүйесін іс жүзінде жоюды көздеді. Келтірілген осы мәліметтерге мұқият назар аударатын болсақ Илияс Жансүгіровтың еңбегінде фактілер, оқиғалар жан-жақты әрі шынайы, дәлме-дәл сипатталғанын анық көреміз. Бірақ, келтірілген мәліметтерге тарихи талдаулар мен қорытындылар жасалмаған. Сондай-ақ, келтірілген мәліметтерге сілтемелер берілмеген. Бұдан шығатын қорытынды Илияс Жансүгіровтың кәсіби тарихшы болмағандығында болса керек. Өйткені, оның ақындығы мен жазушылығы алдыңғы орынға шыққандығы деп білеміз.

XIX ғасырдың екінші ширегінде қазақ жерін әскери-казактық отарлаудың шешуші кезеңі болғандығы шындық. 1822 жылы Орта жүзде хандық билікті жойған «Сібір қырғыздары туралы жарғыдан» кейін көп ұзамай 1824 жылғы Кіші жүзде дәстүрлі хандық билікті жойған «Орынбор қырғыздары туралы жарғы» қабылданды. Орта жүз бен Кіші жүз толықтай Ресей империясының қол астына өтті. Ендігі кезекте Ұлы жүз қазақтары мен Орта жүздің найман руларының бір бөлігі орналасқан Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан өңірлерін басып алуға дайындық басталды. Орыс әскерінің басты шоғырланған жері Орынбор және Сібір (Омбы) болды да, аймаққа тереңдей шабуыл жасау осы екі бағыттан басталды. Әрине, оны жүзеге асыруда тұрақты әскери бөлімдермен қатар орыс-казактарынан жасақталған әскерилер ерекше рөл атқарды.

Орынбор жағынан шыққан орыс әскері Ақмешіт бағытына, ал Сібірден жылжыған әскер Жетісу жеріне келіп кіреді. Ол жерлерге табан тіреу мақсатында бекіністер ірге тебеді: «Баянауыл (1826 ж.), Ақмол және Көкпекті (1827 ж.), Атбасар (1846 ж.), Аягөз (1831 ж.), Қапал (1847 ж.)» (Қазақстан тарихы, 2002: 308). Аягөз бекінісі мен округін ашудың себебі мен оның маңызын Илияс Жансүгіров былайша атап көрсетеді: «Аягөз қаласының орны Ресейдің

Сібірден Қытайдың Құлжасы мен Шәуешек қаласына жүргізілетін екі үлкен сауда жолының дәл түйіскен жерінде еді. Сондықтан бұл жерден округ ашу орысқа ең керекті жұмыс болды. 1831 жылы Аягөз округі жасалды» (Жансүгіров, 2001: 16). Сондай-ақ, бұл округтың құрылуы орыстың Жетісу табалдырығын алғашқы аттағаны болды, – деп жазады.

Ресейдің басқыншы әскерін Ұлы жүз аумағына (Жетісу, Оңтүстік Қазақстан) басып кіруін біршама уақытқа тежеген Бөкей Ордасындағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы және бүкіл қазақ жерін қамтыған Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілістер орын алды. Отандық тарихнамада атап көрсеткен ұлт-азаттық көтерілістер, сондай-ақ, олардан басқа ірілі-ұсақты көтерілістер туралы зерттеулерде айтылып та, жазылып та жүр. Илияс Жансүгіровтің еңбегін қарастыру барысында Жетісу жерінде де орыс жаулауына қарсы матай, садыр руларының қарулы қарсылығы болғандығын атап өткіміз келеді. Әсіресе, ақын шығармасындағы Сыбанқұл бастаған көтеріліс жайындағы мәліметті назардан тыс қалдыруға болмайды. Илияс Жансүгіров ол туралы, оның қарулы қарсылығы қандай маңызға ие болғандығы туралы мынадай мәлімет келтіреді: «Аягөзге орыс әскері келген кезде Сыбанқұл өзіне қараған елмен Тарбағатай тауын Қытайға қарай аса қонып алып орысқа, орысқа қарағандарға тоқтаусыз шабуыл жасап тұрды. Құлжа, Шәуешек жолындағы орыстың сауда керуендерін талап, сауда жолын кесті.

... Шатақ бірталай жылға созылды. Сыбанқұл қозғалысы себебінен Аягөзден Жетісу ішіне қарай орыс бір дәуір жылға шейін ілгері баса алмай қалды» (Жансүгіров, 2001: 16-17). Мәлімет қысқа болса да, қорытынды ақын тарапынан нақты әрі дәлме-дәл жасалған. Өйткені, жалпыұлттық қозғалыс болған Кенесары Қасымұлының көтерілісі Ресейдің басқыншы әскерін тек Оңтүстік Қазақстанға ғана емес, бүкіл Орта Азия аумағына қарай жылжуын біршама уақытқа кейін шегерді. Ал Сыбанқұл бастаған көтерілістің болған уақыты қолда бар мәліметтерге сүйенсек 1834-1839 жылдарды қамтиды.

Тарих ғылымында генеалогия деген маңызды сала бар. Оның маңызы туралы зерттеушілер өз еңбектерінде тоқталып, қысқаша түрде мынадай анықтама береді: қазіргі уақытта генеалогия арнайы ғылыми пән ретінде жекелеген индивидтердің, отбасылардың, рулар мен рулық топтардың шығу тегін және

олардың уақыт пен кеңістіктегі туыстық байланыстарын анықтаумен айналысатын тарих ғылымының маңызды көмекші саласы болып табылады (Советская историческая энциклопедия, 1963: 189-190). Сондықтан Илияс Жансүгіровтың шығармасындағы осы айтылған тарихи тұлға – Сыбанқұл дегеніміз кім, оның шежіресі қалай таратылады деген сұраққа азкем тоқталып өтсек. Сыбанқұл Ханқожаұлы – қазақтың шығыс өңіріндегі Ресейдің отарлау саясатына ашық қарсы шығып, қарулы қарсылық көрсеткен бірден-бір тарихи тұлға. Сыбанқұлдың әкесі Ханқожаның шығу-тегін тарихшы-ғалым И.В.Ерофеева өзінің «Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники)» деген еңбегінде былайша көрсетеді: «Жәдік (Қазақ хандығының негізін қалаушы Жәнібек ханның тоғызыншы ұлы – Е.Б.) – Шығай (1580-1582 жж. қазақ ханы – Е.Б.) – Есім (1598-1628 жж. қазақ ханы – Е.Б.) – Тәуке хан (1680-1718 жж. үш жүздің ханы – Е.Б.) – оның үлкен ұлы Болат (1718-1729 жж. қазақ ханы – Е.Б.) – оның ұлы Әбілмәмбет (Үш жүздің және Орта жүздің ханы – Е.Б.) – оның ұлы Әбілпейіз (наймандардың құрамына кіретін қаракерей руының билеушісі – Е.Б.) – оның үлкен ұлы Ханқожа» (Ерофеева, 2003: 151). Ал Ханқожадан Сыбанқұл туады. Бірақ бұл жерде тарихи шындықтың беті былайша сөйлейді. Шынында Сыбанқұлдың әкесі Ханқожа Әбілпейізге өгей бала болып келеді. Ол туралы мәліметті шежіреші Құрбанғали Халид өзінің «Тауарих хамса» («Бес тарих») еңбегінде былай дейді: «Наймандардың билеушісі болған Барақ сұлтан (Тұрсын ханның ұлы) өлгенде, оның жесірі Шаған ханыммен бірге ілесіп келген Барақтың баласы болғанымен, өзі Әбілпейізді әке деп қабылдаған» (Халид, 1992: 169). Ақыры орыс билігі 1939 жылы Сыбанқұл Ханқожаұлын тұтқынға алып, оны «қатын-баласымен Семей арқылы Томскі губерниясына жер аударды. Сол айдау жолында 1841 жылы Сыбанқұл өледі» (Жансүгіров, 2001: 17). Орыс бодандығына басын имей, орыстың басқыншы әскерінің Жетісуға тікелей апаратын жолында бөгет болған Шығыс өңірінің қалың жұртын отаршыл саясатқа қарсы көтерген ержүрек Сыбанқұл сұлтанның Кеңесары сұлтанмен қарым-қатынасының қалай болатындығын болашақ зерттеулер анықтайтын болады.

Сонымен қатар Илияс Жансүгіров Сыбанқұл мен оның қарсыласы әрі бәсекелесі, 1831 жылы Аягөз округінің аға сұлтаны болып сайланған Сартпен арадағы текетіресті баяндайды. Сарт

орыс билігіне арқа сүйесе, ал Сыбанқұлдың орыс билігіне қарсы шыққан жоғарыда айтып өттік. Бұл арада Сарт Шаған ханымнан туатын Әбілпейіздің өз баласы Жошының ұлы. Екі тарихи тұлға туралы олардың замандасы әрі орыс шенеунігі Беленицкий Омбы облысы басшысына 1832 жылы қыркүйекте мынадай мәлімдеме жібереді: «Тәкәппар, көмек іздегендерге жайсаң, достарына адал, жауларына қорқынышты, іс-әрекеттерімен еліне сыйлы, қандастары арасында даңққа бөленген Сыбанқұл, өзіне деген халықтың құрметіне масаттанып, Сарт сұлтанмен округ билігі үшін бәсекеде болды. Сыбанқұл барымтамен, қарақшылық жортуылмен айналысып, Сартты әрекетсіз адам деп кінәләйтын. Саясатқа жүйрік Сарт оның билікке ұмтылған ниетін жақсы білетін, сондықтан күшпен емес, ақылмен қарсы амал қарастыратын. Нәтижесінде, қашандағыдай ұрда-жық адуындықты айлалы ақыл жеңіп шықты» (Асылбеков, Базарбеков, 2015), – деп Сыбанқұл мен Сартқа мінездеме берген. Ал бұл берілген мәліметтің авторлары оны Н.Я.Коншиннің 1905 жылы Семей қаласында жарыққа шыққан «Материалы для истории Степного края» еңбегінен алғандығын атап көрсетеді. Еңбектің шыққан жылына назар аударсақ, Илияс Жансүгіровтың өмір сүрген жылдарымен сәйкес келетіндігі және қол жетімді болғанына көз жеткізе түсеміз. Сондықтан нақ осы еңбектер ақын зерттеуіне арқау болғандығы, пайдаланғандығы дау тудырмаса керек. Жоғарыда атап өткеніміздей Илияс Жансүгіровтың тарихи шығармасында берілетін мәліметтерге сілтеме берілмесе де, аталған оқиғалар, жылдар, тарихи тұлғалар туралы деректердің нақты берілуі тәнті етеді.

Сыбанқұл Ханқожаұлы тұтқынға алынғаннан кейін оның қол астындағы рулардың сағы сынып, орыстың айдауына көнуге мәжбүр болады. Ол туралы Илияс Жансүгіров былайша мәлімет береді: «Сыбанқұлдың қолға түсуі елірген елдің жығасын түсіреді. Орыс үстемдігін көтереді. Қытайға қарай сырғып көшкен ел өз қоныстарына қайта қонады. Сыбанқұл бастап жүрген рулар орысқа қарауға ұсыныс қыла бастайды. Орыс «ауыл», «болыс» жасауға кіріседі. Қаракерей, Садыр тып-тыныш орысқа қарайды. Бұлардың ішінен болыстар жасалып, сұлтандар тұрады» (Жансүгіров, 2001: 17). Ал қаракерей, садыр руларымен бір туған матайлар болса орысқа бағынбаймыз деп, Ілеге қарай үркіп, үдере көшеді. Олар осы үріккен бетімен Матай тауы атанған жерге жетіп, сол өңірге қоныстанады. Бүгінгі күнде Матай тауы немесе

жотасы – Жетісу (Жоңғар) Алатауының қиыр оңтүстік шетіндегі жоталар тобы болып табылады. Ол оңтүстік-батысында Шолақ тауымен, солтүстік-шығысында Алтынемел жотасымен шектеседі. Ендік бойымен алып қарасак, 40-45 шақырымға созылып жатыр.

Нақ осы оқиғалар құлагер ақынның қаламынан былайша өрбиді: «Бұл кезде Орта жүздің Матайдан басқа рулары орысқа әбден қол қойып, бағынып, орныққан кезі еді. Орысқа қараған елдің көңілі: «Аузы түкті кәуір алған соң малында билік, басында ерік болмайды» деген түсінікпен шошымалдана бастады. Ішкі ойы орысқа сенбеді. Бүгін солдат алмаса да, түбінде солдат алады деді. Сол замандағы өлең деп үлкен кісілер мынаны айтады:

Өскенбай мен Құнанбай бай-батырсың.
Әрі салдат алған жоқ, жай жатырсың.
Орысекең орнығып алғаннан соң
Бозбалаңды бойдақтай айдатарсың»
(Жансүгіров 2001, 17-18).

Бұл жерде Ілияс Жансүгіровтың Матай руларының орыс басып алуына қарсы қарулы қарсылығы, көтеріліске шыққан матай руының бір бөлігін Қыдырәлі Тәнеке батырдың басқаруы жайында, Тәнеке батыр мен Кенесары ханға сатқындық жасаған Рүстем төре арасындағы шиеленіс туралы мәселелер болашақ зерттеуімізге арқау болмақ.

Бізді қызықтыратыны құлагер ақынның жерінді, малынды «аузы түкті кәуір алған соң» деп айтқан сөз тіркесі. Ол сөз тіркесі XIX ғасырда тарих сахынасына шыққан, Ресей империясы отарлаушыларының озбырлығы мен сүрқия саясатын өз өлең-жырларында жан-жақты суреттеген «Зар заман» ақындарының өлеңдерінде жиі ұшырасады. Мысалы, Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» атты толғауында:

«Аузы түкті кәуірдің,
Басы шошақ қалмақтың
Қанын судай төккен жер»
(Мөңкеұлы, 2013: 9), –

деген жыр жолдары кездеседі.

Азат рухтың күрескері, арқалы ақын Махамбет Өтемісұлының «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны» деген өлеңінде былай дейді:

«Исатайдың барында
Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік.

Шабытымыз келгенде,
Аузы түкті кәуірдің
Шетінен сүйреп жеп едік»
(Өтемісұлы, 2003: 97),

Бұдан шығатын қорытынды, біріншіден, бұл сөз тіркесі сол уақытта қазақ қоғамы арасында кеңінен тараған болса керек. Екіншіден, Ілияс Жансүгіровтың аталған Махамбет пен Мұрат сынды ақындардың өлең-толғауларымен жақсы таныс болғандығын көрсетеді. Осы арада атап өтуге тұратын тағы бір мәселе, құлагер ақын Ілиястың болашақта қазақ қоғамын не күтіп тұрғанын дәл болжай алуында. Яғни, ел басқарып отырған болыс-сұлтандарға құлаққағыс ретінде келешекте қазақ жастарынан солдатқа әскер алып, соңы үлкен бүліншілікке ұрындыратынын айтқаны.

Ілиястанушы Әбілхан Әбіласанның араб ғарпінен аударып, жинақ ретінде шығарған І.Жансүгіровтың «Жетісу. 1730-1916» атты еңбегіндегі «Жетісу өлкесін орыс алуы» атты мақаласында Ресей империясы тарапынан жүргізілген әскери экспанциясы кеңінен қарастырылған. Ондағы қамтылған оқиғалар мен мәліметтердің барлығын бір мақала көлемінде талдау мүмкін емес. Болашақта аталған мақала негізінде мынадай мәселелерге көңіл аударып, зерттеу объектісі ретінде қарастыратын тақырыптарды көрсетеміз: 1) Лепсі мен Қаратал өзендері арасын мекендеген матай руларының орыс басып алуына тегеурінді қарсылығы; 2) Орыс басып алуына қарсы албан руларының қарсылығы; 3) Орыс басып алуына қарсы дулат руларының қарсылығы; 4) Орыс басып алуы барысындағы Жетісу өңіріндегі Қоқан хандығының ықпалы және Ресей-Қоқан қатынастары; 5) Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліске Жетісу өңірі қазақтарының қатысуы.

Аталған тақырыптар туралы тек ғылыми мақалалар жазумен шектелмей, бакалавриатта оқитын білімгерлерге диплом, магистранттарға магистрлік диссертация жұмыстарын ұсынып, зерттеу жұмыстарын жүргізсе нұр үстіне нұр болар еді. Сонда Ілияс Жансүгіровтың тарихи шығармаларына кешенді түрде зерттеу жасалды деп ойлаймыз. Бұл тек бір ғана мақаласына қатысты дүние. Қолда бар мәліметтерге қарайтын болсақ, ақынның «Жетісу. 1730-1916» атты жинағында 1730 жылғы Ресей империясының Қазақстанды отарлауынан, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліспен аяқтайды. Бұл дегеніміз Патшалы Ресейдің отарлау саясатының бүкіл

кезеңі басынан аяғына дейін қамтылғандығын көреміз.

Қорытынды

Ғылыми мақалада халқымыздың көрнекті ақыны Ілияс Жансүгіровтың тарихшы болғандығының бір қырын ашып көрсету болып табылады. Екіншіден, оның тарихи шығармаларын түгендеуге қосылған бір тамшы үлес болмақ. Тарихшыларды, өлкетанушыларды ақынның тарихи шығармаларына назар аудартсақ, осы ғылыми мақала өз мақсатына жетті деп айта аламыз. Ұлт болып сақталып қалу үшін тіл мен тарихынды қадірлей білу керектігін қаншама оқымысты ғұламалар, саясаткерлер ай-

тып кеткеніндей бүгінгі жаһандану замамында тарихымызды қайта таразылау өзінің маңызын, өзектілігін жоғалтқан жоқ. Біздің міндетіміз ХХ ғасырдың бірінші жартысында қазақ қоғамында жарқ етіп шыққан, халқына өшпестей мұра қалдырған Ілияс Жансүгіровтың өмірі мен қоғамдық қызметін, шығармашылық мұраларын болашақ ұрпаққа аманаттау болмақ.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контекстінде» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19680053).

Әдебиеттер

- Абдилов М.Ж. (1994) История казачества в Казахстане. Алматы: Казахстан. 160 с.
- Абдилов М.Ж. (2000) Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казачьей колонизации края ХУІ – начало ХХ вв. Астана: Елорда. 204 с.
- Асылбеков М., Базарбеков Ф. (2015) Сыбанқұл бастаған көтеріліс тарихтан өз орнын қашан алады. Алаш айнасы. 19 сәуір. <https://alashainasy.kz>
- Бөкейхан Ә. (1995) Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи / Таңдамалы (избранное). Алматы: **Қазақ энциклопедиясы. 478 б.**
- Галузо П.Г. (1929) Туркестан – колония (Очерк истории Туркестана от завоевания до революции 1917 года). Москва: Ком. унив-та трудящихся востока им. И.В.Сталина. 162 с.
- Галузо П.Г. (1935) Туркестан – колония (Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). Ташкент: Гос. изд-во УзССР. 222 с.
- Дулатов М. (1991) Шығармалары: Өлеңдер, қара сөздер, көсемсөз. Алматы: Жазушы. 384 б.
- Ерофеева И.В. (2003) Родословные казахских ханов и кожа ХУІІІ-ХІХ вв. (история, историография, источники). Алматы: ТОО «Print-S». 178 с.
- Есмағамбетов К.Л. (2000) Зарубежная историография истории Казахстана (с древних времен до начала 90-х годов ХХ в.): Дис. д-ра истор. наук. Алматы, 2000. 685 с.
- Жансүгіров І. (2006) Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары. Екі бөлімді. Алматы: Үш Қиян. 592 б.
- Жансүгіров І. (2001) Жетісу өлкесін орыс алуы. Ілияс Жансүгіров. Жетісу. 1730-1916. Құрастырушы Әбілхан Әбіласан. Алматы: Ценные бумаги. 178 б.
- Қазақстан тарихы. (2002) (Көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра. 305-311 бб.
- Койгелдиев М.Қ. (2004) Жетісудағы Ресей билігі (ХІХ ғ. – 1917 ж.). Астана: Елорда. 216 б.
- ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 1-іс.
- ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 51-іс.
- ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 56-іс.
- ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 54-іс.
- ҚР ОМА. 1368-қ., 1 т., 65-іс.
- Мөңкеұлы М. (2013) Шығармалары. Құрастырған Бауыржан Омаров. Алматы: Ана тілі. 288 б.
- Өтемісұлы М. (2003) Шығармаларының төрт томдық академиялық жинағы. 1-том. Алматы: Ғылым. 447 б.
- Ремнев А.В. (1995) Самодержавие и Сибирь. Административная политика в первой половине ХІХ в. Омск. 236 с.
- Советская историческая энциклопедия. Главный редактор Е.М.Жуков. Том 4. Москва: Советская энциклопедия. 1072 с.
- Турсунбаев А.Б. (1950) Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата: Изд-ва Акад. наук КазССР. 102 с.
- Халид Қ. (1992) Тауарих хамса. Аударған Б. Төтенаев, А. Жолдасов. Алматы: Қазақстан. 304 б.

References

- Abdirov M.Zh. (1994) Istorija kazachestva v Kazahstane. Almaty: Kazakhstan. 160 s.
- Abdirov M.Zh. (2000) Zavoevanie Kazahstana carskoi Rossiej i borba kazahskogo naroda za nezavisimost (Iz istorii voenno-kazachei kolonizacii kraja ХУІ – nachalo ХХ вв. Astana: Elorda. 204 s.

- Asylbekov M., Bazarbekov Ğ. (2015) Sybanqul bastağan köterilis tarihtan öz ornyn qashan alady [When will the uprising led by Sybankul take its place in history]. Alash ainasy. 19 sáur. <https://alashainasy.kz>
- Bökeihan Ä. (1995) Istoricheskie sudby Kirgizskogo kraja i kulturnye ego uspehi / Tañdamaly (izbrannoe). Almaty: Qazaq yenciklopediyasy. 478 b.
- Galuzo P.G. (1929) Turkestan – koloniya (Ocherk istorii Turkestana ot zavoevaniya do revoljucii 1917 goda). Moskva: Kom. univ-ta trudjashhihsya vostoka im. I.V.Stalina. 162 s.
- Galuzo P.G. (1935) Turkestan – koloniya (Ocherk istorii kolonialnoi politiki russkogo charisma v Srednei Azii). Tashkent: Gos. izd-vo UzSSR. 222 s.
- Dulatov M.(1996) Shyğarmalary: Oleñder, qaraszoder, kosemsoz[Compositions:Poems, black words, proverbs].Almaty: Writer. 384 b.
- Erofeeva I.V. (2003) Rodoslovnye kazahskih hanov i kozha XVIII-XIX vv. (istorija, istoriografija, istochniki) [Pedigrees of Kazakh khans and leather of the XIII-XIX centuries. (history, historiography, sources)].Almaty: TOO «Print-S».178 s.
- Esmagambetov K.L. (2000) Zarubezhnaya istoriografija istorii Kazahstana (s drevnih vremen do nachala 90-h godov XX v.): Dis. d-ra istor. nauk. Almaty. 685 s.
- Zhansügirov I. (2006) Quzhattar, hattar, kündelikter, dala hikayalary. Eki bolimdi[Documents, letters, diaries, field stories. Two parts].Almaty: Üsh Qijan. 592 b.
- Zhansügirov I. (2001) Zhetisu ölkesin orys aluy. Ilijas Zhansügirov. Zhetisu. 1730-1916[Russian occupation of Zhetysu region. IlyasZhansugirov. Zhetysu.1730-1916]. Qurastyrushy Äbilhan Äbilasan. Almaty: Cennye bumagi. 178 b.
- Qazaqstan tarihy. (2002) (Kone zamannan buginge deim). Bes tomдық. 3-tom [History of Kazakhstan. from ancient times to the present day, in five volumes. in Kazakh]. Almaty: Atamura. 305-311 bb.
- Qoigeldiev M.Q. (2004) Zhetisudağy Resei biligi (XIX ğ. – 1917 zh.). Astana: Elorda. 216 b.
- KR OMA. 1368-q., 1-t., 1-is.
- KR OMA. 1368-q., 1-t., 51-is.
- KR OMA. 1368-q., 1-t., 56-is.
- KR OMA. 1368-q., 1-t., 54-is.
- KR OMA. 1368-q., 1-t., 65-is.
- Möñkeuly M. (2013) Shyğarmalary[Compositions]. Qurastyrğan Bauyrzhan Omarov. Almaty: Ana tili. 288 b.
- Ötemisuly M.(2003) Shyğarmalarynyñ tört tomдық akademijalyq zhinağy [A four-volume academic collection of his works]. 1-tom. Almaty: Ğylym. 447 b.
- Remnev A.V. (1995) Samoderzhavie i Sibir. Administrativnaja politika v pervoi polovine XIX veka [Autocracy and Siberia. Administrative policy in the first half of the 19th century].Omsk. 236 s.
- Sovetskaja istoricheskaja jenciklopedija [Soviet historical encyclopedia]. Glavnyj redaktor E.M. Zhukov. Tom 4. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija. 1072 g.
- Tursunbaev A.B. (1950) Iz istorii krestjanskogo pereselenija v Almaty [From the history of peasant resettlement in Kazakhstan]. Alma-Ata: Izd-va Akad. nauk KazSSR. 102 s.
- Xalid Q. (1992) Tauarih xamsa [Tauarih xamsa]. Audarğan B. Tötenaev, A. Zholdasov. Almaty: Qazaqstan. 304 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Буланов Ержан Олжабаевич – т.ғ.к., аға оқытушы, тарих кафедрасы, I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті.
E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru
Кыяхметова Шара Асетовна – ф.ғ.к., қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі м.а. I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті.. E-mail: aset_shara@mail.ru

Сведения об авторах:

Буланов Ержан Олжабаевич – к.и.н., ст. Преподаватель, кафедра истории, Жетысуский университет имени И.Жансугурова. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru
Кыяхметова Шара Асетовна – к.ф.н., и.о. заведующего кафедрой казахского языка и литературы, Жетысуский университет имени И.Жансугурова. E-mail: aset_shara@mail.ru

Поступило: 04.12.2023

Принято: 12.02.2024

Н.Е. Кузембаев , **А.Р. Тусупов***, **А.Е. Каримова**

Павлодарский педагогический университет имени А.Х. Маргулана,
Казахстан, г. Павлодар
*e-mail: infor96@mail.ru

ВКЛАД АКАДЕМИКА НАН РК Б.Е. КУМЕКОВА В РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНСКОЙ АРАБИСТИКИ

Цель статьи провести исследование, посвященное изучению роли выдающегося казахского арабиста академика НАН РК Б.Е. Кумекова в разработке проблем казахстанской арабистики. Идея статьи состоит в том, что востоковед внес значительный вклад в развитие казахстанской арабистики. Научная значимость работы состоит в изучении истории отечественной арабистики. Практическая значимость связана с возможностью написания монографии посвященной ученому. Методологической основой исследования является положение о росте национального самосознания казахского этноса и его яркое выражение в советское время в научной деятельности, и Б.Е. Кумеков является одним из ярких представителей этого процесса. Основные результаты работы представлены рассмотрением биографии ученого в процессе изучения арабистики и формирования собственного научного пути в исторической науке. Было выявлено, что ученый принимал активное участие в реализации масштабных научных проектов по написанию фундаментальной истории Казахской ССР и изданию собрания сочинений первого казахского ученого Ч.Ч. Валиханова. Область научных интересов исследователя в арабистике связана с источниковым анализом арабских письменных источников, содержащих уникальные сведения по истории, культуре и исторической географии Казахстана и соседних территорий. В работе было доказано, что академик Б.Е. Кумеков является первым профессиональным арабистом в исторической науке в Казахстане. Труды ученого открыли миру государство кимеков – Кимекский каганат, тем самым было доказано, что в Казахских степях в период раннего средневековья был центр государственности.

Ключевые слова: Б.Е. Кумеков, казахстанская арабистика, Кимекский каганат, арабские источники.

N.E. Kuzembayev, A.R. Tusupov*, A.E. Karimova
Pavlodar Pedagogical University named after Әлкей Марғұлан,
Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: infor96@mail.ru

Contribution of academician NAS RK B.E. Kumekov to the development of kazakhstani arabistics

The purpose of the article is to conduct a research devoted to the study of the role of the outstanding Kazakh Arabist, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan B.E. Kumekov in the development of the problems of Kazakh Arabistics. The idea of the article is that the orientalist made a significant contribution to the development of Kazakh Arabistics. Scientific significance of the work consists in studying the history of domestic Arabistics. Practical significance is connected with the possibility of writing a monograph devoted to the scientist. The methodological basis of the research is the position about the growth of national self-consciousness of Kazakh ethnos and its bright expression in the Soviet time in scientific activity, and B.E. Kumekov is one of the bright representatives of this process. The main results of the work are presented by the consideration of the biography of the scientist in the process of studying Arabistics and the formation of his own scientific path in historical science. It was revealed that the scientist took an active part in the realization of large-scale scientific projects to write a fundamental history of the Kazakh SSR and the publication of the collection of works of the first Kazakh scientist Ch. Valikhanov. The field of scientific interests of the researcher in Arabistics is connected with source analysis of Arabic written sources containing unique information on history, culture and historical geography of Kazakhstan and neighboring territories. The work proved that Academician B.E. Kumekov is the first professional Arabist in historical science in Kazakhstan. The works of the scientist opened to the world the state of Kimek – Kimek Kaganate, thus it was proved that there was a center of statehood in the Kazakh steppes during the early Middle Ages.

Key words: B.E. Kumekov, Kazakh Arabistics, Kimek Kaganate, Arab sources.

Н.Е. Кузембаев, А.Р. Тусупов*, А.Е. Кәрімова
Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Павлодар қ.
*e-mail: infor96@mail.ru

ҚР ҰҒА академигі Б.Е. Кумековтың қазақстандық арабистиканы дамытуға қосқан үлесі

Мақаланың мақсаты қазақ арабистикасындағы мәселелерді әзірлеудегі ҚР ҰҒА қазақ арабистикасының академигі Б.Е. Кумековтың рөлін зерттеу. Мақаланың идеясы шығыстанушы қазақстандық арабистиканың дамуына елеулі үлес қосқандығы. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – отандық арабистиканың тарихын зерттеу. Практикалық маңыздылығы жазу мүмкіндігімен байланысты ғалымға арналған монографиялар. Зерттеудің әдіснамалық негізі қазақ этносның ұлттық санасының өсуі туралы ереже болып табылады. Оның кеңес дәуіріндегі ғылыми қызметтегі жарқын көрінісі, Б. Е. Кумеков бұл процестің жарқын өкілдерінің бірі екендігін таныту. Жұмыстың негізгі нәтижелері зерттеу барысында ғалымның өмірбаяның қарастыру арқылы ұсынылған арабистика және тарих ғылымындағы өзіндік ғылыми жолды қалыптастыру.

Ғалымның Қазақ КСР-нің іргелі тарихын жазу және тұңғыш қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағын шығару бойынша ауқымды ғылыми жобаларды іске асыруға белсенді қатысқаны анықталды. Арабистикадағы зерттеушінің ғылыми қызығушылығы Қазақстан мен көршілес елдердің тарихи географиясының, мәдениетінің және тарихы бойынша ақпараттармен, араб жазба зерттеулерін талдаумен байланысты. Жұмыста академик Б. Е. Кумеков қазақ тарих ғылымындағы алғашқы кәсіби арабшы екендігі дәлелденді. Ғалымның еңбектері әлемге қимақтарды – Қимақ мемлекетін ашты. Сол арқылы орта ғасырларда қазақ даласында мемлекет орталығы болғандығы дәлелденді.

Түйін сөздер: Б.Е. Кумеков, қазақ арабистикасы, Қимақ қағанаты, араб дереккөздері.

Введение

История арабистики в востоковедной науке в Казахстане охватывает чуть более полувековой период. Арабские источники содержат целый пласт ценнейшей информации по историко-культурному наследию Казахстана и сопредельных территорий. Изучение этой группы источников требует профессиональных знаний и навыков работы с источниками. Необходимость в профессиональных арабистах ощущалась особенно остро, когда возникла потребность в написании средневекового периода в фундаментальной истории Казахской ССР. На этом историческом фоне возникает фигура выдающегося ученого-арабиста Б.Е. Кумекова, которому предстояло стать первым профессиональным казахским арабистом в исторической науке в республике.

Цель исследования – рассмотрение вклада Б.Е. Кумекова в становлении и развитии казахстанской арабистики.

Задачи исследования:

- выявление событий из биографии востоковеда связанных с профессиональной подготовкой по направлению арабистика;
- выделение конкретного вклада ученого в изучении проблем мусульманского источниковедения;
- определение вклада арабиста в разработку проблем средневековой истории Казахстана.

Гипотеза работы – научная деятельность академика Б.Е. Кумекова во многом способствовала становлению и развитию отечественной арабистики в исторической науке.

Значение настоящей научной работы определяется в возможности расширения горизонтов исследования до разработки проблемы истории казахстанской арабистики.

Материалы и методы

В процессе исследования нами были использованы историографические источники и документы личного происхождения. Историографические источники представлены научными монографиями, сборниками переводов извлечений из мусульманских источников, статьями ученого в сборниках международных научных конференций, научных журналах и энциклопедиях. Документы личного происхождения представлены автобиографией ученого, хранящейся в архиве Казахского государственного юридического университета имени М.С. Нарикбаева, сведения из которой впервые вводятся в научный оборот. В количественном отношении в целом наибольшее количество источников из обширной библиографии ученого представлено энциклопедическими статьями арабиста, написанными им для тематических и региональных энциклопедий. В качественном отношении наи-

больший интерес представляет автобиография, написанная им собственноручно, так как она обладает неоспоримым качеством, а именно аутентичностью представляемых сведений.

При написании работы были использованы методы: биографический метод и метод историографического анализа. Биографический метод применялся при выяснении получения профессионального образования арабиста и профессионального роста ученого в ходе его научной деятельности. Этот метод позволяет сквозь призму исторической личности дать оценку его научной деятельности в исторической науке Казахстана. При использовании биографического метода были взяты за основу факты из биографии ученого, события из жизни позволяющие определить личные качества, способствовавшие успехам ученого в исторической науке. Метод историографического анализа использовался при выявлении вклада ориенталиста в разработку проблем отечественной арабистики и средневековой истории и культуры Казахстана. Этот метод дает возможность выявить направления в научно-исследовательской деятельности ученого, выявить области научного знания, в которые внес существенный вклад востоковед и возможность определить в целом какие научные достижения были сделаны исследователем. Использование историографического анализа было основано на анализе научных исследований академика Б.Е. Кумекова в области арабистики, наряду с этим были проанализированы совместные научные труды с учениками востоковеда, внесших весомый вклад в развитие отечественной арабистики. Вкупе эти методы позволяют решить исследовательские задачи нашей работы.

Этапы исследования:

Первый этап – составление предварительного плана работы и предварительного сбора первичной информации об объекте исследования.

Второй этап – обработка собранных материалов, их систематизация и написание введения работы.

Третий этап – написание материалов и методов исследования, результатов работы и выводов.

При рассмотрении обзора литературы по теме работы, следует заметить, что эта проблема не становилась предметом специального исследования. Нами ранее затрагивалась проблема научного вклада в историю Казахстана выдающегося ученого Б.Е. Кумекова. Это исследование носило общий характер и было призвано дать

общую картину научно-организаторской деятельности ученого (Кузембаев, 2020).

Результаты и обсуждение

При обращении к биографии выдающегося ученого следует заметить, что семья Б.Е. Кумекова была близка к мусульманству, его предки знали арабский язык и религиозную литературу на арабском языке (Кузембаев, 2020: 5-6). На наш взгляд это могло оказать существенное влияние на формирование будущего профессионального арабиста.

В 1957-1963 гг. молодой исследователь Б.Е. Кумекон получил профессиональное восточное образование на восточном факультете арабского отделения в Ташкентском государственном университете. В 1961-1963 гг. стажировка в Багдадском университете, 1963-1965 гг. работа в качестве переводчика на строительстве Асуанской плотины в Объединенной Арабской республике Египет, 1965-1968 гг. аспирантура в Ленинградском институте востоковедения во многом подготовили «почву» для будущих научных достижений молодого арабиста (Кумекон, 1996; Кузембаев, 2020: 7-8).

Следует обратить внимание, что Б.Е. Кумекон получил «классическое» филологическое образование в ведущем в СССР высшем учебном заведении по подготовке востоковедов. Однако интересы молодого исследователя были связаны с историей и культурой Казахстана. Здесь же обращает на себя внимание стажировка в г. Багдад, где стажеру удалось ознакомиться с рукописными фондами арабской литературы. Работа переводчиком в Египте усовершенствовала познания ученого в современном арабском языке. Эти навыки и знания оказали исследователю в последующем большую поддержку и помогли завоевать авторитет среди именитых востоковедов в г. Ленинграде.

Во время прохождения аспирантуры в Ленинграде молодой специалист избрал для себя сложную неразработанную в исторической науке тему диссертационного исследования «Арабские источники по истории Казахстана». В процессе работы эта обширная тема была им скорректирована и изменена на тему, посвященную истории кимекских племен по арабским письменным источникам. История и культура кимекских племен изучалась ученым сквозь призму средневековых арабских источников. Здесь необходимо подчеркнуть, что изучение самих источников не было самоцелью арабиста,

главным было разработать неизученную в исторической науке проблему истории, культуры и географии кимеков, и арабские рукописи подходили для достижения этой цели в полной мере. В диссертации ученому удалось сделать научное достижение – доказать существование самостоятельного государства кимеков.

Поражает с какой скоростью была выполнена титаническая по своим масштабам научная работа. Тщательная проверка рукописи диссертации А.Б. Халидовым и И.Г. Большаковым показала, что работа была основана на переводе оригинальных списков мусульманских сочинений. Открытие нового государства в исторической науке – это феномен, за которым кроются годы кропотливого труда и высшей профессиональной подготовки исследователя.

После успешной защиты кандидатской диссертации в 1970 г. в г. Ленинграде и возвращении в Казахстан в Институт истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Алма-Ата ученому предстояла большая научная работа по реализации ряда фундаментальных проектов республиканского значения: подготовки к изданию собраний сочинений казахского ученого Ч.Ч. Валиханова, написания и издания пятитомного труда «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» (Кумекон, 1984: 5-7; Кумекон, 1977а: 363-375; Кузембаев, 2020: 10; Кумекон, 2007; Кумекон, 2010; Кумекон, 2011). Следует заметить, что при реализации этих проектов проявился талант Б.Е. Кумекова не только как арабиста-филолога, но в первую очередь как историка и организатора крупных научных исследований.

Материалы кандидатской диссертации были опубликованы в 1972 г. в форме монографии «Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам» (Кумекон, 1972; Кумекон, 2013). Эта работа в скором времени стала библиографическим раритетом и по прошествии уже полувекового периода пользуется заслуженным уважением у специалистов по всему миру. В работе было фактически доказано, что Казахстан в период раннего средневековья был одним из крупнейших центров государственности и высокой культуры кочевников. Это опровергало точку зрения апологетов европоцентристского подхода, утверждавших о безгосударственной природе кочевого общества.

Важное место в научной творчестве профессора занимает сочинение «Нузхак аль-муштак» аль-Идриси, анализ сведений которого во многом позволил ученому доказать существование

Кимекского государства. Сведения арабского географа давали уникальную информацию о степени оседлости кимеков, их городах и городской культуре, доказывали комплексность хозяйства основанного на симбиозе скотоводства и земледелия и многое другое (Кумекон, 1968: 46-48; Кумекон, 2016: 5-9.). Ранее считалось, что кимеки были «чистыми» кочевниками и им были чужды оседлость и земледелие. В перспективе сведения аль-Идриси помогали в разработке проблемы кочевой цивилизации, убедительно демонстрировали наличие многочисленных городов у кимеков как основного признака развитой цивилизации.

Наряду с этими материалами у аль-Идриси представлены сведения о расселении тюркоязычных племен на территории Казахстана (Кумекон, 1976: 59-60; Кумекон, 1980). Эти данные позволили четко локализовать группы тюркских племен в географическом отношении, что позволило «увидеть» границы тюркоязычных кочевников на карте Казахстана. Сведения исторического характера были обнаружены академиком в сочинениях арабских ученых ал-Хорезми, Ибн Халдуна, Йакута и ал-Балхи (Кумекон, 1987; Кумекон, 1988; Кумекон, 1991; Кумекон, 2007: 29). В этих исследованиях упор делался на извлечении ценных сведений о истории, локализации и культуре кипчакских племен, приводились сообщения о других крупных тюркоязычных племенах – тюргешах, карлуках, огузах, аскишах.

Значительный вклад ориенталист Б.Е. Кумекон внес в разработку проблемы введения в научный оборот новых и ревизии уже опубликованных ранее источников. В соавторстве с казахстанским арабистом А.К. Муминовым ученый осуществил критическое переиздание знаменитого труда барона В.Г. Тизенгаузена «Сборник материалов по истории Золотой Орды» подготовленного им на основе перевода извлечений из арабских рукописей (Сборник материалов, 2005). Издание сопровождалось написанной соавторами источниковой статьей и обширными научными комментариями, а также факсимиле извлечений из арабских рукописей использованных В.Г. Тизенгаузенем. Это издание позволило исправить неточности и выправить текст переводов сделав его общедоступным для широкого круга специалистов.

Большая источниковая работа была проделана Б.Е. Кумеконим и его дочерью Р.Б. Кумеконимой при подготовке издания второго тома серии «История Казахстана в арабских источниках» посвященного сочинениям арабских географов

и путешественников, содержащих уникальные сведения о территории Казахстана в период средневековья (Арабские географы, 2010). Эта работа позволила ввести в научный оборот сведения арабских письменных источников по исторической географии, материальной и духовной культуре, этнополитической истории Казахстана и сопредельных территорий. Уникальность этого исследования состоит в том, что арабистам удалось собрать в рамках одного труда сведения историко-географического характера географов и путешественников, которые либо лично посещали Казахские степи, либо получали информацию о ней из первых рук, как например географ Ибн Хордадбех получил сведения от арабского путешественника и посла Саллама ат-Тарджумана, осуществившего путешествие в Волжскую Булгарию через территорию Казахстана.

Историческая география Казахстана по мусульманским картам стала отдельным объектом исследования ученых (Кумеков, Кумекова, 2020). В этой работе представлены историко-географические сведения всех известных мусульманских авторов, описывавших территорию Казахстана. Огромное научное значение имеют сведения мусульманских карт, которые ранее рассматривались исследователями отдельно с отрывом от письменных источников, что не позволяло во многом понять ценность предоставляемых картографических данных. Арабистам удалось показать, что рассмотрение этих сведений не должно быть по отдельности, так как это значительно усложняет работу с источниками. Вместе с тем удалось выяснить, что географические карты существенно дополняют сведения письменных источников и позволяют «визуализировать» пространство с конкретными историко-географическими объектами с присущими им границами и ареалами.

Совместно с ученицей З.С. Ильясовой академик Б.Е. Кумеков осуществил перевод сведений арабских и персидских письменных источников IX-XIV вв. по истории Казахстана (Көмеков, Ильясова, 2021). В хрестоматии в виде извлечений из источников мусульманского круга были представлены важные сведения об историческом прошлом Казахстана. Эти материалы дают возможность исследователям на прочной источниковой основе заниматься различными аспектами истории и культуры средневекового Казахстана. Сам жанр хрестоматии предполагает нацеленность на обучающихся и это издание стало ценным источником знаний для студентов

и магистрантов – будущих востоковедов, историков, археологов и этнологов.

Важное значение имеет работа по вводу в научный оборот по истории Казахстана сведений источникового характера из словаря арабского географа Йакута (Көмеков, Ильясова, 2011). Следует заметить, что ранее источниковые сведения из словаря Йакута не подвергались специальному источниковому анализу в отечественной историографии, а использовались в научных работах фрагментарно. Здесь же были подробно изучены все материалы словаря, связанные с территорией Казахстана, в особенности связанные с исторической географией, расселением отдельных тюркских племен и народностей, расположения отдельных городов и поселений, описания торговых и караванных путей. Это позволило провести сличение историко-географических сведений Йакута с другими мусульманскими географами, тем самым уточнить имеющиеся сведения.

Продолжая научные изыскания в области кипчакской проблематики, ученый пришел к научному достижению – доказательству самостоятельного этнического статуса куманов на основе анализа арабских источников кипчако-мамлюкской историографии (Кумеков, 1993; Кумеков, 2001а). Это научное достижение фактически опровергало теорию о куманах как об одном из самоназваний собственно кипчаков. Тем самым было доказано, что куманы входившие в кипчакское племенное объединение были отдельным племенем с собственной этнической историей. Здесь же следует заметить, что сочинения мамлюкской историографии ранее редко использовались исследователями в качестве источника по истории кипчаков.

Многолетнее изучение арабских рукописей обнаруженных в рукописохранилищах Каира, Стамбула, Багдада, Санкт-Петербурга на предмет сведений источникового характера об истории, культуре и географии тюркоязычных племен и народов Центральной и Средней Азии позволило корифею востоковедения проводить источниковые обзоры и заниматься теоретическими разработками в области мусульманского источниковедения (Кумеков, 1987а; Кумеков, 2001б; Кумеков, 2020). Арабские источники были представлены в работах востоковеда как ценнейший исторический источник по истории Казахстана, отличающийся высокой степенью достоверности сообщаемых сведений и информативностью. Наряду с классификацией источников по жанрам и хронологии были

представлены характеристики наиболее ценных источников, описаны пласты сведений, содержащихся в арабских средневековых источниках. Эта большая работа дает возможность исследователям продолжить свои научные изыскания используя данные письменных источников мусульманского круга.

В 1994 г. произошло знаковое событие в казахстанской исторической науке – Б.Е. Кумеков защитил докторскую диссертацию на тему «Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.»¹ на основе научного доклада зачитанного им в Санкт-Петербургском филиале Института востоковедения Российской Академии наук в Российской Федерации (Кумеков, 1994: 6). Ранее такой чести в казахстанской исторической науке удостоивался только археолог К.А. Акишев в 1987 г. за открытие им всемирно известного «Золотого человека» в Иссыкском кургане в Алма-Атинской области Казахской ССР.

Высокая честь, оказанная казахскому востоковеду Б.Е. Кумекову является ярким свидетельством его реального вклада в востоковедную науку, как и оценки уровня развития казахстанских востоковедных исследований.

В докладе были обобщены результаты научной деятельности по поиску и анализу мусульманских сочинений, содержащих сведения о кипчакских племенах. Было выяснено, что в более чем 120 арабских сочинениях содержатся сведения или упоминания о кипчаках, в 70 рукописях о кимеках и в 11 манускриптах о куманах (Кумеков, 1994: 6). Источниковый охват сочинений свидетельствует в пользу большой системной многолетней работы, проделанной ориенталистом. Обращает на себя внимание факт – большинство из этих источников мусульманского круга до сих пор полностью не переведены с арабского языка и еще длительное время будут не доступны большинству исследователей в качестве основных источников.

Наряду с решением научно-теоретических проблем мусульманского источниковедения востоковед занимался решением вопросов, имеющих непосредственное отношение к истории и культуре, исторической географии Казахстана. Использование познаний в области араб-

ской историко-географической литературы для решения задач по изучению этнополитической истории, исторической географии, духовной и материальной культуры насельников Казахских степей снискало славу Б.Е. Кумекову как крупнейшему в мире специалисту в этой области научных исследований.

Историк написал ряд разделов по истории тюркских племен и государственных образований, ранее не изученных в истории Казахстана, например параграф о карлуках и Карлукском каганате (Кумеков, 1977б). История карлуков тесно связана с историей Казахстана и Кыргызстана. Поэтому это исследование убедительно доказало прочную историко-культурную связь между нашими братскими государствами в Центральной Азии идущую своими корнями в древность и средневековье. Параллельно с этим были изучены исторические сюжеты связанные с историей образования государства Караханидов.

Познания в области арабских источников позволило ученому вплотную подойти к изучению проблемы кипчакского родоплеменного состава (Kumekov, 2009; Кумеков, 2013). Арабские авторы оставили ряд ценных сведений о родоплеменном составе кипчакского объединения Восточного и Западного Дешт-и Кыпчака. Ученый обратил внимание на строгую иерархию внутри этих объединений и наличие ряда этнических компонентов, сыгравших важное значение в формировании Кыпчакского ханства.

Совместно с учениками Р.Б. Кумековой и Н.Е. Кузембаевым ученый поставил вопрос о влиянии кипчакского фактора на историю и культуру Арабского Востока, заострив внимание на проблеме создания прочной источниковой основы уже известных источников и вовлечение в научный оборот новых письменных материалов, хранящихся в Стамбуле, Каире, Тегеране, Лондоне, Париже и Санкт-Петербурге (Кумеков, Кузембаев, Кумекова, 2019: 172-173). Вместе с тем были правильно расставлены акценты в изучении кипчакской проблематики в масштабах казахстанского и зарубежного кипчаковедения, показаны место и роль Казахстана как ведущего научного центра в разработке кипчакской проблематики в мире.

Кипчакский фактор как основа для налаживания международных связей между Мамлюкским султанатом и Золотой Ордой, оказавший большое влияние на государственность, внутреннюю политику золотоордынских ханов, усиление «кыпчакизации» монгольских завоевателей через культуру и демографию были рас-

¹ Предварительно сведения мусульманских письменных источников о кипчаках были классифицированы в другом исследовании «Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор» (Кумеков, 1987а).

смотрены в совместной работе исследователей (Кумеков, Кузембаев, 2022: 45-46). Были выделены и охарактеризованы три этапа кипчакизации в Золотой Орде. Исследователи пришли к заключению, что кипчацкие государственные традиции возродились при создании Ак Орды и после этого стали фундаментом при образовании Казахского ханства (Кумеков, Кузембаев, 2022: 48-49). На фоне актуализации интереса научной общественности в республике к проблеме государственных традиций Казахского ханства этот вывод опровергает теорию о монгольской системе государственности казахских ханов.

Не осталась без внимания историческая личность Байбарс-султана, рассмотренная сквозь призму его прямого отношения к кипчацкой среде в совместном труде с учеником К. Саки (Кумеков, Саки, 2010). Было убедительно продемонстрировано, что успехи султана на военном и политическом поприще во многом были связаны с сохранением кочевнических кипчацких традиций в Египте и Сирии. Деятельность мусульманского правителя из кипчаков способствовала формированию кипчацкой диаспоры на Ближнем Востоке и стала грозной силой для отражения агрессии монголов и крестоносцев.

Архитектура Мамлюкского султаната была изучена в совместной работе с учеником Б. Батырша-улы (Мысырдағы мәмлүк сәулет өнерінің тарихы, 2011). Эта тема фактически осталась без внимания казахстанских исследователей, ее разработка помогает выйти на проблему вклада кипчаков-мамлюков в развитие мусульманства на Ближнем Востоке. Большой интерес представляют образцы «қошқар мүйіз» на стенах общественных и религиозных архитектурных сооружений, выполненных в кочевническом стиле, что говорит о культурном влиянии кипчацкой материальной культуры на мусульманскую культуру в государстве мамлюков.

Особое место в научном творчестве Б.Е.Кумекова занимают статьи по арабским источникам и их авторам написанные им для энциклопедий. Арабистом были подготовлены энциклопедические статьи по мусульманским авторам, таким как ал-Джахиз, Ибн Арабшах, Ибн ал-Асир, Ибн ал-Варди, Ибн Баттута, Ибн Биби, Ибн Исхак, Ибн Ийяс, Ибн Мискавайх, Ибн Руста, Ибн Саид, Ибн Фадлан, Ибн Хайян, Ибн Халдун, Ибн Хаукал, Ибн Хишам, Ибн Хордадбех, аль-Идриси, Имад ад-дин Исфхани, Истахри, Исхак ибн ал-Хусейн, Казвини и многим другим (Кумеков, 1973б: 552; Кумеков, 1974в: 621). Значение этих статей состоит в том, что

арабист, описывая биографию авторов выделял сведения, которые они предоставляли о истории, культуре и расселении тюркских насельников Казахстана. Впоследствии это помогло исследователям продолжить свои научные изыскания обратив внимание на арабские рукописи этих авторов.

Особое внимание ориенталист уделил сочинениям отдельных авторов, содержащих ценные сведения по истории и культуре Казахстана «Китаб ахбар ал-булдан», «Китаб ал-ансаб», «Китаб ал-масалик ва ал-мамалик», «Нузхат ал-муштак фи-ихтирак ал-афак», «Китаб ал-хараж ва санъат ал-китаб» и других произведений (Көмеков, 1974г: 452; Көмеков, 1974д: 452-453; Көмеков, 1974ж: 453). Среди этих сочинений особняком стоит фундаментальный историко-географический труд принадлежавший аль-Идриси «Нузхат ал-муштак фи-ихтирак ал-афак». Уникальность этого труда как отмечает Б.Е. Кумеков состоит в том, что арабский географ использовал не дошедшее до наших дней рукопись кимекского принца Джанаха аль-Кимаки. Благодаря сообщаемым принцем сведений стало известно о шестнадцати городах кимеков, их столицах и описание хозяйственно-культурного облика государства кимеков – Кимекского каганата.

Не остались без внимания исторические термины и понятия, связанные с арабским влиянием в Казахстане (Көмеков, 1974а: 447-448; Көмеков, 1974б: 595). На наш взгляд проблема арабского влияния на цивилизацию Южного и Юго-Восточного Казахстана еще далека от своего решения и требует дополнительных изысканий. Востоковед обратил на эту тему серьезное внимание и дал конкретные основания исследователям для дальнейшей разработки проблематики на основе источниковых сведений арабских письменных источников.

Значимы статьи из энциклопедий, посвященные отдельным городам и историческим областям, при описании которых были использованы сведения из арабских дорожников, заметок путешественников, географических карт и других произведений средневековой арабской литературы (Көмеков, 1973: 547-549). Историко-географические сведения о территории Южного и Юго-Восточного Казахстана содержащиеся в мусульманских источниках позволили археологам и историкам локализовать и идентифицировать места археологических памятников городской культуры с конкретными географическими пунктами – городами и поселениями.

Знание арабских источников помогло ученому при написании энциклопедических статей, посвященных кимеко-кипчакской проблематике (Kumekov, 2002a; Kumekov, 2002б; Kumekov, 2002в).

Охват областей знания связанных с арабскими источниками в формате энциклопедических статей дает ясное представление о широте познаний самого арабиста. Это позволило распространить знания об арабской письменной литературе в широкой среде читателей выходящей за рамки научной общественности. Этот жанр научного творчества требует больших научных познаний и должен быть сопряжен с великолепным знанием языка для емкого воспроизведения информации в виде кратких энциклопедических статей.

Заключение

Арабист Б.Е. Кумеков фактически был первым профессиональным арабистом в исторической науке Казахстана, который занимался проблемами средневековой истории республики. Научные достижения ученого сегодня составляют золотой фонд казахстанского востоковедения и подтверждают статус страны в мировой востоковедной науке.

Академик Б.Е. Кумеков внес и продолжает вносить большой вклад в развитии казахстанской арабистики, его источниковые исследования являются образцом классических востоковедческих исследований в стиле знаменитой Ленинградской школы востоковедения. Исследования профессора позволили существенно обогатить источниковый фонд сведений об

истории и культуре средневекового Казахстана, его исторической географии, этнополитических процессах, духовной жизни кочевников. Знание арабских источников позволило востоковеду доказать на прочной источниковой основе существование самостоятельного государства кимекских племен – Кимекского каганата, а также аргументировать самостоятельный этнический статус куманов как отдельного этноса в кипчакском союзе. Вместе с тем удалось в целом «охватить» корпус источниковых сведений о кипчакских племенах по арабским письменным источникам.

Отдельно следует подчеркнуть вклад исследователя во введении в научный оборот выверенных сведений по историко-культурному наследию тюркских насельников Центральной и Средней Азии из арабских сочинений. Это позволило заполнить лакуны в средневековой истории, культуре и исторической географии Казахстана. Энциклопедические статьи позволили получить общественности достоверную информацию о мусульманских сочинениях и авторах, писавших на арабском языке в средневековье.

В перспективе полученные научные результаты исследования возможно использовать при написании работы по истории казахстанской арабистики в Казахстане.

Благодарность

Статья подготовлена в рамках проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Кипчаки Евразии: проблемы истории и мусульманских источников» ИРН No AP23488618.

Литература

- Kumekov B.E. (2002a) Kimekler. *Turkler*, cilt 2. – Ankara. – S. 767-775.
 Kumekov B.E. (2002б) Kipcak Hanligi. *Turkler*, cilt 2. – Ankara. – S. 776-784.
 Kumekov B.E. (2002в) Kipcak Arastirmalarinin Guncel Sorunlari. *Turkoloji ve turk tarihi arastirmalari ozel sayisi I*. – Ankara. – S. 103-107.
 Kumekov B.E. (2009) A kunok östörténete és magyar történelmi kapcsolataik. *Kun vezérek leszármazottai kelet-európában*. – Budapest. – p. 71-83.
 Kumekov B.E. (2013) *Arap Kaynaklarina gore IX-XI. Asirlarda Kimek devleti. Gevrenler*: Mehmet Kildiroğlu, Çingiz Samudin-uulu. – Ankara: Türk Tarih Kurumu. – S. 177.
 Kumekov B.E. (2007) Erken ve gelişmiş ortaçağ Devletleri (VI-XIII yüzyıllar). *Kazakistan ve Kazaklar*. – Ankara. – S. 91-119.
 Kumekov B.E. (2011) Hegemony of the Kipchak tribes in the great steppe of Eurasia. *Science of Central Asia*. – Almaty. – № 2-3. – p. 46-50.
 Kumekov B.E. (2010) History of States on the Territory of Kazakhstan. *Science of Central Asia*. – Almaty. – № 2. – p. 7-11.
 Kumekov B.E. (2002) Kimeks. *The Turks*, vol 1. – Ankara, 2002. – S. 671-679.
 Kumekov B.E. (1988) *Mediaeval Kipchaks according to «Kitab al-ibar» by Ibn Khaldun (XIV th century)* III ASCCA. UNESCO. Information Bulletin, 13. – M.: Nauka, 1988. – p. 91-97.

- Арабские географы и путешественники IX – XII вв.* (2010). / Вступ. ст., пер. с араб., коммент., тексты и факсимиле Б.Е. Кумеков, Р.Б. Кумекова. Отв. ред. А.К. Мунинов. Том 2. Алматы: Дайк-Пресс. – 328 с.
- Көмеков Б.Е. (1973а). Дешті Қыпшақ. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 3. – 547-549 б.
- Көмеков Б.Е. (1973б). Джахиз. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 3. – 552 б.
- Көмеков Б.Е. (1974а). Жихад. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 4. – 447-448 б.
- Көмеков Б.Е. (1974б). Зекет. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 4. – 595 б.
- Көмеков Б.Е. (1974в). Ибн Арабшах. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 4. – 621 б.
- Көмеков Б.Е. (1974г). Книга ахбар әл-булдан. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 5. – 452 б.
- Көмеков Б.Е. (1974д). Книга әл-ансаб. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 5. – 452-453 б.
- Көмеков Б.Е. (1974ж). Книга әл-масалик уа әл-мамалик. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 13 томдық, 1972-1980. Алматы: ҚСЭ Бас редакциясы. Том 5. – 453 б.
- Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. (2011). *Йақұттың «Муджам әл-булдан» (XIII ғ.) жағрафиялық жинағы – Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі*. Алматы: Қазақ университеті. – 245 б.
- Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. (2021). *Қазақстан тарихы туралы араб және парсы деректемелері (IX-XIV ғғ.)*. Хрестоматия. Алматы: Арыс. – 136 б.
- Көмеков Б.Е.; Сәки Қ.Ү. (2020). Бейбарыс сұлтан. *Иман*: 11. 20-21 б.
- Кузембаев Н.Е. (2020). Ученый евразийского масштаба: к 80-летию выдающегося казахстанского востоковеда Б.Е. Кумекова. *Отан тарихы*: 2 (90). – С. 5-15.
- Кумеков Б.Е. (1968). Кимаки по ал-Идриси. *Письменные памятники и проблемы истории и культуры народов Востока (Тезисы докладов)*. Выпуск IV. Ленинград: Наука. – С. 46-48.
- Кумеков Б.Е. (1976). Расселение тюркских племен на территории современного Казахстана по карте ал-Идриси (XII в.). *Этнические и историко-культурные связи тюркских народов СССР*. Алма-Ата: Наука. – С. 59-60.
- Кумеков Б.Е. (1977а). Кимаки и кыпчаки. *История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)*. В пяти томах. Том I. Алма-Ата: «Наука» КазССР. – С. 363-375.
- Кумеков Б.Е. (1977б). Карлуки. *История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней)*. В пяти томах. Том I. Алма-Ата: «Наука» КазССР. – С. 336-347.
- Кумеков Б.Е. (1980). Локализация тюркоязычных племен на территории Казахстана на карте ал-Идриси (XII в.). *Проблемы современной тюркологии. Материалы: II Всесоюзной тюркологической конференции*. Алма-Ата: Наука. – С. 352-355.
- Кумеков Б.Е. (1984). От редколлегии. Предисловие. Ч.Ч. Валиханов. *Собрание сочинений в 5-ти томах*. Том 1. Алма-Ата. – С. 5-7.
- Кумеков Б.Е. (1987а). *Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор*. Алма-Ата: Наука. – 42 с.
- Кумеков Б.Е. (1987б). Исторический труд Ибн Халдуна (XIV в.) как источник по истории кыпчаков. *Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений*. Москва: Наука. – С. 55-57.
- Кумеков Б.Е. (1986). «Сурат ал-ард» Мухаммеда ал-Хорезми. *Средневековые письменные источники Средней Азии*. Ташкент. – С. 37-39.
- Кумеков Б.Е. (1991). Ал-Идриси и ал-Хорезми. *Материалы IV Всесоюзной востоковедческой конференции*. Москва. – С. 82-84.
- Кумеков Б.Е. (1993). Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и Кыпчака XII – начала XIII века. *Известия НАН РК. Серия общественных наук*: 1. – С. 58-70.
- Кумеков Б.Е. (1994). *Арабские источники по истории кыпчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09*. Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН. – 40 с.
- Кумеков Б.Е. (1996). Автобиография от 17.07.1996. *Архив Университета КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева*. – С. 1-2.
- Кумеков Б.Е. (2001а). О триаде этнополитических объединений кыпчакского мира по мусульманским источникам. *Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной 10 – летию независимости Республики Казахстан, г. Астана, 18-19 мая 2001 г.* Алматы. – С. 156-163.
- Кумеков Б.Е. (2001б). О методических принципах источниковедческого анализа письменных источников. *Проблемы тюркологии: настоящее и будущее*. Алматы. – С. 9-11.
- Кумеков Б.Е. (2007). О географическом сочинении Абу Зайда ал-Балхи «Зикр ал-масафат ва сувар ал-акалим» (X в.). *III Международный конгресс «Глобализация и тюркская цивилизация»*. Тезисы. Бишкек. – С. 29.
- Кумеков Б.Е. (2013). Арабские письменные памятники как источник по этническому составу кыпчаков Мамлюкского султаната. *Проблемы джерелознавства, історіографії та історії Сходу. До 90-річчя зі дня народження Вольфа Менделевича Бейліса (1923-2013)*. Луганск, 15-16 травня. Луганск. – С. 134-137.

Кумеков Б.Е. (2016). Географический труд аль-Идриси ценнейший источник по истории Казахстана. *Вестник КазНУ. Серия историческая*: 3 (82). – С. 5-9.

Кумеков Б.Е. (2020). Аналитический обзор средневековых сочинений о кыпчаках периода Золотой Орды *Сборник Международной научно-практической конференции «Проблемы изучения истории Золотой Орды: выявление и интерпретация исторических источников»*. Петропавловск. – С. 12-17.

Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е. (2022). Кипчакский фактор в Золотой Орде. *Вестник КазНУ. Серия историческая*: 3 (106). – С. 41-53. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v106.i3.05>.

Кумеков Б.Е., Кузембаев Н.Е., Кумекова Р.Б. (2019). История и перспективы развития кипчаковедения. Научно-аналитический обзор. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*: 24 (2018). Wiesbaden (Germany). Harrassowitz Verlag. – С. 159-184.

Кумеков Б.Е., Кумекова Р.Б. (2017). К атрибуции авторства сочинения «Зикр ал-масафат ва сувар ал-акалим». *Материалы XXIX международного конгресса по источниковедению и историографии стран Азии и Африки «Азия и Африка: наследие и современность»*. Санкт-Петербург. – С. 62-64.

Кумеков Б.Е., Кумекова Р.Б. (2020). *Историческая география Казахстана по средневековым картам IX – XIV веков мусульманской культуры: монография в виде альбома*. Алматы: Казак университеті. – 111 с.

Кумеков Б.Е., Саки К.У. (2010). *Султан Бейбарс. История, личность, время*. Алматы: Аруна. – 96 с.

Мысырдағы мәмлүк сәулет өнерінің тарихы = История мамлюкской архитектуры в Египте = History of the mamluk architecture in Egypt / Б. Батырша-ұлы, Б.Е. Көмеков. Астана: Сарыарқа, 2011. – 305 б.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечение из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 711 с.

References

- Kumekov B.E. (2002a) Kimekler. Turkler, cilt 2. – Ankara. – S. 767-775.
- Kumekov B.E. (2002b) Kipcak Hanligi. Turkler, cilt 2. – Ankara. – S. 776-784.
- Kumekov B.E. (2002v) Kipcak Arastirmalarinin Guncel Sorunlari. Turkoloji ve turk tarihi arastirmalari ozel sayisi I. – Ankara. – S. 103-107.
- Kumekov B.E. (2009) A kunok östörténete és magyar történelmi kapcsolataik. Kun vezérek leszámazottai kelet-európában. – Budapest. – p. 71-83.
- Kumekov B.E. (2013) Arap Kaynaklarina gore IX-XI. Asirlarda Kimek devleti. Gevrenler: Mehmet Kildirođlu, Çingiz Samudinuulu. – Ankara: Türk Tarih Kurumu. – S. 177.
- Kumekov B.E. (2007) Erken ve gelişmiş ortaçağ Devletleri (VI-XIII yüzyıllar). Kazakistan ve Kazaklar. – Ankara. – S. 91-119.
- Kumekov B.E. (2011) Hegemony of the Kipchak tribes in the great steppe of Eurasia. Science of Central Asia. – Almaty. – № 2-3. – p. 46-50.
- Kumekov B.E. (2010) History of States on the Territory of Kazakhstan. Science of Central Asia. – Almaty. – № 2. – p. 7-11.
- Kumekov B.E. (2002) Kimeks. The Turks, vol 1. – Ankara, 2002. – S. 671-679.
- Kumekov B.E. (1988) Mediaeval Kipchaks according to «Kitab al-ibar» by Ibn Khaldun (XIV th centry) III ASCCA. UNESCO. Information Bulletin, 13. – M.: Nauka, 1988. – p. 91-97.
- Arabskie geografii i puteshestvenniki IX – XII vv. (2010). [Arab geographers and travelers of the IX – XII centuries.] / Vstup. st., per. s arab., komment., teksty i faksimile B.E. Kumekov, R.B. Kumekova. Otv. red. A.K. Muminov. Tom 2. Almaty: Dajk-Press. – 328 s.
- Kumekov B.E. (1973a). Deshti QypshaQ [Deshti Kypshak]. QazaQ Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 3. – 547-549 b.
- Kumekov B.E. (1973b). Dzhahiz [Dzhakhiz]. Qazaq Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 3. – 552 b.
- Kumekov B.E. (1974a). Zhihad [Zhihad]. Qazaq Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 4. – 447-448 b.
- Kumekov B.E. (1974b). Zeket [Zeket]. Qazaq Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 4. – 595 b.
- Kumekov B.E. (1974v). Ibn Arabshah [Ibn Arabshakh]. Qazaq Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 4. – 621 b.
- Kumekov B.E. (1974g). Kitab ahbar al-buldan [Kitab akhbar Al-Buldan]. Qazaq Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 5. – 452 b.
- Kumekov B.E. (1974d). Kitab al-ansab [Kitab Al-Ansab]. Qazaq Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 5. – 452-453 b.
- Kumekov B.E. (1974zh). Kitab al-masalik ua al-mamalik [Kitab Al-masalik ua Al-mamalik] // Qazaq Sovet Jenciklopedijasy. 13 tomдық. 1972-1980. Almaty: QSJe Bas redakcijasy. Tom 5. – 453 b.
- Kumekov B.E., Il'jasova Z.S. (2011). Jakuttyn «Mudzham al-buldan» (XIII ғ.) zhagrafiyalıq zhinagy – Qazaqstannyn ortagasyrlyq tarihinyn deregi. [Yakut geographical collection “Mujam al-buldan” (XIII century) is a document of medieval history of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq universiteti. – 245 b.
- Kumekov B.E., Il'jasova Z.S. (2021). Qazaqstan tarihy turaly arab zhane parsy derektemeleri (IX-XIV gg.). Hrestomatija. [Arab and Persian sources on the history of Kazakhstan (IX-XIV centuries). Textbook]. Almaty: Arys. – 136 b.

- Kumekov B.E.; Saki Q.U. (2020). Bejbarys sultan. [Beibars Sultan]. Iman: 11. – 20-21 b.
- Kuzembaev N.E. (2020). Uchenyj evrazijskogo masshtaba: k 80-letiju vydajushhegosja kazahstanskogo vostokoveda B.E. Kumekova. [Scientist of Eurasian scale: to the 80th anniversary of the outstanding Kazakh orientalist B.E. Kumekov]. Otan tarihy: 2 (90). – S. 5-15.
- Kumekov B.E. (1968). Kimaki po al-Idrisi [Kimaki by al-Idrisi]. Pis'mennye pamjatniki i problemy istorii i kul'tury narodov Vostoka (Tezisy dokladov). Vypusk IV. Leningrad: Nauka. – S. 46-48.
- Kumekov B.E. (1976). Rasselenie tjurkskih plemen na territorii sovremennogo Kazahstana po karte al-Idrisi (XII v.). [Settlement of Turkic tribes in the territory of modern Kazakhstan on the map of al-Idrisi (XII century)]. Jetnicheskie i istoriko-kul'turnye svjazi tjurkskih narodov SSSR. Alma-Ata: Nauka. – S. 59-60.
- Kumekov B.E. (1977a). Kimaki i kypchaki [Kimaks and Kipchaks]. Istorija Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pjati tomah. Tom I. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR. – S. 363-375.
- Kumekov B.E. (1977b). Karluki [Karluks]. Istorija Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pjati tomah. Tom I. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR. – S. 336-347.
- Kumekov B.E. (1980). Lokalizacija tjurkojazychnyh plemen na territorii Kazahstana na karte al-Idrisi (XII v.). [Localization of Turkic-speaking tribes in the territory of Kazakhstan on the map of al-Idrisi (XII c.)]. Problemy sovremennoj tjurkologii. Materialy: II Vsesojuznoj tjurkologicheskoi konferencii. Alma-Ata: Nauka. – S. 352-355.
- Kumekov B.E. (1984). Ot redkollegii. Predislovie [From the editorial board. Preface]. Ch.Ch. Valihanov. Sobranie sochinenij v 5-ti tomah. Tom I. Alma-Ata. – S. 5-7.
- Kumekov B.E. (1987a). Arabskie i persidskie istochniki po istorii kypchakov VIII-XIV vv. Nauchno-analiticheskij obzor. [Arab and Persian sources on the history of the Kipchaks VIII-XIV cc.]. Alma-Ata: Nauka. – 42 s.
- Kumekov B.E. (1987b). Istoricheskij trud Ibn Halduna (XIV v.) kak istochnik po istorii kypchakov [Ibn Khaldun's historical work (XIV century) as a source on the history of the Kipchaks]. Bartol'dovskie chtenija. Tezisy dokladov i soobshhenij. Moskva: Nauka. – S. 55-57.
- Kumekov B.E. (1986). «Surat al-ard» Muhammeda al-Horezmi. Srednevekoveye pis'mennye istochniki Srednej Azii. Tashkent. – S. 37-39.
- Kumekov B.E. (1991). Al-Idrisi i al-Horezmi [“Surat al-ard” by Muhammad al-Khwarizmi]. Materialy IV Vsesojuznoj vostokovedcheskoj konferencii. Moskva. – S. 82-84.
- Kumekov B.E. (1993). Ob jetnonimii kypchakskoj konfederacii zapadnogo Desht-i Kypchaka XII – nachala XIII veka. [On the ethnonymy of the Kypchak confederation of western Desht-i Kypchak of the XII – early XIII century]. Izvestija NAN RK. Serija obshhestvennyh nauk: 1. – S. 58-70.
- Kumekov B.E. (1994). Arabskie istochniki po istorii kipchakov, kumanov i kimakov VIII – nach. XIII vv.: [Arab sources on the history of the Kipchaks, Kumans and Kimaks VIII – early XIII centuries:] dissertacija v vide nauchnogo doklada na soiskanie nauchnoj stepeni doktora istoricheskikh nauk: 07.00.09. Sankt-Peterburgskij filial Instituta vostokovedenija RAN. – 40 s.
- Kumekov B.E. (1996). Avtobiografija ot 17.07.1996 [Autobiography dated 17.07.1996]. Arhiv Universiteta KAZGUU imeni M.S. Narikbaeva. – S. 1-2.
- Kumekov B.E. (2001a). O triade jetnopoliticheskikh ob#edinenij kipchakskogo mira po musul'manskim istochnikam. [On the triad of ethnopolitical associations of the Kipchak world according to Muslim sources]. Drevnetjurskaja civilizacija: pamjatniki pis'mennosti: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoi konferencii, posvjashhennoj 10 – letiju nezavisimosti Respubliki Kazahstan, g. Astana, 18-19 maja 2001 g. Almaty. – S. 156-163.
- Kumekov B.E. (2001b). O metodicheskikh principah istochnikovedcheskogo analiza pis'mennyh istochnikov [On methodological principles of source analysis of written sources]. Problemy tjurkologii: nastojashhee i budushhee. Almaty. – S. 9-11.
- Kumekov B.E. (2007). O geograficheskom sochinenii Abu Zajda al-Balhi «Zikr al-masafat va suvar al-akalim» (X v.) [On the geographical work “Zikr al-masafat wa suwar al-akalim” by Abu Zayd al-Balkhi]. III Mezhdunarodnyj kongress «Globalizacija i tjurkskaja civilizacija». Tezisy. Bishkek. – S. 29.
- Kumekov B.E. (2013). Arabskie pis'mennye pamjatniki kak istochnik po jetnicheskomu sostavu kipchakov Mamljukskogo sultanata [Arab written monuments as a source on the ethnic composition of the Kipchaks of the Mamluk Sultanate]. Problemi dzhereloznavstva, istoriografii ta istorii Shodu. Do 90-richchja zi dnja narodzhenija. Vol'fa Mendelevicha Bejlisa (1923-2013). Lugansk, 15-16 travnja. Lugansk. – S. 134-137.
- Kumekov B.E. (2016). Geograficheskij trud al'-Idrisi cennejšij istochnik po istorii Kazahstana. [Al-Idrisi's geographical work is a valuable source on the history of Kazakhstan]. Vestnik KazNU. Serija istoricheskaja: 3 (82). – S. 5-9.
- Kumekov B.E. (2020). Analiticheskij obzor srednevekovyh sochinenij o kypchakah perioda Zolotoj Ordy [Analytical review of medieval works on the Kipchaks of the Golden Horde period]. Sbornik Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii «Problemy izuchenija istorii Zolotoj Ordy: vyjavlenie i interpretacija istoricheskikh istochnikov». Petropavlovsk. – S. 12-17.
- Kumekov B.E., Kuzembaev N.E. (2022). Kipchakskij faktor v Zolotoj Orde. [The Kipchak factor in the Golden Horde]. Vestnik KazNU. Serija istoricheskaja: 3 (106). – S. 41-53. <https://doi.org/10.26577/JH.2022.v106.i3.05>.
- Kumekov B.E., Kuzembaev N.E., Kumekova R.B. (2019). Istorija i perspektivy razvitija kipchakovedenija. Nauchno-analiticheskij obzor. [History and prospects of development of kipchak science. Scientific and analytical review]. Archivum Eurasiae Medii Aevi: 24 (2018). Wiesbaden (Germany). Harrassowitz Verlag. – S. 159-184.
- Kumekov B.E., Kumekova R.B. (2017). K atribucii avtorstva sochinenija «Zikr al-masafat va suvar al-akalim» [Attribution of authorship of the work “Zikr al-masafat wa suwar al-akalim”]. Materialy XXIX mezhdunarodnogo kongressa po istochnikovedeniju i istoriografii stran Azii i Afriki «Azija i Afrika: nasledie i sovremennost'». Sankt-Peterburg. – S. 62-64.
- Kumekov B.E., Kumekova R.B. (2020). Istoricheskaja geografija Kazahstana po srednevekovym kartam IX – XIV vekov

musul'manskoj kul'tury: monografija v vide al'boma. [Historical geography of Kazakhstan on medieval maps of IX – XIV centuries of Muslim culture: a monograph in the form of an album]. Almaty: Qazaq universiteti. – 111 s.

Kumekov B.E., Saki K.U. (2010). Sultan Bejbars. Istorija, lichnost', vremja. Almaty: Aruna. – 96 s.

Mysyrdagy mamluk saulet onerinin tarihy = Istorija mamljukskoj arhitektury v Egipte = [History of the mamluk architecture in Egypt] / B. Batyrsha-uly, B.E. Kumekov. Astana: Saryarka, 2011. – 305 s.

Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde] Tom 1. Izvlechenie iz arabskih sochinenij, sobrannye V.G. Tizengauzenom. Podgotovka k novomu izdaniju, vvedenie, dopolnenija i kommentarii B.E. Kumekova, A.K. Muminova. Almaty: Dajk-Press, 2005. – 711 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Кузембаев Нуркен Ерболович – т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, тарих кафедрасы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті. E-mail: nurken_pavlodar@inbox.ru

Тусупов Арман – оқытушы, тарих кафедрасы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті. E-mail: infor96@mail.ru

Каримова Анара Еркеновна – т.ғ.к., доцент, тарих кафедрасы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті. E-mail: ake073@mail.ru

Сведение об авторах:

Кузембаев Нуркен Ерболович – к.и.н., ассоциированный профессор кафедры истории Павлодарского государственного университета имени А. Х. Марғулана. E-mail: nurken_pavlodar@inbox.ru

Тусупов Арман – преподаватель кафедры истории Павлодарского государственного университета имени А. Х. Марғулана E-mail: infor96@mail.ru

Каримова Анара Еркеновна – к.и.н., доцент кафедры истории Павлодарского государственного университета имени А. Х. Марғулана. E-mail: ake073@mail.ru

Поступило: 14.12.2023

Принято: 15.02.2024

Д.Б. Асымова* , Г.К. Кенжебаев

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Damu_kaznpu@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ДЕТСКИХ РАДИОПЕРЕДАЧ В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ

Целью данного исследования было освещение контента радиопередач Казахского радиовещания для детского возраста, как примера профессиональной работы по воспитанию подрастающего поколения, с современных позиций. Влияние аудиовизуальных материалов на подрастающее поколение, формирование исторической памяти через образы и ассоциации. Материалами исследования послужили как архивные, так и полевые источники, мнения отечественных радиожурналистов, из фондов Казахского радио в хронологических рамках заявленной темы, а также тематические публикации отечественных и зарубежных ученых. Методами исследования взяты методы и принципы диалектической логики, принцип историзма, позволяющий учитывать общую политическую ситуацию в СССР и внешние факторы, позволившие выстроить стройную методологию проведения работы. Результаты исследования: поэтапная реконструкция эволюции контента советского (казахского в том числе) радиовещания, предназначенного для определенного возраста (дети и подростки); выявление созависимости общесоюзного контента с контентом радиоэфира союзных и автономных республик; уточнение структуры Казрадио и кадрового потенциала, отдельных биографий мастеров национального радиовещания; анализ критических концепций зарубежных исследователей и др. Соответственно, область применения результатов исследования распространяется на подготовку лекционных курсов в вузах, написание обобщающих трудов по истории «детского» радиовещания в республике в советский период, рекомендации по диверсификации детского радиоэфира. Автор приходит к выводу о значимости проблемы дифференциации медиа (радио) контента в Независимом Казахстане, для профессионального продвижения национальных ценностей в детско-молодежной среде.

Ключевые слова: аудиовизуальные источники, образы, историческая память, Казахская ССР, дети, кадры, журналисты, радиопередачи, идеология, контент, слушатели.

D.B. Asymova*, G.K. Kenzhebayev

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Kazakhstan Almaty

*e-mail: Damu_kaznpu@mail.ru

From the history of children's radio programs in Soviet Kazakhstan

The purpose of this study was to highlight the content of Kazakh radio broadcasts for children, as an example of professional work on educating the younger generation, from a modern perspective. The research materials were both archival and field sources, opinions of domestic radio journalists, from the funds of the Kazakh Radio in the chronological framework of the stated topic, as well as thematic publications of domestic and foreign scientists. The research methods used are the methods and principles of dialectical logic, the principle of historicism, which allows taking into account the general political situation in the USSR and external factors that made it possible to build a coherent methodology for conducting work. The results of the study: a step-by-step reconstruction of the evolution of the content of Soviet (Kazakh, among others) radio broadcasting intended for a certain age (children and adolescents); identification of the codependency of the all-Union content with the content of the radio airwaves of the Union and autonomous republics; clarification of the structure of Kazradio and human resources, individual biographies of masters of national broadcasting; analysis of critical concepts of foreign researchers, etc. Accordingly, the scope of application of the research results extends to the preparation of lecture courses at universities, the writing of generalizing works on the history of "children's" radio broadcasting in the republic during the Soviet period, recommendations for the diversification of children's radio. The author comes to the conclusion about the importance of the problem

of differentiation of media (radio) content in Independent Kazakhstan for the professional promotion of national values among children and youth.

Key words: audiovisual sources, images, historical memory, Kazakh SSR, children, personnel, journalists, radio broadcasts, ideology, content, listeners.

Д.Б. Асымова*, Г.К. Кенжебаев

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Damu_kaznpu@mail.ru

Кеңестік Қазақстандағы балалар радиобағдарламаларының тарихынан

Бұл зерттеудің мақсаты өскелең ұрпақты тәрбиелеуде кәсіби жұмыстың үлгісі ретінде жас балаларға арналған Қазақ радиохабарларының тарату контентін заманауи позицияда жариялау болды. Сонымен қатар, аудиовизуалды материалдардың өскелең ұрпаққа әсерін анықтау және кейіпкерлер мен ассоциациялар арқылы тарихи жадыны қалыптастыру.

Зерттеу материалдары мұрағаттық дереккөздермен қатар, далалық, отандық радиожурналистердің пікірлері, Қазақ радиосы қорларында тақырып аясында хронология шеңберіндегі мәлімделген пікірлері, сондай-ақ отандық және шетелдік ғалымдардың тақырыпқа байланысты жарияланымдары негіз болды. Зерттеу әдістеріне диалектикалық логиканың әдістері мен принциптері, КСРО-дағы жалпы саяси жағдайларды және сыртқы факторларды ескере отырып, үйлесімді әдіснама құруға мүмкіндік беретін тарихилық принциптері алынды. Зерттеу нәтижелері: белгілі бір жасқа (балалар мен жасөспірімдерге) арналған кеңестік (оның ішінде қазақ) радиохабар тарату контентінің эволюциясын кезең-кезеңімен қайта құру; одақтас және дербес республикалардың радиоэфир контентімен жалпы одақтық контенттің өзара тәуелділігін анықтау; қазрадио және кадрлық әлеуеттің құрылымын, Ұлттық радиохабар тарату шеберлерінің жекелеген өмірбаяндарын нақтылау; шетелдік зерттеушілердің сыни тұжырымдамаларын талдау және т. б. Алынған нәтижелерге сәйкес, зерттеу нәтижелерін Жоғары оқу орындарында дәріс курстарын дайындауда, кеңестік кезеңде республикада «балалар» радиохабарларының тарихы бойынша жалпылама еңбектер жазуға, балалар радиоэфирін әртараптандыру бойынша ұсыныстарда қолдануға болады. Автор, балалар мен жастар арасында ұлттық құндылықтарды кәсіби жетілдіру үшін Тәуелсіз Қазақстандағы медиа (радио) контентті саралау мәселесі маңызды деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: аудиовизуалды дереккөздер, бейнелер, тарихи жады, Қазақ КСР, балалар, кадрлар, журналистер, радиохабарлар, идеология, мазмұн, тыңдаушылар.

Введение

Этапы развития национального радио в исследуемый период взаимосвязаны с этапами эволюции всего советского радиовещания. Радиодиффузия КазССР была одной из первостепенных задач в 1920 годы, о чем информировали население газеты (ЦГА НТД РК. Мир труда, 1924). Известно, что начиная с 1920 годов радиопередачи пользовались большой популярностью среди подрастающего поколения страны Советов, способствуя формированию ценностей и моральных установок, расширению кругозора. Деятели КазЦИКа еще с оренбургского периода продвигали идею радиовещания (ЦГА РК. Ф. Р-196. Оп.1. Д.74. Л. 14.). Одним из явлений эволюции советского (и казахского в том числе) радиовещания послевоенного времени стало начало активного увеличения радиопередач для детей. В сетках программ восстановили те передачи и рубрики, которые транслировались еще в предвоенные

годы, возникло много новых передач различных форм и жанров для детской аудитории. Коммунистическое, по сути, радиовещание помогало школам, преобразовывать «неорганизованную детвору» в «организованное стройное целое: в братскую, дружную, пионерскую семью» (Чельшева, 2013:61).

Выяснилось, что к созданию вещательной сетки для детей в СССР подходили не только с творческой и образовательной целью, но и с психологической. Благодаря социально-психологическим особенностям радио могло заинтересовать ребенка. Как следствие, он был не только слушателем, но и активным участником транслируемой передачи.

Впервые детские радиопередачи, радиогазеты и радиожурналы в эфире появились в 1925 году: «Радиопионер», «Радиооктябрь», позднее – «Утренняя зорька» (в дальнейшем «Пионерская зорька»), «Маша-растеряша» и др. Такие программы выходили в довоенное

время и были стартом на пути детской радиожурналистики.

К 1930 году подобных программ было около 300 на советском радио. То был интересный период, когда цвет интеллигенции Союза приходил на радио, чтобы записать выступления, в том числе и стихи для детей. Увы, те записи не сохранились по многим причинам, и техническим тоже.

Испытания военного времени сказались на образовании детей, однако детское радио, хотя и в ограниченном временном диапазоне, продолжало работать. К образовательным функциям прибавились воспитание патриотизма и мужества у подрастающего поколения (Руденко, 1984: 75). В развитии детского радиовещания специалисты называют как минимум два этапа в годы Великой Отечественной войны: агитационно-пропагандистский (1941–1943 гг.); образовательный, просветительский (1943–1945 гг.) (Казарина, 2022: 145)

Первый период, в большей степени, был нацелен на подростков, имевших представление о войне и фронте. Ребята могли выходить в радиоэфир с рассказами, поделиться интересной историей. Для детского радиовещания выделялось чуть больше двух часов эфира. В таком виде радио для детей просуществовало с 1941 до 1943 года. Во время образовательного, просветительского этапа (1943–1945 гг.) после возобновления отдела детского радиовещания вернулось разделение на возрастные категории. С 1946 года на советском радио была запущена игра «Угадайка», ребята с удовольствием принимали участие в передаче. Выпуск знаменитой радиопрограммы «Пионерская зорька» от 10 мая 1945 г. был полностью посвящен великому празднику Победы.

Переход к мирной жизни изменил контент радиопередач для детей. Было уделено внимание возрождению художественных радиопередач и радиотеатру. Ролевые сцены, озвучка, сюжеты были занимательными и отвлекали детей от пережитых травм.

Однако послевоенное радиовещание постепенно было загнано в цензурные рамки; почти 95 % эфирного вещания теперь записывалось на пленку. События XX съезда партии и разоблачение «культы личности» Сталина привело к переменам и на радио. В 1956 году было принято решение разделить редакцию на детскую и молодежную. Появились различные рубрики, рассчитанные на разную детскую возрастную аудиторию: дошкольная, школьная, студенческая. Так,

в 1962 году родилась радиостанция «Юность» для подрастающего поколения (Музыря, 1979: 8). В программе «Молодежи о классическом искусстве» рассказывали о произведениях не только отечественной, но и мировой литературы.

Годы так называемого «застоя» также отличались спецификой радиоэфира. В 1970-е годы главной целью советского радиовещания стало нравственное воспитание детей. Чаще ставились радиоспектакли, требующие анализа. Радиопрограмма «В стране литературных героев» предлагала детям диалоги с героями литературных произведений. С помощью любимых сказочных персонажей требовалось донести до маленьких слушателей определенные идеалы. Радио 70-х годов было устремлено на развитие интеллектуального и информационного контроля не только с точки зрения взрослой аудитории, но и детской (Казарина, 2022: 147).

В 1970 годы на радио СССР для обсуждения со слушателями разрешены были темы, о которых ранее и подумать не могли: религия и церковь, детская и подростковая преступность и др. Дети же дошкольного возраста слушали радиопередачу «Это мы не проходили», где общались с ведущими с помощью вопросно-ответной формы.

Бесспорно, можно было бы разделять общепринятое мнение, что радиовещание Советского Союза и союзных республик стремилось к тому, чтобы подрастающее поколение было воспитанным и образованным, однако все это осуществлялось в определенных рамках. К примеру, на радио не пропагандировались запрещенные в СССР книги и кинофильмы, не приглашались персоны, не имевшие рекомендаций от советских и партийных органов. Разумеется, происходило приобщение детей разного возраста к образовательному и культурному информационному полю, однако хорошо подобранные сюжеты формировали у ребенка необходимую социальную позицию (к примеру, термин «буржуазия, капиталист» считались негативными) и коммуникативные способности. С другой стороны, цензура отслеживала неординарные ответы детей, возможные тренды, то есть имела доступ к управлению контентом и кадровым составом редакций на радио в союзных республиках. Поэтому и мнение оппонентов, критически оценивающих идеологию радиовещания в СССР и в целом в странах социалистического «лагеря», полностью игнорировать не имеет смысла.

В основной части статьи отражены результаты независимого изучения темы, с опорой на ис-

точники, к которым безусловно следует отнести и фонодокументы, как материальный продукт деятельности Казахского радио.

Материалы и методы

В качестве источников для написания статьи привлечены архивные материалы из фондов Центрального Государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК. Ф. Р-196. Оп.1. Д. 74), Центрального Государственного архива научно-технической документации Республики Казахстан (ЦГА НТД РК. Фонд советских газет), в которых освещался ход радиофикации республики в 1920 годы и Архива Президента Республики Казахстан (далее – АП РК). В частности, личный фонд руководителя Казрадио в 1960 годы «Джандосов С.У». Ф. 202-НЛ. Оп. 1. 90 д.; 1906–2002 гг. С.У.Джандосов был заместителем председателя Госкомитета Совета Министров КазССР по телевидению и радиовещанию в 1967–1968 гг. В АП РК есть дела о работе Казрадио, стенограммы записей на радио выступлений известных ученых и общественных деятелей: фонд «Козыбаев М.К.» Ф.163-НЛ. Оп.1. 480 д.; 1941–2003 гг.), фонд «Бельгер Г.К.» Ф.152-НЛ. Оп.1. 73 д.; 1956–2000 гг. Ф.152-НЛ. Оп. 2. 128 д.; 1970–2008 гг. Эти деятели науки и культуры Казахстана часто приглашались на радио, для участия в передачах для детей и молодежи.

Источниками для написания статьи являются также архивы Казрадио, которые можно отнести к категории исторических фонодокументов. Предприятие создало ведомственную коллекцию, куда вошли семь категорий архивных записей по программам: «Дәуір үні», «Атадан қалған асыл сөз», «Батырлар жыры», «Ән өнері», «Күй», «Салт-дәстүр» и «Ертегі». В этом перечне, как видим, есть и раздел «Сказки» из детской программы. С 1959 года Казрадио собирает и хранит программы для детей. Рубрика «Ертегі» содержит записи 350 радиовыпусков, в которых были озвучены около 100 вариантов таких популярных передач, как: «Ерден атаның ертегілері», «Зәмзәгүл әженің ертегілері» и др.

Аудиоколлекция сохранена на флеш-картах, доступны электронные версии сборника в Интернете. Эти уникальные материалы доступны могут использоваться в библиотеках областных центров, содействия продвижению культурного наследия среди подрастающего поколения Независимого Казахстана (Золотой фонд, 2021).

Источниками исследования были опросы и беседы с ветеранами радио отрасли Казахстана,

проживающими в г. Алматы, их публикации и научные труды отечественных и зарубежных ученых по этой актуальной теме.

Обсуждение

Тема советских передач для детей и подростков в СМИ (печать, радио, телевидение, кинематограф) в современном контексте рассматривается неоднозначно. Если одни авторы на постсоветском пространстве продолжают отстаивать гуманность советских радиотрансляций, приводя цитаты из произведений вождя мирового пролетариата В.И.Ленина и Н.К.Крупской, то зарубежные эксперты Melissa Chakars (Chakars, 2015) и антропологи Jeff Sahadeo, Russell Zanca (Sahadeo, Zanca, 2007) находят доказательства того, что целью советских трансляций для подрастающего поколения было воспитание человека лояльного, свято верившего в идеологию коммунизма. Особенно остро это положение обсуждается при исследовании контента радио для детей и подростков на примере национальных автономных и союзных республик бывшего Союза. Данная парадигма проявляется при изучении библиографии темы и отражает состояние идеологической составляющей работы медиа в условиях глобализации.

Исследователь из России Ю.Казарина (Казарина, 2022) считает, что детские радиопередачи являются незаслуженно забытым направлением радиожурналистики, поскольку детские радиопрограммы в современной сетке вещания встречаются редко. Трудно не согласиться с мнением ученого, поскольку оно отражает ситуацию и на казахском радио. Действительно, в современном мире с приходом коммерческого радиовещания детские программы постепенно стали исчезать из эфира. Это лишь доказывает актуальность обращения к проблеме исследуемой темы.

Теоретической основой этого исследования послужили работы по истории советского радиовещания (Гуревич, Ружников, 1975). Ценным источником явились теоретические работы по детской журналистике, в частности, по радиовещанию, А. Меньшиковой (Меньшикова, 1966), И. Руденко (Руденко, 1984), М. Барманкулова (Барманкулов, 1979), С. Козыбаева (Козыбаев, 1979), И. Челышевой (Челышева, 2013), Г.Ибраевой (Ибраева, 2021) и др.

Казахстанский исследователь медиа, профессор Г.Ж.Ибраева утверждает, что «...Первые радиопередачи для детей, которые начали выходить в эфир с апреля 1925 года, испытывали

сильное воздействие печати, ее способов подачи материала, ее жанров и форм» (Ибраева, 2021:17). Постепенно радиожурналистика стала переосмысливать свою специфику, вырабатывать собственные выразительные средства, «свои» жанры, как отмечают исследователи радио П. Гуревич и В. Ружников (Гуревич, Ружников, 1975: 78-79).

Прикладные исследования контента советского радио в доступной форме отражают цели отрасли. Так, зарубежный историк из университета Филадельфии, США Мелисса Чакарс изучает историю Бурятии XX века с акцентом на образование, СМИ и социально-экономическое развитие. Она изучила на примере Бурятии советское радио и ТВ, в частности программы для детей и молодежи. Ее выводы, что через СМИ данной возрастной категории навязывались партийные идеалы, вполне приложимы к другим советским регионам (Chakars, 2015). В ее статье анализируются радио- и телепрограммы для детей, подростков и молодежи в Бурятской Автономной Советской Социалистической Республике в последние десятилетия существования Советского Союза. В нем утверждается, что четыре темы являются наиболее распространенными в таких программах: ценность совершенствования ума и тела посредством образовательных мероприятий и спорта; важность быть полезными членами общества; поощрение лояльности, патриотизма и сопричастности; и обучение отличать правильное от неправильного. Мелисса Чакарс утверждает, что власти разработали эти темы для создания вдумчивых, полезных и прилежных граждан, которые поддерживали государственные цели, понимали и ценили свою индивидуальную роль в обществе, а также положение Бурятии в Советском Союзе. С данным мнением можно согласиться лишь частично.

Аналогичный подход к контенту советских медиа характерен для публикаций Hopkins, M. W. (Hopkins, 1970) и современных антропологов Jeff Sahadeo, Russell Zanca, авторов очерка по Центральной Азии (Sahadeo, Zanca, 2007). Проведя историко-антропологическое исследование мнений граждан современной Центральной Азии, авторы считают, что распад СССР открыл новые возможности для социальной мобильности и культурного самовыражения. Они опросили обычных жителей региона о том, как они и их дети ориентируются в меняющихся исторических и политических тенденциях (Sahadeo, Zanca, 2007). Истории туркменских кочевников, афганских сельских жителей, казахстанских

ученых, кыргызских пограничников, таджикского силача, хранителей религиозных святынь в Узбекистане вызывают интерес в дальнем зарубежье, и не последнее место в опроснике занимает радиовещание.

Следует констатировать, что аудиовещание в условиях глобализации трансформируется: к примеру, в Казахстане популярен формат Алиса (разработчик Яндекс, Российская Федерация): Алиса практически заменила «радионяню», когда дети самостоятельно выбирают и могут попросить включить музыкальную запись, играют в «города» и т.д. На современном радио есть возможность создавать аудиоверсии сказок на казахском языке, что актуально. Данный аспект требует разработки на опыте предшествующих этапов развития радио в республике. Тема исследования представляет интерес для международных организаций, таких как Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ), а также Министерства просвещения Республики Казахстан, не случайно в 2023 году проведено исследование «Kazakhstan Kids Online» о роли цифровизации в жизни детей в Казахстане.

Результаты

Зарубежные исследования в области истории зарождения радио отражены на ведомственных сайтах известных радиокomпаний, в частности, США. Современные возможности Интернета позволяют ознакомиться с историей радио, отдельных проектов и популярных детских шоу в Америке. Так, известно, что в США в 1920 – 1950 годы считаются «золотым веком» радио, поскольку в указанный период кино было доступно не всем и не регулярно, пресса интересовала не все категории американских граждан, зато радиовещание буквально охватило каждого. Согласно данным, 82 из 100 американцев были радиослушателями (The Golden Age, 2023).

Возникли новые форматы, а именно: радиопостановки, детективные сериалы, даже мыльные оперы, викторины, шоу талантов, дневные и вечерние развлекательные программы, спортивные трансляции, детские шоу, кулинарные шоу и многое другое.

Затем в 1950-х годах ТВ вытеснило радио как наиболее популярное средство вещания, из-за чего программирование коммерческого радио перешло к более узким форматам: лишь новости, обсуждение, спорт и музыка. Параллельно существует так называемое общественное радио, религиозные радиостанции и станции колледжей,

бюджет которых формируется за счет спонсоров и слушателей.

В американском контенте радиопередач для детей в 1940 годы следующие форматы: (учитывая, что в годы Второй мировой войны США практически не участвовали в военных кампаниях, если не считать 1944 года, когда открыт был «второй фронт» в Европе): Новости. Музыкальные программы. Комедии. Радио годами активно привлекало самых талантливых юмористов из водевилей и Голливуда. Мыльные оперы. Детские программы. Последние выходили во второй половине дня, по договору со спонсорами данные программы часто продавали сувенирную продукцию, т.е. имели коммерческую природу (Золотой век радио).

При том, что внешне данное положение выглядело вполне безобидно, тем не менее, подросткам прививался «американский образ жизни» и «американская мечта»: быстро и без труда разбогатеть, культ золотого идола и шоуумания сопровождали информационное поле детей.

Исследователь Г. Ибраева уделила внимание радиовещанию Казахстана в своей книге, посвященной отечественному телевидению (Ибраева, 2021). Многолетний опыт имеет и республиканское детское радиовещание, пишет она. В первые годы его передачи дифференцировались лишь по национальному признаку. Позже дифференциация становится более глубокой: учитываются особенности детей из городов и аулов, особенности различных возрастных групп. Это способствовало тому, что радиовещанием охватывалась широкая аудитория детей. Для малышей были организованы передачи «Балдырган» («Малыш»), «Жауказын» («Подснежник»), «Сказки дедушки Ердена», которые знакомили ребят со сказками народов мира в инсценировках, со стихами, скороговорками, играми, шарадами, песнями. Длительное время существовала на Казахском радио, передача для школьников «Ойлап, тап!» («Подумай и найди!») в форме радиогры. Цель игры – узнавать новое в науке, технике, решать бытовые задачи.

Литературный радиожурнал «Шынар» («Радуга») рассказывал о новых книгах, выпущенных республиканским юношеским издательством «Жалын». Были регулярными интервью с казахстанскими писателями, поэтами, декламировались их новые стихи, авторы делились своим творчеством. Для казахстанских школьников-радиослушателей был создан «Клуб интересных встреч», где были организованы записи

с деятелями искусства, передовиками производства республики. «Радиотеатр для детей» выходил в эфир с оригинальными пьесами и радиоинсценировками в 1970-1980 годы (Козыбаев, 1979: 98).

Радиожурнал «Спутник пионера» информировал об учебе ребят и о пионерских заботах, школьниках, которые занимаются в кружках, на станциях юных техников и натуралистов, о юных певцах, художниках и спортсменах. Эти передачи вызывали желание соревноваться и тоже достичь результатов. В рубриках радиожурнала передавали познавательные рассказы, транслировали диспуты. Другая детская передача «Клуб интернациональной дружбы» была очень востребованной; она знакомила с работой КИДов в школах республики.

Интересной находкой было на Казрадио, когда у микрофона выступали ребята из братских республик, для этого они присылали радиописьма, записанные на пленку. Передача рассказывала и о жизни детей за рубежом.

Большой популярностью в советское время, в 1970-1980 годы, пользовался радиоклуб «Орендер» («Подростки»). В нем поднимались темы учебы и школьной комсомольской работы. В рубрике «Будущее начинается сегодня» сообщалось о новостройках и работе предприятий Казахстана. Обсуждались и вопросы выбора жизненного пути, профориентации и др.

На русском языке выходила целая серия передач для школьников Казахстана, например «Салют, пионерия!» об участии пионеров республики в трудовых десантах десятой пятилетки. Была и такая передача, сокращенно называлась «ШТИМ» («Штаб Тимура») о школьниках, помогающих ветеранам войны и труда, пожилым и одиноким (Ибраева, 2021: 24). Такое движение было распространено по всему Союзу. «ШТИМ» постоянно сообщал о военно-патриотической работе в школах, о создании музеев боевой славы, о красных следопытах. Все это приобщало детей к познанию истории, героического прошлого народа.

Также в детско-юношеских передачах Казрадио шло освещение республиканских программ: «Пионеры Казахстана – строителям БАМа», «Турксиб-БАМ – переключка пятилеток» и им подобных. Сейчас такие сюжеты воспринимаются неоднозначно, т.к. масштабные проекты, как БАМ, в действительности не достигли больших результатов.

Кадровый потенциал казахского детского радиовещания.

Возвращаясь к заре национального радиовещания, важно остановиться на кадровом вопросе. Работа с детской аудиторией была одной из самых трудных на радио: увлечь ребенка голосом «за кадром» не так-то просто. Потребовался подбор кадров, которые отбирались комиссионно. Ибраева Г.Ж. опирается на историю союзного вещания, когда пишет: «...В 1920 годы были выделены издания для детей и подростков: пионерские газеты, журналы, передачи радиовещания. Дифференциация детской аудитории впервые наблюдалась в практике общесоюзного радио, передачи которого адресовались детям по социальному признаку – отдельно городским и крестьянским. Затем издания и радиопередачи стали учитывать и возрастные различия детей» (Ибраева, 2021: 44).

О первом десятилетии работы Казрадио материалов не сохранилось практически. Нам удалось обобщить материалы по кадровому потенциалу Казахского детского радио (1934 – 1991). В середине 1930 годов центральный узел радиовещания Казахской республики проводил три раза в неделю передачи, предназначенные для детей. Это – чрезвычайно интересный факт, ведь в то время не было телевидения и других средств мобильной связи, и информацию жители страны получали в основном через газеты, журналы и – радио. Выходили газеты «Дружные ребята», «Пионер», журнал «Балдырган», союзный детский журнал «Мурзилка», но дошкольники еще не умели читать, к примеру, и полюбили радио. Радиоприемники были в каждом доме, и любой ребенок мог слушать в определенные часы детские передачи, ощущать себя частью огромной страны и представлять других таких же девочек и мальчишек, вместе с ними сопереживать и строить планы, делиться маленькими победами.

Из первых детских радиожурналистов казахстанцам известна ветеран отрасли Мина Сеитовна Сеитова, диктор детских радиопередач в далеком 1934 года. Будучи сама пятнадцатилетней школьницей, Мина Сеитова стала победительницей конкурса чтецов, и ее пригласили участвовать в передачах. Судьба не баловала будущую приму казахского радио: Мина Сеитова родилась в далеком ауле №9 Карабалыкского района Костанайской области. Мина (Муслима) рано потеряла родителей, ее вместе с сестрами и братьями взял на воспитание родной дядя Корганбек. В конце 1920-х годов спасаясь от голода, со всей с многочисленной семьей дядя переехал в Алма-Ату. Здесь Мина училась в школе-интернате №12, принимала участие в художественной

самодеятельности и на одном из таких концертов в середине 1930 годов ее отметило жюри, в составе которого находились Ахмет Жубанов, Евгений Брусиловский, Беимбет Майлин. Эти фамилии она хорошо запомнила и переживала, когда в 1937 году многих из них подвергли гонениям и репрессиям.

Школу-интернат Мира Сеитова окончила в 1937 году и с этого года она стала работать на постоянной основе на радио. Неудивительно, что Мина Сеитова стала ведущим диктором Казахского радио, на протяжении 44 лет ее душевный голос был фоном жизнедеятельности казахстанцев, и особенно детского возраста. Со всей ответственностью она взялась за дело; затем стала обучать молодых коллег и передавать свой богатый опыт. В годы войны на Казахском радио работали эвакуированные из России писатели – целое созвездие имен: Михаил Зощенко, Самуил Маршак, Константин Паустовский. Часто приезжали Константин Симонов и Ольга Форш. Маршака, автора детских стихов, любили слушать особенно (Галкина, 2014: 4).

По месту службы супруга, ей довелось работать в 1950 годы на радио Талды-Курганской области, и вернувшись в столицу КазССР, она продолжила работать на радио, выезжала на семинары в Москву, училась новому. Мина Сеитовна Сеитова – заслуженный работник культуры Казахской ССР, почетный радист СССР, кавалер ордена «Знак Почета», медалей «За трудовую доблесть», «За доблестный труд в ВОВ 1941-1945». Интересно, что ее имя и фамилия при рождении звучали как Муслима Сеитовна Ержанова (Сеитова, 2024).

Работники республиканского радио подерживала теплые отношения с выдающимися советскими дикторами Ю.Б. Левитаном, О.С.Высоцкой, В. Б. Герциком, В. Н. Чижовым, В. В. Панфиловым, Э. И. Шашковой и многими другими коллегами из союзных республик. Руководитель Казахской республики Д. А. Кунаев уважал радиожурналистов и перед своими выступлениями по радио непременно советовался с ними, чтобы не просто прочитать текст, но и передать нужные эмоции. В исследуемый период руководство республики держало на контроле такую важную отрасль, как радио.

Кадровый рост республиканского радио в советское время дал свои плоды. Из учеников М.Сеитовой следует назвать большую группу ставших впоследствии известных работников культуры: Народный артист Казахской ССР Ануарбек Байжанбаев, Народный артист СССР

Ермек Серкебаев, Народная артистка Казахской ССР Замзагуль Шарипова, известный казахский писатель и поэт Мукагали Макатаев, Народная артистка СССР Бибигуль Тулегенова, Мамбет Сержанов, Геннадий Марюхин, Заслуженная артистка Республики Казахстан Сауык Жаканова и многие другие (Бекишева, 2014).

Кадровый потенциал казахского детского радиовещания в годы, которые сегодня историки называют «застоем» (1965 – 1985) был достаточно солидным, ведь для редакции текстов приглашался цвет национальной интеллигенции, а радиопередачи проходили под патронажем опытных режиссеров. Так, в историю детского радио республики вошли навсегда такие личности, как: писатель, лауреат Государственной премии Казахской ССР Музафар Алимбаев, редакторы детских радиопередач в 1940-1960 годы, ветераны отрасли Надежда Михайловна Попова, Роза Ивановна Панкратова, Эмилия Гавриловна Воротникова и многие другие. За ними пришла молодая поросль отечественных журналистов, выпускников факультета журналистики Казахского Государственного университета им. С.М.Кирова (ныне – КазНУ им. аль-Фараби), среди них – в середине 1980 годов хорошо зарекомендовала себя тогдашний редактор радиопередачи «Спутник пионера» Лаура Хатиятовна Барлыбаева.

Из тех, кто много лет посвятил работе на детском казахском радио, ныне почетный работник образования РК, лауреат премий ЮНЕСКО, Международной Евразийской премии, Союза журналистов Казахстана Барлыбаева Лаура Хатиятовна пишет книги, статьи, публикуется в периодической печати и делится увиденным и пережитым. Ее материалы глубоко раскрывают внутреннюю напряженную жизнь отрасли, запомнившиеся встречи, когда с началом «перестройки» в 1985 году стало возможным говорить о пережитом. Своими воспоминаниями Л.Барлыбаева делится на страницах республиканской прессы. Так, опытный радиожурналист вспоминает, что гостем на радио был известный казахский поэт, публицист, общественный деятель Гафу Каирбеков (Барлыбаева, 2016: 33).

Она пишет книги, так, презентовала новую книгу, написанную специально для детей «Фунтик и Кука» о жизни своих домашних питомцев. Книга написана на двух языках – русском и казахском. Ведущая Казахского радио Лаура Барлыбаева уже известна казахстанской обществу книгой «Славные сыны Отечества». За многие годы работы на радио госпожа Барлы-

баева осуществила множество интересных проектов, среди которых были и передачи в жанре радиофильма.

Ветеран отрасли журналистики, профессор Н. Омашев дал высокую оценку работе Казахского радио последних десятилетий «застойного» периода: «...Как исследователь в этой области, я бы предложил работу Казахского радио 70-80-х годов в качестве примера для сегодняшних радиожурналистов. Радиожурналисты тогда работали с прекрасным настроением, творческими достижениями, соревнуясь друг с другом» (Омарханқызы, 2021). Эта похвала относима и к работе журналистов детской студии Казахского радио.

Конец советской эпохи на Казахском радио обновил кадры и идеологию работы в целом. Здесь начинала работать по профессии Мухамеджанова Нуржан, с отличием окончившая факультет журналистики КазГУ (ныне КазНУ им. аль-Фараби). Тринадцать лет она проработала на Казрадио – редактором, начальником отдела, главным редактором детской и молодежной редакции Казахского радио. Ныне она возглавляет телеканал «Алматы».

Инфраструктура редакций Казахского радио в советское время

В целом на Казахском радио в 1970-1980 годы были представлены следующие тематические подразделения: «Дикторы», «Режиссеры», «Главная редакция последних известий», «Отдел пропаганды», программа «Шалқар», «Главная редакция литературно-драматических передач», «Главная редакция радиовещания детей и молодежи», «Спорт», «Сельская жизнь», «Собственные корреспонденты», «Главная редакция зарубежного вещания», «Достық», «Главная редакция музыкального вещания», «Золотого фонд», «Технический отдел».

В этом «созвездии» Главная редакция радиовещания для детей и молодежи занимала свое заслуженное место. Здесь шлифовали свои таланты настоящие мастера своего дела, энтузиасты, работавшие для казахской и русскоязычной аудитории. Среди них: Касымхан Ерсарин, Нуррахмет Жорабеков, Кемелбек Шаматай, Латипа Ахметова, Кудиярбек Агыбаев, Маруа Буржымбаева, Иманбай Жубаев, Сабит Сулейменов, Катира Жаленова, Кенжебай Жармуханбетов, Бахыт Досымов, Кымбат Абильда, Лаура Барлыбаева, Каршығы Есимсеитова (Иманбаева, 2023).

Детские радиопередачи на Казахском советском радио.

В программу детского радио Казахстана в советское время включены были такие программы, как: «Спутник пионера», «Сказки дедушки Ердена», «Вечерняя сказка» и другие – всего около двадцати самых разных программ – очень интересных, увлекательных. [Перестройка, 2023] Особенностью советского этапа развития радио, в том числе и детского, была «обратная связь» через почту; письма, подписанные пионерами и младшими школьниками, летели через всю республику, по адресу Казрадио. И редакторы программ находили время, чтобы прочесть и ответить (в эфире или письмом) на запрос юных слушателей. Темы писем были типичные: о тимуровском движении, участии в уборке урожая, работа школьных библиотек, новых книгах и кумирах детворы. Это была очень важная часть работы – корреспонденция от юных слушателей.

Сказки, являющиеся своеобразным народным устным наследием, воспитывают у слушателей любовь к фантазии, воображение, особенно у детей, способствуют их познавательному росту, находчивости. Эти передачи в архиве Казахского радио – ценное достояние поколений, выросших в советское время. На Казахском радио сказки транслировались начиная с 1959 года без перерыва.

Названия радиопередач «Сказки Дедушки Ердена», «Сказки бабушки Замзагуль», «Вечерние сказки» были узнаваемы детской аудиторией. В зависимости от жанров сказок, передаваемых по национальному радио, много было сказок о животных, фантастических сюжетов. Все эти удивительные произведения были на радио озвучены известными казахскими дикторами Ануарбеком Байжанбаевым, Замзагуль Шариповой, Касымом Жакибаевым, Танатом Жайлыбаевым, Саулет Жакановой, Акыл Куланбаевой, Зухрой Искаковой, Сабитом Оразбаевым, Бибизой Куланбаевой, Макилем Куланбаевым, Абдрахманом Асимжановым, Шолпан Байгабыловой (Казрадио, 2023).

Современное состояние детских радиопрограмм на национальном вещании.

Критический анализ состояния отрасли детского радио в Казахстане не был бы полным без изучения профессиональных мнений. За ним следует обратиться безусловно к профессионалу своего дела, и в этом нет равных профессиональному радиожурналисту Лауре Барлыбаевой. Ее мнение ценно в силу того, что она много лет работала на Казахском советском радио, знает проблемы изнутри. Она делится своим мнением в интервью (Балтабаева, 2011). «Я слушаю

иногда, какие передачи звучат на различных радиостанциях сегодня. Какой-то интересной информации для детей, в литературно-драматическом ее воплощении, как это было раньше, совсем нет». Рассуждения Л.Х.Барлыбаевой по теме детского восприятия весьма ценны, на наш взгляд: «...Конечно, различное визуальное воплощение очень важно для подрастающего поколения, но кроме того детям сейчас необходимо порой просто слушать, не видя картинки. Так как отсутствие изображения развивает фантазию ребенка, в отличие от картинок, которые преподносят все в готовом виде и не оставляют простора для фантазии». Мнение Л. Барлыбаевой интересно и нетривиально: «...Сейчас детям предлагают телевизионное общение, которое в большинстве своем поверхностное и не развивает детское воображение. В этом ощутимое преимущество радиопередач для детей», «...К сожалению, детских передач в радиозфире сейчас нет, так как больше внимания сегодня уделяется быстрой передаче информации, нежели воспитанию чувств. Детских радиопрограмм нет, зато по производимому эффекту эти передачи были сравнимы с чтением книг». Она уверена, что современным «...детям сегодня необходимо больше читать, чтобы иметь возможность думать, работать над собой и своей душой. Я начинала работу в детско-молодежной редакции и, должна признаться, я очень соскучилась по разговору с детской аудиторией».

Мнение Л.Х. Барлыбаевой разделяют коллеги, имевшие честь трудиться на Казрадио над радиосюжетами для детей, равно как коллеги по цеху на всем постсоветском пространстве. В этом видится позитивный посыл для качественного прорыва в отрасли на базе достижений мирового детского радиовещания.

Заключение

Контент детско-юношеских радиопередач в СССР безусловно ориентировался на определенную публику, конкретного возраста, иными словами, на организованных детей. К этой категории относились дети дошкольного, школьного возраста, охваченные родительской заботой или находившиеся под патронатом школ-интернатов и детских домов. Охват радиовещанием в советское время был практически стопроцентным, в каждом учреждении, школах, домах были радиоточки и радиоприемники. Даже на отгонных пастбищах чабаны имели возможность слушать с семьей радио. Направленность на «организо-

ванных детей» характерна была и для казахского радиовещания тех лет. Однако в этом было и позитивное начало: это способствовало развитию юнкорства (юные корреспонденты), росту сети юных корреспондентов, с разных уголков республики. Впоследствии многие юнкоры выбрали журналистику как профессию.

Казахское радио имеет многолетнюю историю, однако архивы учреждения сохранились не полностью: в годы репрессий были изъяты многие личные дела и фотографии, техника тех лет не позволяла делать фонозаписи. Военный период также практически не имеет фоновых документов. Имеющиеся архивные материалы советского периода охватывают более поздний период, особенно с 1960 по 1980 годы, когда стал аккумулироваться звуковой архив.

Кадровый состав работников радио в Казахской ССР подбирался тщательно, через комисионный отбор претендентов. Штаты сотрудников проходили испытания временем, аудитория радио была многомиллионной, требовательной. Передачи для детей в том числе велись на казахском и русском языках, хотя процентное соотношение варьировалось в зависимости от политических трендов.

В структуре Казрадио был выделен особый сектор «Редакция радиовещания для детей и молодежи», что отражает внимание правительства к молодому поколению, в духе коммунистических установок. От простого информирования в 1920-1930 годы, радио в Союзе перешло к назидательным, воспитательного характера, переда-

чам, активно влияло на мировоззрение подростков, в определенной степени выбирая контент. Цензура безусловно присутствовала, со стороны курирующих партийных органов, выходить за рамки дозволенного журналисты не имели права.

Тем не менее, была проявлена изобретательность в том, как донести до детей национальное достояние, и оказалось, что сказки есть наиболее доходчивый и безобидный контент. Ведь сказки любого народа, и казахского, весьма поучительны, разделяют добро и зло, учат думать и находить, быть решительными и смелыми. Этот цикл сказок был популярнее любых других сюжетов, что отмечают представители старшего поколения. Другие жанры детских передач на казахском радио также воспитывали трудолюбие, уважение к родителям и Родине.

Данное исследование позволило переосмыслить этап советского радиовещания для детей на национальном радио через актуализацию национальных ценностей, в первую очередь. Опыт казахстанских радиожурналистов, работавших в тесном контакте с коллегами по всему Союзу, бесценен и останется стартовой площадкой для последующих научных исследований как пример профессионализма и социальной адаптации к внешним условиям.

Благодарность, конфликт интересов

Статья подготовлена в рамках реализации проекта IRN AP14871932.

Литература

- АП РК – Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 202-НЛ. Оп. 1. Д. 56-70 и др.
Балтабаева Д. В ответе за тех, кого приручили // Литературная Алма-Ата. 21 декабря 2011 г.
Барлыбаева Л. По ком звонит колокол // Мысль. 2016 № 7. С.30-35.
Барманкулов М.К. Журналистика для всех (общность и специфика жанров печати, телевидения и радиовещания). Алма-Ата: Казахстан, 1979. 138 с.
Бекишева А. У микрофона – Мина Сеитова... // Nomad-Kazakhstan. 2014. № 1/2 (53/54). С.1.
Галкина Г. Голос Мины // МК в Казахстане. 24 апреля 2014. С.4.
Золотой век радио [Электронный ресурс] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%B5%D0%BA_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE
Гуревич П., Ружников В. Советское радиовещание. М.: «Искусство», 1975. 382 с.
Золотой фонд Казрадио станет доступен для школьников и студентов // Вечерний Алматы. 20 декабря 2021
Ибраева Г.Ж. Типология передач для детей республиканского телевидения (на примере Казахского телевидения). 2 Изд. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 168 с.
Иманбаева А. Қазақ радиосы күні – халықтық мереке. 01.10. 2023 <https://qazradio.fm/kz/news/26928/>
Казарина, Ю. В. Становление и развитие детской радиожурналистики во второй половине XX века // Молодой ученый. 2022. № 37 (432). С. 144-147.
Казахское радио и телевидение. Алма-Ата, ГКРТ КазССР, 1965, с. 16
Казрадио, 2023 // <https://qazradio.fm/kz/news/11921/>

- Козыбаев С. Радиовещание и телевидение Казахстана за годы Советской власти. В кн.: Печать, радио и телевидение в Казахстане. Алма-Ата, КазГУ, 1979. С. 93-101
- Меньшикова А. Радио – детям. М. НМО ГКРТ, 1966. 99 с.
- Музыря А.А. В эфире радиостанция юность. М.: Искусство, 1979. 199 с.
- Омарханқызы Г. Қазақ радиосы қалай ашылды? // Егемен Қазақстан. 18 наурыз 2021
- Перестройка, гласность, фестиваль // Дружные ребята. 18 апреля 2023 г.
- Радиофикация КССР // Мир труда. № 44 (1160). 1924 февраля 22. С.1
- Руденко И. А. Игровые формы в радиовещании для детей. // В диапазоне современности: тенденции развития радио в современном мире: сборник статей. М.: Искусство, 1984. С. 75–92.
- Сеитова Мина Сеитовна. Википедия, 2024 [Электронный ресурс]: https://wp.wiki-wiki.ru/wp/index.php/%D0%A1%D0%B5%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%B5%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0
- ЦГА РК – Центральный Государственный архив Республики Казахстан. Ф. Р-196. Оп.1. Д. 74. 1924. Л. 14.
- ЦГА НТД РК – Центральный Государственный архив научно-технической документации Республики Казахстан (фонд советских газет)
- Чельшева И. В. Теория и история российского медиаобразования. М.: Директ-Медиа, 2013. 231 с.
- Chakars M. «Daily life and party ideals on late Soviet-Era radio and television: programming for children, teens, and youth in Buryatia», Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. 2015, 10 septembre. No.46. URL: <http://journals.openedition.org/emscat/2572>; DOI: <https://doi.org/10.4000/emscat.2572>
- Hopkins, M. W. 1970 *Mass Media in the Soviet Union* (New York, Pegasus).
- Sahadeo Jeff, Zanca Russell. *Everyday Life in Central Asia: Past and Present*. 2007. Indiana University Press. 424 p.
- The Golden Age (2023) . www.sparkmuseum.org.

References

- AP RK – Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Almaty.
- Baltabaeva D. (2011) V otvete za tekh, kogo priuruchili [Responsible for those who have been tamed] // Literaturnaya Alma-Ata. 21 Dec. 2011. – (in Russian)
- Barlybaeva L. (2016) Po kom zvonit kolokol [For whom the bell tolls] // Mysl'. 2016. No.7. Pp. 30-35. – (in Russian)
- Barmankulov M.K. (1979) Zhurnalistska dlya vsekh (obshchnost' i spetsifika zhanrov pechati, televideniya i radioveshchaniya) [Journalism for everyone (the generality and specificity of the genres of print, television and radio broadcasting)]. Alma-Ata. 1979. 138 p. – (in Russian)
- Bekisheva A. (2014) U mikroфона – Mina Seitova... [Mina Seitova is at the microphone...] // Nomad-Kazakhstan. 2014. No. 1/2 (53/54). P.1. – (in Russian)
- Chakars M. (2015) «Daily life and party ideals on late Soviet-Era radio and television: programming for children, teens, and youth in Buryatia», Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines. 2015, 10 septembre. No.46. URL: <http://journals.openedition.org/emscat/2572>; DOI: <https://doi.org/10.4000/emscat.2572>
- Chelysheva I. V. (2013) Teoriya i istoriya rossiiskogo mediaobrazovaniya [Theory and history of Russian media education]. Moscow, 2013. 231 p.
- Galkina G. (2014) Golos Miny [Mina's voice] // MK v Kazakhstane. 24 Apr. 2014. P.4. – (in Russian)
- Gurevich P., Ruzhnikov V. (1975) Sovetskoe radioveshchanie [Soviet Radio broadcasting]. Moscow, 1975. 382 p. – (in Russian)
- Hopkins, M. W. (1970) *Mass Media in the Soviet Union* (New York, Pegasus).
- Ibraeva G.Zh. (2021) Tipologiya peredach dlya detei respublikanskogo televideniya (na primere Kazakhskogo televideniya) [Typology of programs for children of the Republican television (on the example of Kazakh television)]. Almaty, 2021. 168 p. – (in Russian)
- Imanbaeva A. (2023) Қазақ радиосы күні – халықтық мереке [Kazakh Radio Day is a folk holiday]. 01 Okt. 2023 <https://qazradio.fm/kz/news/26928/> – (In Kazakh)
- Kazarina, Yu. V. (2022) Stanovlenie i razvitie detskoj radiozhurnalistiki vo vtoroi polovine KhKh veka // [The formation and development of children's radio journalism in the second half of the twentieth century] // Molodoi uchenyi. 2022. No. 37 (432). P. 144-147. – (in Russian)
- Kazradio [Kazradio], 2023 // <https://qazradio.fm/kz/news/11921/>
- Kozybaev S. (1979) Radioveshchanie i televidenie Kazakhstana za gody Sovetskoi vlasti. V kn.: Pechat', radio i televidenie v Kazakhstane. [Radio broadcasting and television of Kazakhstan during the years of Soviet power. In: Print, radio and television in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1979. Pp. 93-101. – (in Russian)
- Men'shikova A. (1966) Radio – detyam [Radio for children]. Moscow, 1966. 99 p. – (in Russian)
- Muzyrya A.A. (1979) V efire radiostantsiya yunost' [The Yunost radio station is on the air]. Moscow, 1979. 199 p. – (in Russian)
- Omarkhankyzy G. (2021) Қазақ радиосы қалай ашылды? [How was the Kazakh radio opened?] // Egeмен Қазақстан. 18 Mar. 2021.
- Perestroika, glasnost', festival' [Perestroika, glasnost, festival] (2023) // Druzhnye rebyata. 18 Apr. 2023. – (in Russian)
- Radiofikatsiya KSSR (1924) [Radioification of the KSSR] // Mir truda. No. 44 (1160). 1924 Febr. 22. P.1. – (in Russian)

Rudenko I. A. (1984) Igrovye formy v radioveshchaniі dlya detei // V diapazone sovremennosti: tendentsii razvitiya radio v sovremennom mire: sbornik statei [Game forms in radio broadcasting for children // In the range of modernity: trends in the development of radio in the modern world]. Moscow, 1984. P. 75–92. – (in Russian)

Sahadeo Jeff, Zanca Russell (2007). Everyday Life in Central Asia: Past and Present. 2007. Indiana University Press. 424 p.

Seitova Mina Seitovna. Vikipediya (2024) [Seitova Mina Seitovna] [Elektronnyi resurs]: https://wp.wiki-wiki.ru/wp/index.php/%D0%A1%D0%B5%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%B5%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0 – (in Russian)

The Golden Age (2023) . www.sparkmuseum.org.

TsGA NTD RK – Tsentral’nyi Gosudarstvennyi arkhiv nauchno-tekhnicheskoi dokumentatsii Respubliki Kazakhstan (fond sovetskikh gazet) [Central State Archive of Scientific and Technical Documentation of the Republic of Kazakhstan (Fund of Soviet newspapers)].

TsGA RK – Tsentral’nyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] Almaty.

Zolotoi fond Kazradio stanet dostupen dlya shkol’nikov i studentov [The Kazradio Gold Fund will be available to schoolchildren and students]. Vechernii Almaty. 20 Dec. 2021. – (in Russian)

Zolotoi vek radio [The Golden Age of Radio] [Electronic resource] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%B5%D0%BA_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE

Авторлар туралы мәлімет:

*Асымова Дария Болатовна – PhD, Қазақстан тарихы кафедрасы Абай ат. ҚазҰПУ E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru
Кенжебаев Габит Капезович – т. г. д., Қазақстан тарихы кафедрасы, Абай ат. ҚазҰПУ E-mail: Kgabit62@mail.ru*

Сведения об авторах:

*Асымова Дария Болатовна – phd, кафедра истории Казахстана, КазНПУ им. Абая. E-mail: Damu_kaznpu@mail.ru
Кенжебаев Габит Капезович – д.и.н., кафедра истории Казахстана, КазНПУ им. Абая. E-mail: Kgabit62@mail.ru*

Поступило: 12.02.2024

Принято: 20.02.2024

2-бөлім
ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ

Section 2
WORLD HISTORY

Раздел 2
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Г.А. Сексенбаева , Чжанга*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: zhanggasrg@gmail.com

РЕАЛИЗАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРОГРАММ ПО ЭЛЕКТРОННОМУ ДОКУМЕНТООБОРОТУ В КИТАЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В данной статье исследуется процесс реализации государственных программ по электронному документообороту в Китае с акцентом на исторический аспект данного процесса. Цель статьи заключается в анализе этапов развития и ключевых моментов разработки и внедрения правового регулирования электронного документооборота, от первоначального законодательного обеспечения до формирования комплексной правовой базы, адаптированной к вызовам цифровой эры. Основные задачи статьи включают изучение эволюции правовых норм, регулирующих электронный документооборот, анализ ключевых законодательных инициатив и постановлений, а также в работе особое внимание было уделено анализу правового регулирования электронного документооборота в различных сферах: в государственных органах, университетах и предприятиях. Исследуются механизмы внедрения и адаптации законодательных и нормативных актов, регламентирующих создание, обработку, хранение и обмен электронными документами в указанных учреждениях. Научная новизна статьи заключается в детальном анализе процесса формирования и адаптации правовой системы Китая к потребностям цифровизации документооборота, включая применение новейших технологических решений в правовом регулировании. Авторы используют комплексный подход, сочетая анализ нормативных документов, судебную практику и международный опыт для оценки эффектов от внедрения правовых инноваций в сфере электронного документооборота. В результате исследования было выявлено, что развитие правового регулирования электронного документооборота в Китае способствовало созданию надежной и эффективной системы управления цифровыми документами, что, в свою очередь, улучшило качество государственного управления и обслуживания граждан. Авторы подчеркивают значимость постоянного совершенствования правовой базы в ответ на технологические изменения и вызовы цифровой эпохи.

Ключевые слова: Электронный документооборот, Китай, закон, архив, правительство, политика, нормативные акты.

G.A. Seksenbayeva, Zhangga*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zhanggasrg@gmail.com

Implementation of state programs on electronic document management in China: historical aspect

This article investigates the process of implementing state programs on electronic document management in China, with a focus on the historical aspect of this process. The aim of the article is to analyze the development stages and key moments in the design and implementation of legal regulation for electronic document management, from the initial legislative provision to the formation of a comprehensive legal base adapted to the challenges of the digital era. The main tasks of the article include studying the evolution of legal norms regulating electronic document management, analyzing key legislative initiatives and decrees, and special attention was paid to the analysis of legal regulation of electronic document management in various spheres: in state bodies, universities, and enterprises. The mechanisms for implementing and adapting legislative and regulatory acts that regulate the creation, processing, storage, and exchange of electronic documents in the specified institutions are examined. The scientific novelty of the article lies in the detailed analysis of the process of forming and adapting the legal system of China to the needs of digitization of document flow, including the application of the latest technological solutions in legal regulation. The authors use a comprehensive approach, combining the analysis of normative documents, judicial practice, and international experience to assess the effects of legal innovations in the field of electronic document management. The research revealed that the development of legal regulation for electronic document management in China has led to the creation of a reliable and effi-

cient digital document management system, which, in turn, has improved the quality of state governance and citizen services. The authors emphasize the importance of continuous improvement of the legal base in response to technological changes and challenges of the digital era.

Key words: Electronic document management, China, law, archive, government, policy, regulations.

Г.А. Сексенбаева, Жанга*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: zhanggasrg@gmail.com

Қытайда электрондық құжат ағынының мемлекеттік бағдарламаларын жүзеге асыру: тарихи аспекті

Бұл мақалада Қытайдағы электрондық құжат айналымының мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру процесі қарастырылып, осы процестің тарихи аспектісіне баса назар аударылады. Мақаланың мақсаты – бастапқы заңнамалық қамтамасыз етуден бастап цифрлық дәуірдің сын-қатерлеріне бейімделген кешенді құқықтық базаны қалыптастыруға дейінгі электрондық құжат айналымының құқықтық реттеуін әзірлеу және енгізудің негізгі сәттері мен даму кезеңдерін талдау. Мақаланың негізгі міндеттеріне электрондық құжат айналымын реттейтін құқықтық нормалардың эволюциясын зерттеу, негізгі заңнамалық бастамалар мен нормативтік құқықтық актілерді талдау кіреді, сондай-ақ әртүрлі салалардағы электрондық құжат айналымын құқықтық реттеуді талдауға ерекше назар аударылды: мемлекеттік органдарда агенттіктер, университеттер және кәсіпорындар. Аталған мекемелерде электрондық құжаттарды жасау, өңдеу, сақтау және алмасуды реттейтін заңнамалық және нормативтік актілерді енгізу және бейімдеу тетіктері зерттеледі. Мақаланың ғылыми жаңалығы Қытайдың құқықтық жүйесінің қалыптасу және құжат айналымын цифрландыру қажеттіліктеріне бейімдеу процесін егжей-тегжейлі талдауда, соның ішінде құқықтық реттеуде соңғы технологиялық шешімдерді қолдануда. Авторлар электрондық құжат айналымы саласындағы құқықтық инновацияларды енгізудің әсерін бағалау үшін нормативтік құжаттарды талдауды, сот тәжірибесін және халықаралық тәжірибені біріктіретін кешенді тәсілді пайдаланады. Зерттеу нәтижесінде Қытайда электрондық құжат айналымын құқықтық реттеуді дамыту сенімді және тиімді цифрлық құжат айналымы жүйесін құруға ықпал еткені, бұл өз кезегінде мемлекеттік басқару мен азаматтарға қызмет көрсету сапасын арттырғаны анықталды. Авторлар технологиялық өзгерістер мен цифрлық дәуірдің сын-қатерлеріне жауап ретінде құқықтық базаны үнемі жетілдірудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: Электрондық құжат айналымы, Қытай, заң, мұрағат, үкімет, саясат, ережелер.

Введение

С наступлением цифровой эры развитие электронного документооборота становится все более важным. С конца 1980-х годов правительство Китая создало соответствующие организации и исследовательские базы в ответ на потребности страны в управлении электронными документами, признавая важность управления электронными документами и работая над его развитием. В настоящее время основными правовыми документами по электронному документообороту в Китае являются законы, административные постановления, ведомственные постановления, национальные стандарты, отраслевые стандарты, нормативные документы и общие меры по их внедрению.

Китай становится все более цифровым обществом, и электронные документы все чаще используются во всех сферах жизни (Y.Liu, 2014:66-67). Для эффективного управления и защиты электронных документов правительство Китая активно содействует разработке правил

управления электронными документами (R.Xu, et al., 2017:128-133). Использование информационных технологий для управления документами – одна из важнейших задач, стоящих перед менеджерами в сфере информационных технологий в этом десятилетии (R.H. Sprague Jr, 1995:29-49). Поэтому вопрос о том, как эффективно управлять большим объемом электронных документов, стал важным вопросом для специалистов по управлению документами во всех странах и регионах.

Материалы и методы

На сегодняшний день в Китае существует множество исследовательских институтов по электронному документообороту, с широким спектром тем исследований (см. рис. 1) и тенденцией к росту результатов исследований с каждым годом. Наиболее авторитетным с академической точки зрения исследовательским подразделением по электронному документообороту в Китае является Исследовательский центр

электронного документооборота. Центр входит в состав Школы управления информационными ресурсами при народном университете Китая. В этом исследовательском центре есть офис исследования базовой теории, офис исследования стандартов политики, офис исследования системных технологий, офис исследования международной динамики и офис исследования тестирования систем.

Согласно последним статистическим данным China Knowledge Network, если ввести ключевое слово «электронный документооборот» в предметную область и выбрать «опубликованные уч-

реждения» в качестве критерия фильтрации, то заметим, что Китайский народный университет занимает первое место по количеству опубликованных результатов научных исследований по электронному документообороту. Число публикаций университета Народного Китая является самым высоким – 304 публикации, что составляет 23,75% от общего числа опубликованных учреждений. За ним следуют Нанкинская академия политических наук (119), Уханьский университет (82), Шанхайский университет (77), Чжэцзянский университет (69) и Государственное архивное бюро (60).

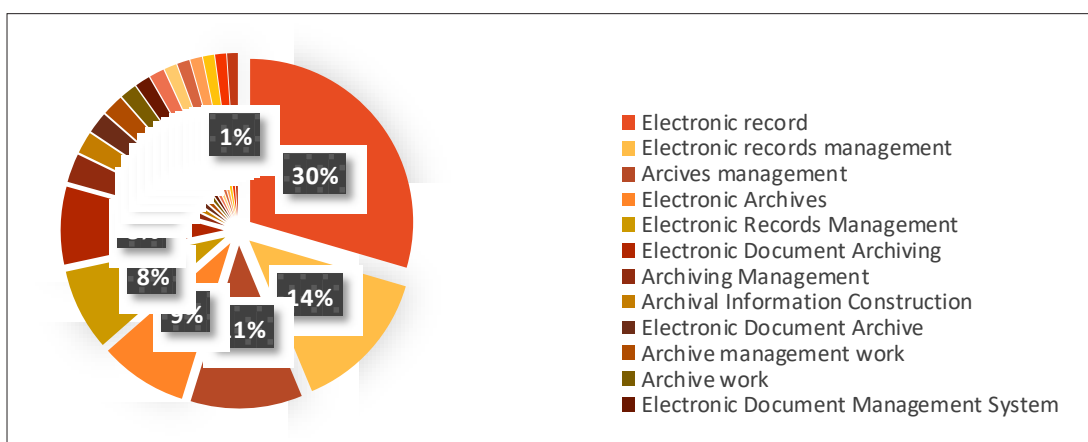

Figure 1 – The number of research results about electronic document management in Chinese universities

22 ноября 2016 года в Пекине был официально учрежден Альянс по продвижению электронного документооборота. Альянс был создан под руководством Национального агентства по стандартизации (NEDO), Министерства промышленности и информационных технологий и Национального комитета по стандартам по инициативе соответствующих научно-исследовательских учреждений, предприятий, университетов и пользовательских подразделений в области электронного документооборота. Целью создания Альянса является реализация национальной стратегии электронного документооборота, применений стандартов электронного документооборота в различных областях, объединение совместных проектов электронного документооборота в Китае.

В статье уделяется внимание деятельности этой организации, так как его работа направле-

на для лучшего обслуживания государственного управления и социальной деятельности, оказания поддержки модернизации национальной системы управления.

Для лучшего понимания ситуаций по состоянию электронного документооборота в Китае рассматривается соответствующая литература о создании нормативных актов по электронному документообороту в Китае. Это позволяет выявить тенденцию постепенного совершенствования нормативной системы электронного документооборота в Китае. Затем представлены конструктивные идеи для дальнейшего оптимального развития электронного документооборота в Китае в учреждениях, предприятиях и университетах. В заключении, обсуждается эффективность применений новации в развитии электронного документооборота Китая в будущем.

Результаты и обсуждение

В результате исследования было выявлено, что развитие правового регулирования электронного документооборота в Китае способствовало созданию надежной и эффективной системы управления цифровыми документами, что, в свою очередь, улучшило качество государственного управления и обслуживания граждан. На основе обширного обзора литературы и исследований внутри Китая и за рубежом мы обнаружили, что, хотя в англоязычной литературе мало статей, затрагивающих конкретные понятия и терминологические пояснения по электронному документообороту Китая, однако существует значительное количество статей о китайском архивном управлении, интеграции архивов и информационных технологий, а также о практике электронного документооборота. Например, в статье [5] говорится о таксономическом исследовании архивов в Китае и текущем состоянии архивной практики. В статье (Z. Lian, Oliver, G., 2020:109-125:109-125) используется концепция информационной культуры для изучения отношений сотрудничества между организациями в материковом Китае. В статье (Z. Lian, et al., 2021:973-995: 973-975) исследуется взаимодействие между информационной культурой и ведением документации в китайских компаниях.

С начала 1990-х годов Китай разработал национальную стратегию «Три золота». В понятие стратегии «Три золота» входят проекты «Золотой мост», «Золотая карта» и «Золотая таможня». Проект «Золотой мост», касающийся электронного документооборота, предполагает создание национальной общей сети экономической информации, охватывающей всю страну и подключенной к частным сетям министерств и комиссий Госсовета. В сентябре 1996 года в Пекине прошла 13-я Международная конференция по архивам. На этой международной конференции были представлены такие доклады, как «Виртуальные архивы» Дэвида Бирманна из США, «Взаимодействие архивной теории и практики с момента публикации голландского справочника в 1898 году» Терри Кука из Канады и «Влияние информационных технологий на архивы и архивную работу» Ногаре из Франции, что оказало большое влияние на исследования в области управления электронными документами. В связи с этим, для более эффективных исследований и разработки систем электронного документооборота и управления электронными архивами, 18 сентября 1996 года Государствен-

ное архивное бюро Китая создало ведущую группу по изучению данного вопроса [9]. При Институте архивной науки и техники Государственного архивного бюро было создано подразделение, которое отвечало за подготовку специалистов, обладающих исследовательскими способностями и знакомых с электронными документами и управлением архивами для проведения исследований в области архивирования электронных документов и методов управления электронными архивами. С этого момента началось теоретическое исследование и практическое изучение электронных документов в Китае.

В 2001 году Генеральная канцелярия Госсовета сформулировала пятилетний план правительственной информатизации, установив рамки для него 3-5 лет. Архивные отделы на всех уровнях активно участвовали в строительстве электронного правительства, а изучение электронного документооборота на фоне электронного правительства стало новой тенденцией (Management, 2010b).

Концепция электронного документооборота (R. H. Sprague Jr, 1995:29-49) предполагает, что электронный документооборот – это процесс создания, хранения, организации, передачи, извлечения, манипулирования, обновления и уничтожения и т.д.

Согласно по стандартам ISO, электронный документ определяется как «запись информацией, сформированная, полученная и хранящаяся в качестве доказательства учреждением или физическим лицом в ходе выполнения своих юридических обязательств или деловой деятельности» [10].

В Китае термин электронный документооборот впервые появился в статье «Электронный документооборот – грядущая революция в управлении документами» (R.F. Williams, Shiping, X., 1988:102-105).

В Китае, электронные документы понимаются как «документы, которые создаются в цифровых устройствах и средах, хранятся в цифровой форме на носителях, таких как магнитные ленты, диски, CD-ROM и т.д., читаются и обрабатываются цифровыми устройствами, такими как компьютеры, и могут передаваться по коммуникационным сетям» (National Archives Administration Of China. n.d., 2016:19). Кроме этого, некоторые исследователи в Китае дали свое объяснение термину «электронный документооборот». Например, (Y. Anlian, 2017:398) считает, что электронный документооборот – это процесс, в ходе которого специалисты по

управлению электронными документами выполняют функции управления электронными документами, чтобы эффективно удовлетворять различные потребности учреждений или отдельных лиц в использовании электронных документов. В общем словаре электронный документооборот обозначается как «электронный архивный менеджмент», «управление электронными документами» – и как одна из субдисциплин архивоведения. Объектом ее изучения являются законы движения электронных документов, а также принципы и методы их организации и управления ими. Содержанием ее исследования является сфера создания электронных документов, существование ситуации и характеристик, создание электронных документов, архивирование, идентификация, классификация, каталогизация, хранение и развитие связей теоретического исследования и методологического исследования. Таким образом, понятие электронного документооборота существует во множестве различных версий, определений и пониманий. Это связано с тем, что в каждой стране существует своя научная и культурная традиция и свой взгляд на электронный документооборот, институциональные системы и методологические системы (F. Huiling, et al., 2010:411).

Поскольку в Китае электронный документооборот является одним из направлений архивного дела (F. Huiling, et al., 2010:411), для того чтобы понять модель электронного документооборота в Китае, необходимо сначала понять текущую модель управления архивами в Китае. Текущая модель управления документацией в Китае – это сегментированная модель. Это означает, что весь процесс управления документами разделен на два этапа: первый этап обработки документов и второй этап управления документами в архиве. За процесс от создания документов до их архивирования или уничтожения отвечают Главный офис и структурные подразделения каждого учреждения, а за автоматическое архивирование или уничтожение документов отвечает архивный отдел (F. Huiling, et al., 2010:411). С точки зрения государственного макроуправления, его также характеризуют как модель самостоятельного и встроенного управления. Встроенное управление относится к целенаправленному управлению созданию, обмена и хранения документов с целью регулирования деловых отношений. Модель самостоятельного управления предполагает, что после создания документов, Государственное архивное бюро, как компетентный орган, создает архивное ад-

министративное агентство в каждой провинции, муниципалитете и коммуне для сохранения документов, созданных государственными административными единицами на всех уровнях, и для управления архивным делом комплексно по всей стране.

Государственное архивное бюро Китая, Всекитайское собрание народных представителей, Министерство промышленности и информационных технологий Китайской Народной Республики, Государственная комиссия по стандартизации, Государственное управление криптографии и другие соответствующие органы являются основными организациями, издающими законы и нормативные акты по электронному документообороту.

Наиболее ранним правовым документом по электронному документообороту в Китае являются Временные меры по управлению электронными документами, изданные Главным управлением Госсовета в 2009 году [16]. Согласно статье 4 главы 2, в настоящее время в Китае деятельность по электронному документообороту возглавляет Главное управление ЦК КПК, в состав которого входят Главное управление Госсовета, Национальная комиссия по развитию и реформам, Министерство промышленности и информационных технологий, Министерство финансов, Государственное архивное бюро, Бюро государственных секретов, Государственное управление криптографии, Национальное управление стандартизации и другие соответствующие департаменты, отвечающие за координацию и организацию работы по электронному документообороту в стране. Основные методы управления – это внедрение соответствующей государственной политики, нормативных актов и стандартов.

Затем следует «Закон об архивах КНР», принят 5 сентября 1987 года и обновлен в 2020 году. Закон уточняет статус электронных документов и обязывает правительственные департаменты и университетские подразделения передачу электронных документов в соответствии с правилами обеспечения безопасности, целостности и прослеживаемости электронных документов.

Кроме того, существует «Закон об электронной подписи КНР», издан 28 августа 2004 года и изменен 23 апреля 2019 года. Этот закон предусматривает определение, признание, действительность и безопасность электронных подписей, обеспечивая правовую защиту подписи и аутентификации электронных документов. «Закон о защите информационной без-

опасности Китайской Народной Республики», обнародован 7 декабря 2016 года и вступил в силу 1 июня 2017 года. Этот закон направлен на поддержание безопасности национальной сети, защиту личной информации и важных данных, уточнение обязанностей операторов сети и пользователей сети, а также создание правовой основы для безопасного управления электронными документами.

В 2010 году профессора Фэн Хуэйлин (F.Huiling, et al., 2010:411) и Лю Юэнань из Школы управления информационными ресурсами народного университета Китая опубликовали книгу «Электронный документооборот – национальная стратегия», где термин «стратегия» означает план развития, модель развития и перспективу развития электронного документооборота в Китае. Эту работу можно рассматривать как сдвиг в китайских исследованиях от институционального подхода или изучения отдельного вопроса к национальному стратегическому уровню. Впервые это исследование сфокусировалось на национальном уровне планирования управления электронными документами, объединило методологические и программные исследования в стратегическую структуру и сосредоточилось на макрополитике и стратегических вопросах, официально положив начало модернизации электронного документооборота в Китае.

24 декабря 2018 года Государственное архивное бюро Китая выпустило «Временные меры по управлению архивированием электронных документов», который предусматривает следующие два аспекта. Первый – «все электронные документы, которые имеют право на архивирование электронных документов и управление электронными файлами, а также электронные официальные документы должны архивироваться только в электронной форме». Второй – «подразделения, формирующие электронные документы, должны проверять подлинность, целостность, доступность и безопасность электронных документов во время архивирования».

26 апреля 2019 года Государственный совет опубликовал «Некоторые положения Государственного совета об онлайн-услугах правительства». Статья 12 этого документа гласит, что «органы государственной службы должны регулировать управление электронными документами, подавать их в электронном виде и своевременно передавать в архивный отдел в соответствии с требованиями управления архивами. При этом, электронные файлы, имеют такую же юридическую силу, как и бумажные файлы».

20 июня 2020 года Государственное архивное бюро Китая опубликовало новый обновленный «Закон об архивах», который содержит специальную главу «Информатизация архивов» с семью статьями. В этих семи статьях четко определены обязанности правительства, подразделений и архивистов по информатизации архивов. Первая из них гласит, что «электронные архивы должны быть надежного происхождения, со стандартизированными процедурами и отвечающими требованиям элементами». Вторая – «электронные архивы имеют такую же юридическую силу, как и традиционные архивы на носителях, и могут быть использованы в электронной форме в качестве доказательств». Третье – «меры по управлению электронными архивами должны быть сформулированы государственным архивным управлением совместно с учреждениями».

20 августа 2021 года Всекитайским собранием народных представителей принят «Закон о защите личной информации КНР». Он устанавливает правила обращения с личной информацией с различных точек зрения, включая правила обращения, индивидуальных прав, юридической ответственности государственных органов и т.д. Отправной точкой является защита прав физических лиц в отношении обработки личной информации и уточнение юридической ответственности за нарушения и посягательства.

10 июня 2022 года Всекитайское собрание народных представителей принимает «Закон о безопасности данных КНР». Закон определяет систему управления безопасностью данных в рамках всего процесса, а также организацию подготовки кадров на основе системы защиты безопасности сети.

По мере продвижения цифровой трансформации китайского общества, соответствующие планы и платформы действий продолжают совершенствоваться. Например, государством были приняты: «Постановление Госсовета об онлайн-правительстве» (2019), «Набросок стратегии развития цифровой страны» (2019), «Набросок 14-го пятилетнего плана и видения 2035 года», «План строительства правового Китая» (2020-2025) и «План действий по повышению цифровой грамотности и навыков всего населения» (2019) и т. д.

В 2021 году Главное управление Центрального комитета Коммунистической партии Китая и Главное управление Государственного совета совместно выпустили Национальный план развития архивного дела на 14-ю пятилетку, кото-

рый определяет пути развития архивного дела в Китае на ближайшие пять лет. В частности, к 2025 году предприятия и учреждения всех уровней, государственные органы и частные организации должны были содействовать архивированию электронных документов, а архивы на муниципальном уровне и выше должны были быть оснащены системами для приема электронных документов.

В октябре 2022 года Коммунистическая партия Китая провела свое 20-е Всекитайское собрание народных представителей, на котором по-прежнему подчеркивалась важность дальнейшей модернизации системы управления и потенциала страны.

Дальнейшее развитие электронного документооборота также оказалось под угрозой, в связи с быстрым развитием технологии больших данных и мощным импульсом национальной стратегии больших данных (L. Yuenan, 2021:4-9). Согласно анализу масштаба пользователей государственных интернет-услуг Китая, в 2022 году, проведенному Китайской сетью электронного правительства, масштаб пользователей государственных интернет-услуг Китая достиг 892 миллионов, что составляет 84,9% от общего числа пользователей Интернета, по сравнению с 24,8% в 2016 году, с более чем 1 миллиардом пользователей с реальным именем на национальной платформе интегрированных государственных услуг.

Вышеназванные правовые документы свидетельствуют о том, что в последние годы Китай продолжает реализацию национальной стратегии в области электронного документооборота посредством принятия различных правовых документов и его дальнейшего регулирования. Можно выделить элементы эффективности системы управления электронными документами в Китае: 1. Быстрый темп внедрения нормативных документов. С 2016 года наблюдается тенденция обнародования по одному нормативному акту в год. 2. Развитие электронного документооборота становится всеобщим. Национальная правительственная система информатизации охватывает процесс повышения цифровой грамотности всего населения. Национальная цифровизация и информатизация правительственной системы базируется на правовых документах. 3. Совершенствуется нормативная система электронного документооборота. Система регулирования электронного документооборота прошла путь от первоначального «Закона об архивах» и «Закона об электронной подписи» до нормативных доку-

ментов, которые охватывают все ветви государственных систем, а также управления предприятиями и университетами.

Далее мы проанализируем текущее состояние развития электронного документооборота в Китае в государственных учреждениях, предприятиях и университетах с использованием блокчейна, облачных технологий, 5G и т.д.

Правительство и электронный документооборот

Электронные документы являются важным инструментом для государственного управления, экономической деятельности, социального функционирования и являются важным стратегическим информационным ресурсом для страны. Электронный документооборот является фундаментальной и долгосрочной задачей государственного управления в новую эпоху и играет важную роль в содействии экономическому и социальному развитию, сохранению и передаче национальной культуры как записи и свидетельства. Электронный документооборот неизбежно связан с е-правительством, электронной администрацией и цифровым правительством. В Белом доме США в 2002 году была обнародована «Стратегия электронного правительства», в которой четко указано, что электронный документооборот является частью строительства электронного правительства, а процесс строительства системы электронного документооборота включен в генеральный график планирования строительства электронного правительства США. Видно, что система электронного документооборота является важным компонентом общего построения системы электронного правительства, и она тесно связана с электронным правительством (С. Jiangong, 2014:195-197). (X.An, 2009:17-20) утверждает, что электронный документооборот (ERM) является основой для эффективного управления, операционной эффективности и результативности электронного правительства в сетевом и цифровом обществе. (E. Maseh, 2016:89-101) утверждает, что эффективность государственного сектора может быть еще более повышена только при условии надлежащего управления электронными документами. Недавние исследования по совместному использованию электронного правительства и блокчейна показали, что интеграция технологии блокчейна в услуги электронного правительства может повысить эффективность и результативность предоставления услуг (S. Saxena, et al., 2022:246-258).

Поэтому, независимо от страны или региона государственного управления, в эпоху передовых информационных технологий совершенствование управления электронными документами является одним из эффективных способов повышения эффективности работы правительства, а также государственного управления. Более того, согласно последнему отчету «China RPA+AI Market Analysis, 2022» компании International Data Corporation, на фоне цифровой трансформации, государственный сектор находится в самом центре внимания, определяемого соответствующей стратегией.

Согласно отчету о строительстве цифрового правительства Китая, если говорить о провинциальных правительствах Китая, то восемь провинциальных правительств – Пекин, Шанхай, Цзянсу, Чжэцзян, Аньхой, Гуандун, Сычуань и Гуйчжоу – имеют очень высокий общий индекс возможностей интегрированных правительственных услуг, составляющий 25,00% от общего числа. Тяньцзинь, Хэбэй, Шаньси, Внутренняя Монголия, Ляонин, Цзилинь, Хэйлунцзян, Фуцзянь, Цзянси, Шаньдун, Хэнань, Хубэй, Хунань, Гуанси, Хайнань, Чунцин, Юньнань и Нинся имеют высокий общий индекс возможностей интегрированных государственных услуг, составляющий 56,25%. 6 провинциальных правительств имеют средний общий индекс возможностей интегрированных государственных услуг, составляющий 18,75%. Это является отражением различных преимуществ, достигнутых этими местными органами власти в работе по электронному документообороту. Поскольку развитие услуг электронного правительства в разных провинциях Китая происходит по-разному, каждая провинция разработала конкретные методы внедрения электронного документооборота, основываясь на собственном развитии. Например, в Пекине действуют «Временные меры по управлению электронными документами в Пекине» (2013) и «Меры по архивированию электронных документов и управлению электронными архивами в Пекине» (2014). В 2005 году Шанхайское муниципальное архивное бюро сформулировало «Меры по внедрению управления электронной подачей официальных документов в Шанхае (временные)». С 1 ноября 2018 года вступили в силу «Временные меры по управлению электронными архивами в Шанхае. С 1 июля 2019 года в Шанхае введен в действие местный стандарт «Техническая спецификация управления электронными архивами государственных служб» (DB31/T1152-2019).

В соответствии с «Руководящими мнениями Госсовета по укреплению строительства цифрового правительства», изданными Центральным народным правительством КНР 23 июня 2022 года, в целях повышения потенциала эффективности цифрового правительства, до 2025 года будет усовершенствован дизайн высшего уровня цифрового правительства, и будет построено цифровое, интеллектуальное и научное цифровое правительство.

Предприятия и электронный документооборот

На сегодняшний день распространенность Интернета и информационных технологий способствовала широкомасштабному созданию электронных документов в различных видах деловой и управленческой деятельности предприятий. Создание большого количества электронных документов оказало и положительное влияние на управление архивами. С одной стороны, их легко оформить, с другой стороны, их легко хранить и управлять ими, они могут осуществлять функции, с которыми традиционные бумажные документы не могут сравниться. Электронный документооборот может помочь компаниям сократить использование бумажных документов, повысить надежность и безопасность данных, а также увеличить производительность и сотрудничество (Z. Lian, et al., 2021:973-995). Наиболее важными вопросами управления являются согласованность, полномочия, интерфейс, описание и поиск (A. R. Saadat, 2006:97-110).

В настоящее время в Китае электронный документооборот имеет четыре модели управления. Это однопутевое создание, двухпутевое создание, однокомплектное хранение, двухкомплектное хранение. «Путь» относится к созданию электронных документов, «комплект» относится к режиму управления архивированием документов, «путь» и «комплект» вместе составляют полный процесс движения документа. Таким образом, режим управления электронными документами в основном имеет: «бумажная однопутная система + двойная система хранения»; «двойная система создания + двойная система хранения»; «электронная однопутная система + двойная система хранения» и «электронная однопутная система + электронная однокомплектная система». Основным режимом электронного документооборота в китайских предприятиях принимают следующие модели управления как «бумажной однопутной системы + системы двойного хранения», «двух-

путной системы + системы двойного набора» и «электронной однопутной системы + системы двойного набора». Эти три модели, независимо от того, работают ли они с бумажными или электронными документами, хранятся как в электронной, так и в бумажной форме, причем электронные и бумажные версии хранятся и доступны вместе, или их часто называют «двойной системой» (W.Yonghong, 2021:75-77). Упомянутые здесь концепции управления «двухпутное создание» и «двухкомплектное хранение» никогда не встречались в зарубежной литературе или в каких-либо правовых актах управления документами или архивами. Концепция и терминология, которая была разработана в Китае в ходе развития электронных документов, развивалась в конкретном национальном контексте.

С июня 2022 года в целях реализации Национального плана развития архивного дела и изучения более эффективной модели электронного документооборота предприятий, Государственное архивное бюро Китая решило осуществить пилотные проекты по строительству цифровых архивов для групп предприятий. В качестве пилотных проектов по созданию цифровых архивов были выбраны 61 предприятий из 14 провинций, включая Пекин, Шанхай, Цзянсу, Чжэцзян, Фуцзянь, Шаньдун и Хэнань, и трех городов, включая Далянь, Циндао и Шэньчжэнь, а также 20 центральных предприятий.

В январе 2023 года еще 19 предприятий были добавлены в качестве пилотных подразделений для создания цифровых архивов. Они должны были стать моделями для китайских предприятий для реализации национальных стратегий электронного документооборота [32]. Если взять в качестве примера Fujian Fuqing Nuclear Power Company Limited, то компания, как одна из пилотных объектов проекта Национального архивного бюро, приняла следующие четыре основные задачи для повышения уровня управления электронными документами на предприятии. Во-первых, контроль подлинности достигается путем обнаружения аудиторской информации, обнаружения электронной подписи и перекрестного обнаружения нескольких форматов при создании электронных документов, чтобы гарантировать подлинность электронных документов (L. Shiqian, 2021:58-59). Во-вторых, использовались системы интеграции документов, и многоформатного способа перекрестной проверки файлов для проверки целостности электронных документов. В-третьих, для предотвращения случайного повреждения электронных

документов используется тестирование безопасности метаданных и тестирование безопасности электронных документов. В-четвертых, создается система резервного копирования с той же конфигурацией, чтобы система электронного документооборота не страдала от сбоев низкого уровня во время ежедневной работы.

Во всем мире наблюдается тенденция к интеграции электронного документооборота на предприятиях с технологией блокчейн. (S. Bhatta, et al., 2020:277-286) утверждают, что при правильном внедрении технология блокчейн может постоянно регистрировать транзакции и обеспечивать независимую проверку и аутентификацию цифровых записей. «Блокчейн+» – это неизбежная будущая тенденция применения в различных областях и инновационные усовершенствования в этой сфере. В настоящее время технология блокчейн используется не только в биткойне, но и в финансовой отрасли, здравоохранении, энергетике, голосовании, Интернете вещей, образовании, развивающихся технологиях, архивном деле и т.д. (Z. KaiLun, 2019:47).

В Китае, согласно базе данных China Knowledge Network, литература о применении технологии блокчейн в электронном документообороте впервые появилась в 2018 году. В общей сложности в этом году в Китае было опубликовано десятки статей о блокчейне и электронном документообороте.

По мнению профессора Лю Юэняня из Школы управления информационными ресурсами Китайского университета Народный (Y.Liu, 2018:7-11), быстро развивающийся блокчейн представляет собой новую технологическую среду для управления архивами документов. (X. He, Huang, X., 2018:4-8) в своей статье отмечают, что применение технологий играет важную вспомогательную роль для электронного документооборота, и, технология блокчейн, имеет потенциал в этой сфере. В статье подробно представлена технология блокчейн с трех сторон: концепция, характеристики и ключевые технологии блокчейн, и на этой основе обсуждается возможность применения технологии блокчейн в электронном документообороте и конкретные сценарии применения. Ее применение в электронном документообороте может эффективно гарантировать подлинность электронных документов, реализовать безопасное хранение электронных документов, устранить информационное трение и взаимодействие между бизнес-подразделениями и архивными отделами и тем самым повысить эффективность электрон-

ного документооборота. Профессор (P. Yan, 2018:6-7) считает, что технология блокчейн приносит множество возможностей в электронный документооборот. Он представляет коннотацию и характеристики технологии блокчейн, фокусируется на соответствии между электронным документооборотом и технологией блокчейн и, наконец, предлагает идеи применения. Применение технологии блокчейн может решить вопросы эффективности и качества, достоверности и безопасности электронного документооборота, а также способствовать интеллектуальному управлению, доверенным услугам и безопасности электронных документов.

Электронный документооборот в китайских университетах

Историю электронного документооборота в китайских университетах можно проследить с начала 1990-х годов, когда китайские университеты начали осознавать актуальность электронного документооборота и начали использовать некоторые простые инструменты для управления электронными документами. Однако из-за низкого уровня развития информационных технологий в то время, функции и эффективность этих инструментов были относительно ограничены. С постоянным повышением уровня развития информационных технологий китайские университеты начали постепенно создавать системы электронного документооборота.

В 1999 году Университет Цинхуа создал свою собственную систему электронного документооборота, реализующую хранение, управление и поиск электронных документов. Процесс создания системы прошел несколько этапов, включая анализ требований, проектирование системы, разработку и тестирование, внедрение и эксплуатацию. В процессе внедрения Университет Цинхуа создал системы и спецификации для управления электронными документами в соответствии со своей спецификой и потребностями. В то же время, чтобы обеспечить безопасность и надежность электронных документов, Университет Цинхуа принял ряд мер, таких как управление разрешениями, резервное копирование и восстановление, электронная подпись и т.д. В то время это был один из самых ранних случаев внедрения системы электронного документооборота в китайских университетах.

В 2000 году Министерство образования организовало пилотный проект по созданию системы электронного архива. С тех пор все больше

и больше университетов приступили к созданию системы электронного документооборота, и большинство из них взяли на вооружение самостоятельно разработанные или приобретенные в зарубежных странах доступные системы электронного документооборота. В том же году Пекинский университет создал Комитет по управлению электронными архивами, который отвечает за создание и управление электронными документами.

В 2002 году университет Фудань (Шанхай) запустил проект по созданию системы электронного документооборота и создал собственную систему, реализовав хранение, управление и поиск электронных документов. Запуск программы строительства системы электронного офиса национальных высших учебных заведений также способствовал стандартизации и централизации электронного документооборота в китайских университетах.

Если говорить о правовых документах, регулирующие электронный документооборот в вузах в Китае, то в первую очередь следует упомянуть «Закон о высшем образовании» от 27 декабря 2015 года, который содержит руководство по управлению университетскими электронными документами. Кроме этого, университеты придерживаются «Закона о тайне КНР» (обнародован 31 мая 2021 года), «Техническая спецификация информационной безопасности КНР» (GB/T 35273-2020), «Меры по управлению архивами высших учебных заведений» (Указ № 27 Государственного архивного бюро Министерства образования Китайской Народной Республики) и другие.

В последние годы Китай придает большое значение информатизации образования и выпустил ряд руководящих документов по продвижению управления электронными документами в университетах. К ним относятся, в частности, «Десятилетний план развития информатизации образования» (2011-2020 годы), «Тринадцатый пятилетний план информатизации образования» (июнь 2016 года), «План действий по информатизации образования 2.0» (апрель 2018 года) и «План реализации ускорения модернизации образования на 2018-2022 годы» (февраль 2019 года). Эти документы выдвигают стратегические задачи и ключевые инициативы по развитию информатизации образования в Китае и дают возможность дальнейшего продвижения модернизации, интеллектуализации, стандартизации и информатизации электронного документооборота в высших учебных заведениях (Science

and Technology Development Center Ministry of Education, 2020:66).

18 августа 2020 года Центр развития науки и техники Министерства образования и Отделение информатизации образования Китайского общества высшего образования совместно создали Исследовательскую группу по продвижению развития информатизации в университетах с целью усилить исследовательскую работу по информатизации в высшем образовании Китая. Их задача – всесторонне изучить и оценить общий статус развития информатизации, а также выявить существующие проблемы (Science and Technology Development Center Ministry of Education, 2020:16-17). Это также способствует дальнейшему расширению числа исследовательских учреждений по электронному документообороту в китайских университетах.

В апреле 2021 года Министерство образования Китая выпустило приказ, требующий от всех университетов достичь полного охвата системами электронного документооборота к 2022 году. Это требование вызвало серьезные изменения в сфере управления электронными документами в китайских университетах. Реализация этого приказа направлена на усиление стандартизации и информатизации управления документами в университетах, дальнейшее продвижение цифровой трансформации университетов, а также повышение эффективности и безопасности управления информацией. Согласно требованиям, университеты должны создать системы электронного управления различными видами документов, включая электронные файлы, электронные контракты, электронные счета-фактуры и электронные сертификаты, а также установить совершенный процесс классификации, идентификации, утверждения и архивирования документов для обеспечения подлинности, целостности и достоверности электронных документов. С одной стороны, университеты должны инвестировать кадровые, материальные и финансовые ресурсы, чтобы реализовать строительство системы электронного документооборота. С другой стороны, с помощью электронного управления университеты могут повысить эффективность управления, сократить цикл согласования, снизить нагрузку на персонал, улучшить доступность и наличие информации, а также обеспечить лучшую поддержку академических исследований и управленческих решений.

Текущая ситуация электронного документооборота в китайских университетах может в определенной степени отличаться по регионам

в разных университетах, Это связано с тем, что, согласно Национальному списку обычных колледжей и университетов Министерства образования КНР (30 июня 2020 года) и Уведомлению Министерства образования, Министерства финансов и Национальной комиссии по развитию и реформам КНР об объявлении списка строящихся университетов и дисциплин мирового класса и первокурсных дисциплин (20 сентября 2017 года) и другим документам, китайские университеты в настоящее время делятся на следующие четыре категории: 1. строящиеся университеты первого класса (39); 2. университеты, строящие первокурсные дисциплины; 3. обычные высшие учебные заведения, не являющиеся университетами, строящими первокурсные университеты, и университетами, строящими первокурсные дисциплины; 4. высшие профессиональные учебные заведения, включая профессиональные высшие учебные заведения, включая профессиональные высшие школы (H. Feng, et al., 2021:391-411). В результате, по инвестициям в информационные технологии, кадровому обеспечению и строительству инфраструктуры, университеты, строящие первокурсные университеты, значительно превосходят другие трехгодичные университеты; по системному строительству, планированию и реализации, общая ситуация университетов, строящих «двойные первокурсные» университеты, лучше, чем у других обычных университетов и высших профессиональных учебных заведений. В целом, электронный документооборот в китайских университетах постепенно становится стандартизированным и цифровым. Колледжи и университеты начинают уделять внимание конфиденциальности, целостности и доступности электронных документов и принимают соответствующие меры безопасности, такие как управление разрешениями, резервное копирование и восстановление, электронная подпись и др. С другой стороны, в управлении электронными документами в университетах все еще существуют некоторые проблемы, такие как слабая реализация соответствующих национальных руководящих документов по управлению электронными документами и отсутствие стандартизации данных. Для решения этих проблем университетам необходимо усилить построение системы управления электронными документами и стандартизировать именованное, классификацию и место хранения электронных документов, чтобы повысить эф-

фективность и качество управления электронными документами.

Университеты являются местом образования новых технологий и новых идей, а приложения новых технологий, представленные большими данными, искусственным интеллектом, виртуальной реальностью, 5G и блокчейном широко используются в университетах. (Science and Technology Development Center Ministry of Education, 2020:66). Большие данные, Интернет и виртуальная реальность являются наиболее опробованными и испытанными областями применения новых технологий в китайских университетах. Постоянное развитие практики применения новых технологий принесет больше возможностей для всестороннего прорывного развития электронного документооборота в университетах.

Исследователь из университета Аньхуай КНР (X. Ru, 2020:33-37) утверждает, что с коммерциализацией сети связи 5G, ее характеристики, такие как превосходная мобильная широкополосная связь, сверхнизкая задержка связи и большая емкость сетевого соединения, открывают новые возможности для развития нового поколения информационных технологий, представленных большими данными, мобильным интернетом, блокчейном и искусственным интеллектом, что в определенной степени эффективно способствует углубленному применению облачных вычислений в электронном документообороте. Согласно [44], блокчейн был описан как крупная прорывная технология, которая приведет революцию в работе бизнеса и даже организаций. Профессор (Y. Chen, et al., 2021:42-43) анализирует применение блокчейна в электронном документообороте с точки зрения подлинности, целостности, доступности и безопасности электронного документооборота, а также рассматривает перспективы развития блокчейна в электронном документообороте с точки зрения правовой политики, стандарта управления, технических рисков и продвижения приложения. В то же время, есть некоторые ученые, которые придерживаются негативных взглядов на применение технологии блокчейн в электронном документообороте. Научный деятель (P. Zhou, et al., 2023:77-81) утверждает, что текущая технология блокчейн не имеет достаточных гарантий достоверности данных до их загрузки в цепь, что может привести к ограничению эффекта применения. Для решения этой проблемы в качестве помощи и дополнения к технологии блокчейн с точки зрения юридической достоверности вво-

дится технология электронной аутентификации и предлагается модель применения слияния, основанная на теории жизненного цикла электронных документов. Модель применяется к области электронных судебных документов, которая требует высокой достоверности и юридической силы электронных документов, и строится электронный сервис системы управления судебными документами, который учитывает защиту от подделки и верность судебных документов и отслеживаемость процесса.

Анализ и дискуссии

В данном разделе мы даем конструктивные рекомендации по применению электронного документооборота в учреждениях, на предприятиях и в университетах, а также излагаем взгляд на его будущее развитие.

Электронный документооборот имеет ряд различий на уровне электронного правительства региона. Некоторые регионы с развитой экономикой и высоким уровнем развития информационных технологий могут иметь относительно высокий уровень модернизации электронного документооборота. Продвигая модернизацию государственного электронного документооборота, правительства этих регионов могут также уделять больше внимания внедрению местных нормативных документов для удовлетворения собственных потребностей.

В некоторых регионах с менее развитой экономикой и низким уровнем развития информационных технологий модернизация государственного электронного документооборота может быть относительно низкой. Правительствам этих регионов может потребоваться дополнительная поддержка и помощь для продвижения процесса модернизации электронного документооборота и удовлетворения региональных потребностей. Поэтому правительство должно принять соответствующую политику и меры для продвижения модернизации системы электронного документооборота и в то же время усилить управление и ведение местных документов в соответствии с фактической ситуацией в различных регионах.

В экономически развитых регионах с высоким уровнем развития ИТ можно продвигать современные платформы электронного правительства и связанные с ними технологии, чтобы стимулировать местные органы власти к укреплению управления и ведению местных нормативных документов, в то время как в менее эко-

номически развитых регионах с низким уровнем развития информационных технологий можно предоставить большую техническую и финансовую поддержку, чтобы облегчить процесс модернизации системы электронных документов правительства.

Необходимо повышение уровня осознания важности электронного документооборота среди сотрудников соответствующих государственных органов регионов.

Привлечение внимания к важности электронного документооборота для сотрудников правительственных подразделений является очень важным вопросом. Электронный документооборот играет очень важную роль в государственном управлении и является жизненно важным для эффективной работы и взаимодействия правительства. Поэтому правительственные подразделения могут принять ряд мер для повышения внимания к важности электронного документооборота среди соответствующих сотрудников, включая: 1. проведение соответствующих внутренних тренингов и мероприятий по информированию важности электронного документооборота. 2. повышение уровня ответственности и правосознания сотрудников, ответственных за архивную работу. 3. поощрение сотрудников к использованию системы электронного документооборота и предоставление вознаграждений и стимулов тем, кто использует ее эффективно и стандартным образом. 4. укрепление безопасности и конфиденциальности документов, создаваемых системой электронного документооборота, и принятие мер по предотвращению утечки или уничтожения электронных документов.

В заключение следует отметить, что осознания сотрудниками государственных органов важности электронного документооборота может не только способствовать стандартизации и модернизации электронного документооборота правительства, но и повысить эффективность управления и способность правительства к контролю рисков, для эффективной работы правительства.

Необходимо усилить внедрение соответствующих государственных нормативных документов по электронному документообороту в высших учебных заведениях.

Слабое внедрение соответствующих национальных нормативных документов по электронному документообороту может привести к замедлению стандартизации и модернизации электронного документооборота в университетах. Нормативные документы, как националь-

ная политика и правила, играют важную роль в модернизации и стандартизации управления электронными документами. Однако при слабом внедрении трудно добиться эффективной реализации соответствующих политик и положений. Причины такой ситуации могут быть различными, например, недостаточный контроль за реализацией политики, отсутствие эффективных механизмов стимулирования. Для того чтобы улучшить реализацию соответствующих национальных руководящих документов по управлению электронными документами, можно принять следующие меры: 1. надзор и оценку реализации государственной политики по информатизации. 2. взаимодействие и сотрудничество соответствующих ведомств для формирования синергии в реализации политики и повышения эффективности реализации политики. 3. внедрение эффективных механизмов стимулирования для поощрения и вознаграждения подразделений 4. информированность и понимание общественности роли электронного документооборота. Таким образом, улучшение внедрения соответствующих национальных нормативных документов по управлению электронными документами требует совместных усилий правительства, предприятий и общественности. Только при правильной реализации политики можно эффективно продвигать модернизацию и стандартизацию электронного документооборота в университетах.

Необходимость создания эффективной автоматизированной системы электронного документооборота предприятия

Эффективная система электронного документооборота предприятия позволит решить ряд проблем в области электронного документооборота предприятия, включая хранение электронных документов в беспорядочном виде, трудности с их поиском и утечку информации. Надежная система электронного документооборота может помочь предприятиям достичь стандартизации, автоматизации и информатизации управления документами, повысить эффективность управления и контроля рисков. Поэтому авторы считают, что предприятия должны принять следующие меры для улучшения системы управления электронными документами: 1. Создать полную систему управления электронными документами, включая процессы управления электронными документами, контроль безопасности, хранение и резервное копирование. 2. Принять профессиональное программное обеспечение и технологии управления электронными документами для

автоматизации, информатизации и оцифровки управления электронными документами. 3. Обучение и подготовка сотрудников для получения базовых знаний и навыков электронного документооборота, а также системы и стандартов электронного документооборота предприятия. 4. Усилить контроль безопасности электронных документов и принять соответствующие меры для защиты безопасности электронных документов предприятия, такие как контроль прав доступа, резервное копирование данных и т.д. 5. Проводить регулярные проверки и оценки системы электронного документооборота, выявлять проблемы для улучшения и совершенствования системы электронного документооборота.

Одним словом, предприятия должны уделять внимание электронному документообороту, усилить стандартизацию и модернизацию электронного документооборота, создать надежную систему электронного документооборота, повысить эффективность управления и возможности контроля рисков, заложить прочную основу для долгосрочного развития предприятий.

Заключение

В Китае состояние развития электронного документооборота прошло значительный путь. Государственные ведомства, предприятия и учреждения, а также университетские организации осознали важность управления и использования электронных документов, сформулировали соответствующие правила и положения и способствовали стандартизации электронного документооборота. В то же время, существует ряд вопросов и проблем в сфере электронного документооборота, такие как требования к безопасности, конфиденциальности и доступности документов. Поэтому необходимо продолжать разработку правил электронного документооборота, повышать квалификацию и улучшать навыки сотрудников и пользователей, продвигать технологические инновации и применение электронного документооборота, чтобы удовлетворить потребности информационного века и добиться более эффективного, безопасного

и удобного электронного документооборота. В то же время также необходимо активно изучать и применять передовые технологические инструменты, такие как искусственный интеллект и блокчейн, для повышения автоматизации и безопасности электронного документооборота. На основе обеспечения безопасности электронных документов мы также должны активно содействовать обмену и открытию электронных документов для предоставления более удобных и эффективных услуг обществу. Следует также усилить аудит и надзор за электронными документами, своевременно выявлять и решать проблемы, чтобы обеспечить эффективность и справедливость электронного документооборота.

Кроме того, с развитием цифровизации, интеллекта и сетевого взаимодействия электронный документооборот в будущем столкнется с новыми вызовами и возможностями. Например, применение новых технологий, таких как, большие данные и облачные вычисления, еще больше повысит эффективность и качество управления электронными документами; интеллектуальные инструменты управления помогут специалистам лучше понять и применить электронные документы; а применение таких технологий, как блокчейн, обеспечит лучшую безопасность и отслеживаемость электронных документов. В то же время нам необходимо обращать внимание на новые риски безопасности и скрытые опасности, защищать электронные документы от взлома и вирусов, обеспечивать целостность и конфиденциальность электронных документов. Одним словом, электронный документооборот стал важной и неотъемлемой частью информационного века, и он имеет огромное значение для государственных ведомств, предприятий, учреждений и частных лиц. Нам необходимо постоянно совершенствовать правила электронного документооборота, научно-технические инновации и применение, продвигать стандартизацию, интеллект электронного документооборота и вносить больший вклад в продвижение процесса информационного строительства и модернизации Китая.

References

- State Archives Administration of the PRC. n.d. Archive Policy and Law Library. – 2023. Also available at https://www.saac.gov.cn/daj/falv/dazc_list.shtml (дата обращения: 1 April 2023)
- Liu Y. 电子文件管理国家战略研究[National Strategy Study on Electronic Document Management] // China archives. – 2014. № 05. 66-67 pp. [in Chinese]
- Xu R., Zhang L., Zhao H., Peng Y. Design of network media's digital rights management scheme based on blockchain technology. – IEEE, 2017. 128-133 p. [in Chinese]
- Sprague Jr R. H. Electronic document management: Challenges and opportunities for information systems managers // MIS quarterly. – 1995. 29-49 pp.
- Li M., Feng H., Gao Y. A typology of Chinese “archives” // Archival Science. – 2020. – Т. 21, № 2. 173-192 pp.
- Lian Z., Oliver G. Information culture: a perspective from Mainland China // Journal of Documentation. – 2020. – Т. 76, № 1. 109-125 pp.
- Lian Z., Wang N., Oliver G. Information culture and recordkeeping: a case of Chinese enterprises // Journal of Documentation. – 2021. – Т. 78, № 5. 973-995 pp.
- Baidu. n.d. Three gold projects. – 2023. <https://baike.baidu.com/item/> (дата обращения: 16 March 2023)
- National Electronic Records Management. n.d. Electronic Document Management (Discipline Development) Milestones. – 2010. Also available at https://oscca.gov.cn/sca/ztpd/2010-08/01/content_1002514.shtml (дата обращения: 16 March 2023)
- ISO. ISO 15489-1. – 2016. <https://www.iso.org/standard/62542.html> (дата обращения: 16 March 2023)
- Williams R. F., Shiping X. Electronic Document Management – The Coming Document Management Revolution // Archives Science Bulletin. – 1988. – Т. 01, 102-105 pp.
- National Archives Administration Of China. n.d. Specification on electronic documents archiving and electronic records management. – Standardization Administration Of China, 2016. 19 p. [in Chinese]
- Anlian Y. Research status of China's electronic document management theory // Research status of China's electronic document management theory. – ShangHai: World Publishing Corporation, 2017. 398 p.
- The Great Dictionary. n.d. – 2023. <http://www.dacihai.com.cn/> (дата обращения: 15 March 2023)
- Huiling F., Yuenan L., other. National Strategy for Electronic Document Management. – China Renmin University Press, 2010. 411 p. [in Chinese]
- General Office of the State Council of the People's Republic of China. Interim methods of electronic document management. – 2009. <https://dawwww.nju.edu.cn/zn/gjdafg/20211129/i216307.html> (дата обращения: 11.10.2023)
- State Archives Administration of the PRC. n.d. Office of the State Archives on the organization of the third batch of construction projects Electronic document archiving and electronic records management pilot work notice. – 2021. <https://www.saac.gov.cn/daj/tzgg/202110/f07bef0db0914491a16474d98c6651d5.shtml> (дата обращения: 30 march 2023)
- The National People's Congress of the People's Republic Of China. n.d. Personal Information Protection Law of the People's Republic of China. – 2023. <http://www.npc.gov.cn/npc/c30834/202108/a8c4e3672c74491a80b53a172bb753fe.shtml> (дата обращения: 20.01. 2024)
- The National People's Congress of the People's Republic Of China. People's Republic of China Data Security Law. – 2023. <http://www.npc.gov.cn/npc/c30834/202106/7c9af12f51334a73b56d7938f99a788a.shtml> (дата обращения: 20.01 2024)
- National Archives Administration Of China. n.d. The 14th Five-Year Plan for the Development of National Archives. – 2021. <https://www.saac.gov.cn/daj/toutiao/202106/ecca2de5bce44a0eb55c890762868683.shtml> (дата обращения: 2 April 2023)
- Yuenan L. 数据管理大潮下 电子文件管理的挑战与对策[Challenges and countermeasures of electronic document management under the tide of data management] // Beijing Archives. – 2021. № 06. 4-9 pp. [in Chinese]
- E-Government Web. n.d. Forecast analysis of China's Internet+government construction in the next 5 years. – 2023. <http://www.e-gov.org.cn/article-184171.html> (дата обращения: 20 March 2023)
- Jiangong C. E-Government and Electronic Document Management Discussion // Shang qing. – 2014. – Т. 51, № 51. 195-197 pp. [in Chinese]
- An X. The electronic records management in e-government strategy: case studies and the implications // 2009 International Conference on Networking and Digital Society. – 2009. – Т. 1, 17-20 pp.
- Maseh E. E-government implications for records management in Africa—a review of literature // Journal of the South African Society of Archivists. – 2016. – Т. 49, 89-101 pp.
- Saxena S., Shao D., Nikiforova A., Thapliyal R. Invoking blockchain technology in e-government services: a cybernetic perspective // Digital Policy, Regulation and Governance. – 2022. – Т. 24, № 3. 246-258 pp.
- IDC. n.d. China RPA+AI Market Analysis 2022. – 2023. <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=prCHC50347023> (дата обращения: 2 February 2023)
- Ji L. China Digital Government Construction Report (2021). – 2023. http://szzf.gd.gov.cn/szzf/zcfb/content/post_3683084.html (дата обращения: 30 March 2023)
- Saadat A. R. Employing metadata standards in electronic records and document management a path before archives and documentation and information centers // Information Sciences and Technology. – 2006. – Т. 22, № 1-2. 97-110 pp.
- Yonghong W. 企业电子文件管理模式的探讨[Exploration of enterprise electronic document management model] // Jidian bingchuan dangan. – 2021. № 5. 75-77 pp. [in Chinese]

State Archives Administration of the PRC. Notice of the Office of the State Archives Bureau on the Issuance of the List of the First Pilot Units for the Construction of Digital Archives (Rooms) for Enterprise Groups. – 2022. <https://www.saac.gov.cn/daj/tzgg/202206/b8bbe7ad2a8f466b890c6d20051a7656.shtml> (дата обращения: 1 April 2023)

Shiqian L. Analysis of Electronic Document Management Practices in Major Construction Projects of Nuclear Power Enterprises – A Pilot Project of Electronic Sub-Document Management in Fuqing Nuclear Power as an Example // Archives Zhejiang. – 2021. 58-59 pp. [in Chinese]

Bhatia S., Douglas E. K., Most M. Blockchain and records management: disruptive force or new approach? // Records Management Journal. – 2020. – Т. 30, № 3. 277-286 pp.

KaiLun Z. Analysis of blockchain application in electronic document management. – Liaoning university, 2019. 47 p. [in Chinese]

CNKI. n.d. electronic documentaion management. – 2023. <https://kns.cnki.net/kns8/defaultresult/index> (дата обращения: 18 March 2023)

Liu Y. A First Look at the Application of Blockchain Technology in Document Archive Management // Zhejiang Archives. – 2018. № 05. 7-11 pp. [in Chinese]

He X., Huang X. An analysis of the application of blockchain technology in electronic document management // Archives and Construction. – 2018. – Т. 02, № 02. 4-8 pp. [in Chinese]

Yan P. 区块链技术及其在电子文件管理中的应用展望[Blockchain Technology and its Application Prospects in Electronic Document Management] // The mission of archivists in the new era – Hefei, Anhui, China: 2018. 6-7 pp. <https://xueshu.baidu.com/usercenter/paper/show?paperid=1w5v0r001y4v0m40f92u0p80bc680203> [in Chinese]

Science and Technology Development Center Ministry of Education. 中国高校信息化发展报告[China University Informatization Development Report]. – China Higher Education Society, Education New Informatization Branch, 2020. 66 p. [in Chinese]

Science and Technology Development Center Ministry of Education. Analysis of the current situation of information development in colleges and universities. – China Higher Education Society, Education New Informatization Branch, 2020. 16-17 p. [in Chinese]

Feng H., Lian Z., Pan W., Qu C., Zhou W., Wang N., Li M. Retrospect and prospect: the research landscape of archival studies // Archival Science. – 2021. – Т. 21, № 4. 391-411 pp.

Science and Technology Development Center Ministry of Education. 中国高校信息化发展报告China University Informatization Development Report. – China Higher Education Society, Education New Informatization Branch, 2020. 66 p. [in Chinese]

Ru X. 5G时代计算机对我国电子文件管理的优化路径研究[Study on the optimization path of cloud computing for China's electronic document management in the 5G era] // Archives Word. – 2020. – URL: <http://qikan.cqvip.com/Qikan/Article/Detail?id=7102950209> (дата обращения: 25 April 2023). [in Chinese]

Chen Y., Xiao W. The application path of blockchain technology in electronic document management // Beijing Archives. – 2022. № 03. 35-37 pp.

Chen Y., Zhang Y., Gao H. Research and Prospects of Blockchain Application in Electronic Document Management // Archive Management. – 2021. № 05. 42-43 pp. [in Chinese]

Zhou P., Jianyuan L., Jundian S., Li M., Xiaodan T. Study on the integration application of blockchain and electronic authentication in electronic document management // Computer Applications and Software. – 2023. – Т. 40, № 03. 77-81 pp.

Авторлар туралы мәлімет:

Сексенбаева Гульзира Ашимхановна – т.ғ.д., профессор, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби ат. ҚазҰУ. E-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

Жанга – докторант, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, әл-Фараби ат. ҚазҰУ. E-mail: zhanggasrg@gmail.com

Сведения об авторах:

Сексенбаева Гульзира Ашимхановна – д.и.н., профессор, Кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби. E-mail: seksenbaevagulzira@gmail.com

Чжанга – докторант, Кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби. E-mail: zhanggasrg@gmail.com

Поступило: 09.12.2023

Принято: 17.02.2024

Д. Әбділәшім

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
Токио шетел тілдері университеті, Жапония, Токио қ.
e-mail: airu331@gmail.com

БОПЫ СҰЛТАННЫҢ ЦИН ПАТШАЛЫҒЫНА ЖОЛДАҒАН ЕКІ ПАРША ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ХАТЫ

Жоңғарлар жойылғаннан кейін Қазақ хандығы мен Цин патшалығы ресми саяси-экономикалық қарым-қатынасты жандандыра түсті. Олардың жойылуы қазақ жазбаларында «сиыр жылы» деп аталса, григорий күнтізбесі бойынша 1757 жылы ретінде белгілі. Осыдан кейін екі жақ арасындағы сауда-саттық ісі кең көлемде өркендей бастайды, алғашында Үрімжіде (1758) мал саудаласса, соңынан Іле (1761) мен Тарбағатайдан (1764) сауда жәрмеңкелері бірінен соң бірі ашылды, соның ішінде «жылқыға жібек» саудасының үздіксіз дамуына қолайлы жағдай жасалды. Мұндай тауарлы сауда көбінесе Абылай, Әбілпейіз және олардың ұрпақтары иелік еткен қазақтың шығыс шекара өңірлерінде біршама тез дамыды. Осындай барыс-келістің жиілеуіне орай екі тарап жазысқан хат-қағаздар саны да молая түсті. Автордың Қытай бірінші тарихи мұрағатында жасаған ғылыми-зерттеу нәтижелері көрсеткендей, онда 150-ден астам қазақша құжаттар сақталған, көбі қазақ хандары мен сұлтандары жазған хаттар болп табылады. Осылардың арасынан Бопы сұлтанның Цин патшалығына жазған хаттарын да кездестіреміз. Бопы сұлтан қазақтың ұлы ханы Әбілмәмбеттің екінші ұлы Әбілпейізден тарайды. Өз заманында беделді сұлтандардың бірі болған. Мақалаға арқау болғаны хаттар осы Бопы сұлтанның 1789 жылы Тарбағатайда іс басқарып тұрған Цин ұлығына жолдаған хаттары. Аталмыш хаттардың тілі жаттық, мазмұны түсінікті болып келеді, ал олар XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының қоғамдық тарихын, мәдениеті мен көне тіл-жазуын зерттеуде аса құнды тарихи дереккөз болып есептеледі.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, шығыс шекара өңірі, иелік еткен хан-сұлтандар, Цин патшалығы, архив құжаттары, қазақ хаттары, Бопы сұлтан, Тарбағатай ұлығына жазған хаттары, тарихи маңызы.

D. Abdilashim

Eurasian National University L.N. Gumilyov, Kazakhstan, Astana
Tokyo University of Foreign Studies, Japan, Tokyo
e-mail: airu331@gmail.com

Two diplomatic letters by Bopy Sultan addressed to the Qing dynasty

After the destruction of the Dzungars, the Kazakh Khanate and the Qing Dynasty established official political and economic relations. This year is always called “the year of the cow” in Kazakh documents, it corresponds to 1757 according to the Gregorian calendar. After that, trade between the two sides began to flourish, at first cattle were traded in Urumqi (1758), then trade fairs were opened one after another in Yili (1761) and Tarbaghatai (1764). Such types of trade developed rather quickly in the eastern border regions of Kazakhstan, which were mostly owned by Abylai, Abilpeyiz and their descendants. Due to the expansion of the relationship between the two sides, the number of correspondence has also increased. According to the results of the author’s research in the First Historical Archive of China, there are more than 150 Kazakh documents, most of which are letters written by Kazakh khans and sultans. Among these, we can find the letters written by Sultan Bopy to the Qing Dynasty. Bopy Sultan descends from Abilpeyiz, the 2nd son of Abilmambet, the great Kazakh khan. He was one of the most influential sultans in his time. The letters on which our article is based are the letters sent by this Bopy Sultan to the Qing prince who was in charge of affairs in Tarbaghatai in 1789. The language of these letters is simple, the content is understandable, they are a very valuable historical source in the study of social history, culture and ancient language and writing of the Kazakh Khanate of the 18th century.

Key words: The Kazakh Khanate, the eastern border region, the khan-sultans who owned it, the Qing Dynasty, archive documents, Kazakh letters, Bopy Sultan, letters written to the Councillor of Tarbaghatai, historical significance.

Д. Абдилашим

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана
Токийский университет иностранных языков, Япония, г. Токио
e-mail: airu331@gmail.com

Два варианта дипломатического письма султана Бопы династии Цин

После уничтожения джунгар Казахское ханство и династия Цин установили официальные политические и экономические отношения. Этот год в казахских записях всегда называют «годом коровы», он соответствует 1757 году по григорианскому календарю. После этого торговля между двумя сторонами стала процветать, сначала торговали скотом в Урумчи (1758 г.), затем одна за другой открывались торговые ярмарки в Иле (1761 г.) и Тарбагатае (1764 г.). Подобные виды торговли довольно быстро развивались в восточных приграничных районах Казахстана, которыми в основном владели Абылай, Абилпейиз и их потомки. В связи с развитием отношений между двумя сторонами, увеличилось и количество переписки. По результатам исследования автора в Первом историческом архиве Китая имеется более 150 казахских документов, большая часть которых представляет собой письма, написанные казахскими ханами и султанами. Среди них мы можем найти письма, написанные султаном Бопы династии Цин. Бопы султан происходит от Абилпейиза, 2-го сына Абилмамбета, великого казахского хана. Он был одним из самых влиятельных султанов своего времени. Письмо, на котором основана наша статья, представляет собой документ, отправленный Бопы-султаном цинскому князю, ведавшему делами в Тарбагатае в 1789 году. Язык упомянутого письма иностранный, содержание понятно, оно считается весьма ценным историческим источником в изучении общественной истории, культуры и древнего языка и письменности Казахского ханства XVIII века.

Ключевые слова: Казахское ханство, восточный приграничный регион, владевшие им ханы-султаны, династия Цин, архивные документы, казахские письма, Бопы султана, письма султана Бопы в Тарбагатай князя, историческое значение.

Кіріспе

Қазақ хандығы қазақ халқының ұлттық мемлекеті ретінде 4 ғасырға таяу өмір сүрген. XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастап Патшалық Ресеймен тығыз қарым-қатынас жасай бастаса, осы ғасырдың екінші жартысынан бастап шығыстағы Цин патшалығымен дипломатиялық байланыс орнатып, екі жақ ара экономикалық саудасаттықты жандандырды. Қазақ пен қытай арасында сауда қатынастары қазақтың шығыс шекара аймақтарында едәуір гүлденді. Бұған ең алдымен географиялық жақындық әсер тигізгендігі де белгілі. Сауда-саттық қатынастары екі жақтың өзара жазысқан хатқағаздарының санын да арттыра түсті. Тарихи дерек ретінде қарастыратын бұл хаттардың басм бөлігі бүгінгі күні Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы түр. Осы қазақша құжаттардың арасынан Бопы сұлтанның хаттары да кездеседі. Бопы сұлтан – Әбілмәмбет ханның екінші ұлы Әбілпейіз сұлтанның бел баласы. 1761 жылы туып, шамамен 1846/47 жылдары 86/87 жасында қайтыс болған (Әбділәшім, 2019: 72). Өз заманында беделді сұлтандардың бірі есебінде

Найманның бір бұтағы Қаракерейден тарайтын Сыбан руын билеген. «Шынжаң туралы қысқаша шолуда» ол Әбілпейіздің үшінші баласы есебінде хатқа түскен. 1789 жылы шекара өңірлердегі мал ұрыларын құрықтауда сіңірген еңбегі ескеріліп, Цин патшалығы оған «гун» атағын қайрандап (сыйға тартып), қос көзді ұтағат (Әбділәшім, 2016: 2-3) таққызған. Сондай-ақ жоғарыдағы қытайша тарихи кітапта оның 12 баласының аты-жөні хатқа түскен. Олар үлкенінен кішісіне қарай реті бойынша төмендегідей: 1) Жанай (江鼐 jiang nai), 2) Жанкүшік (张库楚克 zhang ku chu ke), 3) Солтабай (素图拜 su tu bai), 4) Жанқаба (张哈巴 zhang ha ba), 5) Жанқораз (张霍罗斯 zhang huo luo si), 6) Асанбек (阿散博 a san bo), 7) Мали (玛哩 ma li), 8) Оспан (鄂斯班 e si ban), 9) Данияр (达呢雅尔 da ni ya er), 10) Ламот (喇莫特 la mo te), 11) Мұсахан (穆斯汗 mu si han), 12) Рүстем (嚕斯塔木 lu si ta mu) (Song Yun, 1965). Ал Құрбанғали Халидидың «Тауарих хамса» атты еңбегінде оның Әбілпейіздің үлкен әйелі ханым патшадан (Бөкей ханның емшектегі) туып, кіндігінен 11

ұл тарағаны (бір әйелінен 10 ұл, енді бір әйелінен 1 ұл) әрі ұзақ ғұмыр кешіп 100-ге таяп қайтыс болғандығы жазылады. Сондай-ақ ұлдарынан Жанай, Солтабай, Ақымбек, Жамантай (Жанқораз) және немерелерінен Оспан, Барақ, Салихан, Абылай, Ұлбаба, Әділхан есімдері ауызға алынып, нақты хатталған (Құрбанғали, 1910: 455-459). Өкінішке қарай бұнда Бопы балаларының аты-жөні түгел жазылмаған, жазылғандарының ішінде кейбіреуі қытайша деректерде хатталған мазмұндармен толық сәйкес келмейді. Әйтсе де соңғы деректер мазмұнынан біз алдымен Бопының Әбілпейіздің үлкен әйелінен туғандығын әрі оның кіші жүздік Нүрәл хан қызы екендігін жанамалай ұғына аламыз. Мұны өз кезегінде мәнжу тілді дереккөздер де растай алады. Мысалы, 1784 жылы 31 қаңтарда Іледегі әскер басы Науанның Цяньлун патшаға жолдаған мәлімдемесінде «*damu boru be jingkini hasak hehe ci banjihа jui seme*» (*Бопыны тек қазақ бәйбішеден туған деп сыйлап...*) деп жазса, енді бір жерінде тағы: «*Nurali i sargan jui de banjihangge boru, g'adaі sasa banjimbi*» (*Нүрәлінің қызынан Бопы мен Қадай туған*) деп хаттайды (QXMDH, 2012a: 60 [159]). Байқап отырғанымыздай Құрбанғали Халид тарапынан Бопы сұлтанның тегі жөнінде жазып қалдырған деректері бүгін де ғылыми құнын жоймаған. Ең бастысы жоғарыдағы дәйексөз алынған дереккөздер мазмұндық жақтан бірін-бірі толықтырып, Бопы өмірінің қыры мен сырын ашуда айырықша рөл атқарады.

Бопы сұлтан әкесі Әбілпейіз сұлтан секілді Цин патшалығы мен Қазақ хандығы арасындағы саяси-экономикалық қарым-қатынастың баянды дамуына оң ықпал жасаған. Ол әрдайым Цин патшалығының жергілікті әкімшілігі мен патша ордасына хат жазып, елшілерін жіберіп отырған. Сонымен қатар, шекара өңірлерде туындаған түрлі мәселелерді уақыт оздырмай шешіп, екі жақ арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға ат салысқан. Оның осы еңбегі ескеріліп, Цин патшалығынан марапаттарға ие болып, тарту-таралғылар мен шен-шекпен алған.

Материалдар мен әдістер

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Қытай бірінші тарихи архивінде сақталған Бопы сұлтанның Цин патшалығының жергілікті

ұлықтарына жазған екі парша хаты таңдалды. Хаттар Цяньлун жылнамасының 54-жылы 7-айдың 16-күні (1789 жылы 5 қыркүйек) Тарбағатай ұлығы Юнбао қатарлылардың патшаға жіберген мәнжу тіліндегі мәлімдемелерімен бірге жолданған. Онда Бопы жазған хаттардың түпнұсқасымен қоса мәнжу тіліндегі аудармасы және Тарбағатайда тұрып іс басқарған жергілікті ұлықтың Бопы сұлтанға жазған хатының түпнұсқасы (мәнжу тілінде) сақталған (QXMDH, 2012b: 62-66 [186]). Хаттардың сақталу жай-күйі, көшірмесі, транскрипциясы, аудармасы және факсимилесі сынды базалық мазмұндар алдыңғы зерттеу еңбегімізде берілгенімен (Әбділәшім, 2016: 196-197, 259), оның мәнжу тіліндегі аудармасы мен осы жолғы елшілікке байланысы жазылған мәлімдемелер қамтылмаған болатын. Осы олқылықтар орнын толқтыру үшін мақаламызда құжаттарды салыстыра зерттеу басты мақсат етілгендіктен, патшаға жолданған мәнжу тілді мәлімдеме, хаттардың мәнжу тіліндегі аудармасы және Тарбағатай ұлығының Бопыға жазған хатының мәнжу нұсқасы жеке-жеке беріліп, қазіргі қазақ тіліне аударылды да, терминологиялық ғылыми түсіндірмелер жасалды. Оқырманға түсінікті болу үшін Тарбағатай ұлығының патшаға жазған мәлімдемесін алдымен талқылап, қалғандарын соңынан ретімен жаздық. Берілген құжаттарды қазіргі қазақ тіліне аударуда мүмкіндігінше әуелгі мағынадан ауытқымауға күш салдық.

Тақырыпты ашу үшін алдымен тарих және тарихи деректану ғылымдарының салыстырмалы-тарихи әдісі сынды озық зерттеу әдістерінен ұтымды пайдаланылып, мәнжу, қытай тілдерінде жазылған тарихи дереккөздерге сүйене отырып, 1789 жылы қазақ сұлтаны Бопының Цин патшалығының жергілікті әкімшілігі – Тарбағатай жамбылында тұрып іс басқарған Юнбао есімді ұлыққа жазған екі парша хаты егжей-тегжейлі талданды. Дәстүрлі тарихи әдіснама арқылы Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында қалыптасқан саяси-экономикалық қарым-қатынастың жай-жапсары баяндалады. Мұндай құжаттарды зерделеу үшін ең алдымен деректанулық талдау ғылыми зерттеудің өзегін құрағандығын ескерткіміз келеді. Сондай-ақ ретроспективті талдау кеңінен орын алды. Зерттеудің теориялық-методологиялық негізін пәнаралық ұстаным құрады. Онда тарихи және

деректанулық зерттеулерге қолданылатын барлық дәстүрлі әдістер, оның ішінде қосалқы тарихи пәндер әдістері (археография, палеография, кодтау, шраффировка, т.б.) де пайдаланылды. Сондай-ақ мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи талдау, типологиялық және баяндау сынды принциптер мен әдіс-тәсілдер, тарихи-функционалдық ұстаным кеңінен қолданылды. Бұл өз кезегінде Қазақ хандығы әлеуметтік тарихының кейбір қалтарысты тұстарын қайта сараптауға оң ықпал жасауға септігін тигізді.

Нәтижелер мен талдаулар

1. Тарбағатай ұлығының патшаға жолдаған мәлімдемесі

Мұнда алдымен Тарбағатай амбаны Юнбаодың патшаға жолдаған мәлімдемесін ауызға алуға болады. Мәлімдеме Бопының жіберген елшілері Тарбағатай жамбылына жетіп, хаттарды тапсырған соң жазылған. Жоғарыда айтқанымыздай мәлімдеме Цяньлун жылнамасының 54-жылы 7-айдың 16-күні (1789 жылы 5 қыркүйек) жазылған. Патшаның мәлімдемені табыстап алған күні «каталогта» Цяньлун жылнамасының 54-жылы 8-айдың 20-күні (1789 жылы 8 қазан) болып жазылғанымен, мәлімдеменің өзінде 8-айдың 12-күні (30 қыркүйек) деп хатталған. Патша мәлімдемені табыстап алған соң «білдім» деп қызыл сиялы қаламмен бұрыштама жазған.

Транскрипциясы:

(1) wesingburengge, (2) aha yungboo tungfuboo gingguleme (3) wesimburengge (4) donjibume wesimbure jalin jakan hasak taiji (5) bopu i baci ahalakci edel sebe takūrame (6) isinjifi ahasi acafi fonjici bopu cohome (7) cembe takūrafi ahasi i saimbe dacilame belek (8) morin hoise hergen i bithe alibume hasak (9) tiyeliyeke biyeknadzar i funde ubade bisire ceni (10) niyaman hūncihin hasak hojis majige acabume (11) tuwabureo seme baime jihe bopu i alibuha (12) juwe afaha bithe be murešeme ubaliyambufi (13) tuwaci inu gūwa baita akū cohome (14) tiyeliyeke sei funde baime ubai barluk de (15) bisire ceni niyaman hūncihin sebe dere (16) acabume tuwabuci ojoroo sere jergi ginggūn (17) ijishūn gisun i arahabi onggolo erei adali (18) yabubuha mudan bisire be dahame ahasi i baci (19) barluk nukte de bisire hasak hojis sebe (20) selgiyeme hoton de gajifi tiyeliyeke biyeknadzar (21) sede

acabufi tiyeliyeke se umesi hukšeme (22) urgunjehebi edel sede cai efen ulebufi (23) acara be tuwame tacibume gisurefi bopu i (24) alibuha sunja belek morin de karu (25) cekemu juwe defelinggu geli hontoho defelinggu (26) ceceri sunja defelinggu bufi bopu de emu (27) karu afabure bithe arafi gemu edel de (28) afabufi edel tiyeliyeke biyeknadzar sei alibuha (29) duin belek morin de karu cekemu juwe (30) defelinggu arsari suje hontoho defelinggu ceceri (31) ilan defelinggu bufi amasi unggihe ci (32) tulgiyen bargiyaha uyun belek morin be (33) alban i adun de dosimbuhabi uttu ofi (34) bopu i alibuha hoise hergen i bithe juwe (35) murušeme ubaliyambume tucibuhe manju hergen i (36) bithe juwe ahasi bopu de afabuha bithei (37) jise emke be suwaliyame gingguleme (38) tuwabume ibubuhe eri jalin gingguleme (39) donjibume wesimbuhē, (40) abkai wehiyehe i susai duinci aniya jakūn (41) biyai juwan juwe de (42) fulgiyan fi i pilehe (43) hese saha sehe, (44) nadan biyai juwan ninggun,

Аудармасы:

Біз, патшаның құлдары Юнбао, Тунфубаолар төмендегі мәлімдемені жіберіп отырмыз, мұндағы айтылған істерден хабар алғайсыз.

Жақында қазақ тәйжісі Бопы ақалақшы Әділ қатарлыларды жіберіпті. Құлдарыңыз олармен кездесіп мән-жайды ұғысып көріп еді, Бопы оларды арнаулы жіберіп біз, құлдарыңыздың амандығын сұратып, тартуға ат пен мұсылман жазуындағы хат бергізіпті. Сондай-ақ «қазақ Тілеке, Бекназарларды осындағы туыстары қазақ Қожис қатарлыларға аз уақыт жолықтырсаңыз екен» деп өтініпті. Бопының жолдаған екі парша хатын аудартып көріп едік, басқалай бұйымтай шаруа жоқ екен, тек Тілекелерге бола арнаулы өтініш білдіріп, оларды мұндағы Барлықты мекендеген туған-туысқандарымен жүздестірсеніздер екен деген сөздерін ыждағаттықпен хатқа жазыпты. Алдында бір рет осымен ұқсас хат келгені бар еді, соған сәйкес біз, құлдарыңыз Барлықтағы Қожис қатарлыларға хабарлап, оларды жамбылға алдырып, Тілеке, Бекназарлармен кездестірдік. Тілекелер айырықша қуанып рахмет айтты. Әділдерге шай, қарма нан бергізіп, істің ыңғайына қарай ақыл айтып, жөн сілтедік. Бопының берген 5 тарту атының қарымшысына 2 жарым топ мақпал мен 5 топ шағи бергіздік. Бопыға қайтарма хат жазып, барлығын Әділге табыстадық. Әділ, Тілеке

және Бекназарлардың тартуға әкелген 4 атының қарымшысына 2 топ мақпал, жарым жай торғын, 2 топ шағи бергізіп қайтарып, тапсырып алған 4 тарту атты темір малға қостырдық. Сөйтіп Бопының жіберген мұсылман жазуындағы 2 парша хатын, олардың мәнжу жазуындағы 2 парша аударма нұсқасын және құлдарыңыздың Бопыға жазған 1 парша хатын қосып құзырыңызға жіберіп отырмыз.

Аталмыш істерге байланысты осы мәлімдеме арнайы жіберілді.

Цяньлун жылнамасының 54-жылы 8-айдың 12-күні патша қызыл сиялы қыл қаламмен «білдім» деп бұрыштама жазып қалдырған.

7-айдың 16-күні (мәлімдеме жазылған уақыт).

Түсіндірмелер:

(1) *Yungboo* (永保 *yong bao*): Сол тұста Тарбағатайда тұрып іс басқарған Хыб амбанның есімі.

(2) *Tungfuboo*: Кісі есімі. Бұл да Юнбаомен бірге Тарбағатайда тұрып іс басқарған ұлық.

(3) *Hasak taiji Boru*: Бопының хатында «казак Бопы гун» деп жазылса, Хыб амбандардың патшаға жолдаған мәлімдемесінде оның лауазым аты «тәйжі» тұлғасында хатталған. Ескере кетер жайт, Бопы осы жылы гундік шен алған.

(4) *Ahalakci Edel*: Мұнда хатта айтылған «Әділ елші» меңзеліп отыр. Дегенмен, Әділдің шен аты «елші» емес, «ақалақшы» болып жазылған.

(5) *Hasak Hojis*: Қазақтың Қожисы. Аудармада мәнжуша жазылуына сай «Қожис» түрінде дыбыстық баламасы берілді. Тілеке, Бекназарлардың Барлық жеріндегі туысының есімі.

(6) *Barluk*: Жер аты. Қазіргі ҚХР ШҰАР Тарбағатайдағы Барлық өңірі меңзеліп отыр. Тілекелердің туған-туыстары осында қоныстанған.

(7) *Hoton*: Тарбағатайдағы «绥靖 *sui jing*» жамбылы айтылып отыр. Қазақтар бұл жамбылды бұрыннан «Шәуешек» деп атаған.

(8) *Hoise hergen i bithe juwe*: Мұнда Бопы сұлтанның жіберген 2 парша хаты меңзеліп тұр.

2. Бопы сұлтанның Тарбағатай ұлығына жазған хаттары

Жоғарыдағы мәлімдемеде айтылғандай елшілер Бопы сұлтанның тартуға берген аттарымен қоса 2 парша хатын әкеп табыстайды. Ал олардың қай күні Тарбағатай жамбылына барғандығы туралы нақты дерек жоқ. Бопы жолдаған хаттардың көшірме нұсқасы төмендегідей:

I-Хаттың түпнұсқасы:

(1) تاربقای نی بلایب تورغان خبه آمان باتور آمان غه (۲) قزاق بوفی کونک دین خط توتوق
(۳) نی □

نیک تورغانی بار ایکان اتام ابو الفیض وانک (۵) نیکی وقتندابا
لقنکیز بیلان کوروش
کور (۸) وش تور

برنیکی آتی تلاکاا بر (۱۰) نیکی آتی پک نظر قوشچی
آمان غه ایکی (۱۲) آط تارتو مونکی بارین تابشورغان کشیم (۱۳) عدل
پن چشنبه (۱۴) کونی پتلدی

[مەر] بوف محمد بهادر سلطان

Хаттың мәнжу тіліндегі аудармасының транскрипциясы:

(1) *muruşeme ubaliyambume tucibuhe hoise hergen i bithe,*

(2) *tarbagatai i jergi babe kadalara hebei amban,* (3) *baturu amban de hasak gung bopu bithe* (4) *alibuha, tubade oldzun, monggol meni juwe* (5) *hasak i niyaman hūncihin ombi, mini ama* (6) *abulbis wang bisire fonde ce emu mudan* (7) *acaha, onggolo hebei ambasa kesi isibuha* (8) *babe mende*

alaha bihe, ubabe coheme (9) *donjibuha, te aika kesi isibume cembe* (10) *dere acabuci, meni genehe juwe niyalma ceni* (11) *niyaman hūncihin i gebu be ce tengkime sambu,* (12) *genehe hasak emke gebu tiyeliyeke, emke* (13) *gebu biyeknadar, aciha kutulere hasak itemgen,* (14) *hebei amban de alibure belek morin ilan,* (15) *baturu amban de alibure belek morin* (16) *juwe be gemu edel de afabufi unggihe,* (17) *sunja biyai ice jakūn de araha bithe,*

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Хойсы жазуындағы хаттың қысқаша аудармасы.

Тарбағатайды билеп тұрған Хыб амбан, Батыр амбанға қазақтың Бопы гунінен хат жолдадық. Сіздің есендігіңізді сұраймын. Сіздің Үлжаң, Муалдардың жерінде біздің бір-екі кісіміздің туғаны бар екен. Атамыз Әбілпейіз ванның кезінде барып жолыққан еді. Сіздің жарлығыңызбен көрісем деп маған

айтты, мен сізге білдіремін. Бұны қайрандап туғандарымен көрістірсеніз жақсы болар еді, ендігісін өзіңіз білерсіз. Бұл екі кісінің аттары, біреуінің аты – Тілеке, біреуінің аты – Бекназар, қосшысы – Итемген. Хыб амбанға 3 ат, Батыр амбанға 2 ат тарту. Мұның бәрін тапсырған кісім – Әділ елші. {Бұл хат} айт айының 8 күні, бейсенбі жазылды.

[мөр] Бопы Мұхаммед баһадүр сұлтан

2-Хаттың түпнұсқасы:

(1) تاربع تاي نى بلىب تورغان خبه امبان غه قزاق وانك ابوالفىض (۲) بل اى بوفى كونك دىن خبه امبان غه خط توتوق ا ن لىنكىزنى اوراي من (۳) بولتور اىزكا برالقاب اىدىم بو ىل تاغى برالقارمن دب اىتىب اىدىم (۴) آغام چوچى بارغان او غالدای بلن بارغان اونك بىزكا بارماق (۵) يو اون عوق يو غارى بعدا ازىن كا بل دور منى مونداى قايران لاپ اولكان قلىب (۶) وروب؟ اوتغا چنك ه قايران لاغانكىز غه من اولكان باش اوروب (۷) قواندىم توقوز باش اوردم قزاق يورت نىك اىچندا اولكان كراك بوعوم (۸) بولوب قولوم تىب برالدىم اوتوروك چى بولورمن دب عجل دىكان (۹) كشمنى بىردىم يو اون بله دوغان آغىز اوزمىزنى غدل ايتور (۱۰) عىدىنىك اىزى پنچش نبه كونى پتلىدى اولوق خبه امبان غه بر قرا تولىكى تاتو

[مەر] ابوالفىض بادر سلطان

[مەر] بوف محمد بادر سلطان

Хаттың мәнжу тіліндегі аудармасының транскрипциясы:

(1) muruşeme ubaliyambume tucibuhe hoise hergen i bithe,

(2) tarbagatai i jergi babe kadalara hebei amban de (3) hasak wang abulbis i jui gung bopu (4) alibure bithe, duleke aniya hebei amban i (5) saimbe dacilame genefi, ere aniya bi (6) kemuni saimbe dacilame geneki sembihe, jakan (7) mini ah'n jolci galai da i sasa (8) genehe ofi, bopu bi bahafi geneheak¹, (9) amba ejen minde gung ni jergi fungnefi jingse funggala dangnafi, bopu bi labdu (10) urgunjembime, nerginde uyunggeri hengkilehe, meni (11) nuktei dorgi labdu baita biðire turgunde, (12) taka bahafi geneheak¹, te edel be tak'raha, mini baita edel gemu sembi, (13) sunja biyai ice jak'n de araha bithe, amba hebei amban de alibure dobihi emu afaha,

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Хойсы жазуындағы хаттың қысқаша аудармасы.

Тарбағатайды билеп тұрған Хыб амбанға қазақ ваны Әбілпейіздің баласы Бопы гуннен хат жолдадық, есендігіңізді сұраймын. Былтыр сізге дидарласа барғанда, «биыл тағы алғыстармын», – деп айтып едім. Ағам Жошы ол ғалдаймен бірге барған соң, бізге бармақ

жосын жоқ. Жоғары Боғда Еженге білдір, мені мұндай қайрандап, үлкен қылып ... ұтағат, жіңсе жібергеніне барынша қуандым, тоғыз жол бас үрдым. Қазақ жұртының ішінде үлкен керек іс болып, қолым тиіп бара алмадым. «Өтірікші болармын», – деп жөн білетін Әділ деген кісімді жібердім, ауызша сөзімізді Әділ айтар. {Бұл хат} айт айының сегізі, бейсенбі күні жазылды. Ұлық Хыб амбанға бір қара түлкі – тарту.

[мөр] Әбілпейіз баһадүр сұлтан

[мөр] Бопы Мұхаммед баһадүр сұлтан

Түсіндірмелер:

(1) *Qazaq Bofi gung*. Бопы гун. Мәнжу тілінде «hasak gung bopu» болып аударылған. Осындағы «gun» – шен аты, қытай иероглифі «公»-ның дыбыстық аудармасы. Екі тілде де дыбыстық баламасы бойынша алынған.

(2) *Uljang, Muwal*. Кісі аттары. Хаттың мәнжу тіліндегі нұсқасында реті бойынша жеке-жеке «Oldzun», «Monggol» болып аударылған. Бопы сұлтан осыдан мөлшермен 3-4 ай бұрын Қарбас деген адамын Барлықтағы туыстарымен жүздестіруін сұрап Тарбағатай амбандарына жазған хатында дәл осы кісі есімдері (Үлжаң, Муал) кездеседі. Бұл жөнінде жасалған алғашқы ғылыми зерттеулер туралы алдыңғы кітабымызда айтқан болатынбыз

(Әбділәшім, 2016: 193-195]. Дегенмен Үлжаң есімі ол хатта «Uaаnŋ» түлғасында жазылғанын ескере кеткен жөн.

(4) *Bizniŋ bir-eki kišiniŋ*. Бұл тіркес мәнжу тіліндегі аудармасында «meni juwe hasak i piyalma» түлғасында аударылған. Оны қайталай қазіргі қазақ тіліне аударсақ «біздің екі қазақ кісінің» болады. Бұнда түпнұсқадағы «бір-екі» болжалды сан есімі тікелей «екі» есептік сан есімімен алынған да, түп мәтінде жоқ «қазақ» сөзі аудару барысында қосылған.

(5) *Tiläkä*. Тілеке (кісі аты). Мәнжу тілінде дыбыстық аудармамен «Tiyeliyeke» түрінде алынған.

(6) *BeknaĀar*. Бекназар (кісі аты). Мәнжу тіліне бұл да жоғарыдағымен ұқсас дыбыстық аудармамен «Biyeknadzar» болып алынған.

(7) *Yi»emgän*. Итемген (кісі аты). Бопының Елшісі Әділге еріп барған қосшы. Мәнжушада дыбыстық аудармаға сәйкес «Itemgen» болып жазылған.

(8) *ŌAdil elči*. Әділ елші. Мұндағы кісі аты «ŌAdil» мәнжушада дыбысталуына сәйкес «Edel» түрінде жазылған да «eläi» сөзі ескерілмеген.

(9) *ŌAyd ayniŋ segiz[inäi] küni pañ-đanbe küni*. Айт айының 8 күні, бейсенбі. Мұндағы «Айт» айының қайсы айды меңзеп отырғандығын хат жолдарынан анық білу қиын. Мұсылман ай күнтізбесі бойынша бұған екі түрлі жорамал жасауға болады: бірі, ораза айт айы немесе рамазан айы, 9 ай. Григорий күнтізбесі бойынша 2 маусым; енді бірі, құрбан айт айы немесе зұлхажы айы, 12 ай. Григорий күнтізбесі бойынша 30 тамыз. Ал осы хатқа қатысты жазылған мәнжу тіліндегі мәлімдеменің жазылған уақыты григорий күнтізбесі бойынша 5 қыркүйек. Осыған байланысты алдыңғы зерттеуімізде мәнжу тілінде мәлімдеме жазылған уақытқа жақындау соңғы ай зұлхажы болуы мүмкін деп алғаш жорамалдаған болатынбыз (Әбділәшім, 2016: 198 [71-сілтеме]). Алайда осы жолдың мәнжу тіліндегі аударма нұсқасы «Sunja biyai ice jak¹n de»-ны қайталай қазіргі қазақ тіліне аударсақ «5-айдың 8-күні» (1 маусым) болып шығады. Бұл мәтіннен «айт айы» деп рамазан айын меңзеп отырғанын жанама түрде ұғынуға да болады. Егер осыны жөн деп жорысақ, онда хат не себепті 3 айға жуық кешігіп патшаға жеткен, Бопы сұлтан кешіктірді ме, жоқ әлде Шәуешек жамбылынан кешігіп жолданды ма? Бұл жағы

әзірге беймәлім. Ескере кететін жайт, түпнұсқадағы «banj-đanbe» (бейсенбі күні) деген тіркес мәнжу тіліне баспа-бас аударылмай қалған.

(10) *Bizgä barmaq yosun yoq*. Бізге бармақ жосын жоқ. Бұл сөйлем мәнжу тіліне «boru bi bahafi geneheak¹» болып аударылған да, түпнұсқадағы «yosun» (жосын) сөзінің мәні ашылмаған.

(11) *YoĀari boĀda ezengä bildür*. Жоғары Боғда Еженге білдір. Хаттың мәнжу тілді аудармасында бұл сөйлем аударылмаған.

(12) *Utağa, jiŋse*. Ұтағат, жіңсе. Мәнжу тілінен ауысқан шен атаулары (Әбділәшім, 2016: 2-3).

(13) *Qayran*. Байырғы сөз, «тартуға беру», «сауғаға ұсыну» мағыналарында қолданылады. Көбінесе жоғары жақтан жіберілген тарту-таралғыларға қаратылып айтылған. Мәнжу тіліндегі аудармада бұл сөз «đangnambi» сөзімен баламаланған. Ал мәнжу тіліне қытай иероглифі «赏 shang» сөзінен ауысқан.

(14) *Toquz baš urudum*. 9 жол бас үрдым. Қазақша құжаттардағы бұндай тіркес Цин патшалығы дәуірінде үнемі қолданыста болған «үш жүгініп, тоғыз жол бас үру» (三跪九叩首礼 san gui jiu kou shou li) дәстүрінен ауысқан. Бұл салт – Цин патшалығы тұсында тек ел ішінде атқарылып қана қоймай, шет жұрттан барған барлық елшілер хан сарайына кіріп, патшамен дидарласқанда да өткізілетін аса қастерлі құрмет білдіру жол-жосындарының бірі болып табылады. Сондықтан Бейжіңге патшаға амандаса барған қазақ сұлтандарына да жоғарыдағыдай жоралғы істеу міндеттелген болса керек. Сонымен қатар қазақ хан-сұлтандары өз жерлерінде патшадан немесе жергілікті әкімшіліктен жіберілген мол тарту-таралғыны табыстап алса да, оған тағзым етіп, бас қойып алатын болған. Қазақша құжаттарда жазылуынша, ондағы сандық мөлшер тұрақты емес, кейде «жеті жол бас үрдым» деп те жұмсала береді (Әбділәшім, 2016: 228).

(15) “*Ötürikçi bolurmîn*” dep. «Өтірікші болармын» деп. Бұл сөйлем мәнжу тіліне аударылмаған.

(16) *Uluq ħiba ambanğa bir qara tülki ta[r]tuw*. Ұлық Хыб амбанға бір қара түлкі тарту. Бұл сөйлем мәнжу тіліне «amba hebei amba de alibure dobihi emu afaha» деп аударылған да, «қара түлкі» тіркесі жай

«dobihі» (түлкі терісі) деген сөзбен алынған. Түлкі аңының қазақ дәстүрлі мәдениетінде алатын орны айырықша. Ол жағымды-жағымсыз мағыналарда қолданыла береді. Терісі бағалы аң болғандықтан дәстүрлі қазақ өмірінде мольнан қолданылған. Оның үстіне қара түлкі сирек кездесетіндіктен, тіптен бағалы аң екендігі белгілі. Осыдан болар Бопы сұлтан оны Тарбағатай ұлығына сауға ретінде тартқан. Алайда түпнұсқада «қара түлкі» деп арнаулы хатталса да, мәнжу тіліндегі аудармасында жай «түлкі терісі» болып жазылған.

Ескере кететін жайт, жоғарыдағы екінші хатта Бопы сұлтан өз мөрімен бірге қайтыс болған әкесі Әбілпейіздің мөрі де қоса басқандығын байқаймыз. Оның мұндай әрекетіне қарағанда, Бопы сұлтан әкесі Әбілпейіздің мөріне тікелей мұрагерлік еткен болуы да мүмкін (Әбділәшім, 2016: 198 [72-сілтеме]).

3. Тарбағатай ұлығының Бопы сұлтанға жазған хаты

Жоғарыдағы мәлімдеме хатта сөз болғандай Тарбағатайда тұрып іс басқарған Цин ұлығы Юнбао Бопының хаты мен тартуға берген аттарын қабылдап алған соң, қарымшысына мақпал, торғын-торқа бергізеді. Сондай-ақ Бопы сұлтанға арнаулы хат жазып, елші болып барған Әділге тапсырады. Әрине хат алдымен мәнжу тілінде жазылып, соңынан көне жазба тілге аударылып қазақ елшілеріне табысталған деп жорамалдауға болады. Өкінішке қарай мұндай мазмұндағы хаттар қазақ сахарасынан табылған емес, уақыт өте келе тозып жоғалуы әбден ықтимал.

Ал төменде біз Бопыға жолдаған осы хаттың түпнұсқасын талқыламақпыз.

Транскрипциясы:

(1) hasak taiji bopu de afabuha bithei jise (2) tarbagatai de tefi baita icihiyara hebei amban, (3) baturu amban i bithe, hasak taiji bopu de (4) afabuha, taiji sini beye saiyūn, nuktei gubci (5) gemu saiyūn, jakan taiji sini baci takūraha (6) hasak ahalakci edel se isinjifi mende acafi (7) fonjici, taiji sini beye sain, nuktei gubci (8) yooni sain, umai baita sita akū, cohome (9) cembe takūrafi meni saimbe dacilame, hoise (10) hergen i bithe sunja belek morin emu afaha (11) dobihi alibume jihe, jai taiji sini takūraha (12) hasak tiyeliyeke, biyeknadzar be meni barluk (13) nukte de bisire ceni niyaman hūncihin be (14) tuwanabuci

ojoro ojarahū babe dacilame (15) alibuha bithe be, be gemu urgunjeme tuwaha, (16) taiji si afabuha eiten baita be gemu (17) ginggun ijishūn i dahame sain i faššame (18) yabuhangge, gemu si (19) amba enduringge ejen i ujen kesi be hukšeme (20) kiceme yabuha, te (21) amba enduringge ejen sinde gung ni jergi jingse (22) funggala šangnaha be dahame, ereci Julesi ele (23) sain i kiceme faššame yabume, (24) amba enduringge ejen i kesi be eteheme goidata (25) alire be kiceci acambi, te si cohome bithe (26) arafi tiyeliyeke, biyeknadzar be unggifi niyaman (27) hūncihin tuwanabure be baime alibuha be dahame, (28) sini dere be tuwame hono yabubuci ombi, damu (29) ceni niyalma hojis, baisara, niyas, bambet te goro (30) nukte debi, mini baci cembe selgiyeme gajifi (31) tiyeliyeke sede acabufi amasi unggihe ci tulgiyen, (32) taiji si goro baci cohome edel be takūrafi (33) mende alibuha sunja belek morin emu afaha (34) dobihi be, be gemu urgunjeme bargiyaha, te (35) taiji sinde karu bure cekemu juwe defelinggu, (36) geli hontocho defelinggu, amba suje emu defelinggu, (37) arsari suje ilan defelinggu, ceceri nadan defelinggu be (38) gemu ahalakci edel de afabufi amasi gamabuhabi, (39) isinaha manggi baicame bargiyakini, erei jalin afabuha.

Аудармасы:

Қазақ тәйжісі Бопыға жіберген хаттың алғашқы нұсқасы.

Тарбағатайда тұрып іс басқаратын Хыб амбан, Батыр амбанның қазақ тәйжісі Бопыға жазған хаты. Тәйжі есенсің бе? Ел-жұртың тегіс аман ба? Жақында өзің жіберген ақалақшы Әділ қатарлылар келіп менімен кездесті. Ұғысу арқылы тәйжі сенің есендігің мен ел-жұртыңның тыныштығынан хабар алдық, басқалай шаруа жоқ екен. Оларды арнаулы жіберіп амандығымды сұратып, мүсылман жазуындағы хат пен тартуға 5 ат және бір түлкі терісін бергізіпсің. Ал біз тәйжі сенің қазақ Тілеке, Бекназарлардың Барлықтағы туыстарымен кездесуге болатын-болмайтынын сұрап жазған хатыңды қуана оқыдық. Тәйжі саған жүктелген әрқандай шаруаны бар ықыласыңмен күшінді сарқа жұмсап істегенің – ұлық Боғда Еженнің мол шапағатына кенелуге күш салғаныңның белгісі. Ендігі жерде ұлық Боғда Еженнің саған гун дәрежесін, жіңсе, ұтағат қайрандағанын естен шығармай, тағы да жалғасты құлшынып, ұлық Еженнің шапағатына мәңгілік кенелуің қажет.

Бұл күндері сен арнаулы хат жазып, Тілеке, Бекназарларды жіберіп, оларды туыстарымен жүздестіруімізді сұраған екенсің, сөзіңді жерге тастамай, олардың адамдары Қожис, Байсара, Нияз, Бәмбеттер алыс жайлауда отырса да, бұл жерден адам жіберіп хабарлап алдыртып, Тілекелермен кездестіріп, артынан елдеріне қайтардым. Сонымен бірге, тәйжі сен жырақ жерден Әділді арнаулы жіберіп бізге 5 тарту ат пен бір түлкі терісін беріпсің, оларды айырықша қуанышпен қабылдап алдық.

Қазір тәйжі сенің сол тартуларыңның қарымшысына 2 жарым топ мақпал, 1 топ албан тауар, 3 топ жай торқа, 7 топ шағи сыйлап, барлығын түгел Әділге бергізіп қайтардым. Барған соң көріп табыстап алыңдар. Осы істер туралы хат жаздым.

Түсіндірмелер:

(1) *Amba enduringge ejen*. Ұлық Боғда Ежен. Цин патшалығы тұсында патшалары осылай аталған. Бұл арада Цяньлун патша меңзеліп тұр. Бұл атау сол дәуірдегі қазақша хаттарда «ұлық Боғда Ежен», «жоғары Боғда Ежен», «Боғда Ежен», «Ежен хан» сияқты әр түрлі формада жазылған.

(2) *Baisara, Niyas, Bambet*. Бұл үшеуі де Бопы сұлтанның иелігіндегі Тілекелердің Барлықтағы туыстары. Мәнжуша дереккөзі бойынша Хыб амбан Барлықтан 4 адамды Шәуешек жамбылына шақыртып, сол арада қазақ жағынан келген туыстарымен кездестірген.

Кесте – Құжатта кездесетін кісі есімдерінің салыстырма кестесі

№	Мәнжу тілі	Ескі қазақ жазба тілі	Қазіргі қазақ тілі
1	hasak gung/taiji Bopu	قزاق بوفى كونك	Қазақ гуні/тәйжісі Бопы
2	Oldzun	اولچانك	Ұлжаң
3	Monggol	موال	Муал
4	Abulbis wang	ابوالفىض وانك	ван Әбілпейіз
5	Tiyeliyeke	تىلەكە	Тілеке
6	Biyeknadzar	بىك نازر	Бекназар
7	Itemgen	اىطمگان	Итемген
8	ahalakci Edel	عادل اچى	Әділ елші
9	Yungboo		Юнбао
10	Tungfuboo		Тунфубао
11	Hojis		Қожис
12	Baisara		Байсара
13	Niyas		Нияз
14	Bambet		Бамбет

Ескерту. Бұл кісі есімдері жоғарыда пайдаланылған ескі қазақ жазба тіліндегі хат пен мәнжу тіліндегі мәлімдемелер бойынша реттеліп жазылды.

Қортынды

Жоғарыдағы түпнұсқа құжаттарға жасалған талдаулардан біз мына жайттарды нақты түсіне аламыз:

Біріншіден, сол тұстағы қазақ хан-сұлтандары өз иелігіндегі бұқараның мұң-мұқтажына құлақ асып, олардың түрлі қажетінен шығуға құлшыныс жасаған. Мұндайда олар әлдеқашан қалыптасқан жазба тіл дәстүрін ұтымды пайдаланып, айтпақшы ойларын қағаз бетіне түсіріп, қарсы тарапқа жөнелтіп отырған. Мысалы, осы жолғы Бопы

сұлтанның Тарбағатайда іс басқарып тұрған Хыб амбанға хат жазып, бұйымтайын айтып елші жіберуі осыған айқын дәлел бола алады.

Екіншіден, Тарбағатайда тұрып іс басқарған мансаптылар болса Бопы сұлтанның өтінішін аяқсыз қалдырмай, барлық өңірінде қоныстанып отырған қазақтардың ішінен төртеуін жамбылға шақыртып, қазақ жағынан келген туған-туыстарымен жүздестірген. Соңынан Бопының тартуға берген сыйларына тарту-таралғылар табыстаған және Бопыға жазған хатын жөнелтіп, елшілерін еліне қайтарған.

Үшіншіден, ең соңында Тарбағатай амбаны Юнбао қатарлылар осы істер жөнінде арнаулы мәлімдеме жазып, мәнжу тіліне аударылған Бопының хаттарын қосып патшаға жолдаған. Патша бұл істерден хабардар болған әрі өз қолымен бұрыштама жазып қалдырған.

Төртіншіден, аталмыш хат жолдарынан ең бері болғанда XVIII ғасырдың соңын ала Цин патшалығының иелігіндегі Тарбағатайдың Барлық тауы қойнауында көшіп-қонып жүрген қазақтардың бар екенін, қазақ жағындағы туыстарымен тілдесіп тұратындығын білуге болады. Бопы сұлтанның хаты енді бір қырынан, әсіресе еларалық сапарларда үнемі пайдаланылатын «паспорт» сияқты сол тұстағы жол жүру құжатының рөлін атқарған. Егер мұндай хат-қағаз болмаса олардың қазақ жағынан барып Барлықтағы туыстарымен кездесе алуы екіталай. Осы мағынадан алып қарағанда аталмыш хаттың тарихи-әлеуметтік мәні аса зор. Ең маңыздысы Бопының хаты Цин

патшалығы жеріндегі қазақтарға қатысты алғаш жазылған қазақша дереккөздердің бірі есебінде (мәнжу тілді мәлімдемелерді қоспағанда) бұдан кейін де өз тарихи құндылығын жоғалтпақ емес.

Жинақтап айтқанда, біз зерделеп отырған қазақша құжат пен оған қатысты жазылған мәнжу тіліндегі мәлімдемелер Қазақ хандығы мен Цин патшалығы арасында қалыптасқан саяси-экономикалық қарым-қатынастың жай-жапсарын толық түсініп, ғылыми талдау жасауда айырықша мәнге ие нақты дереккөздері болып қана қоймай, сонмен қатар қазақ халқының тарихи-мәдени болмысын сараптап, ғылыми зерттеу жүргізуге тың серпін беретін маңызды мұрағат құжаттары қатарына кіреді. Әсіресе, қазақша құжат нұсқасы тарихи деректану, мәтінтану, ескі қазақ жазба тілі сынды соны тақырыптарға жалғасты ізденіс жасауға аса қажетті тарихи жазба материалы болп табылады.

Әдебиеттер

Әбділәшім Д. (2016). Қытай бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Бейжиң: Ұлттар баспасы, – 278 б.

Әбділәшім Д. (2019). Әбилпейіз сұлтанның Іле генералына жазған бір парша хаты және оның мәнжуша аудармасы // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршы. Филология сериясы. – №3 (175). – 68-75 б.

Құрбанғали Халиди. (1910). Тауарих Хамса. – Қазан: Өрнек баспасы, – 798 б.

Сун Юнь қатарлылар құраст. (1965). Патша бекіткен Шынжаң туралы қысқаша шолу. – Тайбэй: Венхай баспасы. (松筠 (修) 《钦定新疆识略》 (二) · 哈萨克世次表条 · 台北: 文海出版社, 1965). Айта кетер бір жайт, осы кітапта берілген Бопының жетінші және оныншы балаларының есімдерін қазақшаға қайталай баламалауда қиындық туындайтындығын ескеріп, қазірше оларды әуелгі хатталған иероглифтердің дыбыстық әуеніне сәйкес «Мали», «Ламот» тұлғаларында жаздық.

QXMDH. (2012a). Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы. 159 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, – 449 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第159册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

QXMDH. (2012b). Қытай Шекара өңірінің тарихы мен географиясын зерттеу орталығы және Қытай бірінші тарихи архиві бірлесіп құрастырған. Цин патшалық дәуіріндегі Шынжаңға қатысты мәнжуша архив құжаттарының топтамасы (ЦШМТ). 186 том. – Гуйлинь: Гуанси педагогикалық университеті, – 449 б. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》 (第186册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012).

References

Abdilashim D. (2016). Qytay birinshi tarihi muraghatynda saqталghan qazaqsha qujattar [Research on Kazakh Documents in the First Historical Archives of China]. Beijing: Ulttar baspasy. 278 p. [in Kazakh].

Abdilashim D. (2019). Abilpeiz sultannyng Ile generalyna jazghan bir parsha haty jane onyng manjusha audarmasy [A letter of Abilpeiz Sultanto the military governor of Yili and its Manchu translation] // al-Farabi atyndaghy Qazaq ulyttyq universiteti Habarshy. Filologiya seriyasy. – №3 (175). – 68-75 p. [in Kazakh].

Qurbangali Halidi. (1910). Tauarikh-e Hamsa-e sharhi (Five History). Qazan: Ornek. 798 b. [In Tatar].

Song Yun (revised). (1965). Qinding Xinjiang shilue [Imperial Commissioned Gazetteer of Xinjiang] (2). Hasake shicibiao tiao. Taipei: Wenhai chubanshe. [in Chinese]. (松筠 (修) 《钦定新疆识略》 (二) · 哈萨克世次表条 · 台北: 文海出版社 · 1965.) [in Chinese].

QXMDH. (2012a). Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 159. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. 449 p. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第159册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.) [in Manchu].

QXMDH. (2012b). Zhongguo bianjing shidi yanjiu zhongxin yu Zhongguo diyi lishi dang'anguan hebian. Qingdai Xinjiang manwen dang'an huibian [A Collection of the Xinjiang Manchu Documents of the Qing Dynasty]. Vol. 186. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe. 449 p. (中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(第186册), 桂林: 广西师范大学出版社, 2012.) [in Manchu].

Автор туралы мәлімет:

Әбділәшім Дүйсенәлі – т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ. E-mail: airu331@gmail.com

Сведения об авторе:

Абдилашим Дүйсенәлі – д.и.н., профессор, кафедра истории Казахстана, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. E-mail: airu331@gmail.com

Поступило: 27.10.2023

Принято: 04.02.2024

Н.Р. Асадова Бакинский Государственный Университет, Азербайджан, г. Баку
e-mail: nurdan.asadova@gmail.com**ФАКТОР ТУРЦИИ
В БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ США
(2009-2020)**

Статья посвящена роли Турции в ближневосточной политике США в 2009-2020 гг. На основе имеющихся официальных документов, научной литературы и статистических материалов исследованы уникальные особенности ближневосточной политики США в период администрации Б.Обамы и Д.Трампа, роль Турции в ближневосточной политике США. В то же время в статье отражены такие вопросы, как сотрудничество США и Турции в стратегии борьбы с международным терроризмом на Ближнем Востоке и разногласия между двумя странами в антитеррористической политике.

С XXI века возрастающая роль Турции в регионе Ближнего и Среднего Востока оказала очень важное влияние на отношения США и Турции. Следует отметить, что, по мнению Ахмеда Давудоглу, регион Ближнего Востока всегда являлся неизбежным «хинтерлендом» для Турции в силу своего географического положения. В частности, после прихода к власти Партии Справедливости и Развития, одной из основных внешнеполитических целей Турции стало «превращение в центральную страну Ближнего Востока». В программах партии и правительства Турции говорится, что главной целью на Ближнем Востоке является прекращение конфликтов и кровопролития. Таким образом, все эти упомянутые вопросы привели в некоторых случаях к сотрудничеству США и Турции, а в некоторых случаях к определенной степени конфронтации.

В период правления как Б.Обамы, так и Д.Трампа, ближневосточная политика имела особое значение. В частности, Б.Обама пытался реализовать в США политику, основанную на многосторонней дипломатии и использовании мягкой силы, не игнорирующую внутреннюю ситуацию.

Ключевые слова: США, Турция, Ближний Восток, внешняя политика, сотрудничество.

N.R. Asadova

Baku State University, Azerbaijan, Baku

e-mail: nurdan.asadova@gmail.com

**The Türkiye factor in the middle east policy of the US
(2009-2020)**

The article examines Türkiye's role in the U.S. Middle East policy from 2009 to 2020. The main features of the United States Middle East policy during the administrations of B.Obama and D.Trump, as well as the role of Türkiye in the U.S. Middle East policy, have been studied based on the available official documents, scientific literature, and statistical materials. Simultaneously, the article investigated issues such as US-Türkiye cooperation in the strategy to combat international terrorism in the Middle East and disagreements between the two countries in the anti-terrorist policy.

Since the 21st century, the growing role of Türkiye in the Middle East region has had a significant impact on US-Türkiye relations. It should be pointed out that, according to Ahmet Davutoglu, the Middle East region is always an inevitable "hinterland" for Türkiye due to its geographical location. In particular, after the Justice and Development Party came to power, one of Türkiye's essential foreign policy goals was "to become the central country of the Middle East". Türkiye's party and government programs stated that the main purpose in the Middle East was to end conflicts and stop bloodshed. Thus, sometimes all these mentioned issues led to cooperation between the United States and Türkiye, on the other hand, in some cases, they caused some degree of tension.

During both the B.Obama and D.Trump administrations, the Middle East policy was of particular importance. Especially, B.Obama tried to implement a policy based on multilateral diplomacy, the use of "soft power" and not ignoring the domestic situation in the United States.

Key words: US, Türkiye, the Middle East, foreign policy, cooperation.

Н.Р. Асадова

Баку мемлекеттік университеті, Әзірбайжан, Баку қ.
e-mail: nurdan.asadova@gmail.com

АҚШ-тың таяқ шығыс саясатындағы Түркия факторы (2009-2020)

Мақалада Түркияның 2009–2020 жылдар аралығындағы АҚШ-тың Таяу Шығыс саясатындағы рөлі қарастырылған. Қолда бар ресми құжаттар, ғылыми әдебиеттер мен статистикалық материалдар негізінде Б.Обама мен Д.Трамп әкімшілігі кезіндегі АҚШ-тың Таяу Шығыстағы саясатының бірегей сипаттамалары және АҚШ-тың Таяу Шығыс саясатындағы Түркияның рөлі зерттелді. Сонымен бірге, мақалада Таяу Шығыстағы халықаралық лаңкестікке қарсы күрес стратегиясындағы АҚШ–Түркия ынтымақтастығы мен екі елдің лаңкестікке қарсы саясаттағы пікір қайшылықтары сияқты мәселелер де қарастырылған.

21 ғасырдан бері Түркияның Таяу және Орта Шығыс аймағындағы рөлінің артуы АҚШ–Түркия қарым-қатынастарына өте маңызды әсер етті. Айта кету керек, Ахмет Давутоғлының айтуынша, Таяу Шығыс аймағы географиялық орналасуына байланысты Түркия үшін әрқашан болмай қоймайтын «ішкі аймақ» болып табылады. Атап айтқанда, Әділет және даму партиясы билікке келгеннен кейін Түркияның сыртқы саясаттағы басты мақсаттарының бірі «Таяу Шығыстың орталық елі болу» болды. Түркияның партиялық және үкіметтік бағдарламаларында Таяу Шығыстағы басты мақсат қақтығыстарды тоқтату және қантөгісті тоқтату екені айтылған. Осылайша, осы аталған мәселелердің барлығы АҚШ пен Түркияның кейбір жағдайда ынтымақтастығына, ал кейбір жағдайда белгілі бір дәрежеде бір-біріне бетпе-бет келуіне себеп болды.

Б.Обаманың да, Д.Трампың да әкімшілігі кезінде Таяу Шығыс саясаты ерекше маңызға ие болды. Атап айтқанда, Б.Обама АҚШ-та ішкі жағдайды назардан тыс қалдырмай, көпжақты дипломатия мен жұмсақ күшті пайдалануға негізделген саясатты жүзеге асыруға тырысты.

Түйін сөздер: АҚШ, Түркия, Таяу Шығыс, сыртқы саясат, ынтымақтастық.

Введение

На протяжении всей истории регион Ближнего Востока представлял интерес для крупных держав, в том числе США и Турции. В частности, начиная с XX века, после того как было установлено наличие богатых энергетических ресурсов в регионе, интерес к расположенным здесь государствам возрос еще больше. Геополитические, геоэкономические и геокультурные характеристики Ближнего Востока превратили этот регион в конкурентоспособную территорию. Таким образом, учитывая эти характеристики территории со стороны США и Турции, власти обеих стран проводили различную политику в отношении Ближнего Востока (Акбаш, 2011: с.1-2,4,8).

Следует отметить, что отношения США с Ближним Востоком расширились во время холодной войны. В этот период соперничество США и СССР отразилось на Ближнем Востоке, а позже США стали единственной сверхдержавой в регионе. 20 марта 2003 г. началась военная операция, подготовленная США и Англией и объявленная «Операцией Свободы Ирака», но не нашла ожидаемой поддержки со стороны общественности. Некоторые страны, включая Тур-

цию, не оказали активной военной поддержки. Турция выступила против стратегии США по вторжению в Ирак с севера, через территорию Турции.

Материалы и методы

Основной целью исследования является изучение ближневосточной политики США в 2009-2020 гг. и роли Турции в этой политике на основе различных источников (книг, статей и интернет-ресурсов). В 2009-2020 гг. исследование роли Турции в ближневосточной политике США имело большое значение не только в работах американских и турецких, но и в работах как азербайджанских, так и западных авторов. Среди многочисленных работ и исследований, посвященных этой теме, можно упомянуть Аскерову (2018), Акбаш (2011), Урал (2009), Челикаслан (2021), Аджар (2019), Челик (2020), Лагеман (2016) и других.

При исследовании темы использовались различные методы. В основном при исследовании темы мы опираемся на сравнительный анализ событий и фактов, обобщения, научную объективность, а также принцип комплексного подхода к изучению информации.

Результаты и обсуждение

Прежде всего, следует отметить, что политика США на Ближнем Востоке прошла несколько этапов. Первый этап охватывал 1945-1971 годы, второй этап 1971-1979 годы, третий – 1979-2011 годы. Четвертый этап начался с первых лет прихода к власти Барака Обамы. При этом внешняя политика Б.Обамы базируется на теории «мягкой силы» (Аббасова-Гулиева, 2022: с.3-4). Ближневосточная политика США воспринималась странами мира по-разному.

В начале XXI века США рассматривали Турцию как «ключ» для вторжения в Ирак. Турция же, с одной стороны, активно вела переговоры в регионе для обеспечения регионального мира, а с другой стороны, пыталась предотвратить размещение большого количества американских солдат в пределах границ Турции (Урал, 2009: с.105). Эпоху отношений США и Турции, начавшуюся с представления в ВНСТ в феврале 2003 года и не принятого «законопроекта от 1 марта», и продолжающуюся по сей день, можно определить как «этап, когда основа отношений пошатнулась». «Инцидент Сулеймания», «напряженность Халгбанк», визовая проблема, вопрос Сирии, «проблема S-400 и F-35» и другие события, произошедшие после этого события, негативно отразились на отношениях между двумя странами (Челикаслан, 2021: с.671).

В целом, важнейшим государством в ближневосточной политике США, с которым их политика в некоторых случаях пересекалась, а в некоторых случаях имела проблемы, являлась Турецкая Республика. В частности, проблемы Сирии и Ирака оказали важное влияние на отношения США и Турции. В этих отношениях нельзя игнорировать и тот факт, что Турция граничит с Ираком и Сирией. Следует отметить, что после прихода к власти в Турции Партии Справедливости и Развития (ПСР) внимание уделялось улучшению отношений с соседними странами. Однако тот факт, что Сирия и Ирак открыто поддерживают РПК, даже позволяя им жить, разбивать лагеря на своих землях и т. д., оказал негативное влияние на отношения Турции с этими странами (Тураман, Челик, 2018: с.122).

В 2009 году Барак Обама пришел к власти как 44-й президент США. За время 8-летнего правления Б.Обамы во внешней политике страны, занимал особое место регион Ближнего Востока. В период его правления был реализован иной подход в антитеррористической политике США в ближневосточном регионе, были пред-

приняты важные шаги по нормализации отношений с исламским миром, особенно с Ираном, а также усилия по снижению военного бремени США на Ближнем Востоке. При этом, в отличие от своего предшественника, администрация Б.Обамы отказалась от термина «война с террором», эта фраза была заменена термином «срочные операции на заморских территориях», а также был принят долгосрочный план по уничтожению ИГИЛ (Аскерова, 2018: с.23-24).

В 2009 году, в своей речи в Каире, Б.Обама подчеркнул трудности, с которыми сталкиваются палестинцы, и заявил, что важно остановить оккупацию Израиля. Он также отметил, что важно вернуться к границам, существовавшим до 1967 года, но этот вопрос не был принят Государством Израиль. Кроме того, в указанный период между США и Ираном велись ядерные дискуссии, что отразилось негативно на отношениях с Израилем (Аджар, 2019: с. 42-43).

Одним из важнейших вопросов ближневосточной политики США является отношение к действующим там террористическим организациям. Также Турецкая Республика всегда играла важную роль в политике США против террористических организаций в регионе Ближнего Востока. Сотрудничество США и Турции проявило себя главным образом в борьбе с террористическими организациями ИГИЛ (ДАИШ) и РПК, действующими в Сирии и Ираке.

В июле 2009 г. высокопоставленные чиновники США, Турции и Ирака провели встречу, чтобы обсудить способы борьбы с курдскими повстанцами, обосновавшимися на севере Ирака и выступающими против Турции. В переговорах под председательством тогдашнего министра внутренних дел Турции Башира Аталая приняли участие бригадный генерал США Стивен Хаммер и министр национальной безопасности Ирака Ширван Аль-Вейли. В ходе встречи обсуждалось военное сотрудничество против РПК, известной среди многих членов международного сообщества как курдская террористическая группировка (Официальные представители США, Турции и Ирака обсуждают пути борьбы с РПК, 2009).

Одним из важных вопросов, затронувших отношения США и Турции, стала «арабская весна». 17 декабря 2010 г. В Тунисе 26-летний Мохаммед Буазизи поджег себя в знак протеста против безработицы, бедности и авторитарного режима в стране. За короткое время это событие почти создало «эффект домино» и положило начало «арабской весне» (Лагеман, 2016).

Период, когда началась «арабская весна», совпал с укреплением отношений между США и Турцией. Так, хотя Барак Обама после вступления в должность участвовал в некоторых международных мероприятиях, первой страной, которую он посетил, была Турецкая Республика. 5-7 апреля 2009 г. Б. Обама, посетивший Анкару и Стамбул, встретился с Абдуллахом Гюлем, на тот момент президентом Турции, и тогдашним премьер-министром Реджепом Тайипом Эрдоганом, а также выступил на ВНСТ. Во время своего выступления на ВНСТ, он заявил: “Это мой первый визит в страну в качестве президента Соединенных Штатов Америки. Ранее я был в Лондоне на встрече «Большой двадцатки», в Страсбурге на мероприятии НАТО, в Келе и Праге на мероприятиях Европейского Союза. Были те, кто спрашивал, были ли мои визиты в Анкару и Стамбул посланием. Ответ на этот вопрос очень прост: Да. Турция является очень важным союзником Соединенных Штатов Америки. Турция является важной частью Европы, и Турция и США должны работать вместе и найти выход из текущих проблем”.

Этот визит Б.Обамы открыл новую страницу в концепции «модели партнерства» в отношениях США и Турции, и в то же время способствовал созданию полезного диалога между Б.Обамой и турецкими официальными лицами. Кроме того, в начале 2012 года Б.Обама заявил в интервью журналу «Time», что одним из пяти лидеров, которым он доверяет больше всего, является премьер-министр Турции Реджеп Тайип Эрдоган. В этот период визит премьер-министра Турции Реджепа Тайипа Эрдогана в Тунис и Египет, его совет им «перейти к светскому режиму», был высоко оценен США. Таким образом, «арабская весна» придала новую динамику отношениям США и Турции. Обе страны поддержали демонстрации в Тунисе и приняли переходное правительство.

В марте 2012 г. Б.Обама и Р.Т.Эрдоган встретились на саммите «Большой двадцатки» в Мексике, на саммите по ядерной безопасности, состоявшемся в Сеуле в июне, а также провели в том же году несколько телефонных разговоров. Хотя полные подробности взглядов представителей двух стран неизвестны, исходя из информации, предоставленной СМИ, основными темами стали сирийский кризис, конфликт с терроризмом РПК и т.д. (Операция «Источник мира»): Как изменились отношения Турции и США за последние 10 лет? 2019 г.)

В 2011 году «арабская весна» оказала влияние и на Сирию. Нестабильность, вызванная превращением демонстраций против нынешнего режима в гражданскую войну, сначала охватила регион, а затем стала глобальной проблемой для салафитских джихадистских экстремистов. В это время террористическая организация под названием Исламское Государство Ирака и Леванта (ИГИЛ) объявила джихад и предложила всем «истинным» мусульманам «мигрировать» в Исламское Государство Ирака и Леванта. В основном, с 2014 г., в Турции произошло множество атак, вызванных ИГИЛ. Таким образом, одной из стран, борющихся с террористической организацией ИГИЛ, стала Турция. Также особое значение в этой борьбе имело сотрудничество с США (Ялчинка, 2017: с. 24, 36).

В 2011 году произошло одно из важнейших событий в борьбе с терроризмом. Так, в Нью-Йорке был создан «Глобальный контртеррористический форум» (ГКФ) под сопредседательством США и Турции. Следует отметить, что «Глобальный контртеррористический форум» не являлся ни международной организацией, объединяющей государства, ни неправительственной организацией. Фактически эта организация стала инициативой, целью которой является создание платформы, объединяющей экспертов со всего мира для создания невоенной борьбы с терроризмом в XXI веке (Бёрд, 2019). США и Турция вместе председательствовали в ГКФ с сентября 2011 по апрель 2016 г.

10 сентября 2014 г. была создана «Международная антиИГИЛовская коалиция» под руководством США. Коалиция из 70 членов, в которую входят ЕС, НАТО, Лига арабских государств и Интерпол, считается наиболее всеобъемлющей структурой за всю историю (Борьба Турции с ДАИШ, 2017: с.5-6). При этом делегация США неоднократно заявляла, что поддерживает борьбу Турции с терроризмом. Например, в 2015 году советник Белого дома по национальной безопасности Бен Роудс заявил: “Мы призываем наших союзников, участвующих в этой борьбе, работать вместе. У нас хорошие отношения с курдским правительством в регионе, и эти контакты остаются открытыми. Турция имеет право принимать меры против террористических целей, и мы приветствуем борьбу против ИГИЛ. Мы будем продолжать поддерживать контакты с ними” (США приветствуют действия Турции против ИГИЛ, 2015).

С 24 августа 2016 г. по 29 марта 2017 г. вооруженные силы Турции и Свободная сирий-

ская армия провели военную операцию против ИГИЛ под названием «Операция Щит Евфрата» или «Битва Джераблус». Семимесячная военная операция завершилась успешно. На момент начала этой военной операции Бен Роудс, один из советников Обамы по национальной безопасности, заявил, что они поддерживают операцию Турции по отвоеванию Джераблуса у террористической организации ИГИЛ, но не поддерживают столкновение поддерживаемых Турцией сил сирийской оппозиции, которые проходят к югу от Джераблуса, с Сирийскими демократическими силами (СДС), в состав которых входят курды (Встреча Эрдогана и Обамы состоится 4 сентября, 2016). Также министр обороны США Эш Картер призвал Турцию в ходе этой военной операции не нацеливаться на Сирийские демократические силы (СДС) и сосредоточиться на борьбе с ДАИШ. Президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган же в своем заявлении отметил, что «операции будут продолжаться до тех пор, пока ДАИШ, РПК и ОНС не перестанут представлять угрозу» (США призывают Турцию не наносить удары по Сирийским демократическим силам, 2016).

Как мы уже упоминали, США рассматривают Турцию как союзника в борьбе с террористическими организациями, действующими на Ближнем Востоке. Мы видим это из мнений, высказанных Президентом США или его высокопоставленными представителями в ходе военных операций, проводимых Турцией в Сирии и Ираке. Например, в 2021 г. Турция провела операцию «Пенче-Шимшек» или «Пенче-Йылдырым» против террористической организации РПК в Северном Ираке. 16 августа того же года посольство США в Анкаре выразило сожаление по поводу турецких солдат, погибших и получивших ранения в ходе операции «Пенче-Йылдырым», проведенной Вооруженными силами Турции (ВСТ) на севере Ирака. Так, в сообщении, опубликованном в социальной сети посольства США, написано: «Мы сожалеем о взрыве БЛА, установленного РПК на севере Ирака вчера, и о гибели турецких солдат в ходе столкновений. Мы поддерживаем нашего союзника по НАТО Турцию в борьбе против РПК и желаем выздоровления раненым солдатам» (*Посольство США: Мы поддерживаем Турцию в ее борьбе против РПК, 2021*).

Кроме того, в официальном заявлении Госдепартамента США, озаглавленном «Сотрудничество в сфере безопасности», говорилось: Турция является «важным партнером США по безопас-

ности» и «ценным союзником по НАТО с 1952 года». Также Турция является важным членом «Коалиции против ИГИЛ» (Чапар, 2018: с.409).

Однако разногласия между США и Турцией в борьбе с ПДС/ОНС дали о себе знать. В то время как США сотрудничают с такими группировками, как ПДС и ОНС, в борьбе с ИГИЛ, Турция считает эти группировки террористическими группировками, связанными с РПК. Разные подходы двух стран к ПДС/ОНС привели к ослаблению сотрудничества США и Турции в борьбе с терроризмом в регионе Ближнего и Среднего Востока.

Так, хотя в опубликованном в США в 2013 году отчете «Ежегодника по борьбе с терроризмом» и на сайте организации говорилось, что ПДС является сирийским отделением РПК, в документах 2014 и 2015 годов этого утверждения не обнаружено. В 2015 году, хотя было заявлено, что название ПДС было на странице 124 индексной части «Ежегодника по борьбе с терроризмом», на упомянутой странице не было сделано никаких заявлений о ПДС. Также представитель Госдепартамента США Марк Тонер, отметив в своем заявлении, что в их политике в отношении РПК и ПДС/ОНС нет никаких изменений, заявил: «Мы рассматриваем РПК как иностранную террористическую организацию. Мы видим ОНС по-другому». (Почему Трамп и Эрдоган не смогли договориться: совместятся ли интересы Анкары и Вашингтона? 2022).

Период администрации Дональда Трампа (2017-2021 гг.) также занимает особое место в ближневосточной политике США. В то время, когда Д.Трамп выиграл президентские выборы в 2016 году, его взгляды на Ближний Восток очень важны. Что касается борьбы с так называемым «Исламским государством», он отметил: «Если Путин хочет вмешаться и положить конец ИГИЛ, я поддерживаю его на 100% и не думаю, что кто-то может быть против». Д.Трамп подверг резкой критике политику США в отношении Ирака, Ливии и Сирии.

Кроме того, Д.Трамп в период своей кандидатуры на пост президента делал противоречивые заявления относительно палестино-израильского конфликта и говорил о необходимости США занять нейтральную позицию. Он открыто высказывался о запрете мусульманам въезда в Соединенные Штаты и требовал, чтобы Саудовская Аравия заплатила Вашингтону за обеспечение безопасности королевства (Бирюков 2016: с.88-90). В 2016 году, после вооруженного нападения в ночном клубе Pulse в Орландо,

штат Флорида, Трамп повторил свой призыв запретить мусульманам въезд в Соединенные Штаты. Следует отметить, что было заявлено, что данное нападение осуществил Омар Матин афганского происхождения и что он связан с террористической организацией ИГИЛ (ДАИШ) (Алмамедова, 2016).

На самом деле, правительство Турции ожидало, что после избрания Д.Трампа, члена Республиканской партии в США, произойдет изменение отношения к ПДС/ОНС и что военная поддержка ПДС и ОНС в Сирии будет остановлена. Однако дальнейший ход событий показал, что и во времена Д.Трампа основной целью была ликвидация террористической организации ИГИЛ (Кесепара, 2019: с.25).

16 мая 2017 г. в Белом доме состоялась встреча Президента США Д.Трампа и Президента Турецкой Республики Р.Т.Эрдогана. В ходе этой встречи президенты двух стран обсудили вопрос сотрудничества в борьбе с террористическими организациями, действующими в регионе Ближнего и Среднего Востока, особенно в Сирии и Ираке. Однако спустя небольшой промежуток времени отношения США и Турции вновь ухудшились. Причиной этого стала информация, распространившаяся в прессе. Выяснилось, что с 15 по 20 мая, то есть во время встречи Р.Т.Эрдогана и Д.Трампа, США направили 100 грузовиков с тяжелым вооружением в адрес ПДС, отделения террористической группировки РПК в Сирии. По информации, это оружие было пропущено через иракско-сирийскую границу и передано террористам ПДС в сирийском Хасеке. В число вооружений и техники, переданных ПДС и ОНС, входили минометы калибра 80 и 120 мм, гранатометы «МК19», автоматическое оружие типа «М4», «Габрин» и «М16», военный автомобиль «Хамви» и автомобили типа «Кугар». В ответ на эту распространившуюся информацию официальные лица США заявили, что это оружие будет использовано для освобождения сирийского города Ракка, находящегося под контролем террористической группировки ИГИЛ (Почему Трамп и Эрдоган не смогли договориться: смогут ли сойтись интересы Анкары и Вашингтона? 2022).

В 2019 г. отношения США и Турции обострились из-за ситуации в Сирии. Так, 9 октября 2019 г. Д.Трамп обратился с письмом к своему турецкому коллеге Р.Т.Эрдогану, в котором призвал Турцию не нападать на возглавляемые курдами силы на севере Сирии. Американская сторона заявила, что эта атака может привести

к дестабилизации обстановки на севере Сирии и активизации джихадистов. Однако правительство Турции не обратило внимания на этот призыв США. Даже Р.Т.Эрдоган выбросил это письмо Д.Трампа в мусорную корзину (Эрдоган в Турции «выбросил письмо Трампа по Сирии в мусорное ведро», 2019).

Кроме того, в день написания письма – 9 октября 2019 года – Вооружённые силы Турции (ВСТ) начали военную операцию «Источник мира» против террористических организаций РПК/ОНС и ДАИШ на севере Сирии. Президент Турции Р.Т.Эрдоган заявил по этому поводу: «Мы дали свой ответ на письмо и заявления США!». Позже, на восьмой день военных действий, между США и Турцией была достигнута договоренность об отводе ОНС в регион в 32 км от турецкой границы (Челик, Озгокер, 2020: с.74-75).

В целом, Турция провела военную операцию «Источник мира» с 9 октября по 25 ноября 2019 г. После встречи один на один вице-президента США Майка Пенса и президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана 17 октября Турция согласилась приостановить свою военную операцию в Сирии на 120 часов. В итоге переговоров США и Турции по поводу операции «Источник мира» на северо-востоке Сирии было также принято совместное заявление из 13 пунктов. В заявлении говорится, что Турция и США, «два близких члена НАТО», полны решимости продолжать борьбу с ДАИШ на северо-востоке Сирии (Экиз, 2019).

Заключение

Ближневосточный регион, имеющий важное геостратегическое значение, всегда представлял интерес для крупных держав, в том числе и США. В концепции внешней политики США регион Ближнего Востока никогда не имел четких географических границ. Следует отметить, что в настоящее время к региону Ближнего Востока в основном относят Сирию, Ирак, Египет, Кувейт, Оман, Иорданию, Бахрейн, Йемен, Катар, Кипр, Ливан, Объединенные Арабские Эмираты, Израиль, Палестинскую автономию, Королевство Саудовской Аравии и Турцию. В литературе США и некоторых стран Запада регион называют «Средним Востоком», включив Иран и Афганистан в упомянутые государства Ближнего Востока. (Аббасова-Гулиева, 2022: с.3).

В период правления Барака Обамы, а в целом, начиная с XXI века, борьба с терроризмом

имела особое значение в ближневосточной политике США. В то же время, политические процессы, характеризующиеся как «арабская весна» или «арабские восстания», первые искры которых дали самосожжение тунисского юноши 17 декабря 2010 г., и которые распространились практически на все арабские страны, оказали важное влияние на ближневосточную политику США.

В то же время «арабская весна» также создала основу для проведения Турцией более активной политики в регионе Ближнего и Среднего Востока. За этот период Турция повысила свой статус со «страны, которая избегает проблем» до страны, которая «решает проблемы». Таким образом, практика Турции по гармонизации исламских ценностей с принципами светского государства могла бы стать важным примером для арабских государств (Байрамова, 2013: с.18, 28). Начальный период «арабской весны» можно рассматривать как период развития отноше-

ний США и Турции, и того, что Турция заняла важное место во внешней политике США. В то же время особое место заняло сотрудничество США и Турции в борьбе с терроризмом. Однако, в поздний период «арабской весны» подход США и Турции к процессам на Ближнем Востоке с разных сторон, негативно отразился на отношениях между двумя странами.

Наконец, следует отметить, что если мы посмотрим на будущее отношений США и Турции, то можно заметить, что компромисс будет возможен до тех пор, пока не столкнутся жизненно важные интересы. Следует отметить, что в период после 2003 г., в то время как легитимность США на Ближнем Востоке постепенно ослабевала, Турция своими шагами укрепляла свой положительный имидж. Несмотря на все это, Турция является важным союзником для США. На самом деле понятно, что Турции нужен союз с США и с точки зрения безопасности (Озтюрк, 2011: с.38).

Литература

- Аббасова-Гулиева А. (2022). ABŞ-in Yaxın Şərq siyasəti və Türkiyə-İsrail münasibətləri (XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəlləri). [Ближневосточная политика США и турецко-израильские отношения (конец XX – начало XXI века)]. Баку: автореферат диссертации, с.36.
- ABD'den Türkiyə'ye Suriye Demokratik Güçleri'ni hedef almama çağırısı. (2016). [США призывают Турцию не наносить удары по Сирийским демократическим силам]. 29 августа, 2016 г. ABD'den Türkiyə'ye Suriye Demokratik Güçleri'ni hedef almama çağırısı – BBC News Türkçe (дата обращения: 17.03.2023).
- ABD Büyükelçiliği: PKK ile mücadelesinde Türkiyə'nin yanındayız. (2021). [Посольство США: Мы поддерживаем Турцию в ее борьбе против РПК]. 16 августа 2021 г. <https://haber.sol.org.tr/haber/abd-buyukelciligi-pkk-ile-mucadelesinde-turkiyenin-yanindayiz-311630> (дата обращения: 01.06.2023).
- ABŞ, Türkiyə və İraq rəsmiləri PKK-ya qarşı mübarizə yollarını müzakirə edirlər. (2009). [Официальные представители США, Турции и Ирака обсуждают пути борьбы с РПК] 28 июля, 2009 г. <https://www.amerikaninsesi.org/a/a-56-2009-07-28-voa2-88663377/713112.html> (дата обращения: 03.04.2023).
- ABŞ Türkiyənin İŞİD-ə qarşı əməliyyatlarını alqışlayır – Təhlil. (2015). [США приветствуют действия Турции против ИГИЛ – Анализ]. (28 июля, 2015 г.). <https://www.amerikaninsesi.org/a/turkiye-abs-amerika-suriya-iraq/2880471.html> (дата обращения: 22.02.2023).
- Адджер М. (2019). Yapısal realizm çerçevesinden Obama dönemi ABD dış politikasının orta doğu'ya yansımaları. [Размышления о внешней политике США на Ближнем Востоке эпохи Обамы в рамках структурного реализма]. Стамбул: Журнал исследований мира и разрешения конфликтов, том 7, выпуск 2, с.28-48.
- Акбаш З. (2011). ABD'nin Ortadoğu Politikalarının Sürdürülebilirliği ve Ortadoğu'da Güç Mücadelesi. [Устойчивость политики США на Ближнем Востоке и борьба за власть на Ближнем Востоке]. Дюздже: Исторические исследования, Международный исторический журнал. Отношения США и Большого Ближнего Востока – специальный выпуск, с.18.
- Алмамедова Н. (2016). Donald Trump müsəlmanların ABŞ-a girişinin qadağan edilməsi çağırışını təkrarlayıb. [Дональд Трамп повторил свой призыв запретить мусульманам въезд в Соединенные Штаты]. Агентство «Салам Ньюс», 13 июня, 2016 г. <https://salamnews.org/az/news/read/223538> (дата обращения: 06.28.2023)
- Аскерова Н. (2018). Müasir mərhələdə ABŞ-in Yaxın Şərq siyasəti. [Ближневосточная политика США на современном этапе]. Баку: автореферат диссертации, с.30.
- Байрамова Р. (2013). Asiya və Afrika ölkələri tarixi (Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin müasir dövrü). [История стран Азии и Африки (современная эпоха стран Ближнего и Среднего Востока)]. Баку: с.241.
- “Barış Pınarı” əməliyyatı: Türkiyə-ABŞ münasibətləri son 10 ildə necə dəyişib? (2019). [«Источник мира»: Как изменились отношения Турции и США за последние 10 лет?] 01 ноября, 2019 г. <https://www.bbc.com/azeri/international-50261599> (дата обращения: 19.05.2023).

Бёрд Дж. (2019). Terrörle mücadelede ortaklarla birlikte çalışmak [Работа с партнерами в борьбе с терроризмом]. ОБЗОР НАТО. Мнения, анализ и дискуссии по вопросам безопасности. <https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2019/05/16/terorle-muecadelede-ortaklarla-birlikte-calismak/index.html> (дата обращения: 22.05.2023).

Бирюков Е. (2016). Этапы и инструменты внешней политики США на Ближнем Востоке. Москва: Международная жизнь, №11, с.85-103. <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1765>

Гудер С., Мерджан М.Х. (2012). 2000 Sonrası Türk Dış Politikasının Temel Parametreleri ve Orta Doğu Politikası. [Основные параметры внешней политики Турции после 2000 года и политика на Ближнем Востоке]. Стамбул: Человек & Общество, Журнал человечества и общества, том 2, с.57-91.

Erdoğan ve Obama 4 Eylül'de görüşecek. (2016). [Встреча Эрдогана и Обамы состоится 4 сентября]. BBC NEWS турецкий, 30 августа, 2016 г. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37217111> (дата обращения: 16.04.2023)

Кесепара М. (2019). Suriye Krizi'nde ABD-Türkiye Anlaşmazlığı. [Американо-турецкий конфликт в сирийском кризисе]. Карадениз: Карадениз, Январь, 2019 г. с.40.

Лагеман Т. (2016). Mohamed Bouazizi: Was the Arab Spring worth dying for? [Мохамед Буазизи: Стоила ли «арабская весна» умирать?] 3 января, 2016 г. <https://www.aljazeera.com/news/2016/1/3/mohamed-bouazizi-was-the-arab-spring-worth-dying-for> (дата обращения: 12.05.2023).

Озторк Т.Э. (2011). Türkiye-ABD İlişkileri ve Ortadoğu. [Отношения Турции и США и Ближний Восток]. Стамбул: Новая эра турецко-американских отношений: возможности и риски, 18 июля, 2011 г., стратегический отчет № 48, с.38.

Тураман О., Челик А.Х. (2018). Türkiye ve ABD'nin Ortadoğu dış politikası: Irak ve Suriye örnekleri üzerinden çatışan ve örtüşen değerler ikilemi. [Ближневосточная внешняя политика Турции и США: Дилемма конфликтующих и пересекающихся ценностей на примере Ирака и Сирии]. Дюджде: Журнал Института социальных наук Университета Дюджде, выпуск 1, с.116-138.

Türkiye'nin DEAŞ ile mücadelesi. (2017). [Борьба Турции с ДАИШ]. с.80. <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/strateji/deneme/YAYINLAR/%C4%B0%C3%87ER%C4%B0K/deas%C4%A7%20frans%C4%B1zca.pdf> (дата обращения: 18.02.2023).

Урал А. (2021). 11 Eylül Sonrası Amerika Birleşik Devletlerinin Ortadoğu Politikası ve Türkiye'ye Yansımaları. [Ближневосточная политика США после 11 сентября и ее размышления о Турции]. Стамбул: Академические книги, с.180.

Trump və Erdoğan niyə anlaşma bilmədi: Ankara-Vaşinqton maraqları bir araya gələ biləcək? (2022). [Почему Трамп и Эрдоган не смогли договориться: совместятся ли интересы Анкары и Вашингтона?] <http://pia.az/amp/?id=197563> (дата обращения: 06.06.2023).

Turkey's Erdogan "threw Trump's Syria letter in bin". (2019). [Эрдоган в Турции «выбросил письмо Трампа по Сирии в мусорное ведро»]. 17 октября, 2019 г., BBC NEWS <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50080737> (дата обращения: 30.01.2023).

Чапар Г. (2018). Türkiye ile ilişkiler kapsamında Amerika Birleşik Devletleri'nin değişen terrorist örgütler algısı. [Изменение восприятия Соединенными Штатами террористических организаций в контексте отношений с Турцией]. Ардахан: Университет Ардахана, 1-й Международный симпозиум по политическим и социальным наукам, с.403-426.

Челикаслан М.Н. (2021). Türk-Amerikan İlişkileri: 1 Mart Tezkeresi Gerilimi. [Турецко-американские отношения: кризис 1 марта]. Газиантеп: Журнал Международной Академии Менеджмента, том 4, с.670-678.

Челик Х., Озгокер У.Ж. (2020). Johnson Mektubundan Trump Mektubuna Türkiye ABD İlişkileri. [Отношения Турции и США от письма Джонсона до письма Трампа]. Стамбул: Журнал исследований мира и разрешения конфликтов, том 8, выпуск 1, с.60-81.

Экиз А. Türkiye-ABD anlaşmasının detayları. (2019). [Детали соглашения Турция-США]. Агентство Анадолу, 17 октября, 2019 г. <https://www.aa.com.tr/tr/baris-pinari-harekati/turkiye-abd-anlasmasinin-detaylari/1617693> (дата обращения: 18.09.2023).

Ялчинкая Х. (2017). Иностранные боевики ИГИЛ и угроза, которую они представляют: опыт Турции (2014-2016 гг.). Анкара: Международные отношения, том 14, выпуск 53, с.23-43.

Автор туралы ақпарат:

Нурдан Асадова – докторант, Тарих факультеті, Баку Мемлекеттік Университеті, Әзірбайжан, Баку. E-mail: nurdan.asadova@gmail.com

Сведения об авторе:

Нурдан Асадова – докторант, Факультет истории, Бакинский Государственный Университет, Азербайджан, Баку. E-mail: nurdan.asadova@gmail.com

Поступило: 09.12.2023

Принято: 15.02.2024

Н.М. Оспанов* , Ж. Ошан

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: osp_nurlan@mail.ru

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ НА КОРЕЙСКИХ КАРТАХ ПЕРИОДА ДИНАСТИИ ЧОСОН

Корейская картография имеет пятнадцативековую традицию, восходящую своими корнями к периоду Трех государств (с I в. до н. э. по VII в. н. э.). Большое влияние на корейскую картографию оказал соседний Китай, с которым Корея на протяжении тысячелетий вела научный взаимообмен. В 1392 г. на всем Корейском полуострове устанавливается власть династии Чосон, в которой корейские картографы создают карты страны и её восьми провинций, а также карты мира и Китая. Изображая Китай на картах мира, корейцы также обозначали территории западных соседей (народов Великой степи), тюркских городов, Центральную Азию, горы, реки и т.д. С проникновением западной научной мысли в Китай и Корейский полуостров на их территориях распространяются вместо прямоугольных карт мира круглые.

Данная статья посвящена изучению географических названий Великой степи на китайском и корейском языках на картах мира и Китая средних и новых веков. В ходе проведенных исследований авторами впервые выявлены на пяти корейских картах многочисленные топонимы и гидронимы Великой степи, в частности географические обозначения: «Туркестан» и «Казахи».

Ключевые слова: средневековые карты мира, усунь, юэчжи, казахи, Туркестан, Каспийское море, Алтайские горы.

N.M. Ospanov*, Zh. Oshan

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: osp_nurlan@mail.ru

Geographical designations of the Great Steppe on Korean maps of the Joseon Dynasty

Korean cartography has a fifteen-century tradition, dating back to the Three Kingdoms period (from the 1st century BC to the 7th century AD). Korean cartography was greatly influenced by neighboring China, with which Korea had engaged in scientific exchange for thousands of years. In 1392, the power of the Joseon Dynasty was established throughout the Korean Peninsula, in which Korean cartographers created maps of the country and its eight provinces, as well as maps of the world and China. Depicting China on world maps, the Koreans also designated the territories of their western neighbors (the peoples of the Great Steppe), Turkic cities, Central Asia, mountains, rivers, etc. With the penetration of Western scientific thought into China and the Korean Peninsula, round maps of the world are being distributed on their territories instead of rectangular ones.

This article is devoted to the study of geographical names of the Great Steppe in Chinese and Korean on maps of the world and China of the Middle and New Ages. In the course of the research, the authors for the first time identified numerous toponyms and hydronyms of the Great Steppe on five Korean maps, in particular the geographical designations: "Turkestan" and "Kazakhs".

Key words: medieval maps of the world, Wusun, Yuezhi, Kazakhs, Turkestan, Caspian Sea, Altai Mountains.

Н.М. Оспанов*, Ж. Ошан

Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: osp_nurlan@mail.ru

Чосон әулетінің корей карталарындағы Ұлы даланың географиялық белгілері

Корей картографиясының тамыры үш мемлекет кезеңінен басталатын он бес ғасырлық дәстүрі бар (б.з.д. I ғасырдан б.з.д. VII ғасырға дейін). Корея картографиясына көрші Қытай үлкен әсер етті, қытайлар Кореямен мыңдаған жылдар бойы ғылыми алмасулар жүргізді. 1392 жылы бүкіл Корей түбегінде Джозеон әулетінің билігі құрылды, онда корей картографтары елдің және

оның сегіз провинциясының картасын, сондай-ақ әлем және Қытай карталарын сала бастады. Қытайдың және әлемнің карталарын бейнеленген корейлер өздерінің Батыс көршілері (Ұлы дала халықтарының), түркі халықтарының қалаларын, Орталық Азияны, тауларды, өзендерді және т.б. аумақтарды картаға түсіріп белгіледі. Батыс ғылымының ой-пікірлері Қытай мен Корей түбегіне енуіне байланысты олардың төрт бұрышты карталар салатын көне үлгісі өзгеріп, оның орнына дөңгелек карта салу таралады.

Бұл мақала орта және жаңа ғасырлардағы әлем және қытай карталарында Қытай және корей тілдеріндегі Ұлы даланың географиялық атауларын зерттеуге арналған. Жүргізілген зерттеулер барысында авторлар алғаш рет бес корей картасында Ұлы даланың көптеген топонимдері мен гидронимдерін, атап айтқанда «Қазақ» және «Түркістан» т.б. дегендерді білдіретін бір қатар тарихи географиялық атауларды анықтады.

Түйін сөздер: дүние жүзінің ортағасырлық карталары, усун, юечжи, қазақтар, Түркістан, Каспий теңізі, Алтай таулары.

Введение

За все время своего развития человечество всегда стремилось понять своё окружение и местоположение, где они обитали и существовали. Народы и государства формировали и развивали свои собственные ценности и мировоззрение. Значительный вклад в развитие собственной самоидентификации индивидов и народов вносили карты. Во время династии Чосон (1392-1897 гг.)¹ было создано множество различных карт, отражающих мировосприятие корейского народа (국립중앙박물관, 2018:17).

Поскольку большая часть Корейского полуострова окружена морями, они с давних времен имели общее представление о границах о своей страны, которое выражалось в понимании *о трех тысячах ли гор и рек*. На создание своеобразных карт повлияли традиция административной и культурной географии, а также разработанная на национальном уровне теория геомантического анализа. Уделяя большое внимание созданию карт собственной страны, корейцы также проявляли постоянный интерес к форме земель и территорий своих соседей, и, глядя за их пределы на большой мир, они создали несколько тщательно на тот момент изученных карт мира. Во время работы над картами корейские картографы применяли общие картографические нормы, разработанные в Китае, адаптируя их к собственной культуре и географическим обстоятельствам (Ledyard, 1994:235).

Средневековые корейские карты наглядно демонстрируют восприятие мира корейцами в

прошлом, а также изменения в их взглядах, произошедшие за последние столетия. Они делятся на три типа карт мира:

1) карты мира – созданы в первой половине периода Чосон, отражающие традиционную точку зрения, согласно которой Китай и Корея представлялись центром мира (National Museum of Korea Paperback, 2010:110). Карты мира в Китае представляли собой изображение «прямоугольного мира», наряду с конфуцианскими представлениями о небе и земле, что было привнесено и в Корею (오상학, 2009:6);

2) карты круглой формы – основаны на идеологическом восприятии мира. Карты такого типа были уникальны по своей природе по сравнению с другими обычными картами;

3) западные карты мира – основаны на картах и методах Западного мира. Они получили своё распространение на Корейском полуострове в XVII в. (National Museum, 2010:110-111).

Материалы и методы

Источниковую базу исследования составляют корейские карты мира и Китая, выявленные в ходе научно-поисковых работ в Сеульском музее истории, Национальном музее Республики Корея, Национальном музее Хангыля Республики Корея и Институте корееведения Кюджангак Сеульского национального университета. Обширный массив корейских карт был выявлен в ходе работ авторов по отечественному проекту ПЦФ «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка)».

¹ В 1897 г. государство Чосон переименовано в Корейскую империю, просуществовавшую до 1910 г.

При исследовании корейских средневековых карт особое внимание было обращено на географические названия, обозначенные на территории от Великой Китайской стены и гор Тянь-Шаня до реки Урал и Уральских гор с юга на север и от Алтайских гор до Каспийского моря с Востока на Запад.

В последние годы казахстанские историки и востоковеды при поддержке государственных программ предпринимают большие усилия по выявлению географических названий Великой степи в европейских и восточных картах средних и новых веков, однако средневековые корейские карты мира остаются не введенными в научный оборот казахстанской науки.

В ходе научно-исследовательской работы были применены дескриптивный, хронологический, историко-сравнительный и междисциплинарный метод исследования.

Историография

За последние десятилетия южнокорейская историография проделала огромную работу по выявлению и изучению китайских, западных и корейских средневековых карт мира. Одной из причин повышенного внимания южнокорейского академического сообщества к средневековым картам и картам нового времени является вопрос о территориальной принадлежности и гидрономических аспектов относительно некоторых географических объектов между Южной Кореей и Японией. В результате усилий южнокорейских ученых были изданы многочисленные атласы, монографии и статьи, посвященные картам Корейского полуострова и картам мира.

Авторами использован атлас южнокорейского коллекционера карт Ли Чана (서울역사박물관, 2005), который собирал корейские карты на протяжении всей своей жизни. В данном атласе была представлена информация о круговых, прямоугольных картах мира, в которых обозначены топонимы и гидронимы Великой степи. Картам мира в период династии Чосон и влиянию на них китаецентричного мировоззрения корейцев посвящены исследования профессора Педагогического колледжа Национального университета Чеджудо О Сан Хака (오상학, 2001).

Значимую работу по изучению географических названий в картах Хон иль канни ёктэ

кукдо джидо» (혼일강리역대국도지도 – Карта объединенных земель и регионов исторических стран и столиц (Китая) 1402 г. и Джигу Джонъё (지구전요/地球典要 – Введение в изучение Земли) сделал южнокорейский картограф О Гиль Сун (오길순, 2005), увеличив карту Хон иль канни ёктэ кукдо джидо, чтобы её могли прочитать и другие ученые мира. Карта содержит порядка 4000 географических названий. Кроме того, О Гиль Сун идентифицировал географические названия на карте Джигу Джонъё и перевел их с китайской иероглифики на корейский язык (오길순, 2010).

Профессор Колумбийского университета Гари Ледьярд наиболее полно описал корейскую картографию периода династии Чосон. В своих исследованиях он описывает карты мира, карты Корейского полуострова, круговые, квадратные и военные карты рассматриваемого периода (Ledyard, 1994). Его работы переведены с английского на корейский язык.

В Национальном музее Хангыля² велась работа по изучению первого учебника мировой географии «Самин Пильджи», написанного на корейском языке в 1889 г. Гомером Б. Хулбертом. В 2020 г. Национальный музей Хангыля опубликовал книгу «Взгляд на мир на хангыле, учебник географии Самин Пильджи», в которую вошел оригинал книги Самин Пильджи с картами, дополненными биографическими сведениями о Гомере Б. Хулберте (국립한글박물관, 2020).

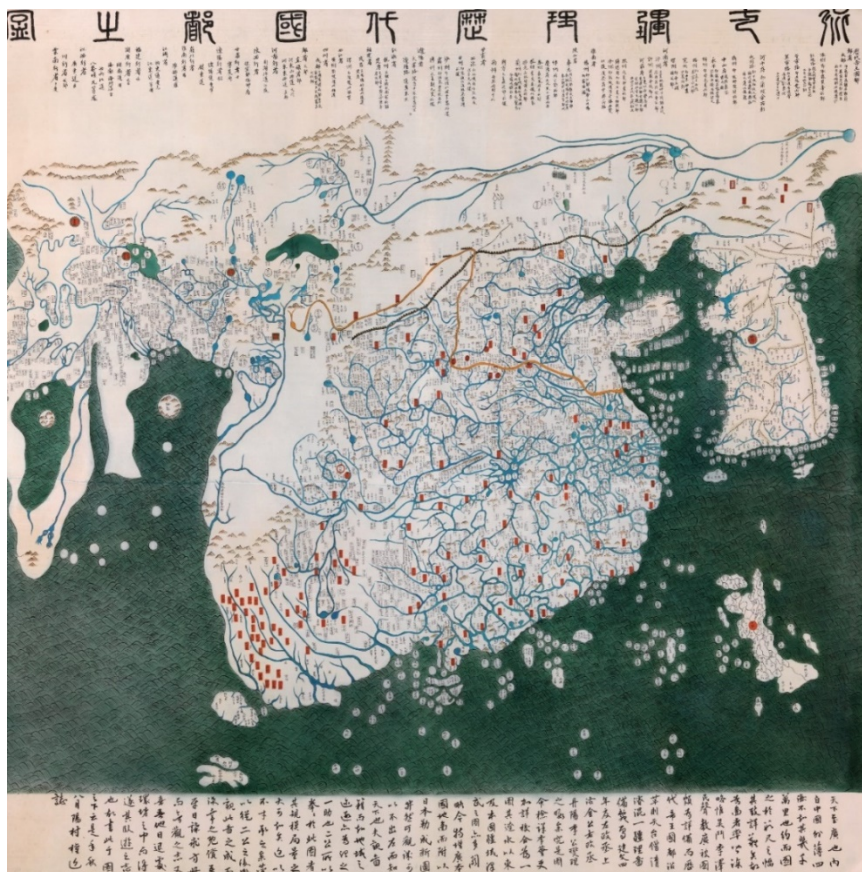
1 «Хон иль канни ёктэ кукдо джидо»³ или Каннидо (혼일강리역대국도지도 (混壹疆理歷代國都之圖)) (Карта объединенных земель и регионов исторических стран и столиц (Китая) – самая старая сохранившаяся дальневосточная карта мира. Составлена корейскими учеными Квон Кун и Ли Хве. Дата

² Фонематическое письмо корейского языка. Был создан во время вана Сечжона в 1443 г. и назывался Хунмин чоным. В Южной Корее Хунмин чоным называется «хангыль», а в Северной Корее – «чосонгыль».

³ При составлении древних карт картографы периода Чосон использовали китайскую иероглифику, чтобы дать названия картам и географическим местам. Зачастую многие западные и южнокорейские исследователи по древним корейским картам не переводят корейские названия в своих работах на английском языке, а оставляют название на корейском.

создания – 1402 г. Материал – шелковая ткань. В настоящее время известны только два экземпляра карты. Обе сохранились в Японии и претерпели более поздние модификации. Карта, которая в настоящее время находится в

Университете Рюоку (далее – копия Рюоку). Ее размеры 158 на 163 см. Еще одна карта хранится в храме Хонкодзи в Симабара, Нагасаки. Её размер составляет 220 на 280 см. Материал – бумага.

[5]

Илл. 1. Каннидо. 1402 г. Япония. Университете Рюоку.

Карта Хон иль канни ёктэ кукдо джидо (Каннидо) появилась на свет раньше Эпохи великих открытий в период морской экспансии, начатой Испанией и Португалией. Через 90 лет после создания карты Каннидо, Христофор Колумб откроет новый континент – Америку в 1492 г. Это было еще до того, как китайская морская экспедиция Чжэн Хэ времен династии Мин прошла через Индийский океан и Персию, достигнув Аравийского полуострова и Африки, оставив исторический след в представлениях о Западе среди китайцев (최창, 2013:112).

Правительство династии Чосон с самого начала своего существования продвигало

проекты по созданию карт и продолжало накапливать важные знания и информацию о стране в географическом плане. Они имели неопределимое значение в управлении страной (National Museum, 2010:111). Летом 1402 г. (2-й год правления вана Тэджона) при участии высокопоставленных чиновников Ыйджонбу⁴ создание карты Каннидо стало работой государственного значения. Для её составления были собраны корейские, китайские и японские карты. В работе приняли участие Квон Гын, Ким Са Хён и Ли Му. Основная работа по

⁴ Государственный совет в период династии Чосон

созданию карты была возложена на Ли Хо, выдающегося картографа своего времени, автора «Общей карты восьми провинций» (오상학, 2009:7).

Китайский историк Лин Мейкун отмечает, что Каннидо было создано на основе «Шэнцзяо гуанбэй ту» художника школы У Ли Цзэминя и «Хуньи цзянли ту» тяньтайского буддийского монаха Цинцзюня. Наиболее точно и подробно корейские картографы изобразили Корейский полуостров, ссылаясь на другие карты Кореи, а также добавили Японию (Lin, 2015:191).

Монгольские завоевательные походы оказали влияние на представление китайских и корейских картографов об исламской культуре. В XIII в. империя Чингисхана и его потомков завоевала большую часть континента Восточной и Западной Азии, начиная с Китая, и сформировала беспрецедентную империю, простирающуюся от Корё до Восточной

Европы. В то же время на Евразийском континенте был создан торговый путь Восток-Запад, который соединил одну часть цивилизованного мира с другой, от Крымского полуострова до Корейского. На этом огромном пространстве получили распространение достижения науки и культуры исламского мира, придя на смену греко-римской цивилизации. Передача исламских исследований в области астрономии, географии, картография, алгебре, физики и медицины осуществлялась через Китай на Корейский полуостров, расположенный на восточной оконечности континента (최창, 2013:127).

Центральноазиатские географические названия в карте «Хон иль кани ёктэ кукдо джидо» (혼일강리역대국도지도 (混壹疆理歷代國都之圖)).

В верхней части, на северо-западе, карты Каннидо нанесены топонимы, имеющие отношения к истории Центральной Азии, тюркам и монголам. Данный ареал обитания охватывает огромную территорию от р. Селенги (仙娥河/Xian e he) до гор Лаошань (牢山/Lao shan).

雪山 (Xue shan) – Снежная гора; иероглиф 野马川 (Ye ma chuan) возможно имеет значение Равнина Кулан; 善于台 (Shanyu tai) – Орда Шаньюя (Дворец бога гуннов), 称海 (Cheng hai) – город Шынкай, названный в честь человека по имени Шынкай из рода керей, который жил в монгольского периода; 秃麻地 (Tu ma di) –

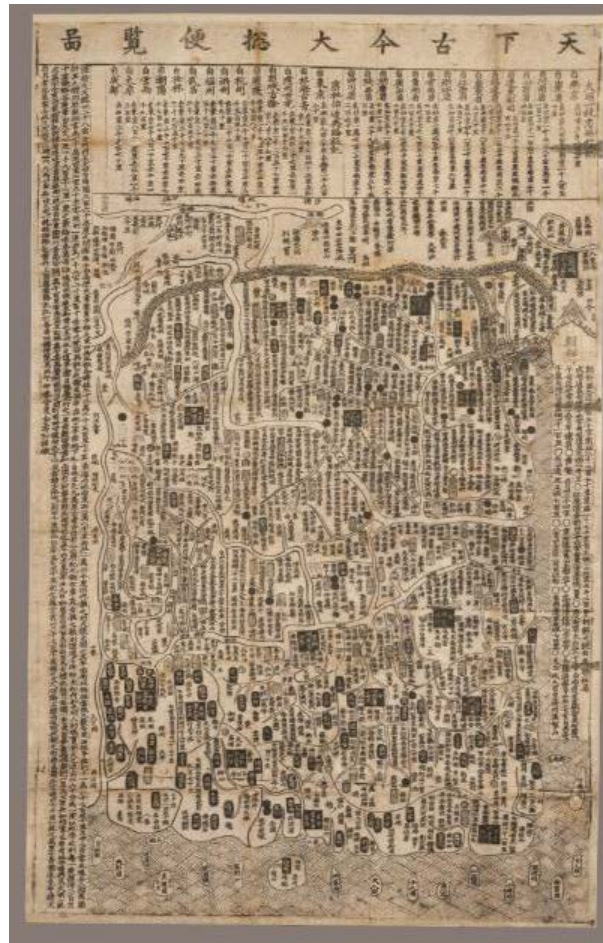
Земля туматов; 火里秃衣 (Huo li tu yi) – племя хори туматов (племя монгольского периода); 不里? 地 (Bu li? di) – Земля Були?; 白八里 (Bai ba li) – город Байбалык, город времен Тюркского каганата, находился вдоль реки Селенга; 金山 (Jin shan) – Золотая гора (горы Алтай); 折罗漫山 (Zhe luo man shan) – гора Шыломан, часть Восточного Тяньшаня, существует мнение, что это современная гора Богдо-Ула; 天山 (Tian shan) – горы Тянь-Шань или горы Тенгри; 古伊州 (Gu yi zhou) – Древний Ичжоу, нынешнее местоположение находилось в северо-западной части города Кумул (Хами) СУАР; 伊吾 (Yi wu) – И-у, административный район или город в Кумул (Хами); 乌黑城 (Wu hei cheng) – гора Ухэйшань, неизвестно; 唐突厥乞 (Tang tu jue qi) – Тюрки периода династии Тан, Древние тюрки?; 大漠 (Da mo) – Великая пустыня; 斗山 (Dou shan) – неизвестно; 铁勒山 (Tie le shan) – Гора теле, неизвестно; 多罗思水 (Duo luo si shui) – Воды Долоса, существует мнение, что это река Иртыш; 古薛延陀地 (Gu xue yan tuo di) – земля Сюэ янь то периода династии Тан; 唐高昌国 (Tang Gao chang guo) – Государство Гаочан периода династии Тан, находилось в Турфане; 交河县 (Jiao he xian) – район Цзяохэ, то есть город Яргол, находится в Турфане СУАР КНР; 都护府 (Du hu fu) – Духуфу, китайский военно-административный пункт в Восточном Туркестане периода династии Тан. Местоположение находилось в Бесбалыке; 同罗水 (Tong luo shui) – Река Тогла, в нынешней Монголии получило название Туул; 古多揽葛地 (Gu duo lan ge di) – Земля древнего племени долангэ, одно из племен тюрков –теле тюркского периода; 渤海 (Bo hai) – Бохай. Вероятно это нынешний Байкал; 昆山 (Kun shan) – гора Куньшань, неизвестно; 唐巡密部 (Tang xun mi bu) – Племя Сюнь ми периода династии Тан. В китайских источниках периода династии Тан описывается как племя Чуми (处密/Chumi); 巡木昆都 (Xun mu kun dou) – Столица Сюньмукунь. В китайских источниках периода

Тан обозначается как племя Чумукунь (处木昆/Chu mu kun). Племя пяти стрел являлось одним из племен десяти стрел. 唐典罗禄 (Tang dian luo lu) – Дяньлолу периода династии Тан. В период династии Тан нет сведений о названии такого племени. Возможно, это 葛逻禄 (Ge luo lu), то есть может быть племенем карлуки. 唐弩失毕部 (Tang nu shi bi bu) – Племя нушиби в период династии Тан. (Народ) Онок будун Западного Тюркского каганата, входившее в состав пяти стрел. Китайцы его называли тюркским племенем «Нушиби//弩失毕»; 黑里里思 (Hei li li si) – Хэйлииси, неизвестно. Вероятно, это ошибочное слово кыргыз; 唐乌禄地 (Tang wu lu de) – Земля Улу в период династии Тан, неизвестно; 别失八里 (Bie shi ba li) – Бесбалык, в нынешнем Синьцзяне Шыңжаңда, на северных склонах Восточного Тянь-Шаня так назывались города; 哈刺撒过 (Hala sa guo) .

2. Джонха когым дэчхонг пхённам до (천하고금대총편람도 (天下古今大摠便覽圖)

(Комплексная карта древнего и современного мира) – Ким Су Хона (1601-1681 гг.) представляет собой традиционную карту мира с центром в Китае, на которой четко указаны автор и период создания. Карта была выпущена в виде гравюры на дереве в 1666 г. (오상학, 2009:11) и в настоящее время она сохранилось в пяти экземплярах. Две копии сделаны из дерева, три – цветные. Копии находятся соответственно в Христианском музее Университета Сунциль в Корее, Сеульском историческом музее, Национальной библиотеке Кореи. Размер составляет 142.8×89.5см (杨雨蕾, 2011:5).

Направление Комплексной карты древнего и современного мира: север вверху и юг внизу. Ким Су Хонг описал административное деление династии Мин, изобразив подробно речные потоки и важные горные хребты Китая. Однако описание находящих по соседству с Китаем регионов кратки, что заставляет некоторых ученых рассматривать ее как единую карту Китая. На карте Китай изображен в прямоугольной форме (杨雨蕾, 2011:5-6).

Илл. 2. Джонха когим дэчхонг пхённам до. 1666 г. Сеульский музей истории.

В данной карте указаны географические названия, охватывающие территорию северо-запада Китая до Синьцзяня. Но в карте не указаны точные места. В карте много ошибок по локации местности.

Например, начнем с горы, названия которой обозначены как 阴山 (Yin shan) – гора Иньшань. Эта гора под названием 阴山 – гора Иньшань//Каратау (гора Черное) чаще встречается в тюркскую эпоху. Местом до сих пор называют ту самую гору (阴山 (гора Иньшань//Каратау) на территории нынешней автономной провинции Внутренней Монголии, которую древние тюрки называли «Көмір тағ», то есть «горой Комир» (горой Уголь/гора Черное). Самое интересное то, к западу от этой горы нанесена 欧罗巴(Ouluoba) – Европа. Еще более интересное то, что его западная сторона называется 利玛窦(Li ma dou). Такого топонима в истории не было. Здесь 利玛窦 (Li ma dou)

соответствует китайскому имени Маттео Риччи, итальянского миссионера-иезуита, посетившего Китай в XVI и XVII веках. К западу от него обозначалась провинция Шэньси · 陕西 (Шаньси), а к западу от него было написано как 鞑靼 (Dada/Дада) – Татар. Это было общее название слово «монгол» или «степных кочевников». Его запад обозначен как 宁夏 (Ning xia) – Нинся. Это должна быть территория нынешней Нинся-Дунганьской автономной провинции Китайской Народной Республики.

С востока на запад земли на территории провинции 甘肃 (Gan su) – Ганьсу перечислены с востока на запад. В этом ряду: 酒泉 (Jiu quan) – Цюцюань, 祁连山 (Qi lianshan) Циляншань – Тянь-Шань также называют Циляншань, 肃州玉门关 (Suzhou Yumen guan) – Су чжоу Юй мэн гуань //Сучжоу Юй мэн гуань), 瓜州 (Gua zhou) – Гуа чжоу, 伊州 (Yi zhou) – И чжоу, 沙洲 (Sha zhou) – Ша чжоу – названия мест, которые

сейчас так и называются. Затем он приводит топоним 匈奴 (Xiong nu) – Хунну или Гунны. Затем 交河 (Jiao he) – древний город под названием Яргол в Турфане в современном Синьцзяне, 北庭 (Bei ting) – т.е. Бесбалык, 安西 (An xi) – Аньси, это место было недалеко от Карашари, 楼兰 (Loulan) – Древний г. Кроран, 吐蕃 (Tubo) – Тубо, т.е. Тибет, 青海 (Qing hai) – сейчас существует провинция с таким же названием, это название – китайский перевод слова Кокноор, т.е. Голубое озеро, 疏勒 (Shu le) – Шумный, т. е. современный Кашкар, 土谷浑 (Tu gu hun) – Тугухун – древнее государство с центром в Ганьсу, 西域 (Xi yu) Сией, т. е. западные регионы – так показаны названия земель.

Поверх этих названных мест показано изображение какой-то реки, а также два топонима 北海 (Bei hai) – Бэйхай – Северное море и 沙漠 (Sha mo) – означает Пустыня или Гоби.

На карте были записаны названия мест и стран, встречающиеся в древней китайской литературе, насколько он знал. Научная база очень слаба.

3. Чхонхачхондо (천하총도/天下總圖) – Общая карта мира. Чхонхачхондо⁵ – это круглая карта мира, которая была распространена в эпоху поздней династии Чосон, и представляет собой карту, отражающую уникальное мировоззрение корейцев.

Один экземпляр хранится в Сеульском музее истории, размер – ширина: 41,6 см., высота: 34,6 см., материал – бумага. Ксилография. Дата создания карты написано на левом поле как «23-й год Канси (康熙) (1684 г.)»

Профессор Колумбийского университета Гари Ледьярд отмечает, что Чхонхачхондо (кор. 천하도, кит. Иероглифы 天下圖) корейские круговые («колесные карты») карты пользовались большой популярностью в конце XIX в. и существовали в многочисленных экземплярах в музеях по всему миру. Гари Ледьярд считает, что с научной точки зрения они были достаточно примитивными по сравнению с другими картами мира, но они пользовались большим спросом у корейцев и иностранцев. Одной из причин распростра-

нения круглых корейских карт было то, что они могли быть использованы, как отличный корейский сувенир, поскольку подобные образцы не встречались в Китае или Японии (Ledyard, 1994:256).

Чхонхачхондо – абстрактная карта мира. Поскольку внутреннее и внешнее моря и внутренняя часть страны нарисованы внутри круглого круга, данную карту называют «кругообразной схемой неба внизу» и интерпретируют как четкое выражение восточной идеи «небо круглое». и земля квадратная» (문상명, 2021:38). Форма Чхонхачхондо представляет собой континент [中心大陸] в центре карты, а море [內海] окружает его. Другие круги периферии состоят из суши [外大陸] и моря [外海]. Внутренний континент выражен в основном вокруг великих рек Китая и пяти гор, а большинство топонимов внутреннего моря и внешнего континента – это те, которые появляются в «Шаньхайцзине». Хотя между картами есть небольшие различия, на большей части территории Чхонхачхондо встречается около 140 топонимов или названий (문상명, 2021:39). Во внутреннем континенте Китай расположен в центре, Чосон (Корея) на востоке, а на западе – 12 стран Запада, страны Западного региона (Центральная Азия) (서역제국/西域諸國) и различные страны на севере (Seoul Museum of History).

Центральная Азия расположена в верхней части юго-запада; к юго-западу от Центральной Азии находятся так называемые вымышленные государства: Страна странностей (기굉국/奇肱國) и Страна крылатых людей (우민국/羽民國). Южнее Центральной Азии расположены Страна, где живут люди с тремя головами («삼수국 /三首國») и Страна, где нет смертей (절국/截國). К западу от Центральной Азии протекает Черная река (흑수/黑水), которая разделяет её с Двенадцатью королевствами и горой Самчхок Джаджангсан (삼척자장산/三尺子章山).

На Севере Центральная Азия граничит с Ферганой (대완/大宛), Усунями (오손/烏孫) и Юэчжами (월지/月支). К северо-западу от

⁵ Сокращенно Чхонхачхондо

Ферганы находится Страна великой радости. К северо-востоку от юэчжей протекает река Янгсу 양수(洋水), которая не доходит до Зыбучих

песков (류사/流沙). Возле Зыбучих песков расположен г. Яркенд, который находится в окрестностях Кашгарии.

Илл. 3. Чхонхачхондо. 1684 г. Сеульский музей истории.

На данной карте под названием «Чонхадо» или «Чхонхачондо» изображен кольцеобразный континент – окружающий мир – в центре Восточной Азии. В море за пределами внутреннего и внешнего континентов в изобилии записаны названия воображаемых стран и гор, например, страна бессмертных, где люди никогда не умирают; стран Самсагук, где живут люди с тремя головами, и страна Ильмокгук, где у людей один глаз (Seoul Museum of History).

4. **Чхонхадо джидо** (천하도지도/天下都地圖 (輿地圖)) – Карта мира под небесами. Чхонхадо джидо – предположительно была создана между 1789 и 1795 годами в Корее (Чосон). Сделана из бумаги. Цветная карта. Размер карты: 60,5x103,1 см. Хранится в Институте корееведения Кюджангак Сеульского национального

университета. По расположению общих контуров и топонимов соответствует карте мира итальянского католического миссионера в Китае Дж. Алени (김성희, 2019: 174-175).

На карте указаны следующие географические названия: 日本 (Riben) – Япония, 朝鮮 (Chao xian) – Чао сян, 女真 (Nu zhen) – Чжурчжэни, 蒙古 (Meng gu) – Монголы, 沙漠 (Sha mo) – пустыня, 金山 (Jin shan) – Цзиньшань (Золотая гора), 黃河 (Huang he) – река Хуанхэ, 韃爾靼河 (Da er da he) – река Да эрда (река Татар), 韃爾靼 (Da er da h) – Да эрда (Татар), 大流沙 (Da liu sha) – Великая пустыня, 昆仑 (Kun lun) – гора Куньлунь, 我羅斯 (Wo lo si) – Россия, 印度斯當 (Yin du si dang) – Индия, 莫卧尔 (Mo wo er) – Могол, 加辣麻斯 (Jia la ma si) – Жя а ма сы ?, 度尔格斯单撒 (Du er ge si dan sa) – Туркестан са, 亞斯德辣罕 (Ya si de la han) –

Астрахань, 北高海(Bei gao hai) – Бэй гао хай (Черное море или Каспийское море), 度儿格(Du er ge) – тюрки, 加尔漠几(Jia er moji) – калмаки, 窝尔加河(Wo er jia he) – Волга

(Еділ), 一目国(Yi mu guo) – И муго (Страна одноглазых), 女人国(Nu ren guo) – Страна женщин.

Илл. 4. Чхонхадо джидо. 1789 г. (1795).
Институт корееведения Кюджангак Сеульского национального университета

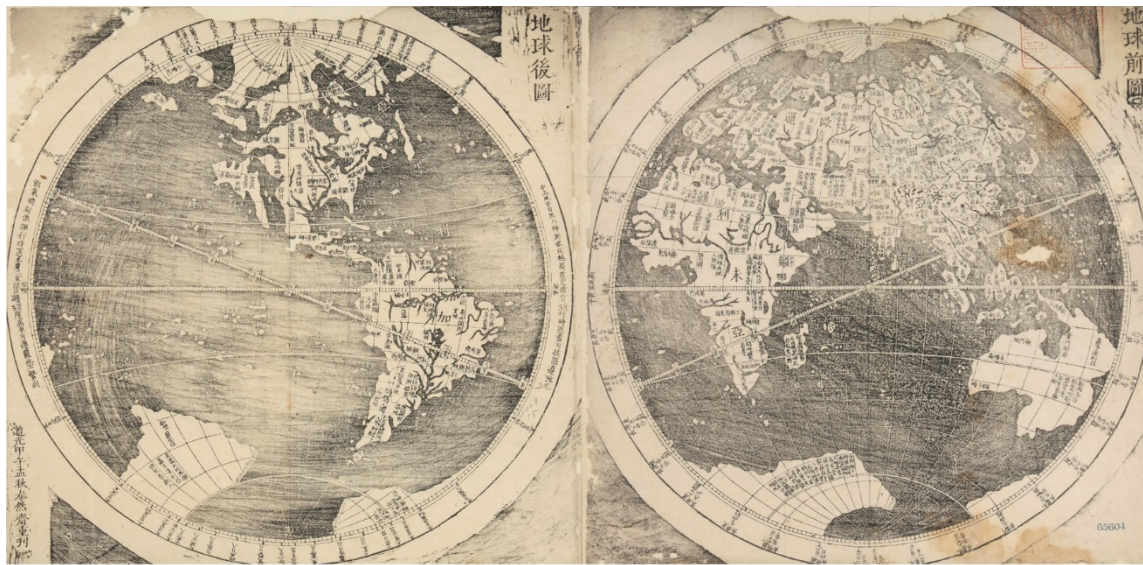
5. Джигу джонхудо (지구전후도/地球後圖)

– Карта двух полушарий? (буквально: Карта Земли до и после). Карта составлена в Корее (Чосон). Изготовлена из бумаги и имеет длину 42 см и ширину 88 см. Хранится в музее Университета Сунциль, также имеются копии в частных коллекциях. Данная карта сделана в западном стиле и состоит из двух полушарий: левое полушарие – Новый Свет, правое – Старый Свет. Чхве Хан Ги (최한기) – представитель идейного течения Сирхак⁶ приступил к работе над картой в 1834 г. За

⁶ Сирхак – движение за реальные знания и социальные реформы в период с конца XVII века по начало XIX века в династии Чосон. Сир (□) означает «действительный» или «практический», а хак (□) «изучение» или «обучение». Представители сирхак выступали против «формализма» и «некритического» следования конфуцианским учениям.

основу им была взята карта китайского картографа Чжуан Тинфу «Да Цин тун шу чжи гун ван го цзин вэй ди цю ши фан юй гу цзинь ту» 大清統屬職貢萬國經緯地球式方輿古今圖 / Да Цин тун шу чжи гун Ван Го Цзин Вэй Ди Цю Ши (Карта мира Великой династии Цин стран-носителей дани со сферическими координатами, прошлое и настоящее)». Гравировкой карты занимался Ким Джонг Хо (오상학, 2001:230). Китайская карта была составлена в 1794 г.

На карте Джигу джонхудо 1834 года показано название «Казах» (哈萨克 (Hasake)). Однако остальные географические топонимы в той местности, где находится слово «Казах» (哈萨克 (Hasake)), видны не отчетливо и немного мутновато. Поэтому была рассмотрена карту Чжуан Тинфу 1794 года, на основе которой была сделана карта Джигу джонхудо.

Илл. 5. Джигу джонхудо. Чхве Хан Ги (최한기). 1834 г. Сеул, Музей университета Суншилль

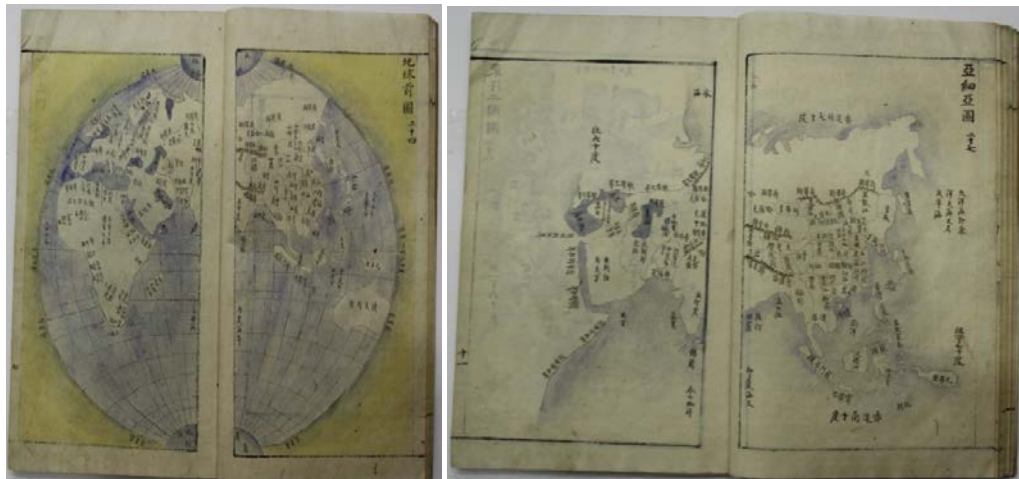
На китайской карте показаны географические названия: Казах – 哈萨克 (ha sa ke); Россия – 鄂罗斯国 (E luo si); государство Конгаэр – 控噶尔国 (Kong ga er guo); Балакэ (Балхаш?) – 巴拉克 (balake); Лалин Лалун – 拉林拉隆 (Lalin lalong); озеро Зайсан – 宰桑淖尔 (Zai sang nao er); Или – 伊黎 (Yi li), Самарканд – 萨玛尔汗 (Sa ma er han), Каспий – 里海 (Li hai), Черное море – 黑海 (Hei hai), Персия – 伯尔西亚 (Bai er xi ya), Турция – 度尔格国 (Du er ge guo).

Географические названия Синьцзяня: Озеро Барколь – 巴里坤 (Ba li kun); Пишань – 辟展 (Pi zhan); Карашари – 哈拉沙拉 (Ha la sha la); Аксу – 阿克苏 (A ke su); Кучари – 库车 (Ku che); Уши – 乌什 (Wu shi); Яркенд – 叶尔羌 (Ye er qiang); Кашкар – 喀什格尔 (Ka shi ge er).

Джигу Джоньё (지구전요/地球典要) – Введение в изучение Земли. Автором Джигу Джоньё является корейский философ и ученый Чхве Хан Ги (1803-1877 гг.). Эта книга по

мировой географии представляет собой сборник уникальных взглядов автора на Вселенную и географию, состоящую в общей сложности из 7 книг и 13 глав, 12 глав из которой посвящены региональной географии, а одна – картам. Работа была им завершена в 1857 г., а рукопись хранится в Национальной библиотеке Республики Корея (지구전요).

Южнокорейский картограф О Гиль Сун в своей статье «Исследование изображений и географических названий Джигуджоньё Чхве Хан Ги» отмечает, что оригинальный документ слишком изношен, чтобы его можно было идентифицировать. Далее он отмечает, что «статья направлена на то, чтобы более четко перерисовать карты и перевести 1500 участков карт с китайских иероглифов, чтобы мы могли легко разобраться в этой главе» (오길순, 2010:63). В своём исследовании О Гиль Сун выявил названия, написанные на китайских иероглифах, и возле них написал названия на хангыле (корейский алфавит).

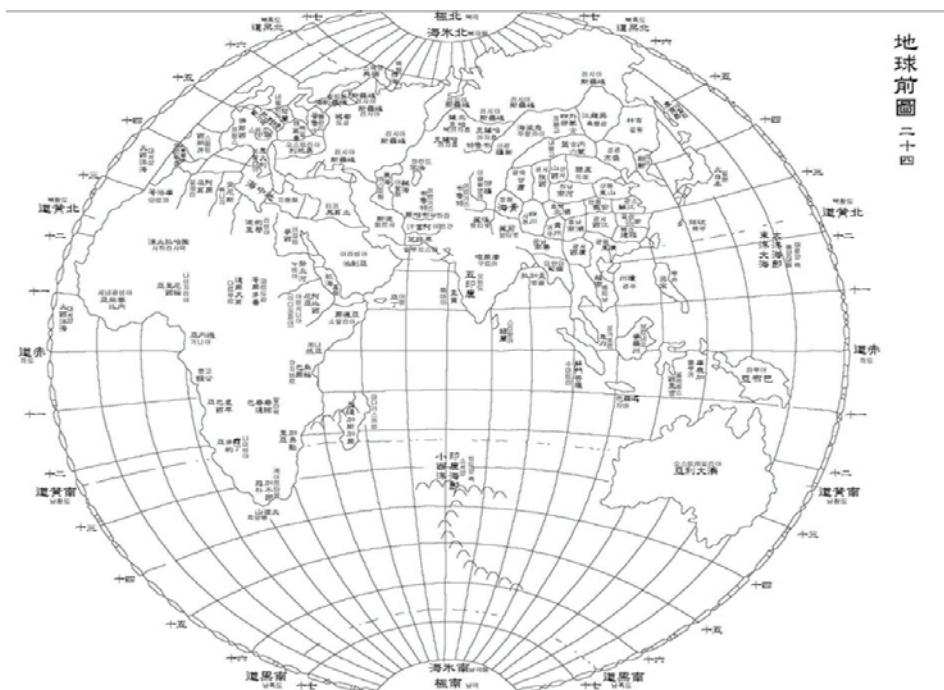
Илл.6. Джигу Джонъё. Чхве Хан Ги (최한기). 1857 г. Сеул, Национальная библиотека Республики Корея

Согласно проводимому нами исследованию в данной статье использованы карты Джигуджонъё Чхве Хан Ги, отредактированные южнокорейским картографом О Гиль Суном на корейском языке.

На карте Евразии (地球前圖 (유라시아) Джигуджонъё Чхве Хан Ги географическое название «Казахи (카자흐)» упоминается два раза, а Северные Казахи (북 카자흐) – один. Вдоль северной границы Казахов (카자흐) три раза зафиксировано название «Россия (러시아)». Граница с Россией (러시아) является самой протяженной. Всего название «Россия (러시아)» на карте отмечается семь раз. Южнее России (러시아) на востоке Казахи (카자흐) граничат с Урянхаем (우랑카이) и Синьцзянем (신강), а на юго-востоке и юге находятся Исламский регион (이슬람 지역) и Кыргызы (키르기즈), соответственно. Название «Кыргызы (키르기즈)» упоминается два раза. На юго-западе и западе расположены Аральское море (아랄해) и Каспийское море (카스피 해). Пер-

сия (페르시아) юго-западное и южное и побережье Каспийского моря (카스피 해). На юго-западе Казахи (카자흐) граничат с Кокандом (코칸드), а на северо-западе – Россией (러시아).

Помимо этого, в Азиатской части карты Евразии попадают следующие географические названия: Белуджистан (발루치스탄), 5 Индия (오인도), Мумбаи (뭄바이), Шри-Ланка (스리랑카), Юньнань (운남), Сингапур (싱가포르), Вьетнам (베트남), Мьянма (미얀마), Чосон (조선), Япония (일본), Гуркхи (구르카), Афган (아프간), Задний Тибет (뒷티벳), Передний Тибет (앞티벳), Бухара (부하라), Внешняя Монголия (외몽골), Внутренняя Монголия (내 몽골), Река Хэйлун (흑룡강), Турция (터키), Средиземное море (지중해), Аравия (아라비아), Борнео (보르네오), Ява (자바), Папуа (파푸아), Суматра (수마트라) и т.д. (오길순, 2010:67).

Илл. 7. Джигу Джонъё. Из статьи О Гиль Суна «Исследование изображений и географических названий Джигуджонъё Чхве Хан Ги»

Илл.8. Джигу Джонъё. Из статьи О Гиль Суна «Исследование изображений и географических названий Джигуджонъё Чхве Хан Ги»

На карте Китая (皇清全圖/중국) Джигуджонъё Чхве Хан Ги с северо-востока на северо-запад вдоль границы нанесены географические названия: Россия (러시아), Россия (러시아), Россия (러시아), Россия (러시아), Казахи (카자흐), Казахи (카자흐), Казахи (카자흐), озеро Балхаш (발하슈 호), Иссык куль (이스쿠쿨 호), Кыргызы (키르기즈), Кыргызы (키르기즈), Кыргызы (키르기즈), Гималаи (히말라야).

Помимо этого, отмечены следующие географические названия: Северная Индия (북인도), Кашмир (카슈미르), Гималаи (히말라야), Задний Тибет (뒷티벳), Задний Тибет (뒷티벳), Передний Тибет (앞티벳), Янгигисар (영지사), Кашгария (카슈가르), Усы

(우스), Аксу (아커쑤), Или (이리), Усу (우쑤), Урумчи (우루무치), Пачу (바추), Яркенд (예청), Куча (쿠차), Карашар (샤르카라), Тянь-Шань (텐산), Турфан (투루판), Хами (하미), Баркель (바리쿤), Тянь-Шань (텐산), Таримская впадина (타림 분지), Таримская впадина (타림 분지), Таримская впадина (타림 분지), Засагт хан аймаг (자사그투칸), пустыня Гоби (고비 사막), пустыня Гоби (고비 사막), пустыня Гоби (고비 사막), пустыня Гоби (고비 사막), пустыня Гоби (고비 사막), река Сунгари (송화강), река Хэйлуан (흑룡강), Нэньцзян (넌강), Арасан (아라산), Ховд (호브드), Алтайские горы (알타이 산맥) (오길순, 2010:68).

Илл. 9. Джигу Джонъё. Из статьи О Гиль Суна «Исследование изображений и географических названий Джигуджонъё Чхве Хан Ги»

На карте Азии (亞世亞圖/아시아) Джигуджонъё нанесены названия: Европейская граница (유럽경계), Европейская граница (유럽경계), Европейская граница (유럽경계), Уральские горы (우랄산맥), Черное море (흑해), Средиземное море (지중해), Африканская граница (아프리카경계), Африканская граница (아프리카경계), Аравия (아라비아), Малая Азия (소아시아), Турция (터키), Восточный регион Турции (터키동쪽 지역), Персия (페르시아), Россия (러시아), Каспийское море (카스피 해), Белуджистан (발루치스탄), Мумбаи (뭄바이), 5 Индия (오인도), Кашмир (카슈мир), Гуркхи (구르카), Афган (아프간),

Аральское море (아랄해), Бухара (부하라), Бухара (부하라), Кыргызы (키르기즈), Кыргызы (키르기즈), Кыргызы (키르기즈), Казахи (카자흐), Казахи (카자흐), Казахи (카자흐), Коканд (코칸드), Исламский регион (이슬람 지역), Задний Тибет (뒷티벳), Передний Тибет (앞티벳), Синьцзянь (신강), пустыня Гоби (고비 사막), пустыня Гоби (고비 사막), Арасан (아라산), Внутренняя Монголия (내 몽골), Гирин (길림), Сахалин (사할린), Урянхай (우랑카이), Ховд (호브드), Россия (러시아), Россия (러시아), Россия (러시아), Россия (러시아) (오길순, 2010:68).

Илл.10. Джигу Джонъё. Из статьи О Гиль Суна «Исследование изображений и географических названий Джигуджонъё Чхве Хан Ги»

Илл. 11. Джигу Джонгё. Из статьи О Гиль Суна «Исследование изображений и географических названий Джигуджонгё Чхве Хан Ги»

На карте России (俄羅斯圖/러시아 총도) указаны следующие географические названия: Северно-Ледовитый океан (북극해), Северная Америка (북아메리카), Камчатка (캄차카), Охотск (오호츠크), Амур (아무르), река Хэйлун (흑룡강), Гирин (길림), Чосон (조선), Сэчэн хан (세첸칸), Кяхта (카흐타), Түшээт хан (투시에드칸), Иркутск (이르쿠츠크), Томск (툼스크), Енисейск (예니세이스크), Восточная Сибирь (동쪽 시베리아), Уральские горы (우랄산맥), Казань (카잔), Великороссия (대러시아), 3 региона Малороссии (소러시아), 5 регионов Кавказа (코카서스 5 부), 5 регионов Южной России (남러시아5부).

На карте название «Казахи (카자흐)» упоминается два раза, а Северные Казахи (북 카자흐) – один. Казахи (카자흐) на востоке

граничат с Урянхай Монголией (우랑카이), а на севере с городом Енисейск (예니세이스크) и Восточной Сибирью (동쪽 시베리아). На юге граничат с регионом Синьцзянь (신강지역) и Исламским регионом (이슬람 지역). На западе находится Аральское море и Каспийское море. Казахи (카자흐) на западе граничат с Исламскими странами (이슬람각국) (오길순, 2010:74).

На карте Центральной Азии (西域各回部圖/중앙아시아 각국) указаны следующие географические названия: Граница России (러시아 경계), Граница России (러시아 경계), Граница России (러시아 경계), Граница России (러시아 경계), Граница России (러시아 경계), Каспийское море (카스피 해), Неизвестные части Узбекистана (우즈베키스탄의 각부락 미상), Эта территория является исламской

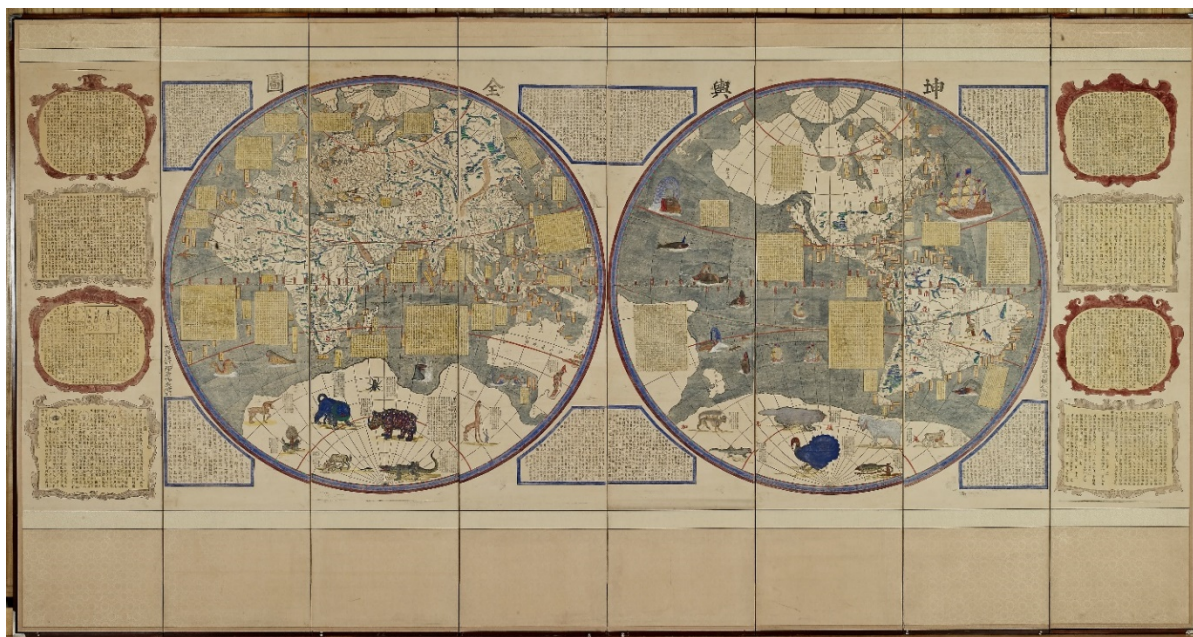
территорией (이일대는 이슬람 지역이다), Аральское море?, река Амудария (아무다리야강), Бухара (부하라), Граница Персии (페르시아경계), Граница Персии (페르시아경계), Граница Персии (페르시아경계), Бухара (부하라), Бухара (부하라), Бухара (부하라), Бухара (부하라), Бухара (부하라), Бухара (부하라), река Амудария (아무다리야강), Бухара (부하라), река Амудария (아무다리야강), Самарканд (사마르칸드), Коканд (코칸드), Ош (오슈), Андижан (안디잔), Наманган (나망간), Бадахшан (바다흐산), Ташкент (타슈켄트), река Нарын (나린강), река Нарын (나린강), Правая сторона Казах (카자흐 우서부), Северные Казахи (북 카자흐), Граница России (러시아 경계), Центральный регион Казах (카자흐 우중부), Граница России (러시아 경계), Левая сторона Казах (카자흐 좌부), Ховд (호브드), Чугучак (타칭), озеро Балхаш (발하슈 호), Иссык куль (이스쿠쿨 호), Восточные Кыргыз (동 키르기즈), Восточные Кыргыз (동 키르기즈), Западные Кыргыз (서 키르기즈), Западные Кыргыз (서 키르기즈), Усы (우스), Аксу (아커쑤), Или (이리), Усу (우쑤) (오길순, 2010:74).

Гонёджондо (곤여전도/坤輿全圖) – Полная карта мира, созданная в Китае в 1674 г. Бельгийским миссионером-иезуитом Фердинандом Вербистом (1623-1688 гг.) с целью распространения и продвижения западной научной цивилизации в Азию. Карта высотой и шириной 200,3x434,6 см представлена гравюрой на дереве и хранится в Институте корееведения Кюджангак Сеульского Национального

университета, причем одна копия хранится в Христианском музее Университета Сунциль. Карта состоит из восьми составных деревянных блоков. На карту нанесены два полушария, на которых латинские названия были заменены китайскими иероглифами. Карта примечательна такими пояснениями, как топография, землетрясение, горы, приливы, спуск, народ, обычаи и продукты каждой страны. На карте зафиксировано 1200 топонимов и многочисленные примечания и пояснения. На акватории моря нарисованы различные животные и корабли (오길순, 2022:195). Существует три издания Гонёджондо: 1) пекинское издание (1674 г.), 2) кантонское издание (1856 г.) и 3) промежуточное издание Хэдонг (1860 г.) (곤여전도. 서울역사박물관).

История появления данной карты в Корею связана с тем, что в 1721 г. ван Кёнджон отправил гонца в Китай, чтобы сообщить о назначении своего сводного брата наследником престола и получить инвестицию от династии Цин. Один из корейских чиновников по имени Ю Чок Ки во время визита в Пекин получил экземпляр карты «Гонёчжондо» (곤여전도 목판 (坤輿全圖 木板) – 한국민족문화대백과사전).

В карте указаны следующие географические названия: 地中海 (Dizhonghai) – Средиземное море, 大海 (Dahai) – Море, 達目達利亞 (Da mu dali ya) – Амударья?, 亞兒墨泥亞 (Ya er mo ni ya) – Армения, 回回 (Hui hui) – Хуйэ Хуэй/мусульмане, Астрахань (亞私大蠟甘/Ya si da la han), 路西亞 (Lu xi ya) – Россия, 北作辣河 (Bei zuo la he) – Байкал?, 阿被河 (A bei he) – Обь?, 加撒基 (Jia sa ji) – Казахи, 加爾母基 (Jia ' er mu ji) – Калмыки, 納加賀爾達 (Na jia he er da) – Ногайцы, 韃而鞑 (Da er da) – Татары. На карте есть описание места, обозначенного как море: «Территория его очень велика, оно не сливается с морем-океаном, поэтому считается озером, а не морем. Однако вода в нем горькая, вот почему его еще называют морем». Вдоль водоема располагаются Астрахань, Ногайское ханство, Калмыки и Казахи. По описанию водоем на карте соответствует Каспийскому морю.

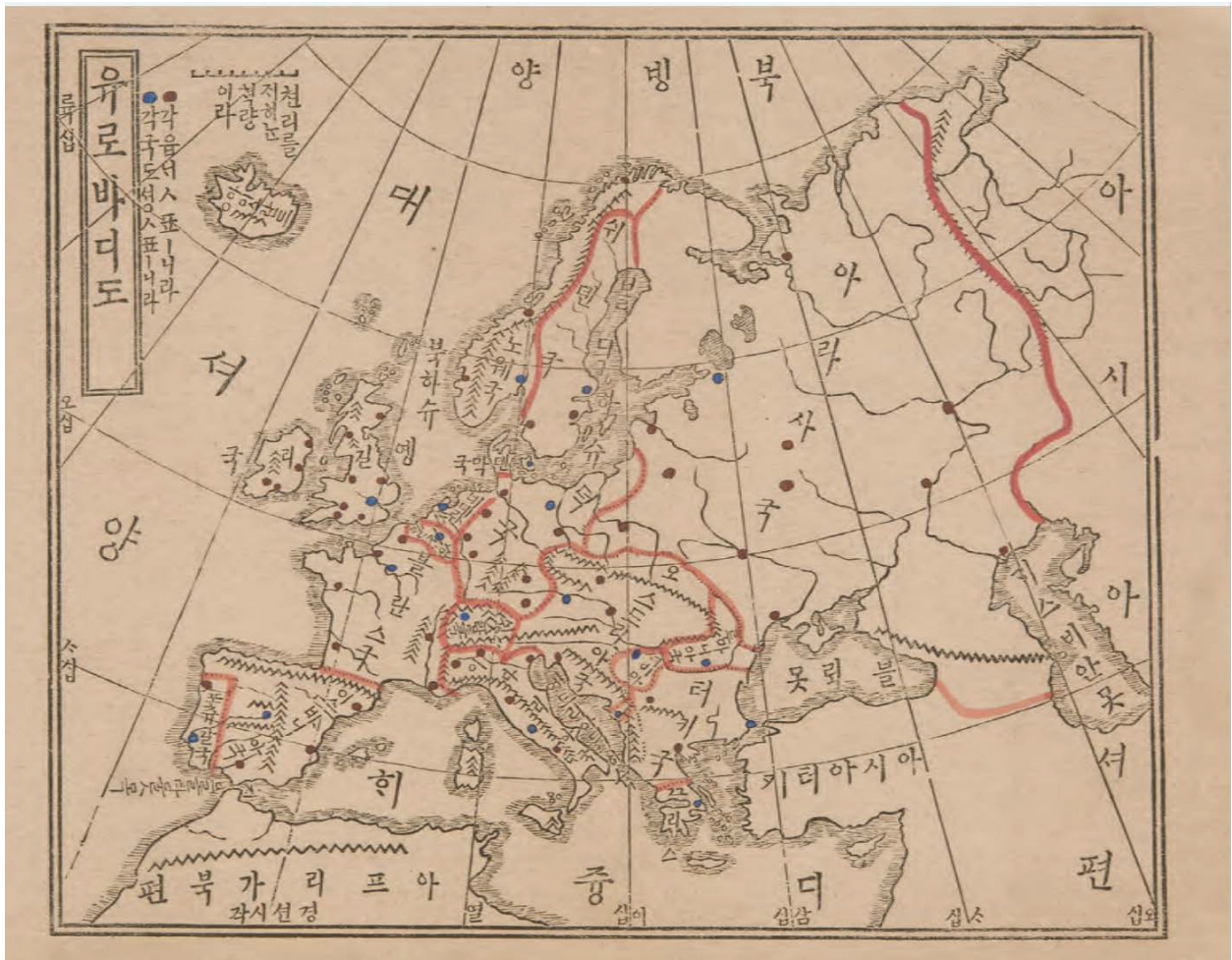

Илл.12. Гонёджондо (Полная карта мира). 1860 г. Сеул, Институт корееведения Кюджангак Сеульского национального университета.

Казахстанский китаевед Б. Еженханулы доказал, что иероглиф 加撒基 (Jia sa ji) на данной карте – другое написание географического обозначения «Казахи» (巴哈提, 2018:73-74). Иероглиф 加撒基 (Jia sa ji) впервые появляется на оригинальной китайской карте Гонёджондо (Полная карта мира) под названием «Кун ю цуан ту» («坤輿全圖» // Кунью Кванту). Автор карты – бельгийский миссионер-иезуит Фердинанд Вербист (китайское имя – Нань Хуайчжэнь: 南怀仁 // Nan Huaigen). Он создал карту в Китае в 1674 г. Данная карта считается первой большой географической картой мира в Китае. В настоящее время одна версия карты хранится в Государственном музее Гугун на Тайване, а другая – в китайском Университете Хэбэй. Она была включена в список карт, опубликованных в Китае (中国古代地图集, 1997).

Саминпхильджи (사민필지/士民必知) –

Основные знания для ученых и простых людей (буквально: «то, что должен знать каждый, включая дворян и простолюдинов»). Саминпхильджи – первый корейский учебник мировой географии, написанный на хангыле (корейский алфавит) в 1889 г. американским миссионером Гомером. Б. Хулбертом. Учебник состоит из двух томов объемом 161 страница, в том числе 8 страниц карт. В книге представлена информация о более чем 60-ти странах и их населении, продукции, политики, религии, образования, промышленности, импорта и экспорта (안예리, 2023:173). Карта изготовлена из бумаги размером: высота – 30 см, ширина – 23,3 см, толщина 1 см.

Илл.13. Саминпхильджи (Основные знания для ученых и простых людей).
1889 г. Карта Европы

На карте Европы (유로바 디도) указаны следующие географические названия: Греция (그리스), Нидерланды (네데란스), Норвегия (노웨국), Дания (덴마크), Германия (덕국), Средиземное море (디중히), Румыния (루므니아국), Бельгия (벨지암), Северной море (북하슈), Балтийское море (블딕하슈), Франция (블란스국), Черное море (하슈), Северный Ледовитый океан (북빙양), Сербия (서비아), Швеция (쉬덴국), Швейцария (싯스란드국), Западно-Азиатская сторона России (아라사국 아시아서편), Азиатские турки (아시아터기), Исландия (아이슬란드), Северная сторона

Африки (아프리카북편), Адриатское море (에드리아딕하슈), Англия (앵길리국), Австрия (오스드리아국), Италия (이다리아국), Испания (이스바니아국), Гибралтарский канал (지브롤타물스목), Турция (터기국), Португалия (포췌갈국), Каспийское море (기스비안못) (국립한글박물관, 2020:49).

На карте Азии (아시아 디도) Саминпхильджи нанесены названия: Карское море (가라하슈), Каспийское море (기스비안못), 곤륜산 (Гималаи), Большой Хинган (긴간산), река Ганг (간지스강), пустыня Гоби (꼬비모리밭), Восточно-Китайское море

(동하슈), Средиземное море (디쥬히), Тибет (팁엣), Маньчжурия (만쥬), Монгольская Гоби (몽고 밧), Мьянма (범아국), Белуджистан (별루기스단국), Персия (베시아국), Борнео (본니오), Северный Ледовитый океан (북빙양), Черное море (블릭못), Берингово море (삐링하슈), Сибирь (사비리아 사1), Таиланд (암국), гора Синай (사이나이산), Суэцкий канал (슈에스물스목), гора Арарат (아라랏산), Аравийская пустыня (아라비아모리밧), река Амур (아무어강), Азиатская Россия (아시아아라사), Азиатские турки (아시아터키), Восточная сторона Африки (아프리카동편), Вьетнам (안남국), Афганистан (압간니스단국), река Янцзы (양치강), колония Англии (영국속방), Охотское море (오것스그하슈), Европа (유로바), Алтайские горы (알타이산), Оман (오만국), Индия (인도), Япония (일본국), Японское море (일본하슈), Корея (조선국), Китай (청국), китайский Туркестан (청국터기스단), горы Тянь-Шань (툰산), Филиппины (필리핀섬), Желтое море (황하슈), Хуанхэ (황후강) (국립한글박물관, 2020:163).

На карте Азиатские турки (아시아터키) находятся западнее Каспийского моря (기스비안못) и горы Арарат (아라랏산) между Черным морем (블릭못), Средиземным морем (디쥬히) и Суэцким каналом (슈에스물스목). На юге китайского Туркестана расположены горы Куньлунь (Гималаи/곤륜산), а на юго-западе – Афганистан (압간니스단국). На юго-востоке простирается пустыня Гоби, а на севере китайский Туркестан упирается в горы Тянь-Шаня.

На юге от Тянь-Шаня до Азиатской России, от Алтайских гор на востоке до Каспийского моря западе занимает территорию Туркестан.

Данная территория практически соответствует территории современного Казахстана.

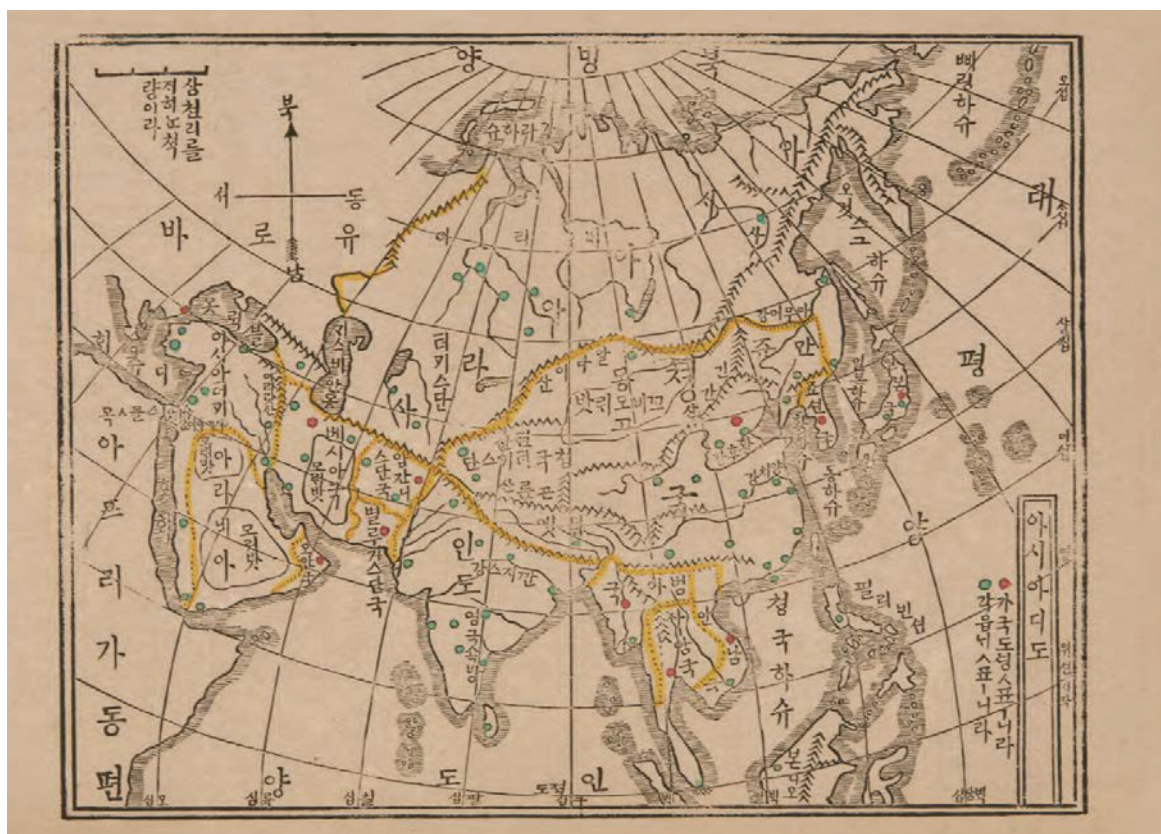
Описывая Азиатскую Россию Гомер. Б. Хулберт, дает интересную оценку туркестанцам:

«.....또 이 땅 남쪽 투르키스탄 사람들은 이리저리 옮겨 가며 장막을 치고 사는데, 성격이 매우 잔인하고 포악하며, 남의 나라 변방에 돌입하여 재물을 노략질하는 오랑캐이다. [중국 역사서의 북흉노가 이들이다.]»

«...Также люди Туркестана на юге этой земли передвигаются с места на место и живут в палатках. Они очень жестоки и тираничны по своей природе и являются варварами, которые вторгаются в границы других стран и крадут их богатства. [Из истории Китая о северных хунну]» (국립한글박물관, 2020:169).

Данный отрывок из книги Саминпхильджи показывает, что в конце XIX в. Гомер. Б. Хулберт рассматривал хунну (с 220 года до н. э. по II век н. э.) как предков население Туркестана. Согласно данному тексту, туркестанцы вели кочевой образ жизни и жили в палатках. Можно предположить, что под палатками подразумевается юрта, поскольку в корейском языке на тот момент могло не существовать аналогов перевода слову «юрта». Корейцы, в рассматриваемый период, жили в китаецентричном мире, в котором к цивилизованным людям китайцы относили непосредственно самих себя, а всех остальных – к полуварварам или варварам.

Следует отметить, что в данной карте географические названия океанов, морей, гор, рек, стран и т.д. написано на старом корейском языке, поэтому правописание и топонимы отличаются от современного южнокорейского стандартного языка. Большая часть названий идентична английским географическим названиям. Например, Туркестан (터기스단), Каспийское море (기스비안못), Алтайские горы (알타이산), Сибирь (사비리아) как *Тхокистан*, *Кисытиан мот*, *Алтаи сан*, *Сабуриа*, в то время как привычные для корейцев названия остались прежними: Китай-Джунгук, Япония-Ильбон, Россия-Араса.

Илл. 14. Саминпхильджи (Основные знания для ученых и простых людей).
1889 г. Карта Азии

Ёджи джондо (여지전도(輿地全圖)) – Карта мира, предположительно созданная Ким Джон Хо в XIX в. Представлена гравюрой на дереве размером 85,5 x 59,5 см. Хранится в Христианском музее Университета Сунциль в Корее. На карте мира изображается Старый континент, однако в неё не вошли Северная и Южная Америка. В правом верхнем углу карты показаны арктическая высота Хансона и обсерватории восьми провинций Кореи. На карте представлены Юго-Восточная Азия, Австралия, Африка и Европа. По содержанию карта Ёджи джондо практически идентична карте Джигу джонхудо (карта Земли до и после) Чхве Хан Ги. Большинство географических названий соответствуют топонимам карты Джигу джонхудо. Данная карта представляет собой компиляцию западных карт, привезенных западными миссионерами из Европы и Востока (서울역사박물관, 2005:275).

На карте обозначены следующие названия по истории Великой Степи: (乌槽木齐(Wu lu tu qi) – Урумчи, 伊犁(Yi li) – Или, 哈密(Ha mi) – Хами, 闐展(Pi zhan) – Пишань, 哈萨克(ha sa ke) – Казахи, 阿尔喀(A er ka) – Арка?, 宰桑(Zai sang) – Зайсан?, 哈拉沙拉(Ha la sha la) – Карашари, 库车(Ku che) – Кучари, 乌什(Wu shi) – Уши, 喀什噶尔(ha shi ga er) – Кашгар, 萨玛尔罕(Sa ma er han) – Самархан, 里海(Li hai) – Каспийское море.

Дэ джониль тхонгдо (대청일통도(大清一統圖)) – Карта Цинского Китая, изданная в XIX в., представлена цветной рукописью на бумаге размером: 35,8x39,0 см. На карте Цинского Китая были нанесены административные районы государства. Основой карты Цинского Китая стала карта Хванг Ёджондо (皇輿全圖), опубликованной в Китае в 1844 г., практически идентичная по контуру и содержанию. В карту Цинского Китая

добавлена пустыня Гоби, а к Японии добавлены острова Рюкю. В корейской карте пустыни окрашены в черный цвет, а территория каждой провинции обведена пунктиром. Также указана

Великая Китайская стена, за пределы которой далеко выходила территория династии Цин (서울역사박물관, 2005:277).

Илл. 15. Ёджи джондо (Карта мира), предположительно созданная Ким Джон Хо в XIX веке, Сеул, Христианский музей Университета Сунциль

Илл. 16. Дэ джониль тхонгдо (Карта Цинского Китая), XIX век, вцветная рукопись, размер: 35,8x 39,0 см, материал – бумага.

Географические названия Великой Степи в карте Цинского Китая: (乌槽木齐(Wu lu mu qi) – Урумчи, 伊犁(Yi li) – Или, 哈密(Ha mi) – Хами, 塔尔巴哈台(Ta er bag a tai) – Тарбагатай, 哈萨克(Ha sa ke) – Казахи, 巴尔噶什湖(Ba er ka shi hu) – озеро Балхаш, 布鲁特(Bu lu te) – Бурыт / Кыргызы, 科布多(Ke bu duo) – Ховд, 阿尔泰山(A er tai) – Алтай, 哈萨克(Ha sa ke) – Казахи, 俄罗斯(E luo si) – Россия, 乌梁海各部(Wu ling hai ge bu) – Урянхайские племена, 吐鲁番(Tu lu pan) – Турфан, 阿克苏(A ke su) – Аксу, 和阗(He tian) – Хотан, 哈拉沙拉(ha la sha la) – Карашари, 乌什(Wu shi) – Уши, 库车(Ku

che) – Кучари, 喀什噶尔(Ka shi ga er) – Кашгария.

Заклучение

Исследование корейских карт мира и Китая средних и новых веков показало, что в них обозначены географические названия Великой степи. Карта Хониль Каннидо

(**혼일강리역대국도지도**

(**混壹疆理歷代國都之圖**) 1402 г. содержит многочисленные топонимы и гидронимы по тюркскому и монгольскому периоду, начиная от Тюрского каганата до XV в. Наличие

географических названий в карте означает, что корейцы периода династии Чосон имели представление о тюрках и их ареалах обитания. Регион севернее Великой Китайской стены на карте Хониль Каннидо является важным для изучения современными историками и картографами Казахстана. И особо следует отметить, что карта Хониль Каннидо представляет малоизученный источник и огромный пласт для формирования объективной истории Казахстана и Центральной Азии в целом.

На популярных корейских средневековых круговых картах-вкладышах Чхонхадо обнаружены топонимы и этнонимы Великой степи: Западный регион (Центральная Азия), Фергана, Юэчжи, Яркенд, который находится в окрестностях Кашгарии, и Усуни.

Существенный и особый интерес представляет Карта мира под небесами, которая не введена в научный оборот казахстанской науки. Авторами обнаружены названия по истории Великой степи и Казахстана: *Чжурчжэни, река Татар, Татар, Россия,*

Могол, Туркестан, Астрахань, Черное море или Каспийское море, тюрки, калмаки.

Для нашей страны весьма важным и ценным представляются следующие факторы:

1) на десяти корейских картах средних и новых веков обнаружены многочисленные топонимы, гидронимы и этнонимы Великой степи;

2) на пяти корейских картах мира и Китая обнаружено слово «Казахи»;

3) в первом учебнике мировой географии на хангыле выявлены топонимы, гидронимы по истории Великой степи и Казахстана: Каспийское море, Маньчжурия, Монгольская Гоби, Сибирь, Азиатская Россия, Алтайские горы, китайский Туркестан, горы Тянь-Шань.

Финансирование

Данная работа выполнена в рамках проекта ПЦФ ИРН BR 18574064 «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи (выявление, анализ, оцифровка)».

Литература

- 국립중앙박물관 [Национальный музей Республики Корея], 2018. 지도예찬: 조선지도500년, 공간·시간·인간의 이야기 [Восхваление карт: 500 лет картам династии Чосон, история пространства, времени и людей]. 서울. 320 p.
- Gari Ledyard, 1994. Cartography in Korea/ Cartography in the Traditional East and Southeast Asian Societies. Chicago: University of Chicago Press. 970 p.
- National Museum of Korea Paperback, 2010. Cultural Foundation of the National Museum of Korea. Seoul. 311 p.
- 오상학 [О Санг Хак], 2009. 조선시대 세계지도와 중화적 세계인식 [Карты мира в династии Чосон и китаецентрическое мировоззрение] // 한국고지도연구. vol.1, no.1, pp. 5-18
«National Atlas of Korea» // <http://nationalatlas.ngii.go.kr/us/index.php>
- 최창모 [Чхве Чханг Мо], 2013 《혼일강리역대국도지도 (混一疆理歷代國都之圖)》 (1402년)의 제작 목적 및 정치·사회적 배경에 관한 [Исследование намерений и социально-политического процесса создания карт на основе «Хониль канни ёктэ кукто чхидо» (1402 г.)] // 한국이슬람학회논총, 제23-1집 한국이슬람학회, pp.111~144
- Lin Meicun, 2015. A Study on the Court Cartographers of the Ming Empire// Journal of Asian History, Vol. 49, No. 1-2, Chinese and Asian Geographical and Cartographical Views on Central Asia and Its Adjacent Regions, pp. 187-228
- 오길순 [О Гиль Сун], 2005. 「혼일강리역대국도지도」 모사 자료 보고 [Отчет о воспроизведении Хонил-Канни-Ёкдэ-Кукдо-Джидо (1402)] // 한국과학사학회지, vol.27, no.2, pp. 155-169
- 楊雨蕾 [Янг Юлей], 2011. 金壽弘의 《天下古今大摠便覽圖》板本 研究 [Об издании корейского произведения Ким Су Хона «Чхонха когым дэчонг пёллам до»] // 한국고지도연구, vol.3, no.1, pp. 5-17
Seoul Museum of History // <https://museum.seoul.go.kr/www/relic/RelicView.do?mcsgbnc=PS01003026001&mcseqno1=013137&mcseqno2=00000&cdLanguage=KOR#>
- 문상명[Мун Санг мёнг], 2021. 조선후기 《天下圖》에 담긴 白頭山 인식 [Осведомленность о горе Пэкду в карте «Чхонхадо» поздней династии Чосон]// 만주연구, vol., no.32, pp. 37-67

- 김성희 [Kim Song Hi], 2019. 단보_조선 17세기의 세계지도, 「만국전도(萬國全圖)」 소개 [Карта мира Чосон 17 века, «Мангукчон»] // 韓國古地圖研究 제11권 제1호, vol.11, no.1, pp. 173-178
- 오상학 [O Sang Hak], 2001. 朝鮮時代의 世界地圖와 世界 認識 [Карты мира и мысли о мире в династии Чосон]. – 서울. – 305 с.
- 지구전요 (地球典要) [Джигу джоньё] // <https://terms.naver.com/entry.naver?docId=561572&cid=46618&categoryId=46618>
- 오길순 [O Gily Sun], 2010. 최한기 『지구전요』 도(圖)의 모사와 세계지명조사 [Исследование изображений и географических названий Джигуджоньё, проведенное Чхве Ханги] // 고지도연구학회지 제2권 제1호 pp.63~88
- 오길순 [O Gily Sun], 2022. 「곤여전도」의 모사와 지명조사 [Копия Гонёчжондо на компьютере и исследование топонима] // 한국고지도연구, vol.14, no.1, pp. 195-236
- 곤여 전도 [Гонё Чжондо]. 서울역사박물관 [Сеульский музей истории] // https://museum.seoul.go.kr/www/relic/RelicView.do?mcsjgbc=PS01003026001&mcseqno1=028327&mcseqno2=00000&cdLanguage=KOR#layer_download
- 곤여전도 목판 [Ксилография Гонё чжондо] (坤輿全圖 木板) – 한국민족문화대백과사전 [Энциклопедия корейской народной культуры] // <https://encykorea.aks.ac.kr/Article/E0004166>
- 안예리 [An Eri], 2023. 『사민필지』의 집필 과정과 내용적 특징 [Процесс письма и характеристики Саминпильджи] // 국어사연구, vol., no.36, pp. 173-216 .
- 국립한글박물관 [Национальный музей Хангыля]. 한글로 세계를 바라보다, 지리 교과서 사민필지 [Взгляд на мир на хангыле, учебник географии Самин Пильджи]– 서울, 2020. – 425p.
- 서울역사박물관 [Сеульский музей истории], 2005. 이찬기증 우리 옛지도 [Коллекция исторических карт Ли Чана] 서울역사박물관. – 서울. – 303 p.
- 巴哈提·依加汉 [Бахыт Еженханулы], 2018. «从地图和纪行史料看清朝对哈萨克的早期认识» [Первые представления династии Цин о казахах, содержащейся в картах и исторических документах.]. «民族研究», 73-74.
- 《中国古代地图集》 [«Атлас Древнего Китая»] (清代) [Династия Цин]. 北京,文物出版社, 1997年.

References

- guglibjung-angbagmulgwan [National museum of the Republic of Korea], 2018. jidoyechan: joseonjido500nyeon, gonggan-sigan-ingan-ui iyagi [Praising Maps: 500 Years of Joseon Maps, Stories of Space, Time, and Humans]. 서울. 320 p.
- Gari Ledyard, 1994. Cartography in Korea/ Cartography in the Traditional East and Southeast Asian Societies. Chicago: University of Chicago Press. 970 p.
- National Museum of Korea Paperback, 2010. Cultural Foundation of the National Museum of Korea. Seoul. 311 p.
- Oh Sang Hak, 2009. joseonsidae segyejidowa junghwajeog segyeinsig [The world maps in Joseon Dynasty and the Sinocentric world view] // 한국고지도연구.- vol.1, no.1, pp. 5-18
- «National Atlas of Korea» // <http://nationalatlas.ngii.go.kr/us/index.php>
- Chang-Mo Choi, 2013. 《hon-ilgangliyeogdaegugdojido(hon-ilgangliyeogdaegugdojidK)》 (1402nyeon)ui jejang mogjeog mich jeongchi-sahoejeog baegyeong-e gwanhan [A Study on the intentions and the socio-political process of map-making based on the Honil kangni yŏktae kukto chido(1402)] // 한국이슬람학회논총, 제23-1집 한국이슬람학회, 2013, 111~144 27
- Lin Meicun, 2015. A Study on the Court Cartographers of the Ming Empire// Journal of Asian History, Vol. 49, No. 1-2, Chinese and Asian Geographical and Cartographical Views on Central Asia and Its Adjacent Regions, pp. 187-228
- Oh Gilsun, 2005. 「혼일강리역대국도지도」 모사 자료 보고 [Report on the Reproduction of Honil-Kangni-Yeokdae-Gukdo-Jido (1402)] // 한국과학사학회지, vol.27, no.2, pp. 155-169
- Yang Yulei, 2011. Jīnshòuhónguī “tiānxià gǔjīn dà zǒng biànlǎn tú” bǎn běn yán jiū [On the Editions of Korean Kim Su Hong’s “Cheonha kogeum daechong pyeollam do”]// 한국고지도연구, vol.3, no.1, pp. 5-17
- Seoul Museum of History // <https://museum.seoul.go.kr/www/relic/RelicView.do?mcsjgbc=PS01003026001&mcseqno1=013137&mcseqno2=00000&cdLanguage=KOR#>
- Sangmyeoung Moon, 2021. 조선후기 《天下圖》에 담긴 白頭山 인식[Awareness of Mt. Baekdu in the <Cheonhado> of the Late Joseon Dynasty]// 만주연구, vol., no.32, pp. 37-67
- Sunghee Kim, 2019. danbo_joseon 17segiui segyejido, 「mangugjeondo(mangugjeondo)」 sogae

[The World Map of the 17th Century of Joseon,"Manggukjeon"] // 韓國古地圖研究 제11권 제1호, vol.11, no.1, pp. 173-178

Oh Sang Hak, 2001. Cháoxiǎn shídàiyi shìjiè dìtúwá shìjiè rěnshí [The World maps and the thoughts on the world in Joseon Dynasty]. – 서울. – 305 с.

jigu jeonyo (地球典要) // <https://terms.naver.com/entry.naver?docId=561572&cid=46618&categoryId=46618>

Oh Gilsun, 2010. choehangi 『jigujeon-yo』 do(do)ui mosawa segyejimyeongjosa [A Survey on Images and World Place Names of Jigujeonyo by Choi, Han-gi] // 고지도연구학회지 제2권 제1호, pp.63~88

Oh Gil-sun, 2022. 「gon-yeojeondo」 ui mosawa jimyeongjosa [Copy of Gonyejeondo by computer and investigation of toponym] // 한국고지도연구, vol.14, no.1, pp. 195-236)

Gonyejeondo. seoul-yeogsabagmulgwan [Seoul Museum of History] // https://museum.seoul.go.kr/www/relic/RelicView.do?mcsgjbcnc=PS01003026001&mcseqno1=028327&mcseqno2=00000&cdLanguage=KOR#layer_download

gon-yeojeondo mogpan [Gonyejeondo woodblock] (坤輿全圖 木板) – hangugminjogmunhwadaebaegggwasajeon [Encyclopedia of Korean Folk Culture] // <https://encykorea.aks.ac.kr/Article/E0004166>

An, Yelee, 2023. saminpilji』 ui jibpil gwajeong-gwa naeyongjeog teugjing [The Writing Process and Characteristics of Saminpilji] // 국어사연구, vol., no.36, pp. 173-216 .

guglibhangeulbagmulgwan [National Hangeul Museum], 2020. hangeullo segyeleul balaboda, jili gyogwaseo saminpilji [Looking at the world in Hangeul, geography textbook Samin Pilji]– 서울, – 425p.

seoul-yeogsabagmulgwan [Seoul Museum of History], 2005. ichangijeung uli yesjido [(The)Lee Chan collection of historical map] 서울역사박물관. – 서울– 303 p.

Bahati Yigahan, 2018. Cóng dìtú hé jìxíng shìliào kàn qīngcháo duì hāsàkè de zǎoqí rěnshí [The Qing Dynasty's early understanding of Kazakhstan from maps and historical travel documents]. «民族研究», 73-74.

Zhōngguó gǔdài dìtú jí [Atlas of Ancient China], 1997. Qīng dài [Qing Dynasty]. Běijīng, wénwù chūbǎn shè

Авторлар туралы ақпарат:

Оспанов Н. М. Р.Б. – Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, e-mail: osp_nurlan@mail.ru

Ошан Ж. – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, e-mail: zhan918@mail.ru

Сведения об авторах:

Оспанов Н.М. – Научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, e-mail: osp_nurlan@mail.ru,

Ошан Ж. – Ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МНВО РК, кандидат исторических наук e-mail: zhan918@mail.ru

Поступило: 09.12.2023

Принято: 15.02.2024

N.N. Abdinasir* , S.I. Kovalskaya

Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

*e-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

HUNGARIAN RESEARCH ABOUT THE HISTORY AND CULTURE OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN

Current article will be focused to Hungarian researchers' study on the history and culture of Central Asia and Kazakhstan. Goals and objectives of the study. The purpose of this article is to analyze the main scientific directions of Hungarian researchers who conducted their scientific investigation in Central Asia and Kazakhstan in various chronological periods, which allows to highlight and to trace the continuity of Hungarian scientist's generation in the named fields of the region. This study uses interviews and survey methods as one of up-to-date research method to inquire. On the framework a qualitative type of research, a sampling method based on the open-ended questions used on creating the interview points. Results. As the consequence, the generations of Hungarian scientists who conducted research expeditions in Central Asia and Kazakhstan were analyzed; interviews collected from modern Hungarian scientists who are currently managing research in this region; determined their scientific directions, topics and research objectives as well. Conclusion. Dates from this study can be used in the field of historiography, history, Turkology etc.

Key words: Hungarian researchers, Central Asia, Kazakhstan, Historiography, History, Turkology.

Н.Н. Әбдінасыр*, С.И. Ковальская

Еуразия Ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениеті туралы Мажар ғалымдарының зерттеуі

Бұл мақала мажар ғалымдарының Орталық Азия мен Қазақстанның тарихы мен мәдениеті туралы зерттеулерін талдауға арналады. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Орталық Азия мен Қазақстанда әртүрлі хронологиялық кезеңдердегі ғылыми зерттеулерін жүргізген Мажар зерттеушілерінің негізгі ғылыми бағыттарын талдау, бұл бізге Венгрияның тарихы мен мәдениеті саласындағы Мажар зерттеуші ғалымдарының жалғаспалы тізімін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Оған қоса, зерттелетін аймақ бойынша ғалымдардың жұмыс тақырыптары, сондай-ақ осы ғалымдар тізімінің жалғасу реттілігін талдау. Бұл зерттеуде біз қазіргі заманғы зерттеу әдістерінің бірі ретінде сұхбат және сауалнама әдістеріне сүйенеміз. Сапалық зерттеуді жүргізу кезінде сұхбат сұрақтарын құру үшін ашық сұрақтарға негізделген іріктеу әдісі қолданылды. Нәтижелер. Нәтижесінде Орта Азия мен Қазақстанға ғылыми экспедициялар жасаған ғалымдардың тізімі жасалынды; қазіргі уақытта осы аймақта зерттеу жүргізіп жатқан мажар ғалымдарымен сұхбаттар жиналды; олардың ғылыми бағыттарын, тақырыптарын мен зерттеу мақсаттарын көрсетуге тырыстық. Қорытынды. Бұл зерттеу материалдарын тарихнама, тарих, түркология және басқа да. ғылым салаларында қолдануға болады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қазақстан, тарих, Мажар зерттеушілері, тарихнама, түркология.

Н.Н. Абдинасыр*, С.И. Ковальская

Евразийский Национальный Университет, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

Венгерские исследования по истории и культуре народов Средней Азии и Казахстана

Данная статья будет посвящена изучению вклада венгерских ученых в изучение истории и культуры Средней Азии и Казахстана. Цели и задачи исследования. Целью данной статьи является анализ основных научных направлений венгерских исследователей, проводивших свои научные изыскания в Средней Азии и Казахстане в различные хронологические периоды, что позволит нам выделить поколения венгерских ученых в области истории и культуры изучаемого

региона, тематику их работ, а также проследить преемственность данных поколений. В этом исследовании мы опираемся на такие современные методы изучения как интервью и метод опроса. В рамках проведения исследования, опирающегося на качественные методы, при составлении вопросов для интервью использовался также метод выборки, основанный на открытых вопросах. Результаты. В результате были выделены поколения венгерских ученых, совершивших научные экспедиции в Среднюю Азию и Казахстан; собраны интервью современных венгерских авторов, которые в настоящее время проводят исследования в указанном регионе; мы также постарались выделить их научные направления, темы и цели исследований. Заключение. Материалы данной статьи могут быть использованы в области историографии, истории, тюркологии и т. д.

Ключевые слова: Венгерские исследователи, Центральная Азия, Казахстан, историография, история, тюркология.

Introduction

The XIX century went down in world history as a period when the eyes of European politicians, scientists, and entrepreneurs were focused on the unexplored and inaccessible corners of Asia. However, due to the situation at that period, it was impossible not just collect data openly, even to enter to the territory was highly dangerous. Therefore, considered other, all possible paths and tried to learn the entire territory of Central Asia anyway, learn the language, religion, culture, in a word, all the values of the people living in this region. Having become acquainted with database about mentioned historical circumstances, especially, Armin Vambery, one of the few European travelers of the XIX century, Hungarian Turkologist and traveler, a representative of the European scientific intelligentsia of the XIX and early XX centuries, who was a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences. He became known to the world for the fact that in 1864 he published the book "Journey through Central Asia. (Vambery 2003:2). Furthermore, to be familiar before with other Hungarian Turkologist, namely, Károly Czeglédy, Hungarian specialist in Turkish history, who processed Muslim sources, considered issues of historical ties between Hungary and Islam, examined the sources of the peoples of Transcaucasia in his work "Migration of nomadic peoples from East to West" (Schütz, E. (1996: 1-8); András Róna Tas, professor emeritus of the University Szeged, who's scientific interest in historical linguistics, Turkic, Mongolic, Tibetan and Khitan, early history of Hungarians Róna-Tas has published numerous works on other Eurasian societies such as the Tibetans, Kipchaks, Khazars, Oghuz Turks and Alans. He was awarded the prestigious Humboldt Prize in 1996 (Professor's personal page, date of use: December 23, 2023) were a one of reason to explore more deeply about this topic at the first opportunity. Therefore, when I came to Hungary on a research internship in 2022, had the chance to

get to know closely Hungarian people, culture and meet scientists who are making research in Central Asia, including Kazakhstan, additionally listen to professors lecture, personally discussing with the researchers, visiting territories that connect the history of the Hungarians with Central Asia, received from them a lot of interesting facts induced the motivation to create a generation by connecting the history of scientists who conducted research in Central Asia and Kazakhstan, and the researchers following in the footsteps of these scientists today, is the personal scientific reason for writing this article. Moreover, another reason is personal acquaintance with David Somfai and Istvan Santa, the author of the book 'Letters and photographs from Central Asia', Gergely Agocs and Professor Imre Pacsai served mainly.

I am deeply grateful for the support and patience of my scientific supervisor, Professor S.I. Kovalskaya on this way. Thus, an attempt was made to conduct research and to perform the results of scientific work in this article. This research is a pilot project that will be studied more deeply in the future.

The main goal of the study is to analyze research conducted by Hungarian scientists into Central Asia and Kazakhstan. *Relevance of this topic.* Nowadays, a full-fledged picture of the history and culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan is being formed. Hungarian researchers occupy a separate independent place in this process so that is why we address to this topic. Relevance of the topic proved by the theory of historiography and qualitative type of research methods that will be provided during research. The relevance of this article is confirmed by the usage of the latest research approaches, among which interviews occupy a special place.

Materials and methods

Research questions: How deep and which directions of the research was continued by Hungarian scholars in the study of Central Asia and Kazakhstan

after and/or Vambéry's period? Which scientists are conducting research currently in the territory of Central Asia and Kazakhstan? *Thesis*: a generation of Hungarian scientists sought to understand themselves through the origins of the Hungarian language, and the Hungarians as a separate people. As was mentioned above, this idea was quite popular in the XIX century, and our task is to determine and understand whether the entire generation of Hungarian scientists really proceeded from this, attempt to study their own history, culture and language. Moreover, having arrived in this territory in search of an answer, testing a hypothesis, they get acquainted with a large number of peoples inhabiting the region being studied. Accordingly, they leave unique data on the culture, ethnography, religion of the Turkic peoples. That idea what drove previous generation of Hungarian explorers and modern scientists essentially continue this same line because they also deal mainly with language and ethnography, common origin history etc.

This study uses interviews and survey methods. Interviews conducted in the territory of Hungary and Kazakhstan, 2023. Within the confines of a qualitative type of research, a sampling method, the collected information was used to present the role and significance of the research topic of Central Asia and Kazakhstan in the interviews among today's Hungarian scientists what are used open-ended questions. First of all, our research begins with the correct formulation of important questions and the collection of necessary information. In the second step, based on the data collected, the questions were divided into several categories in order to obtain a complete and effective answer to the research question. The qualitative research method is used to formulate interview questions. Qualitative interviews use open-ended questions, that is, questions that the researcher asks but does not provide answers. Open-ended questions place more demands on participants than closed questions because they require participants to come up with their own words, phrases, or sentences to answer (Alsaawi: 150). For example, in this study after collecting enough basic information about interviewees basic personal data, particularly their social surroundings what are more significant part of research, study questions shared out into the following groups: (1) Reason of interest on making research about Kazakhstan and Central Asia. In this part author's basic purpose is to collect data about previous Hungarian researchers' way and level of learning named question and what is the differences with interviewer's current research. Moreover, to

get more detailed information about researcher's chosen topic on the Central Asian and Kazakhstan study, mostly about Hungarian historiography on mentioned above matter. (2) Personal experience of studying the region. This section of questions leads to an innovative approach to research and a various way of thinking, delving deeply into aspects that are the most important part of research. The main goal is to share the research conducted by Hungarian scientists in the countries of Central Asia, especially Kazakhstan (on the basis of which fund, library, archive, research center, funding process, based on which projects, methods and goals of work, with the results obtained etc.) and the experience gained in this way. The purpose is to analyze the path traveled by Vambéry and the degree of research of that period with the current level of research. (3) Current Hungarian research in Central Asia. This part includes scientific view of modern Hungarian scientists on Central Asia and Kazakhstan and level of interest in teaching and studying the matter, especially about the historical relation of Hungarians with Turkic people and how does the current generation of Hungarians react to this scientific approach. For an interview were chosen scientists and researchers who are currently conducting research in Central Asia, mainly, next scholars: (1) Dávid Somfai Kara, Turkologist and Mongolist (2) Gergely Agocs is Hungarian folk musician, folk music researcher (3) Pacsai Imre is Professor of University of Nyíregyháza, Hungary and habilitated doctor of philological sciences who specialize in linguistic research of the Magyar and Turkic languages, including conducting research on determining family ties based on proverbs. Other researchers asked not to highlight their names. During interview following data were collected: valuable information about the Kipchak villages in Hungary from the researcher's view point who was living with them from childhood during summer holidays and the reason of his interest in conducting research in Central Asian countries. Moreover, a genealogy of Hungarian scientists who conducted research in Central Asia was created, which determined the chronological framework and elaborated on each of the scientist's biography which includes interesting and first-hand information. Collected detailed records from the research of interviewed scientists were in the field of Turkology, cultural anthropology, ethnography, spiritual culture of nomads, Sufism, epics, shamanic culture, folklore, folk dances, folk music, instrumental folk music, linguistics, relation in religious beliefs what accumulated and observed experience during many years (from 1997) and

interesting facts about their exploration, especially in territories what were less studied before in Central Asia. In other parts, for instance, some of them, according to the researchers, main similarities are found in the folklore and melodies of the Kazakh, Karakalpak etc. with Hungarian peoples: 70% of them are found among the Hungarians. Furthermore, discovered common features of the morphology of the Kazakh and Hungarian languages. As an example, nouns have no grammatical gender; in phrases there is no complete agreement between the adjective and the noun; in phrases with numerals, nouns and adjectives do not take plural endings; Hungarian and Kazakh languages have possessive endings that are absent in Indo-European languages. A common element of these languages is the law of synharmonism: affixes are in harmony with the root. When studying the vocabulary of Turkic languages, researchers found the roots of Hungarian words that do not have a clear etymology and some Hungarian geographical names in Turkic languages. The focus of the interviewed academic researchers is based on living culture and living history. According to them, the entire history, culture, library and priceless heritage of the nomads can be collected by visiting and seeing living people.

Literature review

To present the used literature of research, let us divide them into several groups, what are following: (1) works of Hungarian researchers of XIX centuries (2) 20th century scientists who studied the region until modern times (3) scientists who are currently working on this topic.

To the first part of researcher's work were taken firstly, Vambery's book 'Travel in Asia' where he illustrates about his wanderings in Central Asia in 1863. Full of dangers and hardships, this journey was in the spirit of his era, marked by important geographical and other discoveries. Particular attention was paid to studying natural conditions, history, ethnography, religion and culture of the peoples of Central Asia (Vamberi, A. 2003); Vambery covered several areas of science. A. Vambery made a significant contribution to the study of the past of peoples Central Asia and Kazakhstan based on written sources. Namely, his works on the living languages, folklore and literature of the Central Asian peoples are of greatest scientific importance. Their value is enhanced by the fact that he recorded historical legends and the poems of such classical poets of that time that circulated among the people from mouth to mouth (Vamberi, A. 2003: 8);

Secondly, the book on based to the biography of Hungarian traveler who was in the territory of Central Asia, Alexander Csoma De Koros by Theodore Duka. Book was consisted from Csoma's each published works and essays, as well as of his still extant manuscripts which published in 1885 'Alexander Csoma De Koros. (A brief notice of each of his published works and essays, as well as of his still extant manuscripts). Where he gives information that Alexander Csoma De Koros was first explorer in the territory of Central Asia in 1821, November. In his book he gave data about languages of Central Asian people, particularly, about their structure and comparison of it with Hungarian language, about his travel ways as well in territory. 'The narrative as it now stands will, it is hoped, make those interested in philological science better acquainted with the details of Csoma's early years, and enable them to follow without interruption the steps of his long and arduous wanderings. These were for the most part accomplished on foot, and extended from Europe across Central Asia, Bokhara, through Afghanistan, the Panjab, and Kashmir towards the borders of China, and afterwards into Tibet and Hindustan down to Calcutta' (Theodore Duka, 1885:2). Therefore, was the reason of interest and investigate deeper about him;

To the second group, we could take that works of authors who are refers one of our interviewer's Imre Pacsai, during the interview, as a sample, book of Isaev S. M. (1994) Collection of exercises on comparative typology of Russian and Kazakh languages (Isaev S.M. 1996: 182); The work of Sheridan were used in order to give basic fact about an one of famous Hungarian folk music representative Kodaly Zoltan's research, about the Hungarian folk music, where he mentioned about the connections in the folk music of Turkic people, during the writing about an interview with Gergely Agocs.

Third group of literature were based to the researchers of current time, as: book of collective authors 'Uly dalanyn birtuar ulany' [Son of the great steppe which is born only once] (2008), published with the support of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for the 65th anniversary of Istvan Konyr, collected the works of many scientists who studied Mandoki. Since he conducted general studies of the Turkic peoples, the works of scientists in the book are presented in languages associated with the territories of their origin; During research made use of own interviewers book, David Somfai Kara with Istvan Santha Shanta I. (2022) Pis'ma i fotografii iz serdca Azii [Letters and photographs from Central Asia] which pub-

lished in Bishkek and György Almasy was certainly such a researcher, who followed after Vambery and came to the territory, especially, conducted research in Kyrgyzstan. Whose trip to Kyrgyzstan in 1900 and 1906 was a great feat in his time, and his book about the 1900 expedition and scientific articles in German and Hungarian form the basis of European knowledge about the Kyrgyz (Santha 2022:9); Most information about current Hungarian researchers were taken from the electronic database, particularly from their official personal page with links to them; Next American writer Sheridan, M. M. (2019) in his research 'The Kodály Concept in the United States: Early American Adaptations to Recent Evolutions' where published in the Journal of Historical Research in Music Education gives data about who was Zoltán Kodály and what was his philosophy of music education and etc.

A works of modern authors, the article by de Somogyi 'Alexander Csoma de Kőrös' where published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland gives us information about basic data of Alexander's biography what was used during writing the article and provide information about one of the first explorers of the territory; As well as the research of Mossière, G. (2015). Alexandre Csoma de Kőrös, le traducteur-rhinocéros [the rhinoceros translator] in French language played a complementary role in the article.

Methods of qualitative type of research, especially, qualitative interviews were explained as research method widely in the work of Ali Alsaawi where published in the journal European Journal of Business and Social Sciences, Vol. 3, No. 4, pp 149-156 (Alsaawi, A. 2016).

In our research, we relied on general scientific methods, including historical-genetic and historical-comparative. Thus, the historical-genetic method allowed us to systematize information about the research of Hungarian scientists and establish an intergenerational connection between them in terms of the region being studied, scientific goals and research topics. Using the historical comparative method, we were able to trace how knowledge increased among Hungarian scientists about the history and culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan from the XIX century to the present day.

Results and discussion

Interview with Dávid Somfai Kara.

The role of professor David was highly remarkable in creating the generation of Hungarian

scientists, obtaining interesting information about their biographies, and providing a lot of information.

To present the collected database more understandable, let us look at each scientist and the received information from them in order according to the research based divided groups what were mentioned above. First interviewer Dávid Somfai Kara is a Turkologist and Mongolist. Between 1994 and 2022 he did fieldwork in western and northeast China (Xinjiang, Qinghai, Gansu, Inner Mongolia), Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Mongolia, and Russia (Siberia, Ural, Caucasus). He has collected oral literature (folksongs and epics) and data on Inner Asian folk beliefs among Kazakh, Kyrgyz, Uyghur, Bashkir, Nogay, Kumuk, Tuva, Tofa, Altai Turks, Abakan Tatars (Khakas), Sakha (Yakut), Buryat, Daur, Khoton (Sart-Kalmak) and Yugur. He wrote his PhD thesis on the vocabulary of folk beliefs among Turkic and Mongolic peoples of Inner Asia (2006). He worked as researcher at the Hungarian Institute of Ethnology (Budapest), a visiting scholar at Indiana University (Bloomington) and a visiting researcher at Minpaku (National Museum of Ethnology, Japan, Osaka) (from professor's personal page, date of use: December 15, 2023). Currently he is working as an assistant professor in the Nazarbayev University, School of Humanities and Social Sciences, Astana, Kazakhstan. His current research in Kazakhstan is concentrated on living history. It means, coming to research aimed settlements, finding people who have seen historical times and study-based periods, collecting valuable information by interviewing them, finally compare it with the living history of their nation.

Biography. David was born in Budapest, Hungary, 1969, April 21. His father was photographer, mother was engineer, but after she changed her job to the book shop. Most his relatives were living in villages, especially from his mother's side where situated in the Hungarian Kipchak's settlement. It was called Kumans and they divided into two parts, Great Kumans are living in the east part of Tisa river and small Kumans who lived in the central part of the Tisa river where close even starts from Kecskemét where was the village of David's relatives from his mother's side and he usually spent there summer holidays. During this period, from his childhood he observed moments which are particularly interested him. Primarily, he paid special attention to the reading of the traditional prayers of the elders after cutting the bread and the blessing given in the Kipchak language:

Bizim atamyz kimisi kökte
 Sentlesin sening atyng
 Tüshsin sening köngling
 Nechik kim jerde alai kökte
 Bizim ötmegimizni ber bizge bütün künde
 Elt bizim minimizni
 Nechik kim biz de ijermiz bizge utyry kelgenge
 Eltme bizni ol jamanga
 Kutkar bizni ol jamandan
 Sen barsyng bu chyn iigi Tengri
 AMEN (Mándoky 1981: 24).

The meaning of this bata (blessing) from Kipchak language is about asking an about asking for blessings from the Heavenly God, so that the people of this people are far from iniquity, so that they are secured and protected by the Heavenly God and are under his defense.

David about Mandoky Kongur

This time-spending in Kipchak villages and the blessing given in the Kipchak language, wondered him why the Kipchaks spoke a language other than Magyar. When he was 21, he met with Mandoky Kongur and acquainted with each other and discussed about their interest in research. Mandoky was one of an outstanding Turkologist of the 20th century, the founder of European Kipchak studies, the author of unique works on the history, culture and language of the Turkic peoples. The Kazakhs called it “Konyr” (Akasheva 2008: 7).

This name became iconic in Kazakh society in the 80-90s of the last century. After this meeting they started to meet often and during 2 years Mandoki taught David to the basic aspects on how to make research and became a scientist, so he was in the territory of Central Asia, especially in Kazakhstan. Unfortunately, Mandoki died accidentally in 1992 and David aimed to continue the path of Mandoki in research. As Mandoki’s wife was the Kazakh girl, Ongaisha Mandoki, she supported David’s initiation and taught the Kazakh language. Currently David knows more than 22 languages. After go back to Budapest and applied to the ELTE university Turkic and Mongol philology faculty and successfully graduated in 2000. Currently he is teaching Turkology to students at Nazarbayev University.

About Hungarian researchers in Central Asia. Sándor Csoma de Kőrös

David professor shared information about subsequences and how he made the continuity of researchers who conducted and tried to arrange researchers in the territory of Central Asia and

Kazakhstan. According to him, first researcher who came to the territory of Central Asia, before Armin Vambery was Sándor Csoma de Kőrös. He was born on the 4th April, 1784, in the village of Kőrös, named later Csomakőrös after him, in the county of Háromszék in Transylvania. Descended of a noble but poor family, he finished his studies as a pupil-servant at the Bethlen College of Nagyenyed, which sent him with a scholarship to the German University of Göttingen. There he heard from Professor Eichhorn that certain Arabic MSS. must contain valuable information, unknown to European scholars, regarding the Asiatic migrations of the Hungarians during the early Middle Ages. This induced Csoma to study Arabic and to travel in Central Asia rather than enter upon the quiet academic career that waited for him in his country (Somogyi 2015: 35). Alexandre Csoma was a Hungarian philologist and Orientalist, author of the first Tibetan-English dictionary and grammar book. Alexandre Csoma de Kőrös is a little-known figure internationally, but he is an essential historical figure in his native Hungary for having established the first Tibetan-English dictionary and the first grammar of Tibetan in 1834. This in doing so, he created the field of Tibetology. In his country, he is a national hero, and many streets, boulevards, schools, etc. bear his name. He has also been the subject of several films. Hungarian associations continue to maintain the memory and work of this linguist, translator by placing plaques at the places where he passed, by organizing commemorative events and by helping to the renovation of Himalayan monasteries in which he stayed (Mossière 2015: 33). In accordance with David, Csoma Sandor’s (Alexander) and other researchers’ main goal was to find the land of their ancestors and the history of their origin. However, because of the political issues, mainly because of the war (between Bukhara and Kokand) during that period he returned from Bukhara to Tibet. After he continued his research in other direction and made first Tibetan-English dictionary.

Prove of David professors’ word we could see from the book of Theodore Duka, 1885. Alexander Csoma De Koros when Csoma notes: “The 1st of March 1821, I bid adieu to my noble benefactors, and the 18th of April arrived at Meshed, in Khorassan. On account of warlike disturbances in the neighbouring countries, it was the 20th of October ere I could leave that placetoproceed insafety, and onthe 18th of Novembel’ I reached safely Bokhara, but, affrighted by frequent exaggerated reports of the approach of a nnme rous Rnssian army, after a residence of five days I left Bokhara, where I intended to pass the

winter, and with a caravan I came to Balk, Kulm, and thence by Bamian; on 6th of January, 1822, I arrived at Kabool” (Theodore Duka, 1885:27).

In his book he notes about languages: “In support of the possibility to accomplish my engagement, I beg leave to state that I am acquainted with several ancient and modern European and Asiatic languages, and that my mother-tongue, the Hungarian idiom, is nearly related, not in words, but in structure, with the Turkish, Indian, Chinese, Mogul, and Tibetan languages. In every language of Europe, except the Hungarian, Turkish, and those of Finnish origin, there are prepositions like in the languages of Hebrew or Arabic origin, but in our tongue, like in the Indian, Chinese, and Tibetau, we have postpositions, and for the formation of different cases in declension, we have affixes with which to form from the same root several sorts of verbs (Theodore Duka, 1885:52).

Armin Vambery

Second generation of researcher was Armin Vambery. Vambery tells about his wanderings in Central Asia in 1863. Full of dangers and hardships, this journey was in the spirit of his era, marked by important geographical and other discoveries. The 19th century entered world history as a period when the eyes of European politicians, scientists, and entrepreneurs were focused on the unknown and inaccessible corners of Asia. Particular attention was paid to the study of natural conditions, history, ethnography, religion and culture of the peoples of Central Asia. Interest in this mysterious region was fueled by rumors about its untold riches, native gold, strange markets, slave trade, original customs, nomadic freemen, fanatical despots of Khiva, Bukhara, Kokand. Of great importance, of course, was the geographical and strategic position of the region, bordering Russia and the Indian colonial possessions of Great Britain. A. Vambery’s notes were not free from some omissions and errors. Critics reproached the traveler for the conciseness of his presentation and the lack of important details in the story about the countries and peoples he saw. The author subsequently tried to eliminate these shortcomings in special additions to his trip to Central Asia (Vambery 2003: 6). Vamberi’s materials concerning the living languages, folklore and literature of the Central Asian peoples deserve great attention. Their value is enhanced by the fact that he recorded historical legends and the poems (Vambery 2003: 8). Contained in “Journey through Central Asia” biographical information about the famous Turkmen poet contributed to further study of

his life and work. A. Vambery was among the first to introduce wide circles of European readers to the work of famous Central Asian poets. A. Vambery made a significant contribution to the study of the past of peoples Central Asia and Kazakhstan based on written sources. His works on the Chagatai and Uyghur languages, on Turkic-Tatar and Finno-Ugric lexicography are of greatest scientific importance.

György Almásy

After Vambery next researcher into Central Asia was György Almásy. As Professor David Somfai with his colleague Istvan Santha together wrote a book about György Almásy, he was able to give more deep information about him and shared how they together collected database and wrote the book. Almasy went on his first trip to Asia in 1900 with his professor at the University of Graz, Rudolf Stummer von Traunfels. They studied the Ili River basin, the area east of Issyk-Kul. Furthermore, they left ethnographic records telling about the daily life of the Kyrgyz and Kazakh peoples. Almasy played an important role in introducing the Kyrgyz epic *Manas* to Western audiences. (Santha 2022:9).

György Almasy was certainly such a researcher, whose trip to Kyrgyzstan in 1900 and 1906 was a great feat in his time, and his book about the 1900 expedition and scientific articles in German and Hungarian form the basis of European knowledge about the Kyrgyz. Almásy studied at the University of Graz and was interested in ornithology in his youth. He knew very well that the Hungarian aristocrats, influenced by geography and hunting, organized many campaigns and study trips to Africa, Central (inner) and Central Asia. The Kazakh-Kyrgyz expedition of 1900 was primarily motivated by an interest in zoology, which the Count carried out together with his Austrian colleague, Professor Rudolf Stummer-Traunfels (1866-1961). György Almásy was more of a zoologist, but during the trip he discovered the rich ethnography of the Kyrgyz people, their language and especially the world of Kyrgyz heroic tales. György Almásy published a book about his journey in Hungarian in 1903: “My Journey to the Heart of Asia”. For the author of these lines, when he first picked up Almasy’s book as a student at the Turkic University in the 1970s, it was a wonderful experience: acquaintance with Kyrgyz culture. Even after many decades, it was evaluated that the book is a huge, untapped treasure for the study of the Kyrgyz past, the world of past Kyrgyz times. (Santha 2022:9).

Istvan Mandoki Kongur

Next generation of the researcher, one of basic representative was Istvan Kongur Mandoky. Istvan Mandoki Konur was born in 1944 in Hungary in Karcag. The origin was from Hungarian Kypchaks. Istvan Mandoki Konur studied at the Turkology department of Budapest University in 1963-68. He knew several languages (Hungarian, Turkish, English, Russian, etc.) well. Among the Turkic languages he knew were Kyrgyz, Kazakh, Kumyk, Kyrgyz-Tatar, Karachay-Balkar, Nogai, and the medieval European Kipchak language (now a dead language). Istvan Mandoky Konur was a student of Gyula Nemeth (Julius Nemeth, 1890-1976), a prominent Hungarian Turkologist. Gyula Németh was born in Karcag. He began learning Turkish there and set off from there on his first trips to Turkey (Istanbul–1907, later to Aydin and Smyrna – 1908). From 1909, as a member of the Eötvös College, he studied at the University of Budapest from such personalities like Zoltán Gombocz, Bernát Munkácsi, Ignác Goldziher and Ármin Vámbéry. Between 1911 and 1914 he went on several study trips to Leipzig, Kiel and Berlin. He habilitated at the University of Budapest in 1915. In 1916 he became an extraordinary professor at the Department of Turkology, and in 1918 he became a full professor. His Turkish grammar was published in 1916–17, which is still a good manual for learning Ottoman-Turkish written in Arabic script. In 1921 his first studies on the Turkish loanwords of Hungarian and issues of Hungarian prehistory were published. His most important and most influential work, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, [The Formation of the Conquering Hungarians], was published in 1930. In this book, he examined the naming practices of Turkic tribes, the Turkic tribal system and the formation of the nomadic Turkic states and presented the role of the joined Turkic tribes in the formation of the ethnicity of the Hungarian people.

Another important area of his scientific work was the study of the inscriptions on the treasures of Nagyszentmiklós (professor's personal page, date of use: December 23, 2023).

In his opinion, the inscriptions were written in a Kipchak-type Turkic language, namely the Pecheneg. In 1981, István Mandoki Konur defended his doctoral thesis on the topic “Documentary sources on the language of the Cumans in Hungary”(Kazakpayev 2007).

Konyr's goal and dream throughout his adult life is to restore and revive the forgotten language of the Kumankypchak in Hungary, where he comes from. (Bakitkaly 2023: 59). He died of a heart attack

in the summer of 1992 while on a research trip to Dagestan, when he was eager to start his research and teaching activities in Bishkek. According to his wish, his body was buried in Almaty, Kazakhstan. In 1993, a bronze statue of István Mandoki Konur was erected in his native town of Kartsag (Kazakpayev 2007).

Interview with Gergely Agocs

Following researcher Gergely Agocs is Hungarian folk musician, folk music researcher and worthy artist from the highlands. He was one of the founding members of the Slovakian Hungarian Folkore Association, where he directed the work of its folk music section from 1990 until the fall of '96. In 1997, he graduated from the Department of Folklore/Ethnography at Eötvös Lorand University in Budapest. In 2000 he began working on his PhD in Hungarian and Comparative Folklore in the Department of Humanities at the same university in Budapest. After finishing at the university, he accepted a position as folk music researcher at the Institute of Musicology at the Hungarian Academy of Sciences (from professor's personal page, date of use: December 15, 2023).

Agocs professor came to the west part of Kazakhstan conducted research and found a lot of similarities in folk music, which once again proves the kinship of the Hungarian peoples with the Turkic peoples. Researcher gave us information about his observation study in Central Asia about Kipchaks, romalogy, folk dances, folk music, instrumental folk music, He talks about his research in the Edil Zhaiyk steppe region of Kazakhstan, how this region is connected to the origins of the Magyar people, as well as the history of the life of nomads and how it is connected to the Magyar people. Expressly, he started to talk about experience in Taktakopir is a village in Karakalpakstan, Uzbekistan. Agocs mentioned about, Zoltán Kodály (born December 16, 1882, Kecskemét, Austria-Hungary [now in Hungary]—died March 6, 1967, Budapest) prominent composer and authority on Hungarian folk music. He was also important as an educator not only of composers but also of teachers, and, through his students, he contributed heavily to the spread of music education in Hungary (Sheridan 2019: 55). Referring to Kodaly Zoltan's research, about the Hungarian folk music, where he mentioned about the connections in the folk music of Turkic people and found similarities who lived near the Turks, Cheremis people. Moreover, explained the ties between folk songs in the mouths of the people, which determines the connection between

the languages of the Turkic peoples. Kodaly saw a connection among the Cheremis.

After Kodaly, his students continued his path, conducted 12 expeditions in 1950-60-70 on the territory of the Cheremis, and clarified that they also sing songs similar to Hungarian folk melodies. Consequently, the Cheremis who live near the Tatars and Bashkirs were also found to be similar, but the Cheremis who live in the north, who have no connection with the other Cheremis that we have already mentioned above, did not find such connections in folk music. According to the scientist, the Cheremis took this largely from the Bashkirs, from the Tatars and from the Kazakh Tatars. Agocs says, that in the future he will study the question of why and how this happened. Agocs has been engaged in these surveys for 23 years, he initially began his journey from studying Balkars, Karachays and began recording their folk songs.

When he first met the Nogais, he was very interested and began to study their folk songs more deeply and discovered 40% similarities with the Hungarians at first, when he began to further research and record folk music, explored approximately 70% similarities. After he continued to travel to another territories, next one was Kazakhstan, in particular in the villages of the western part of Kazakhstan. Realized most interesting similar aspects with them. According to the scientist, the main similarities are found in the folklore and melodies of the Kazakh, Karakalpak, Karachay, Balkar with Hungarian peoples: 70% of them are found among the Hungarian peoples.

Interview with Pacsai Imre

Next interviewer Pacsai Imre is Professor of University of Nyíregyháza, Hungary and habilitated doctor of philological sciences who specialize in linguistic research of the Magyar and Turkic languages, including conducting research on determining family ties based on proverbs (from professor's personal page, date of use: December 15, 2023).

Imre professor could not have the chance visit Kazakhstan, however during his scientific life he met with famous researchers from Kazakhstan and other Central Asian countries as well which is greatly motivated him to learn and explore more about relations of Hungarians with Turkic people, mainly in linguistics. Consequently, he had an opportunity to receive enough materials and physical books in Kazakh language and to conduct comparative study in named research questions with Hungarian historiography.

During research according to the interview questions by obtaining answers to all research questions, complete and extensive information on the topic of the research was collected. When studying the vocabulary of Turkic languages, he found the roots of Hungarian words that do not have a clear etymology and some Hungarian geographical names in Turkic languages. Researcher shared with his finding in mentioned sphere and gave detailed data how it was, consequently who, from which countries supported him.

During interview he mentioned following information and what was given in originally from his words: "Since childhood, I have been interested in ancient legends. The legend about the magic deer, which brought the brothers Hunor and Madyar to their new homeland from the Central Asian steppe, is associated with the ethnogenesis of the Hungarians. I read with great interest about the life of Sándor Kőrösi Csoma, who wanted to find the ancestral home of the Hungarians in Central Asia. I was very interested in Armin Vambery's trip to Central Asia. I was glad to receive the book "40 Lessons of the Kazakh Language" (Alma-Ata, "Zhalyn" 1990) by Khadisha Kozhakhmetova, and studied the features of the Kazakh language with great interest. I quickly discovered common features of the morphology of the Kazakh and Hungarian languages: nouns have no grammatical gender; in phrases there is no complete agreement between the adjective and the noun; in phrases with numerals, nouns and adjectives do not take plural endings; Hungarian and Kazakh languages have possessive endings that are absent in Indo-European languages. A common element of these languages is the law of synharmonism: affixes are in harmony with the root. I later studied with great interest the grammar "Qazaq tili" by Professor S. M. Isaev (Almaty "Rauan" 1996), received from Kazakh colleagues. I bought a Kazakh-Russian dictionary, which helped in learning the Kazakh language. I was given a collection of Kazakh folk tales (1959) and the work "Kazakh Fairy Tale" (Alma-Ata 1972) by Professor S.A. Kaskabasov, which served as a guide and support for comparing Hungarian and Kazakh fairy tales. I discovered common plot motifs, common elements of Minority customary law and shamanic beliefs. In the Er-Tostik tale I found the main motifs of the most typical Hungarian fairy tale Fehérlófia (son of the white mare). The most important motive was totemism. For the wonderful protagonist, the horse is a totemic ancestor".

Conclusion

To summarize, an attempt was made to conduct a scientific analysis by interviewing scientists who conducted research in the field of ethnography, history and anthropology in Central Asia, including Kazakhstan, consequently, to combine a lot of valuable information. Nowadays, as we see, by using interviewing methods, with David Somfai, an attempt was made not only to determine the scientific path of the scientist and his biography on the path to Turkology, his scientific position and mission in modern Kazakhstan, but also to create the generations of scientists who conducted research expeditions in Central Asia what was mentioned above with biography of: Sándor Csoma de Kőrös – Armin Vambery – György Almásy – István Mandoki Konur – David Somfai Kara, Agócs Gergely, Pacsai Imre, etc. After talking with Agócs Gergely, we learned mainly about folk songs, melodies, pronunciation and types of performance among the Turkic and Hungarians, in particular, the scientist's research in Western Kazakhstan, the Edil-Zhayik steppe region, about the Nogais, the methodology and experience of identifying among them the high similarity of folk songs with the folk melodies of the Hungarian people are things that can lead to further research and ethnographic discoveries in the future. Starting from

Cheremis people, he is associated with the Bashkirs, Karachays in comparison with the Nogais and gives information about their connections with the folklore and folk songs of the Magyar people.

Based on the research, writings and experience of the following professor Pacsai Imre, one can learn about the similarities between the Turkic languages and the Magyar language from a subjective point of view, linguistic findings. Most of the information direction is given from the point of view of linguistics. In particular, it is shown in detail: tescials have no grammatical gender; in phrases there is no complete agreement between the adjective and the noun; in phrases with numerals, nouns and adjectives do not take plural endings; Hungarian and Kazakh languages have an accusative case, which is not found in Indo-European languages. A common element of these languages is the law of synharmonism: affixes are in harmony with the root etc.

Thus, having studied the above-mentioned literature and analyzed the collected interviews, we came to the conclusion that interest in studying the history of Kazakhstan and Central Asia from XIX between early XX centuries and nowadays was growing. The issues that interest Hungarian scientists are: history, language, culture, religion, folklore, folk songs and the main aspects of cultural anthropology, ethnography and living history.

References

- Alsaawi A. (2016). A Critical Review of Qualitative Interviews. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2819536> (date of use: December 19, 2023).
- Бакыткали Э.Т., Дукенбаева З.О. (2023). Мандоки Қоңыр Иштванның өнегесі және ғылыми еңбектерінің тарихи маңыздылығы. Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия», 109(1), 56–61.
- Вамбери А. (2003). Путешествие по Средней Азии. Москва: Восточная литература. 193.
- de Somogyi J. (1935). Alexander Csoma de Kőrös. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland.
- Исаев С. М. (1994) Сборник упражнений по сопоставительной типологии русского и казахского языков. Алматы: Білім. 182.
- Иштван Ш., Давид Ш., (2022). Письма и фотографии из сердца Азии. Бишкек: Улуу Тоолор. 164.
- Казакпаев К. (2007). К.Иштван как реальный прототип старой кипчакской легенды. Электронный газет, доступно: <https://zonakz.net/2007/03/20/k-ishtvan-kak-realnyj-prototip-staroj>
- Кожаметова Х. (1989). 40 уроков казахского языка. Алма-Ата; Жалын. 288.
- Mándoky Kongur István (1981) *A kun nyelv magyarországi emlékei. Budapest: Keleti Gyűjtemény.*
- Mossière G. (2015). Alexandre Csoma de Kőrös, le traducteur-rhinocéros. *Convergences Francophones*, 2(2), 33–43.
- Researcher's personal page: https://doktori.hu/index.php?menuid=192&lang=HU&sz_ID=7884 (date of use: December 15, 2023).
- Researcher's personal page: <https://u-szeged.academia.edu/Andr%C3%A1sR%C3%B3naTas> (date of use: December 25, 2023)
- Researcher's personal page: <https://ssh.nu.edu.kz/faculty/david-somfai/> (date of use: December 15, 2023)
- Researcher's personal page: <http://www.ek.szte.hu/gyula-nemeth/> (date of use: December 23, 2023)
- Researcher's personal page: <https://www.fono.hu/en/webshop/eloado/gergely-agocs/> (date of use: December 25, 2023).
- Sheridan M. M. (2019). The Kodály Concept in the United States: Early American Adaptations to Recent Evolutions. *Journal of Historical Research in Music Education*.
- Schütz E. (1996). Károly Czeglédy (21st September 1914 – 20th June 1996). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 49(1/2), 1–8.

Theodore D. (1885). Alexander Csoma De Koros. (A brief notice of each of his published works and essays, as well as of his still extant manuscripts). London: Trubner & Co., Ludgate Hill. 250p.

Ұлы Даланың біртуар ұланы. (2008) Мандоки Қоңыр Иштван (1944-1992). Алматы: OFK. 385 б.

References

Alsaawi A. (2016). A Critical Review of Qualitative Interviews. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2819536> (date of use: December 19, 2023).

E.T., B., & Z.O., D. (2023). The legacy of Istvan Konyr Mandoky and the historical significance of his scientific works. Bulletin of the Karaganda University History.Philosophy Series, 109(1), 56–61

Vamberi, A. (2003) Puteshestvie po Srednej Azii [Travel in Central Asia] M. Vostochnaya literatura. 193.

de Somogyi J. (1935). Alexander Csoma de Kőrös. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland.

Isaev S. M. (1994) Sbornik uprazhnenij po sopostavitel'noj tipologii russkogo i kazahskogo jazykov. [Collection of exercises on comparative typology of Russian and Kazakh languages]. Almaty: Bilim. 182.

Ishtvan Sh., David Sh., (2022). Pis'ma i fotografii iz serdca Azii [Letters and photographs from Central Asia]. Bishkek: Uluu Toolor. 164.

Kazakpaev K.(2007). K.Ishtvan kak real'nyj prototip staroj kipchakskoj legendy [Istvan as a real prototype of the old Kipchak legend]. Electronic newspaper, available here: <https://zonakz.net/2007/03/20/k-ishtvan-kak-realnyj-prototip-staroj>

Kozhahmetova H. (1989). 40 urokov kazahskogo jazyka [40 Kazakh language lessons]. Alma-Ata: Zhalyn. 288.

Mándoky Kongur István (1981) *A kun nyelv magyarországi emlékei [Memories of the Kun language in Hungary]*. Budapest: Keleti Gyűjtemény

Mossière G. (2015). Alexandre Csoma de Kőrös, le traducteur-rhinocéros. Convergences Francophones, 2(2), 33–43.

Researcher's personal page: https://doktori.hu/index.php?menuid=192&lang=HU&sz_ID=7884 (date of use: December 15, 2023).

Researcher's personal page: <https://u-szeged.academia.edu/Andr%C3%A1sR%C3%B3naTas> (date of use: December 25, 2023)

Researcher's personal page: <https://ssh.nu.edu.kz/faculty/david-somfai/> (date of use: December 15, 2023)

Researcher's personal page: <http://www.ek.szte.hu/gyula-nemeth/> (date of use: December 23, 2023)

Researcher's personal page: <https://www.fono.hu/en/webshop/eloado/gergely-agocs/> (date of use: December 25, 2023).

Sheridan M. M. (2019). The Kodály Concept in the United States: Early American Adaptations to Recent Evolutions. Journal of Historical Research in Music Education.

Schütz, E. (1996). Károly Czeglédy (21st September 1914 – 20th June 1996). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 49(1/2), 1–8. <http://www.jstor.org/stable/43391249>

Theodore D. (1885). Alexander Csoma De Koros. (A brief notice of each of his published works and essays, as well as of his still extant manuscripts). London: Trubner & Co., Ludgate Hill. 250p.

Ұлы даланын біртуар ұланы. Мандоки Қоңыр Иштван (2008). [Son of the great steppe which is born only once. Mandoky Kongur Istvan]. Almaty: OFK. 385.

Авторлар туралы ақпарат:

Әбдинасыр Назира Нұрқожақызы – докторант, Қазақстан тарихы кафедрасы, Л. Н. Гумилев ат. ЕҰУ. E-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

Ковальская Светлана Ивановна – т.ғ.д., профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, Л. Н. Гумилев ат. ЕҰУ. E-mail: Kovalskaya_SI@enu.kz

Сведения об авторах:

Абдинасыр Назира Нуркожаевна – докторант, кафедра истории Казахстана, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева. E-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

Ковальская Светлана Ивановна – д.и.н., профессор, кафедра истории Казахстана, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева. E-mail: Kovalskaya_SI@enu.kz

Поступило: 30.11.2023

Принято: 11.02.2024

M.I. Amandossova^{*1} , **Aimar Ventsel²**

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Kazakhstan, Almaty

²University of Tartu, Estonia, Tartu

*e-mail: mdnmdi91@gmail.com

PREPARATION AND SELECTION OF KAZAKH STUDENTS IN THE COMMUNIST UNIVERSITY OF WORKERS OF THE EAST

The Communist University of the Toilers of the East (KUTV) is an educational institution organised by the Comintern (Communist International) from 1921 to 1938. The activities of this educational institution were carried out in two directions. The first was the spread of socialist ideology and the development of the socialist movement of the peoples of the East outside the territory of Soviet power, and the second was the training of personnel from representatives of the local population of the East for service by the direction of the ideology. Party personnel for the countries of Central Asia, the Far East, and the North Caucasus were trained here. Graduates of this University became the basis of the new proletarian intelligentsia in their countries. In the article presented to you, the object of research was the development and change of KUTV requirements for admitting students. Accordingly, one can see the formation of a system of communist (party) education in Kazakhstan and the USSR. In the 1920s, the complex social situation after the Civil War and the onset of mass enrollment in higher education reduced the quality of students at universities. The work of the admission committee of the Communist University with such a large number of students is described in detail here.

Key words: Eastern peoples; workers of the east; KUTV; Comintern; student admission requirements; Kazakh students; student selection.

М.И. Амандосова^{1*}, Аймар Венцель²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Тарту Университеті, Эстония, Тарту қ.

*e-mail: mdnmdi91@gmail.com

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университетіне қазақ студенттерін ірітеу және даярлау

Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университеті (КУТВ) – 1921-1938 жылдар аралығында Коминтерн (Коммунистический интернационал) ұйымының ұйымдастыруымен қызмет еткен оқу орны. Бұл оқу орнының қызметі екі бағытта жүргізілді. Біріншісі – Кеңестік билік территориясынан тыс жатқан Шығыс халықтары үшін социалистік идеологияны тарату және социалистік қозғалысты дамыту болса, екіншісі – жергілікті Шығыс халқы өкілдерінен идеология бағытына сәйкес қызмет ететін кадрларды даярлау болды. Мұнда Орталық Азия, Қиыр Шығыс және Солтүстік Кавказ елдері үшін партиялық кадрларды даярлау жүргізілді. Бұл университеттің түлектері өз елдеріндегі жаңа пролетарлық интеллигенцияның негізі болды. Сіздерге ұсынылып отырған мақалада ШЕКУ-нің студенттерді қабылдау кезіндегі талаптарының дамуы, өзгерісі зерттеу объектісі болды. Осыған сәйкесінше Қазақстан және КСРО көлемінде коммунистік (партиялық) білім беру жүйесінің қалыптасу жолын көре аласыздар. 1920-жылдары азамат соғысынан кейінгі әлеуметтік жағдайдың төмендігі, ал жоғары оқу орынына жаппай шақыру жұмыстарының басталуы университеттерде білім алушылардың сапалық деңгейін түсіргені анық. Осындай жаппай білім алушылар легімен Коммунистік университет қабылдау комиссиясының атқарған жұмысы толық сипатталып берілген.

Түйін сөздер: Шығыс халықтары; Шығыс еңбекшілері; ШЕКУ; Коминтерн; қабылдау талаптары; қазақ студенттері; Коммунистік университет; студенттерді іріктеу.

М.И. Амандосова^{1*}, Аймар Венцель²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

²Университет Тарту, Эстония, г. Тарту

*e-mail: mdnmdi91@gmail.com

Подготовка и отбор казахских студентов в Коммунистический университет трудящихся Востока

Коммунистический университет трудящихся Востока (КУТВ) – учебное заведение, организованное Коминтерном (Коммунистическим Интернационалом) в 1921–1938 годах. Деятельность этого учебного заведения осуществлялась по двум направлениям. Первая заключалась в распространении социалистической идеологии и развитии социалистического движения народов Востока за пределами территории Советской власти, а вторая заключалась в подготовке кадров из представителей местного населения Востока для службы в соответствии с направлением идеологии. Здесь проводилась подготовка партийных кадров для стран Средней Азии, Дальнего Востока и Северного Кавказа. Выпускники этого университета стали основой новой пролетарской интеллигенции в своих странах. В представленной вам статье объектом исследования стало развитие и изменение требований КУТВ при приеме студентов. Соответственно, можно увидеть формирование системы коммунистического (партийного) образования в Казахстане и СССР. В 1920–е годы тяжелая социальная ситуация после гражданской войны и начало массового набора в высшие учебные заведения явно снизили качество студентов в университетах. Здесь подробно описана работа приемной комиссии Коммунистического университета с таким большим количеством студентов.

Ключевые слова: Восточные народы; трудящиеся востока; КУТВ; Коминтерн; требования по приему студентов; казахские студенты; отбор студентов.

Introduction

When we look back at the Soviet period, we now see the fate of a great state that has fully organised the state and human life and formed a person comfortable with a new type of life. However, the internal structure that regulates the direction and activities of such a well-organised state is still being studied. One of the objects of such analysis is the subject of our research – the Communist University of the Workers' East. This higher educational institution was established in 1921 to spread the communist idea to them, taking into account the characteristics of the representatives of the Eastern nations. For the eastern countries outside the territory of the USSR, the Communist University of Eastern Workers was a means of attracting Soviet-Marxist ideology. For the local eastern peoples, it was a means of training personnel to serve the emerging Soviet government in a new format.

Materials and Methods

First, it was necessary to conduct a historiographical analysis to reveal the problem of training and selection of Kazakh students at the Eastern Workers' Communist University. Since this issue was raised for the first time in Russian historiography, the works of Russian researchers and foreign scientists were analysed.

Based on the results of historical analysis, we concluded that the issue of selecting and preparing candidates for communist universities is more relevant for the people of Central Asia. After all, they did not master the language of instruction (Russian) or even did not know it. Also, the education system established under the Russian Empire did not allow adaptation to the newly formed Soviet reality.

To more clearly reveal the topic and achieve the article's goal, a comprehensive analysis of the rules for admission to the Eastern Workers' Communist University was conducted. From 1921 to 1938, admission rules were published in periodicals. However, we compiled the rules of admission to the University by searching several sources, such as the Russian State Library, the Russian State Archive of Social and Political History, and the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan.

The above-collected materials were analysed to achieve the goal of the article. Also, grouping work was carried out to understand each period's research results and features fully. In addition, establishing connections between the stages and analysing the internal structure of the systems and development patterns took place.

Literature review

For the first time, the history of the Communist University of the Workers of the East was touched

upon in the works of direct participants in the events of the 1920s–1930s, party and government figures responsible for the field of education, and some university leaders (Viktorov, 1923:261–267; Brojdo, 1924; Majanc, 1926:223–224; Mif, 1929:44–59). These works were not of a research nature and represented the first attempts to answer the most pressing questions and propaganda materials. Since the late 1930s, this topic has become forbidden due to strict political censorship and limitations of the source base and research tools. At the end of the 1950s, opportunities opened to return to the topic. However, the pressure of stereotypes remained in assessments of the nature and effectiveness of Soviet reforms in the field of ethnic relations in education. Until the mid-1980s, the history of Soviet party schools and communist universities, as particular institutions of the Soviet education system, was presented in the context of the successes of building a socialist society in the USSR. Certain aspects of the problem were reflected in the works of L.S. Leonova, in which an attempt was made to reveal not only the history of the formation of the party education system in the USSR as a whole but also the main trends in the activities of Soviet party schools and community universities in 1917–1975 (Leonova, 1972; Leonova, 1979). The recognised author of works devoted to the history of KUTV is Natalia Timofeeva (Timofeeva, 1976:47–57; Timofeeva, 1979:30–42.). Despite the processing and introduction of new historical material into scientific circulation, the specification of the problems discussed in the history of the Communist University of the Workers of the East and research activity at the regional level did not follow.

In the late 1980s – early 1990s, marked by the de-ideologisation of historical science and the declassification of previously inaccessible archival funds, attempts began to conceptually understand ethnonational politics and problems of indigenisation, a radical revision of the role of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) – the CPSU in the fate of the country (Krasovickaja, 2007; Bazarova, 2008:53–55; Chebotareva, 2008). In line with these trends, the latest historiography of the history of KUTV and other universities for national minorities has developed at the all-Russian and regional levels (Ergin, 2008:141–152; Panin, 2012:165–168; Harunov, 2012:58–61; Mamysheva, 2014:110–113; Shashkova, 2018:704–716.).

Issues related to KUTV, in one way or another, have yet to escape the attention of foreign authors. The study of foreign units (in particular, Arab, Iranian, African-American, Chinese, Turkish, and African) in the structure of KUTV has intensified. The

scope of research has expanded significantly with the following issues: the content of courses intended for foreign cadets; the influence of the Comintern on the educational process; features of material and living conditions; the fate of Kutvyans after graduation (McClellan, 1993: 371-390.; Ravandi-Fadai, 2015:713-727; KuKhwa, 2015:175-207; Sicon, 2016:61-67). Chinese scientists have made a significant contribution to studying the vicissitudes of students' education at KUTV and the development of their life trajectories. Thus, Zhang Yuxin devoted her works to the issues of training personnel for revolutionary China within the walls of not only KUTV but also the Sun Yat-sen University of the Workers of China (UTK) (1925–1928), transformed into the Communist University of the Workers of China (KUTK) (Chzhan, 2015:91–105). Another Chinese researcher, Lü Syutsing, using declassified archive materials, analysed the sinological activities of the staff and students of KUTV as the leading centre of Soviet sinology in the 1920s–1930s (Ljuj, 2017:129–139). The book by the Chinese historian E. Fan, based on sizeable archival material, shows the work of the USSR to train personnel for revolutionary China in the 20s and 30s of the 20th century. The author emphasised the unprecedented nature of this large-scale personnel training program, which brought significant results. The Soviet state trained outstanding Chinese politicians (Ljuj, 2017:129–139) and military leaders (five out of ten PRC marshals studied in the USSR). The author described in detail the programs and conditions of study in the USSR and paid considerable attention to the influence of the internal party struggle in the CPSU(b) on the fate of the Chinese who studied in the USSR (E Fan', 2020).

One of the last significant works devoted to the history of KUTV and its students. Sabina Trebinjak's book "A Decade at the Communist University for the Workers from the East (1925-1935)" in which she explores the motives of the Soviet government in the formation of a new political-revolutionary elite from the Uyghurs in Xinjiang. In her book, she highlights students' living conditions and education levels. In general, there is an attempt to restore the fate of the Uyghur students of KUTV. (Trebinjac, 2023).

Results and Discussion

The Comintern and the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) provided worldwide assistance in organising theoretical training for communist and revolutionary cadres of the

East and developing Marxist education. Soviet Russia naturally became a centre for training such personnel. In the 1920s and 1930s, many foreign revolutionaries and emigrants in the East studied at the Eastern Workers' Communist University (KUTV). The Communist University of Eastern Workers was the first party school in the world for representatives of the peoples of Asia, Africa and Latin America. In its walls, representatives of not only communist but also national liberation movements in colonial and dependent countries in foreign countries studied Marxist theory. At the same time, this educational institution annually trained many party and Soviet workers from the former colonies of Tsarist Russia.

Due to the complex situation in the national republics in the territory of the Soviet East, there was an excellent demand for party workers. Bolshevik organisations had to rely on the old local intelligentsia, which still did not fully spread the ideas of theoretical communism.

Many Party-Soviet workers and professional revolutionaries were needed to create a new life. In March 1919, at the 3rd Party Congress, V. I. Lenin, speaking of the particular need for personnel, said: "If we look at the layer of workers who ruled Russia in these years and carried out the policy that formed our strength, this layer is very "thin". ... If one day a future historian gathers data about which groups ruled in Russia during these 17 months, which thousands of people... bore the entire burden of governing the country, no one will believe that such a result can be achieved. There are too few because there are few intelligent, educated and capable political leaders in Russia. "This "thin layer" in Russia overworked itself, overworked, and did more than it could," he says (Lenin, 1969:38). If the number of forces in the central areas was insufficient, it was difficult to describe the situation on the republican outskirts. To change this situation and qualitatively improve the propaganda of communism, the Party program adopted at the 8th Congress of the Russian Communist Party held in 1919 emphasised the need to create a new socialist public education system, to turn schools and educational institutions into a tool for communist reconstruction of society. "By changing the field of education, organisation of studies and education of young people, we can create a communist society that is different from the old one," he said (Lenin 1981:41). According to the Decree of the Council of People's Commissars of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, "On the Rules of Admission to Higher Educational Institutions" published on August 28, 1918, entrance exams, tuition fees and social restrictions were abol-

ished. According to the decree, any citizen who has reached the age of 16, regardless of citizenship and gender, can become an applicant even if he does not have a certificate, diploma or certificate of secondary education (Sbornik dekretov, 1919:56). However, since this measure did not give the desired result in attracting workers and peasants to the university walls, since 1921, a special agreement was introduced on behalf of party, Komsomol and enterprise organisations. Students with a special dispatch card were admitted first but had to have training at the level of an II-level Soviet party school or workers' faculty. In 1921, enrolling was not forbidden even if there was no special dispatch paper, but their applications were considered only if there was a vacancy (Kupajgorodskaja, 1984:127).

Since 1922, the Council of People's Commissars of the RSFSR made essential changes in the education policy, one of which was to limit the admission of students without a letter of transfer to a higher education institution and, in some cases, even to reject their documents. Places allotted to general applicants are distributed among the leading sending organisations. Organisations such as the Workers' Faculty, the Central Committee of the Russian Communist Party, the Central All-Union Council of Trade Unions, the Central Committee of the Revolutionary Communist Youth Union, and the Political Department of the Revolutionary Military Council had to send applicants according to class principles (Central et al. f. 601, l. 1, c. 350, sh. 46). The applicant's "origin" was the main factor in admission to the University.

The period of activity of the Eastern Workers' Communist University can be divided into three periods depending on the student admission policy. The first covered the period from 1921 to 1925 when organisational methods were just formed and strict requirements and rules were not established. During this period, Rabfak worked at the University for the first year, and after that, until 1925, the preparatory department worked. Therefore, the selection requirements were low in this period.

The second period covers the period 1925-1929. This period shows that the organisation of the educational process, admission requirements and selection conditions have increased by one level. Structural changes within the university took place during this period as well. A scientific institute for studying Eastern countries is established, the duration is fixed at four years, and a turn to the scientific direction takes place by training graduate students. It is visible that the quality level of students admitted to study has increased.

The third period, between 1930 and 1938, is characterised by the establishment of the Communist University of Eastern Workers as an educational institution with a consistent experience, like other high-party schools, and the growth of the quality and party loyalty of students from the regions.

The University approved the plan for students to be admitted for the 1921-1922 academic year at the meeting of the Small Council on May 20. Enrollment of students was expected to begin in June and end in August. It is planned to receive applications from 675 people for the “Turk” section, which includes Kazakhs (Russian et al. f. 532, l. 8, c. 1, sh. 7).

For the first academic year of 1921-1922, the announcement of the admission of students was broadcast by radio, as a result of which about 700 students were admitted. According to the data of September 1, 1921, the composition of students was as follows: men – 477; women – 87, i.e. 15% of students were women (Russian et al. f. 532, l. 8, c. 7, sh. 1-14).

According to our information, 15 students were sent from Kazakhstan for the 1921-1922 academic year. However, there needs to be specific information about their nationalities. The Kyrgyz regional committee (Kirobkom) selected and sent applicants. Seitkali Mendeshov selected students that year (Archive of the President et al f. 139, l. 1, c. 13a, sh. 68).

There were no strict rules and restrictions on the admission of the first students, along with party and Komsomol members; non-party, poorly educated and illiterate citizens were admitted to the University. Analysing the reports of the university and department heads’ rector, we conclude that, at first, there was an age limit for students.

Since 1922, the allocation of seats and examinations in the University’s admission requirements and local selection system has been carefully conducted. Along with short-term courses, a 3-year primary education course was opened at the Eastern Workers’ Communist University. The rules for admission of students for this academic year were published in the newspaper “Zhizn’ natsional’nostey”. In this academic year, along with members of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and the Russian Communist Youth Union, citizens who were not party members were admitted. However, persons who have not joined the party can become a student of the Eastern Workers’ Communist University only if they have a particular letter of recommendation. Short-term course entrants were not required to know Russian. Main course entrants were required to be fluent in Russian, as classes in the main course

were expected to be conducted only in Russian (O prieme v Kommunisticheskiy Universitet..., 1922:2). For the 1922-1923 academic year, 20 seats were allocated to the Kirobkom, however, the Kirobkom secretaries allocated a total of 28 seats as follows:

Semey province – 4 seats for the Kyrgyz nationality, one seat for a citizen of the Tatar nationality,
Ural province – 3 Kyrgyz, 2 Tatars;
Aktobe province – 2 Kyrgyz, 1 Tatar;
Kostanai – 3 Kyrgyz;
Akmola – 3 Kyrgyz, 1 Tatar;
Orinbor – 2 Kyrgyz and 1 Tatar;
Bokei – 2 Kyrgyz;
Sparrow – 2 Kyrgyz;
Adai – 1 Kyrgyz. (here, the Kyrgyz name should be understood as Kazakh).

In conclusion, 22 – Kyrgyz and 6 – Tatars will be sent to study at the Eastern Workers’ Communist University. (Archive of the President et al f. 139, l. 1, c. 446, sh. 96). As a result, in the 1922-1923 academic year, 12 Kazakh students from the Kyrgyz (Kazakh) SSR and 29 Kazakh students from the Turkestan SSR entered the Communist University of Eastern Workers. (Russian et al. f. 532, l. 1, c. 2, sh. 27-29).

In the following academic years, the planned distribution of places was published in the rules of admission of the Eastern Workers’ Communist University. Depending on the number of places allocated there, there was a division in local areas based on gubernias and regions. Representatives of local authorities controlled the national composition of applicants and the presence of women among applicants.

Between 1921 and 1938, 15 Kazakh women were educated at the Eastern Workers’ Communist University. The central part of those who applied to study corresponds to 1922-1923. After all, the admission requirements were very easy for Eastern women in those years. Among the seven women who applied to study this year, three are illiterate, and the rest indicated in the survey that they were “self-educated” or “completed secondary school” in the Kyrgyz (Kazakh) language.

In the following years, such a flow of women applying for studies was not observed until 1925. Moreover, from 1925 to 1930, no Kazakh women were among those applying for studies. Only in 1931 did three Kazakh women enter the Eastern Workers’ Communist University. The level of women who enrolled in the 1930s differed significantly from that of the previous applicants. These students were fully immersed in the educational system based on

socialist ideology and had undergone all the training before entering the Communist University of the Workers of the East.

In traditional Kazakh society, women are perceived primarily as mothers and active persons only in housework. Moreover, in the first years of the University's opening, the fact that so many Kazakh women were hoping to get an education is a situation worth paying attention to. At first glance, such activity of Kazakh women can be accepted as the result of the work of the department conducting propaganda among women in that region. However, looking one level deeper, we notice that the Kazakh woman has yet to stray far from her traditional identity. For example, in 1922, women who applied to study became education candidates only thanks to their husbands. Let us take a look at the request below. "At the expense of the Kyrgyz (Kazakh) Republic, we were accepted as students of Bergaliev and Sarpeev Eastern Workers' Communist University and members of the commune. In addition, we have

women who were sent at the expense of the Kyrgyz (Kazakh) Republic and are currently admitted to the training department. Bergalieva Shaizha and Sarpeeva Fatima do not know the Russian language at all; they cannot communicate without an interpreter because they live only among representatives of their nationality. Due to the abovementioned situation, we request that Commune Management allow us to live in the same room with our women. Living in the same room, we can teach them Russian and help them in other subjects." (Russian et al. f. 532, l. 8, c. 30, sh. 79).

In the first five years of the establishment of the Eastern Workers' Communist University, a special training department worked at the University. Since 1925, the students' potential growth has transferred them to extramural training without separating them from their work.

You can see the change in the admission requirements of the Eastern Workers' Communist University in Table 1.

Table 1 – Information about the requirements for admission to the Eastern Workers' Communist University

1922-1923 academic year	1925-1926 academic year	1931-1932 academic year
<p>Accepted:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Member of the Russian Communist Party, Russian Communist Youth Union, or non-party members (in the case of a letter of recommendation from the Regional Committee or the Gubernia Committee); • It is good to have experience in Soviet and party work; • Paying more attention to class origin; • Men are also accepted to study with women; • Applicants for the short-term course do not need to know Russian, and those applying for the main 2-year course must have a good command of Russian. • Since the living conditions in Moscow are difficult for citizens of Eastern nationality, healthy citizens should be sent. 	<p>Accepted:</p> <ul style="list-style-type: none"> • primarily workers and workers; • only members of the Russian Communist Party and the Russian Communist Union Youth; • two years of Komsomol work experience; • two years of party work experience; • citizens over 20 years of age; • must be citizens of local nationality; • Admission to the preparatory department is not carried out; • competent in mother tongue and Russian; • be able to perform arithmetic operations with whole and fractional numbers; • meeting level I of the Soviet party school with political skills; • Starting from June 15, 1.5 months of leave for training will be given to the applicant while keeping his salary; • admission of students will take place between August 15-25; 	<p>Accepted:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Party work experience is not less than five years; • three years in a responsible management position; • Citizens aged 23-34; • women's party work experience is not less than two years; • selection in local places should be completed on November 15, 1930; • Giving time for extramural training from 15.12.1930 to 15.05.1931; • A course conference is held in Moscow from June 1 to August 1, 1931 (at this time, he should be sent on vacation while keeping his salary); • After the conference, enrollment will begin on August 5; • August 5 – September 1 camp meeting; • September 1, studies begin; • Ready level: <ul style="list-style-type: none"> - Russian language – textbook "Русский язык для не русских" by Danilov; - Mathematics – Davydov, Kvyatin textbook. - From geography – reading a physical and political map; - From political economy – Lapidus and Ostrovsky «Political economy in connection with the theory of the Soviet economy»; - History of VK(b)P – Yaroslavsky «Short history of VKP(b)», Stalin «About Lenin and Leninism»; - History of class struggle – Monosov's «History of the revolutionary movement»

As we can see in the table, the requirements for admission to the Communist University of Eastern Workers were supplemented according to the changes in society, and great importance was attached to the training of applicants. After all, the education given within the walls of the University needed not to remain at a different level than the level of re-transmission of party schools and Soviet-party schools operating locally. This is because, if we consider the hierarchical structure of party education at that time, the Eastern Workers' Communist University was one of the highest levels of party education. That is why laboratories analysing the theoretical basis of party activity functioned in this educational institution, where graduate students who developed the theoretical basis of socialist education studied and worked. There were also students from the Kazakh field who had completed postgraduate studies at this educational institution.

Moreover, now, let us focus on the preparation issue in more detail. As shown in the general table, the work of the training department in KUTV was not stable. 1921-1925 During this period, a special training department served (*in today's sense, it is like an "undercourse"). The purpose of the preparatory course in this period was to open up the students' literacy and to form the basic concepts and understandings of the socialist society.

Since 1925, the work of the preparatory course has been stopped, and the University has changed the training of applicants to an external form. That is, the management of the University offers applicants a list of literature to pass the entrance exams and requires them to be released from their jobs for 1.5-2 months. However, although everything seems easy in the form of rules, it took work to implement these issues. Let us analyse the examples below. In 1930, Mambetbaev Ryspay, who was sent to study, wrote in his application to the local regional committee: "Decree of the Secretariat to 7/II-c.r. For number 124, Kazkraykom allowed me to study and booked a place at KUTV. Since then, I hired a teacher and started preparing..." shows. (Archive of the President et al., fund 141, list 1, case 3654, page 29).

Analysing the petitions of the applicants in 1935, it is known that in that year, the Eastern Workers' Communist University organised special training courses in large local cities. For example, Ayupov Rakhmetul, who works as an instructor in the Shelek district, applied to send preparatory courses in Almaty, "Attached with this characteristic, I am requesting to enrol in the preparatory courses of KUTV in the city of Alma-Ata for six months with an apartment in the city. In Alma-Ata, I studied with

my family in my brother's house. Decree of the Bureau of the RK VKP(b) dated 25/II-35 g. I have been selected to study at KUTV, named after Stalin in Moscow, so please enrol me in preparatory courses and report to the address: Chilik Raykom VKP(b) Alma-Ata Oblast. » (Archive of the President et al., fund 141, list 1, case 10119, page 56.).

From 1921 to 1938, when the Communist University of Eastern Workers was active, it organised the preparation for entering the University at different levels, increasing the selection requirements for various applicants. At first, they were in the form of party schools and Rabfak at the University, and later, they were organised as a preparatory course for students to develop political and grammatical literacy. At a time when socialist ideas spread widely and became deeply rooted in society, and controversial questions related to the direction of the party decreased in society, the preparation problem was assigned to the applicants themselves and to the sending local body.

Conclusion

The communist system of education and upbringing is a system that has gone through very complex stages. Many organisations, covering several levels, have contributed to the formation of this system. It is known that after the civil war, the Soviet power system, in order to strengthen its position, immediately paid particular attention to the education and training system and moved to form new paradigms. In this presented article, we have analysed the methods and requirements for selecting students of the Communist University of the Eastern Workers, which was engaged in forming and promoting the international-level communist educational system. As we mentioned above, SHEKU served in two directions. One was to create a politically active person who had absorbed the model of communist education and was ready to promote it to the representatives of the eastern nationalities in the foreign region (Chinese et al., etc.), and the other direction was to make communists from the representatives of the local population. It was the training of personnel who absorbed education and upbringing. Such cadres were supposed to become reliable employees serving in local authorities. However, the local population's level of education and centuries-old traditions prevented them from entering the new proposed order immediately. According to the initial plan, the Communist University of the Eastern Workers planned to teach the Russian language to the representatives of the local eastern population. However, it had to organise language sections in the

same way as it opened sections for foreign sections. At the same time, in the first years, even if they had no education, they were allowed to become a student at a higher educational institution by submitting their documents, so there were a lot of entirely illiterate students, and they had to organise literacy courses and initial training courses for them. Thus, it was planned to abandon the original plan and bring it to the level where a student from the Eastern Workers' Communist University could learn at least the basic "Azbuka Communism", understand circulars and notices while serving in local bodies, and monitor its implementation. In the first 2-3 years, since the quality level of applicants was too low, and also, after the organisation of elementary schools providing communist education in local areas, students who had completed the 1st level of the Soviet Party School or had an education of Rabfak began to be sent to Moscow for the competition with unique dispatch papers. The number and quality of

students during this period differed; among these students, some specialists continued their education at the postgraduate school opened at the Communist University of the Eastern Workers and later worked as teachers at the Party and Red Professorship Institutes in the territory of the KazSRC. In general, between 1921 and 1938, the requirements for admission to the Eastern Workers' Communist University changed according to the times; only after 1929 did it reach specific stability, a unique training program competition requirements were created, and preparatory courses for students who wanted to study at this educational institution began to be organised.

In general, students educated at the Eastern Workers' Communist University later became the leading personnel in the Soviet authorities in Kazakhstan. That is why it is a question of great interest what selection requirements and training they have passed and at what level of education they have received from this educational institution.

References

- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, fund 139, list 1, case 13a, page 68.
 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, fund 139, list 1, case 446, page 69.
 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, fund 141, list 1, case 3654, page 29.
 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, fund 141, list 1, case 10119, page 56.
 Bazarova V. V. (2008) Korenizacija gosudarstvennogo apparata v Burjat-Mongolii kak opyt nacional'noj politiki . [Indigenization of the state apparatus in Buryat-Mongolia as an experience of national politics] // *Vlast'*. № 7. S. 53–55; (on Russian)
 Brojdo G. I. (1924) Kommunisticheskiy universitet trudjashhihsja Vostoka. Ocherk dejatel'nosti (oktjabr' 1921 g. – janvar' 1924 g.) [Communist University of the Working People of the East. Outline of activities (October 1921 – January 1924)]. M., 1924; (on Russian)
 Chebotareva V. G. (2008) Nacional'naja politika Rossijskoj Federacii 1925–1938 gg. [National policy of the Russian Federation 1925–1938] M., 2008 (on Russian)
 Chzhan Jujsin'. (2015) «Zanimalsja voennymi delami i rabotoj po reorganizacii armii»: Anketa Chzhu Dje – studenta Kommunisticheskogo universiteta trudjashhihsja Vostoka. 1926 g. // Istoricheskij arhiv. ["I was involved in military affairs and work on reorganizing the army": Profile of Zhu De, a student at the Communist University of the Toilers of the East. 1926] № 6. S. 91–105; (on Russian)
 Chzhan Jujsin'. (2016) Istoricheskaja rol' universitetov SSSR v podgotovke specialistov v oblasti upravlenija KNR [The historical role of USSR universities in the training of specialists in the field of management of the People's Republic of China] // Gosudarstvennaja sluzhba. № 6. S. 97–100. (on Russian)
 E Fan'. (2020) Kuznica marshalov i revoljucionerov: podgotovka voenno-politicheskikh kadrov dlja Kitaja v Sovetskom Sojuze. 1920–1930-e gg. [Forge of marshals and revolutionaries: training of military-political personnel for China in the Soviet Union] M., 2020 (on Russian)
 Ergin Ju. V. (2008) Bashkirskij kommunisticheskij universitet (1931–1939) // Pedagogicheskij zhurnal Bashkortostana [Bashkir Communist University (1931–1939)]. № 5 (18). S. 141–152; (on Russian)
 Harunov R. Sh. (2012) Podgotovka specialistov dlja Tuvy na kursah hoshunnych rabotnikov v Kommunisticheskom universitete trudjashhihsja Vostoka (1929–1933 g.) [Training of specialists for Tuva at the courses of khoshun workers at the Communist University of the Workers of the East (1929–1933)] // Vestnik Tuvinskogo gosudarstvennogo universiteta. Social'nye i gumanitarnye nauki. Vyp. 1. S. 58–61; (on Russian)
 Krasovickaja T. Ju. (2007) Nacional'nye jelity kak sociokul'turnyj fenomen sovetskoj gosudarstvennosti (oktjabr' 1917–1923 g.): dokumenty i materialy. [National elites as a sociocultural phenomenon of Soviet statehood (October 1917–1923): documents and materials.] M., 2007; (on Russian)
 KuKhwa K. A Study on the Korean Group of KUTV, 1924–25 // *Journal of Humanities*. – 2015. – №. 57. – C. 175-207;
 Kupajgorodskaja A. P. (1984) Vysshaja shkola Leningrada (1917-1925) [Higher school of Leningrad (1917-1925)]. L., 1984. S. 127. (on Russian)
 Leonova L. S. (1972) Iz istorii podgotovki partijnyh kadrov v sovetsko-partijnyh shkolah i kommunisticheskikh universitetah (1921–1925 gg.) [From the history of the training of party personnel in Soviet-party schools and communist universities (1921–1925)]. M., 1972; (on Russian)

- Leonova L. S. (1979) Istoricheskij opyt KPSS po podgotovke partijnyh kadrov v partijnyh uchebnyh zavedenijah. 1917–1975. [Historical experience of the CPSU in training party personnel in party educational institutions. 1917–1975.] M., 1979. (on Russian)
- Ljuij Sycun. (2017) Kitaevvedenie v Kommunisticheskom universitete trudjashhihsja Vostoka: kadrovij sostav, nauchnye raboty i vlijanie (1921–1939) [Sinology at the Communist University of the Toilers of the East: personnel, scientific work and influence (1921–1939)] // Istoricheskij zhurnal: nauchnye issledovanija. 2017. № 4. S. 129–139. <https://doi.org/10.7256/2454-0609.2017.4.23317> (on Russian)
- Majanc A. (1926) Eshhe o zdorov'e komvuzovskogo studenchestva (iz nabljudenij raboty KUTV) [More about the health of college students (from observations of the work of KUTV)] // Sovpartshkoly i komvuzy. M., 1926. S. 223–224. (B-ka politprosve-trabotnika/ pod obshh. red. N. A. Ruzer-Nirovoj); (on Russian)
- Mamysheva E. P. (2014) Istorija cherez lichnost': uchastie vypusknikov KUTV v nacional'no-gosudarstvennom stroitel'stve v 1920–1930-e gg. (na materialah Hakasii i Ojrotii) [History through personality: participation of KUTV graduates in nation-state building in the 1920–1930s. (based on materials from Khakassia and Ojrotia)] // Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija. № 10. S. 110–113; (on Russian)
- McClellan W. Africans and black Americans in the Comintern schools, 1925-1934 // The International Journal of African Historical Studies. – 1993. – T. 26. – №. 2. – C. 371-390;
- Mif P. A. (1929) Komintern i kolonial'nyj vopros [Comintern and the colonial question] // Bol'shevik. № 5. S. 44–59. (on Russian)
- O prieme v Kommunisticheskij Universitet trudjashhihsja Vostoka pri Narkomnace. [On admission to the Communist University of the Workers of the East under the People's Commissariat of Nationalities.] // Zhizn' nacional'nostej. – 1922. – 31 ijulja. – №16. S. 2. (on Russian)
- Panin E. V. (2012) Material'no-bytovye uslovija zhizni studentov internacional'nyh i nacional'nyh kommunisticheskikh universitetov Sovetskoj Rossii (1920–1930-e gg.) [Material and living conditions of students of international and national communist universities of Soviet Russia (1920–1930s)] // Teorija i praktika obshhestvennogo razvitija. 2012. № 3. S. 165–168; (on Russian)
- Ravandi-Fadai L. “Red Mecca”–The Communist University for Laborers of the East (KUTV): Iranian Scholars and Students in Moscow in the 1920s and 1930s // Iranian Studies. – 2015. – T. 48. – №. 5. – C. 713-727;
Russian State Archive of Social and Political History, fund 532, list 1, case 2, pages 22-24, pages 27-29.
Russian State Archive of Social and Political History, Fund 532, List 8, Case 1, Sheet 7.
Russian State Archive of Social and Political History, fund 532, list 8, case 30, page 79.
Russian State Archive of Social and Political History, fund 532, list 8, case 7, page 1-14
Saint-Petersburg's Central State Archive of Historical and Political Documents, fund 601, list 1, case 350, page 46
Sbornik dekretov i postanovlenij rabocheho i krest'janskogo pravitel'stva po narodnomu obrazovaniju. . [Collection of decrees and resolutions of the workers' and peasants' government on public education] Vyp. 1. M., 1919. S. 56. (on Russian)
- Shashkova O. A., Shpakovskaja M.A. (2018) Kommunisticheskij universitet trudjashhihsja Vostoka: sozdanie i jetapy stanovlenija v sisteme Kominterna v 1920–1930-e gg. [Communist University of the Working People of the East: creation and stages of formation in the Comintern system in the 1920–1930s.] // Vestnik arhivista. 2018. № 3. S. 704–716. (on Russian)
- Sicon L. History of the Chinese revolution of 1925–1927 in the works of teachers of Communist University of Eastern Toilers // Terra Linguistica. – 2016. – T. 25. – №. 3. – C. 61-67.
- Timofeeva N. N. (1976) Kommunisticheskij universitet trudjashhihsja Vostoka (KUTV) (1921–1925) [Communist University of the Toilers of the East (KUTV) (1921–1925)] // Narody Azii i Afriki. 1976. № 2. S. 47–57; (on Russian)
- Timofeeva N. N. (1979) Kommunisticheskij universitet trudjashhihsja Vostoka (KUTV) (1926–1938) [Communist University of the Toilers of the East (KUTV) (1926–1938)] // Narody Azii i Afriki. 1979. № 5. S. 30–42. (on Russian)
- Trebinjac S. A Decade at the Communist University for the Workers from the East (1925-1935). – Cambridge Scholars Publishing, 2023
- V.I.Lenin (1981) Polnoe Sobranie sochinenii, [Complete Works] 41-tom, 1981. 301-s. (on Russian)
- V.I.Lenin, (1969) Polnoe Sobranie sochinenii, [Complete Works] 38-tom, 1969. 145 s. (on Russian)
- Viktorov V. (1923) Kommunisticheskij universitet trudjashhihsja Vostoka (KUTV) [Communist University of the Workers' East (KUTV)] // Zhizn' nacional'nostej. 1923. Kn. 1. S. 261–267; (on Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Амандосова Мадина Иргашовна – *phd*, оқытушы, Қазақстан тарихы кафедрасы Абай ат. ҚазҰПУ E-mail: mdnmidi91@gmail.com

Аймар Венцель – *phd*, профессор, этнология кафедрасы, Тарту Университеті, Тарту, Эстония.

Сведения об авторах:

Амандосова Мадина Иргашовна – *phd*, преподаватель, кафедра истории Казахстана, КазНПУ им. Абая. E-mail: mdnmidi91@gmail.com

Аймар Венцель – *phd*, профессор, кафедра этнологии, Университет Тарту, Тарту, Эстония.

Поступило: 21.10.2023

Принято: 20.01.2024

3-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Section 3
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Раздел 3
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

З. Самашев¹ , А. Айтқали¹ , Р. Жуматаев^{2*}

¹А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: zhumatayevr@gmail.com

ТҮРКІ ДӘУІРІНІҢ АЛТАЙ-ТАРБАҒАТАЙДАҒЫ ЖАҢА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Мақалада 2021–2023 жж. Қазақстанның шығыс аймақтарындағы көне түркі дәуірінің ескерткіштеріне жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері қарастырылған. Осы кезеңде 16 қоршаудан тұратын 1 жерлеу-салттық кешен және 10 оба зерттелді. Қабір шұңқыры және қабір ішілік құрылыстардың құрылымы, бірнеше обадағы жылқы жерленуі, сондай-ақ жерленгендердің орны мен бағыты, зерттелген ескерткіштердегі негізгі ақыреттік заттар қимақ дәуірінің мәдениетіне сәйкес келеді. Елеке сазы алқабында жүргізілген археологиялық зерттеулер қимақ көшпелілерінің бірін осы аумақта оқшаулауға мүмкіндік береді. Кейінгі жұмыстар Тарбағатай тау етегіндегі қоныстану ауқымын нақтылауға мүмкіндік береді. Мақаланың негізгі материалын 2023 ж. далалық маусымда Қансар қорымында жүргізілген зерттеулер құқрайды. Бұл жерде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде тұрмыстық заттар, қару-жарак, өнер туындыларына қатысты қызықты материалдар алынды. Соңғысы 1 мыңжылдықтың екінші жартысындағы Шығыс Қазақстан жұртының көркем мәдениеті туралы түсінігімізді байытады, және, көне түркі қоғамының материалдық және рухани мәдениетін зерттеуге үлес қосады.

Түйін сөздер: Ежелгі түріктер, қимақтар, жерлеу ғұрпы, Елеке сазы, Қансар, Кенере.

Z. Samashev¹, A. Aitkali¹, R. Zhumataev^{2*}

¹Institute of archeology named after A.H. Margulan, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zhumatayevr@gmail.com

New archaeological sites of the Turkic era in Altai-Tarbagatai

The article discusses the results of archaeological research on monuments of the ancient Turkic era in the eastern regions of Kazakhstan in 2021–2023. During this period, 10 mounds and 1 funeral-ritual complex consisting of 16 fences were examined. The structure of grave and intra-grave structures, with the burial of horses in several mounds, as well as the position and orientation of the buried, the main grave goods of the studied monuments correspond to the culture of the Kimak period. Archaeological research carried out in the Eleke Sazy valley allows us to localize one of the Kimak nomadic camps in this territory. Subsequent work will make it possible to determine the scale of settlement of the Tarbagatai foothills. The main material of the article is presented by research from the 2023 field season conducted at the Kansar burial ground. As a result of recent research at this site, interesting materials were obtained containing household items, weapons, and works of art. The latter enrich our understanding of the artistic culture of the population of the second half of the 1st millennium AD. Eastern Kazakhstan and, of course, contribute to the study of the material and spiritual culture of ancient Turkic society.

Key words: Ancient Turks, Kimaks, funeral rites, Eleke Sazy, Kansar, Kenere.

З. Самашев¹, А. Айтқали¹, Р. Жуматаев^{2*}

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: zhumatayevr@gmail.com

Новые археологические памятники тюркской эпохи в Алтай-Тарбагатае

В статье рассматриваются результаты археологических исследований на памятниках древнетюркской эпохи на территории восточных регионов Казахстана в 2021–2023 гг. За указанный период были исследованы 10 курганов, и 1 поминально-ритуальный комплекс состоящий из 16 оград. Структура надмогильных и внутримогильных сооружений, со погребение лошадей в нескольких курганах, а также положение и ориентация погребенных, основной

погребальный инвентарь изученных памятников соответствует культуре кимакского периода. Археологические исследования проведенные в долине Елеке сазы позволяют локализовать одно из кимакских кочевьев на данной территории. Последующие работы дадут возможность определить масштабы заселения предгорья Тарбагатай. Основным материалом статьи представлены исследованиями полевого сезона 2023 г. проведенных на могильнике Кансар. В результате последних исследований на данном памятнике, получены интересные материалы, содержащие предметы быта, вооружения, произведения искусства. Последние обогащают наши представления о художественной культуре населения второй половины I тыс. н.э. Восточного Казахстана и, безусловно, вносят вклад в изучение материальной и духовной культуры древнетюркского общества.

Ключевые слова: Древние тюрки, кимаки, погребальный обряд, Елеке сазы, Кансар, Кенере.

Кіріспе

Еуразия даласының ерте ортағасырлық этномәдени тарихында жаңа дәуірдің басталуы «ежелгі түркі мәдени кешені» ұғымымен байланысты. Бұл тарихи-мәдени ұғым ортағасырлардағы түркі тілдес мемлекеттердің бірігуі мен үстемдігі кезеңінде Орталық Азия және оған іргелес аумақтарда пайда болған мәдени компоненттердің жиынтығын білдіреді. Алайда, хронологиялық тұрғыдан алып қарайтын болсақ, оның жекелеген белгілерінің қалыптасуы мен дамуы Еуразия ерте көшпелілері мәдениетінің түрлі кезеңдерінен бастау алады. Оны зерттеудің негізгі көздері Еуразия таулы-дала белдеуінің шығыс бөлігінде ұзақ жылдар бойы археологиялық зерттеулер нәтижесінде алынған. Ежелгі түркі мәдени кешенінің материалдық қорына ат әбзелдері, қару-жарақ, белбеу, әшекейлер, тұрмыстық сипаттағы заттар кіреді. Бұдан басқа, оған руникалық жазу, өзіне тән стильдегі жартастағы бейнелер, еске алу ескерткіштері, мүсіндер, балбал тастар қатарлары, сондай-ақ атпен жерлеу рәсімі кіреді. Кешенде материалдық мәдениет қорының барлық құрамдас бөліктері ежелгі түркі мәдениетінің таралу шекарасын анықтайды. Алайда, оның шығу тегі әлі күнге дейін археологиялық тұрғыда толық анықталған жоқ. Сол себепті де, ежелгі түркі кезеңіндегі археологиялық ескерткіштерді кешенді зерттеу, оларды ғылыми айналымға енгізу аса өзекті.

Осы тұрғыдан қарағанда түркілікке дейінгі және көне түркі дәуіріндегі этномәдени бірлестіктердің қоныстануы мен орын ауыстыруының кең ауқымында Алтай-Тарбағатай аумағы кешенді қарастыру маңызды.

Мақалада соңғы үш жылда Алтай-Тарбағатай өңірінде түркі дәуірі ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулердің кейбір қорытындылары берілген. Зерттелген археологиялық кешендер Абай облысының Ақсуат ауданы мен Шығыс

Қазақстан облысының Қатон-Қарағай және Ұлан аудандары аумақтарында орналасқан.

Жалпы, XX ғ. 40 ж. аяғынан бастап Қазақстанның шығыс өңірлерінде әр жылдары бірқатар ғалымдардың түркі кезеңі нысанына жүргізген зерттеулерін ерекше атап өткен жөн, олардың ішінде: С.С. Черников (Черников, 1951, 1956), Ф.Х. Арсланова (Арсланова, 2013), З.С.Самашев (Самашев, 1987), А.А. Ткачев, В.А. Дубровский (Ткачев, Дубровский, 1996), Ф.Омаров (Омаров, Бесетаев, 2020) және т.б. Бұл уақытта көптеген ескерткіштерді зерттеу әр түрлі кезеңдермен қатар жүргізілді және барлау сипатына ие болды, үдерісте бастапқы мәліметтер базасын қалыптастыру үшін жеткілікті нақты материалдар жиналды. Алғашқы деректер базасы негізінде түркі дәуіріне дейінгі көшпенділер мәдениеті бойынша алдын ала қорытындылар ұсынылды. Қазіргі кезеңде осы бағыттағы мақсатты ғылыми-зерттеу жұмыстары сандық жағынан өте аз, бұл сапалы жаңа деңгейге өтуге кедергі екендігі белгілі. Соған байланысты да, соңғы жылдары Алтай-Тарбағатай өңіріндегі көне түркі мұрасын зерттеу өзекті болып отыр.

Зерттеу әдістері

2021-2023 жж. аралығында көне түркі дәуірінің Елеке сазы, Қансар және Кереге археологиялық кешендерінде біздің тарапымыздан зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу жұмыстары барысында далалық археологиялық қазба барысында қолданылатын және пәнаралық зерттеу әдістерінің кешені қолданылды.

Далалық зерттеулер негізінен алдын ала барлау жұмыстары арқылы жүзеге асты. Соның нәтижесінде, Алтай-Тарбағатай өңіріндегі түркі дәуірінің бірнеше қорымдары анықталып, олардың топографиялық жоспарлары түсірілді. Оның барысында GPS-60 және Leica TCR-407 құралдары қолданылды. Ал аталмыш құрылғыларға түсірілген материалдарды

өндеу барысында AutoCAD және PhotoShop бағдарламалары пайдаланылды. Одан бөлек, нысандар орналасқан жердің ортофото жоспарын жасау үшін және қазба жұмыстарының барысын суретке түсіруде DJI Mavic 2 Pro үшқышсыз ұшу аппараты қолданылды.

Қазба жұмыстарының өзі археологиялық әдістемеге сәйкес жүргізілді. Зерттеу жұмыстары жүргізілген нысандардың нақты жасын анықтауда «Vilnius Radiocarbon» (Вильнюс, Латвия) орталығына сүйек үлгілері жіберілді (топ жетекшісі: Dr. Žilvinas Ežerinskis). Радиокөміртек талдауын жасау барысында бір сатылы үдеткіш масс-спектрометр (SSAMS, NEC, АҚШ) және AGE-3 (Ionplus AG, Цюрих) автоматтандырылған графитизация құрылғысы қолданылған. Үлгілер қышқыл-негіз-қышқыл және коллагенді экстракциялау хаттамасы бойынша алдын ала өндеуден өткен. Ал зертханалық талдау барысында жинақталған мәліметтерді калиблеуде OxCal v 4.4.4. Bronk Ramsey (2021) пайдаланылған.

Жерлеу орындарынан анықталған жануар сүйектері (жылқы) Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері М.Шағырбаев тарапынан зерттелді. Жылқы сүйектері бойынша оның бойын анықтауда ипполог В.О. Виттың әзірлеген кестесі басшылыққа алынды.

Зерттеу материалдары

Елеке сазы. Қорым Қарғыба өзенінің екі оң сағасының арасындағы платформада орналасқан және негізгі доминант нысан «қаған кешені» тобына кіреді. Көне түркі ғұрыптық-мемориалдық кешенінің айналасында тастан үйілген 60-қа жуық жерлеу орындары мен этнографиялық құрылыстар анықталды. 2021 ж. далалық маусымда солардың ішіндегі 3 нысанда қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде үш жерлеу орнының да көне түркі дәуіріне жататындығы анықталды. Бірінде жылқымен қосып жерлеу ғұрпы сақталған. Зерттеу жұмыстарының барысы есептік мақалада толық сипатталды (Самашев З.С. және т.б., 2021).

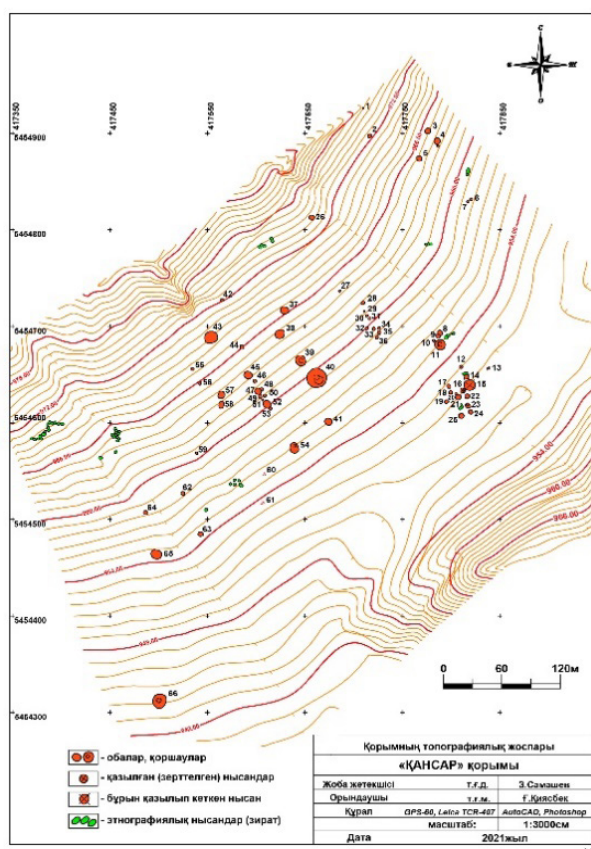
Кенере ғұрыптық кешені. 2022 ж. далалық маусымда ғұрыптық-еске алу кешенінде зерттеу жұмыстары жүргізілді. Кешен Өскемен қаласынан 35 шақырым, ШҚО Ұлана ауданы Баяш Өтепов ауылынан шығысқа қарай 0,5 шақырым жерде орналасқан. Кешен құрамында әртүрлі көлемдегі 16 қоршау тіркелді. Оның ішіндегі 12 құрылыс солтүстік-оңтүстік бағытында со-

зылып жатты. Шартты түрде батыс тізбек ретінде белгіленді (1-12 қоршаулар). Шығыс тізбек те солтүстік-оңтүстік бағытында орналасып, 4 шағын көлемді қоршаулардан (13-16 қоршаулар) тұрды. Сақталған тас тақталардың қирандылары мен бұзылмаған құрылыс элементтеріне қарағанда, қоршаулардың өлшемдері 1,7 м – 4,5 м аралығында болған. Кейбір қоршаулардың шығыс бетінде тігінен гранит тұғыртастар қойылған (Самашев З.С. және т.б., 2022а).

Жалпы барлық қоршауларда жүргізілген қазба жұмыстары барысында ешқандай жерлеу белгілері мен заттық кешен анықталмады. Тек кейбір қоршаудан мал сүйектері ұшырасты. Нысан көне түркі дәуіріндегі халықтың ғұрыптық-еске алу рәсімдерінің ерекшелігі бойынша бірқатар ақпарат қорын берді. Көршілес өңірлердегі ғұрыптық-еске алу кешендері бойынша бірқатар зерттеулер бар екендігін атап өтеміз (Кубарев, 2001; Матренин, Сарафанов, 2006).

Қансар. Аталмыш қорым ШҚО Қатон-Қарағай ауданындағы Аққайнар ауылынан солтүстікке қарай шамамен 1 шақырым жерде орналасқан (1-сурет). 2022 ж. далалық маусымда қорымдағы 3 обада (№14, 22, 25) қазба жұмыстары жүргізілді. Жалпы, зерттелген обалардағы жерлеу ғұрпы ортақтықты көрсетеді. Нысандардың барлығының үйіндісі тас пен аздаған топырақты араластырып тұрғызылған. Обалардың өлшемдері 6-7 м шамасында болып, жоспары бойынша төртбұрышты. Қабір шұңқырлары төртбұрышты пішінді, шеттері дөңгеленген және тереңдігі 0,8-ден 1,2 м-ге дейінгі аралықта. Барлық жағдайда олар ендік бағытта бағытталған. Жерленгендер шалқасынан жатқызылған, қолдары дене бойында, бастары сәл ауытқумен шығысқа бағытталған. Үш нысанда да жылқы қосып жерлеу рәсімі сақталған. Екі обадағы (№14, 22) жылқы бастары жерленген адаммен бір бағытта болса, бір обада (№25) қарама-қарсы бағытта. Жерлеу орындарындағы ақыреттік заттар топтамасын қару-жарақ кешені (қылыш, балта, темір жебе ұштары), ат-әбзелі (сүйек тоғалар, ауыздық бөліктері) және тікелей адамға қатысты заттар (белдік тоғалары, салпыншақтар) құрады (Самашев З.С. және т.б., 2022ә). Осының барлығы ескерткіштердің мәдени-хронологиялық тиістілігін түркі дәуірімен байланыстыруға мүмкіндік береді.

2023 ж. далалық маусымда аталмыш қорымда зерттеу жұмыстары жалғастырылды. 4 нысан зерттелді.

1-сурет – Қансар қорымы. Топографиялық жоспар

№ 8-9 обалары (8 тәріздес). Қазбаға дейін солтүстік-оңтүстік бағытында бір-бірімен қосылып жатқан екі оба анықталды. Жекелей қарастырғанда олардың әрқайсы сопақша үйінді түрінде болды. Әр обаның ортасында шығыс-батыс бағытында созылған сопақша тас құрылыстар байқалды.

№8 оба №9 нысанға солтүстік жағынан түйседі. Тас құрылысының шетінен есептегенде обаның өлшемі – 4,25 м. Тас үйінді алынғаннан кейін, сопақ пішінді тас қоршау құрылысы анықталды. Қоршаудың солтүстіктен оңтүстікке қарай өлшемі – 1,78 м, шығыстан батысқа қарай – 2,50 м. Тас құрылыстың іші топырақ аралас ұсақ және орташа тастармен толтырылған.

Қоршаудың ортасынан солтүстіктен оңтүстікке қарай 1 м, шығыстан батысқа қарай 1,5 м құрайтын қабір шұңқырын жапқан тас жабындының жоғарғы бөлігі ашылды. Тас жабынның астынан сопақша келген қабір шұңқыры анықталды. Ол ұзына бойы шығыс-батыс бағытында созылып, көлемі 1,65x2,75 м құрады. Қазба барысында 0,83 м тереңдікте

анатомиялық қалпы толық сақталған адам қаңқасы аршылды. Жанынан қосып жерленген заттар табылмады.

№ 9 оба жоғарыда сипатталған №8 обамен оңтүстік жағынан түйседі. Сыртқы пішіні сопақша келген, диаметрі 4,30 м. Үйінді толық ашылғаннан кейін, СО бағытында – 2,2 м, ШБ бағытында – 3,4 м құрайтын сопақша тас қоршау құрылысы анықталды. Оның ортасынан қабір шұңқырының бетін жапқан қақпақтас ашылды. Көлемі СО бағытында 1,30 м, ШБ бағытында -1,60 м. Қақпақтастың астынан әртүрлі көлемдегі ағаш қалдықтары табылды. Тас құрылыстың сыртына қарай, шамамен батысқа қарай 0,2-0,3 м жерден қалдықтары сақталған екі ағаш баған шұңқыры ашылды. Жәнеде маңынан басқа да ағаш қалдықтары байқалды. Екі баған шұңқыры мен басқа да ағаш қалдықтары ғұрыптық рәсімдерді орындау кезінде жануарлардың терісін ілуге арналған құрылыстың қалдықтары болуы мүмкін. Үйіндінің орталық бөлігін толық ашу кезінде тағы бір ағаш бағанның шұңқыры ашылды. Дәл осы деңгейден қабір дағының белгілері көрінді. Сол бойынша тереңдету жұмыстарын жүргізу барысында қабір шұңқырының нақты көлемі анықталды. Сопақша келген қабір шұңқыры ОС бағытында – 1 м, ШБ бағытында – 1,6 м құрады. 0,9 м тереңдікте анатомиялық қалпы толық сақталған адам қаңқасы аршылды. Басымен батысқа бағытталған, беті оңтүстікке қарап жатты. Қолдары шынтақтан бүгіліп, қолдары жамбас тұсында болды. Жанынан ақыреттік заттар анықталмады (2-сурет).

№23 оба. Нысан №9 обаның оңтүстік-шығысына қарай 60 м жерде орналасқан. Қазбаға дейін топырақ аралас таспен шымдалған оба сипаты дөңгелекке жақын болды. Диаметрі – 9 м, биіктігі – 0,4 м. Тас үйіндіні ашу барысында, обаның орталық тұсына қарай белдіктің айырғышы табылды. Көлемі: 3,9 x 3,7 см. Сонымен бірге, сол маңнан темірден жасалған үшқырлы шегелі жебе де табылды. Көлемі: 12,4 x 1,2 см.

Обаның орталық бөлігіндегі тастарды аршу нәтижесінде тас шеңбер түріндегі қоршау құрылысы анықталды. Қоршау негізінен үлкен тастардан тұрғызылған. Қоршаудың солтүстік жағынан тікбұрышты қосымша құрылыс қосылған. Қоршаудың орталық бөлігіндегі қазба барысында метал заттар (тоға, айылбас) табылды.

1

2

3

2-сурет – Қансар қорымы. №8-9 обалар

1 – Шым қабаты алынғаннан кейінгі көрініс;

2 – №8 оба. Қабір шұңқыры; 3 – №9 оба. Қабір шұңқыры

Тас шеңбердің ішіндегі қақпақтастың астынан сопақша келген қабір шұңқыры анықталды. Солтүстік-оңтүстік бағытында созылған шұңқырдың көлемі 1,78 x 1,4 м. Қабір шұңқырының оңтүстік-шығыс бұрышынан, 0,4 м тереңдікте жылқы сүйектері табылды. Негізінен жылқының артқы бөлігі. Сәл төменірек, 0,6 м тереңдікте жылқы сүйетерінің арасында адамның бас сүйегі аршылды. Тағы 0,1 м төмендеген тұста адамның қаңқасы анатомиялық қалыпта анықталды. Қаңқаның орналасуына қарағанда адамды шалқасынан жатқызып, аяқтарын бүгіп қойған. Жанында қосалқы жерлеу заттары болмады (3-сурет).

№24 оба. Жоғарыда сипатталған №23 обаның оңтүстігінде 1 м жерде орналасқан. Обаның көлемі СО бағыты бойынша – 3,5 м, ШБ бағыты бойынша – 4,5 м. Сонымен қатар, үйіндінің шығысына қарай 1,5 м жерде тіктөртбұрышты жеке тұрған құрылыс анықталды.

Қоршаудың ортасындағы қақпақтастың астынан сопақша келген қабір шұңқыры ашылды. Солтүстік-оңтүстік бағытында созылған шұңқырдың көлемі 1,83 x 2,5 м болды. Қабір шұңқырының түбінен, 1,3 м тереңдікте қос жерлеу аршылды. Олар ересек адам мен жас баланың анатомиялық қалпы сақталған қаңқалары. Ересек адам шалқасынан жатқызылып, басы

солтүстік-солтүстік-шығысқа бағытталған. Оң қолы дене бойында, шынтағынан сәл бүгілген. Сол қолымен баланы құшақтаған кейіпте. Жас баланың қаңқасы ересек адамның кеуде тұсында, басының бағытталуы дәл ересек адамдікіндей. Баланың кеуде тұсынан дорбаға оралған, бетінде өрнегі және жіп өткізуге арналған тесігі бар қола зат табылды (тұмар?).

Ересек адамның жанынан қосалқы жерлеу заттары ашылды. Бас сүйегінің оң жағынан жоғарғы тұсы сәл қайқайған, кішірек тесігі бар таяқша тәрізді зат табылды. Көлемі ұзындығы – 0,19 см, ені – 0,14 см, қалыңдығы – 0,5 см.

Дәл сол жерден адамның оң қолы мен қабырғасының арасынан садақ бастырмасы анықталды. Көлемі ұзындығы – 0,21 м, ені – 0,3 м, қалыңдығы – 0,3 см. Сырты ойықтармен безендірілген.

Қабір шұңқырының батыс қабырғасында, адамның оң қолының бойында қайыңтоз қорамсақ ашылды. Көлемі ұзындығы – 0,7 м, ені – 0,13 м. Қорамсақтың төмен жағынан 4 темір жебе болды. Ал қорамсақтың бетінде сақталуы нашар темір ауыздық жатса, астыңғы жағынан сүйек айылбас табылды. Ересек адамның бел тұсында, сол жағына қарай сүйектен жасалған тоға, ал жамбасының оң бетінен темір жебе анықталды.

1

2

3

4

5

6

7

3-сурет – Қансар қорымы. №23 оба

1 – Шым қабаты алынғаннан кейінгі көрініс; 2 – Қабір шұңқыры және қосымша құрылыс;
3 – Белдік айырғышы; 4 – Жебе ұштары; 5 – Тоға; 6 – Айылбас; 7 – Төс айылға арналған айылбас сынығы

Сол жақ жамбасы маңынан, ішкі жағында ұңғылы сүйек зат пен екі тас жатты. Қаңқаның оң жағынан сақталуы нашар темір пышақ кезікті. Сол жақ жамбас жілігінің ішкі жағынан

төртбұрышты қалпағы бар шеге табылды. Көлемі 2,8 x 0,4 см. Сол жақ тізесі маңынан сүйектен жасалған, тілшесі жоқ айылбас шықты. Көлемі 5,3 x 2,2 см. Басқа заттар болмады (4-сурет).

1

2

3

4

4-сурет – Қансар қорымы. №24 оба

1 – Шым қабаты алынғаннан кейінгі көрініс; 2 – Адам жерлеуі;

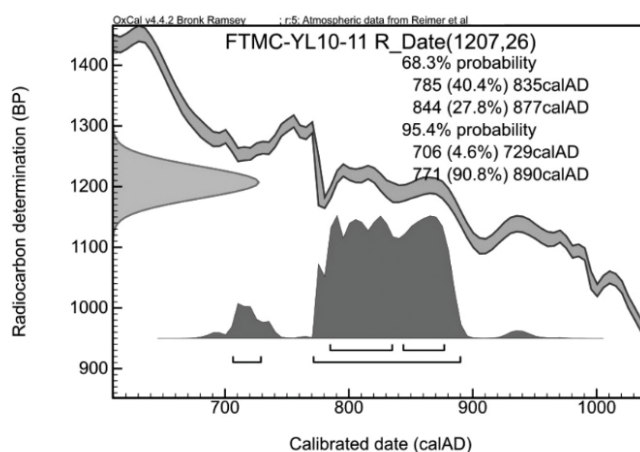
3 – Садақ бастырмасы; 4 – Сүйек айылбас

Талқылау

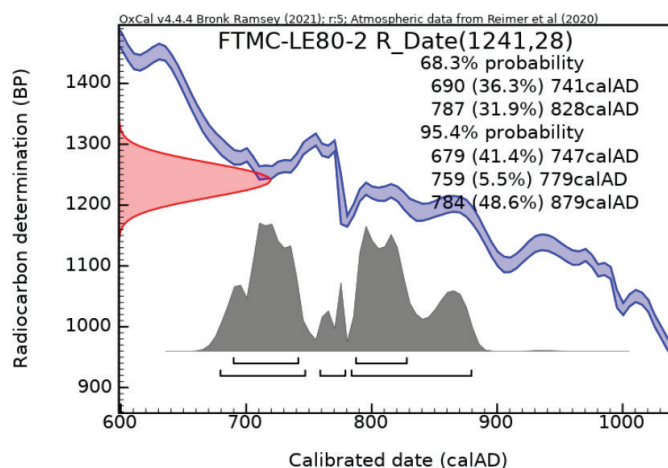
Жалпы жоғарыда айтылып өткен мерзім аралығында біздің тарапымыздан 3 археологиялық кешенде қазба жүргізіліп, нәтижесінде 10 оба және 16 қоршаудан тұратын бір ғұрыптық кешен зерттелді.

Жерлеу орындарының барлығында ортақ жерлеу ғұрпы байқалады. Ең алдымен, олардың сыртқы құрылысы. Барлығының үйіндісі сәл топырағы бар тас үйінділерден тұрады. Қабір шұңқырлары бұрыштары сүйірлене біткен тіртбұрышты немесе сопақша келген. Негізінен ШБ бағытында, сәл ауытқумен созылып жатты. Көбіне қабірдің бетін тақтатаспен жабу сақталған. Жерленген адамдар негізінен шалқа-

сынан жатқызылып, қолдары дене бойымен, бастары шығысқа немесе солтүстік-шығысқа бағытталған. Бір жағдайда батысқа бағытталған да кездесті (Қансар №9 оба). Төрт нысанда жылқы қосып жерлеу ғұрпы кездесе, бір обадағы ағаш бағандарының іздерінің сақталуына қарай жылқының тұлыбы ілінген болуы мүмкін деп жобалаймыз. Елеке сазы №3 оба, және Қансар №23, 24 обаларынан шыққан материал ескерткіштердің тарихи-мәдени атрибуциясы туралы сөз қозғауға мүмкіндік береді. Осы айталған белгілер зерттелген обалардың басым бөлігін қимақ қауымдастығымен байланыстыруға негіз береді. Оның үстіне ескерткіштің уақытын анықтау бойынша жүргізілген зертханалық талдау нәтижелері де соған жақындайды (5-6-сурет).

5-сурет – Елеке сазы қорымы. №1 оба. Радиокөміртек талдау көрсеткіші

6-сурет – Қансар қорымы. №22 оба. Радиокөміртек талдау көрсеткіші

Жазба деректер қарағанда IX ғ. екінші жартысан бастап шамамен XI ғ. соңына дейін Обь-Ертіс өзен аралығындағы тарихи-мәдени ортақтастық негізінен Қимақ мемлекетімен қатысты (Кумеков, 1972: 120-121). Археологиялық мәдениет тұрғысан келгенде аталған аумақтағы ескерткіштерді М.П. Грязнов Сросткин мәдениетіне біріктірген болатын (Грязнов, 1951). XX ғ. 70-80 жж. аталған мәдениет бойынша ғылымда біршама ілгерлеулер, бірқатар пікірталастар орын алады. Д.Г. Савинов Солтүстік Алтайдағы және Қазақстанның шығыс өңірлеріндегі ескерткіштерді салыстыра келе, бір жағынан оларды қимақтармен байланыстырса, екінші жағынан ескерткіштердегі кейбір өзгешеліктерді ескере келе Қимақ қағанатының полиэтникалық болғандығын алдыға тартады (Савинов, 1994). Осы күнге дейін ресейлі зерттеушілер тара-

пынан қимақ бірлестігіне қатысты Сросткин мәдениетімен байланысты ауқымды материал қоры жинақталды, олардың көпшілігі әрине жерлеу ескерткіштерімен байланысты. Яғни, аталған өңір бойынша біршама қортындылар мен тұжырымдар жасау үшін қор жеткілікті. Бірқатар еңбектер, әсіресе аталмыш мәдениетті қалыптастырушы жұрттардың этникалық құрамына, ескерткіштердің мерзімделуіне және т.б. бойынша жарық көрді (Васютин, 2003; Горбунов, 2009; Неверов, 1991;). Ал қазақстандық жақ үшін әлі де материал қорын толықтыру және осы күнге дейін жинақталған материалдарды жүйелеу мәселесі толық шешілмеді.

XX ғ. екінші жартысында С.Черников, Ф.Арсланова тәрізді зерттеушілердің Ертіс бойында зерттеген қимақтардың археологиялық ескерткіштері біздің жоғарыда сипаттаған

обалармен ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындауға септігін тигізеді. Мәселен, С.Черников зерттеген Юпитер, Қызыл ту, Славянка ескерткіштеріндегі жерлеу ғұрпымен байланысты бірқатар белгілері Қансар, Елеке сазы жерлеу кешендеріне жақын. Жерлеу ғұрпынан бөлек, қосалқы жерлеу заттарының ұқсастығы бойынша Ф.Арсланова зерттеген Зевакино қорымындағы обалардан табылған жәдігерлердің де ортақтығы анық байқалады. Осы орайда Жоғары Ертіс бойында қимақ ескерткіштерінің көп шоғырлануына қарай, бөл өңірде олардың метрополиясы болған деген тұжырым жасалған (Савинов, Длужневская, 2009). Осыған байланысты, Қазақ Алтай мен Тарбағатайдағы көне түркі ескерткіштерінің толық есебін жасау, олардың сипаттамасын қалыптастыру және уақытнамасын түзу алдағы уақыттағы негізгі жоспарлардың қатарында.

Қорытынды

Соңғы он жылдықта көне түркілердің ескерткіштерін зерттеу барсында, осы уақыттағы жерлеу және ғұрыптық-еске алу құрылыстарының біртекті және ортақтық үрдісі байқалды. Алайда, осыған қарамастан, зерттеушілердің жүйлеуі мен егжей-текжейлі талдауы негізінде ескерткіштердің уақыт еншісіне және басқа да себептерге байланысты өзгергіштігі байқалды. Бұл ең алдымен, жоғарыдағы сипатталған ескерткіштер көрсеткендей ортақ және түрлі мәдени дәстүрлердің ықпалдастығымен астасады. Дегенмен, біздің тарапымыздан соңғы үш жылда зерттелген археологиялық ескерткіштер түрлі белгілеріне қарай көне түркі дәуірімен және басым бөлігі қимақ кезеңіне сай келеді. Алдағы пәнаралық зерттеулер нақты әрі толыққанды тұжырымдар жасауға септігін тигізері хақ.

Жалпы алғанда, соңғы жылдары Алтай-Тарбағатай өңіріндегі түркі кезеңі ескерткіштерін зерттеу бойынша біршама ілгерлеу болғандың баса атап кеткіміз келеді (Omarov and etc., 2022; Хасенова и др., 2021; Самашев, 2016). Шығыс өңірлерде көне түркі заманының болашағы зор ескерткіштері анықталды. Олардың қатарында Елеке сазы алқабынан табылған «Қаған» ғұрыптық-мемориалдық кешені, ұқсас ескерткіштер тек Моңғолия аумағында ғана орналасқан және олар көк түркілердің ақсүйек руы – Ашина өкілдеріне тиесілі екені даусыз (Самашев, Айткали, Толегенов, 2022). Бұдан басқа, Берел эталон ескерткіші алаңында және ШҚО Катонқарағай ауданыны аумағынан түркі дәуірінің қалыптаса бастауымен сипатталатын Сяньби-Жужан кезеңінің (б. з. II-V ғғ.) көптеген жерлеу-еске алу нысандары табылды.

Қарақабақорымы тәрізді қимақ-қыпшақ кезеңінің эталонды ескерткішіне назар аудару қажет, онда Пазырық қорғандарына планиграфиялық байланыстырылған бірнеше объектілер зерттелген. Ең қызықты олжалардың ішінде үш музыкалық аспап бар – ерте қимақтардың жерлеу рәсімдеріндегі музыканың қасиетті рөлінің дәлелі. Бұл кезеңдегі ескерткіштерді Шығыс Еуропаның Ертіс өңірі аумағымен өзара байланысы контекстінде зерттеу қызықты. Сондықтан да, алдығы уақытта Алтай-Тарбағатай шеңберінде көне түркі дәуірі археологиялық ескерткіштерін кешенді зерттеу, оларды ғылыми айналымға енгізу қарастырылып отырған кезең бойынша бірқатар түйткілді мәселелердің шешіміне әсер етуі ықтимал.

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК BR18574057 бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру және AP09260487 гранттық жобалары аясында дайындалды.

Әдебиеттер

- Арсланова Ф.Х. (2013) Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – 406 с.
- Васютин А.С. (2003) Сросткинская археологическая культура: историографические мифы и археологические факты (к вопросу о месте, времени и компонентах формирования культуры) // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. – Барнаул. – С. 13–19.
- Горбунов В.В. (2009) Сросткинская культура Алтая: картографический анализ и его историческая интерпретация // Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов. – Ховд; Томск. – Том II. – С. 33–35.
- Грязнов М.П. (1951) Археологические исследования территории одного древнего поселка (Раскопки Северо-алтайской экспедиции в 1949 г.) // КСИИМК. – Вып. XL. – С. 105–113.
- Кубарев В.Д. (2001) Изваяние, оградка, балбалы: о проблемах типологии, хронологии и семантики древнетюркских поминальных сооружений Алтая и сопредельных территорий // Алтай и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Барнаул: Издво АлтГУ. – С. 24–54.
- Кумекоев Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.

- Матренин С.С., Сарафанов Д.Е. (2006) Классификация оградок тюркской культуры Горного Алтая // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. – Горно-Алтайск: АКИН. – 3–4. – С. 203–218.
- Неверов С.В. (1991) Хронология и периодизация сrostкинской культуры Верхнего Приобья // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников Южной Сибири. – Барнаул. – С. 180–182.
- Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б. (2020) Реконструкция конского снаряжения средневековых кочевников Казахского Алтая // «Экология древних и традиционных обществ» Материалы VI Международной научной конференции. – Том Выпуск 6. – Тюмень. – с. 200-204
- Савинов Д.Г. Государства и культуругенез на территории Южной Сибири в эпоху раннего средневековья. – Кемерово: КемГУ, 1994. – 215 с.
- Савинов Д.Г., Длужневская Г.В. (2008) Экология и культура раннесредневековых обществ Центральной Азии и Южной Сибири. – СПб., – 170 с.
- Самашев З.С. (1987) Памятники кулажоргинского типа // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алматы. – 280 с.
- Самашев З.С., Айткали А.К., Курмангалиев А.К. (2021) Предварительные результаты исследования курганов древнетюркской эпохи долины Елеке сазы в 2021 году // Международная научно-практическая конференция Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть-Каменогорск, – С. 119-127.
- Самашев З., Толегенов Е., Айткали А., Половцев М., Киясбек Г., Меделбек Ш. (2022a) Древнетюркский поминальный комплекс Кенере в Восточном Казахстане // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі.: зерттеулер жинағы. /Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ, 264 бет. – С. 238-245.
- Самашев З., Айткали А., Жангалиев У., Рахманкулов Е. (2022ә) Курганы кимакского времени на могильнике Кансар в Казахском Алтае // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі.: зерттеулер жинағы. /Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ, 264 бет. – С. 246-253.
- Самашев З., Айткали А.К., Толегенов Е. (2022) К вопросу о сакрализации образа кагана // Поволжская археология. – №2(40). – с. 21-34.
- Самашев З. (2016) Памятники средневековых кочевников верховой р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей. – Новосибирск. – 624 с.
- Ткачев А.А., Дубровский В.А. (1996) Погребение воина кулажоргинской культуры // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края (материалы научно-практической конференции). – Барнаул. – Вып. 7. – С. 141 – 145.
- Черников С.С. (1951) Восточно-Казахстанская экспедиция // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. – Вып. XXXVII. – С.144 – 150.
- Черников С.С. (1956) О работах Восточно-Казахстанской экспедиции // Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. – Вып. 64 – С.43 – 60.
- Чотбаев А. Предметы вооружения и снаряжение коня из некрополя Каракаба // Поволжская археология. – 2020. – №1(31). – С. 135-145
- Хасенова Б.М., Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Хабдулина М.К. (2021) Социальная символика предметов торевтики в кимакском обществе: статус мужчины-воина. // Oriental Studies. – 14(6):1188-1209.
- Omarov G., Besetayev B., Khasenov B., Aitkali A., Altynbekov K., Sapatayev S., Sagyndykova S. (2022) Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia, volume 31, 100389

References

- Arslanova F.KH. (2013) Ocherki srednevekovoy arkheologii Verkhnego Priirtysh'ya [Essays on medieval archeology of the Upper Irtysh region]. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arkheologii im. A.KH. Margulana v g. Astana. – 406 s.
- Vasyutin A.S. (2003) Srostkinskaya arkheologicheskaya kul'tura: istoriograficheskiye mify i arkheologicheskiye fakty (k voprosu o meste, vremeni i sostavlyayushchikh formirovaniya kul'tury) [Srostkinskaya archaeological culture: historiographical myths and archaeological facts (on the question of place, time and components of the formation of culture)] // Istoricheskiy opyt khozyaystvennogo i kul'turnogo osvoyeniya ekonomiki Sibiri. – Barnaul. – S. 13–19.
- Gorbunov V.V. (2009) Srostkinskaya kul'tura Altaya: kartograficheskiy analiz i yego istoricheskaya interpretatsiya [Srostkin culture of Altai: cartographic analysis and its historical interpretation] // Prirodnyye usloviya, istoriya i kul'tura ekonomicheskoy Mongolii i sopredel'nykh regionov. – Khovd; Tomsk. – Tom II. – S. 33–35.
- Gryaznov M.P. (1951) Arkheologicheskiye issledovaniya territorii odnogo drevnego poseleniya (Raskopki Severo-altayskoy ekspeditsii v 1949 g.) [Archaeological studies of the territory of one ancient village (Excavations of the North Altai expedition in 1949)] // KSIMK. – Вып. XL. – С. 105–113.
- Kubarev V.D. (2001) Izvayaniye, ogradka, balbaly: o problemakh tipologii, khronologii i semantiki drevnetyurkskikh pominal'nykh sooruzheniy Altaya i sopredel'nykh territoriy [Statues, fences, balbals: on the problems of typology, chronology and semantics of ancient Turkic memorial structures in Altai and adjacent territories] // Алтай i sopredel'nyye territorii v epokhu srednevekov'ya. – Barnaul: Izdvo AltGU. – S. 24–54.
- Kumekov B.Ye. Gosudarstvo kimakov IX–XI vv. po arabskim istochnikam [Kimak state of the 9th–11th centuries. according to Arabic sources.]. – Alma-Ata: Nauka, 1972. – 156 s.
- Matrenin S.S., Sarafanov D.Ye. (2006) Klassifikatsiya ogradok tyurkskoy kul'tury Gornogo Altaya [Classification of enclosures of the Turkic culture of the Altai Mountains] // Izucheniye istoriko-kul'turnogo naslediya narodov Yuzhnoy Sibiri. – Gorno-Altaysk: AKIN. – 3–4. – С. 203–218.

Neverov S.V. (1991) Khronologiya i periodizatsiya srostkinskoy kul'tury Verkhnego Priob'ya [Chronology and periodization of the Srostkinsk culture of the Upper Ob region] // Problemy khronologii i periodizatsii arkheologicheskikh pamyatnikov Yuzhnoy Sibiri. – Barnaul. – S. 180–182.

Omarov G.K., Besetayev B.B. (2020) Rekonstruktsiya konskogo snaryazheniya srednevekovykh kochevnikov Kazakhskogo Altaya [Reconstruction of horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai] // «Ekologiya drevnikh i traditsionnykh obshchestv» Materialy VI Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. – Tom Vypusk 6. – Tyumen. – s. 200-204

Savinov D.G. Gosudarstvo i kul'turogenез na territorii Yuzhnoy Sibiri v epokhu rannego srednevekov'ya [States and cultural genesis on the territory of Southern Siberia in the early Middle Ages.]. – Kemerovo: KemGU, 1994. – 215 s.

Savinov D.G., Dluzhnevskaya G.V. (2008) Ekologiya i kul'tura rannesrednevekovykh obshchestv Tsentral'noy Azii i Yuzhnoy Sibiri [Ecology and culture of early medieval societies of Central Asia and Southern Siberia.]. – SPb., – 170 s.

Samashev Z.S. (1987) Pamyatniki kulazhorginskogo tipa [Monuments of the Kulazorga type] // Arkheologicheskiye pamyatniki v otkrytoy zatopenii Shul'binskoy GES. – Almaty. – 280 s.

Samashev Z.S., Aytkali A.K., Kurmangaliyev A.K. (2021) Predvaritel'nyye rezul'taty issledovaniya kurganov drevnyurkskoy epokhi doliny Yeleke sazy v 2021 godu [Preliminary results of a study of mounds of the ancient Turkic era of the Eleke Sazy valley in 2021] // Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya Altay – Zolotaya kolybel' tyurkskogo mira. – Ust'-Kamenogorsk, – S. 119-127.

Samashev Z., Tolegenov Ye., Aytkali A., Polovtsev M., Kiyasbek G., Medelbek SH. (2022a) Drevnyurkskiy pominal'nyy kompleks Kenere v Vostochnom Kazakhstane [Ancient Turkic memorial complex of Kenere in Eastern Kazakhstan] // Altay – tyurki □ leminin altn besigi.: zertteuler zhinaгы. /Kökshetau: «Kökshe-Poligrafiya» AK□, 264 bet. – S. 238-245.

Samashev Z., Aytkali A., Zhangaliyev U., Rakhmankulov Ye. (2022□) Kurgany kimakskogo vremeni na mogil'nike Kansar v Kazakhskom Altaye [Kurgans of the Kimak time at the Kansar burial ground in the Kazakh Altai] // Altay – tyurki □ leminin altn besigi.: zertteuler zhinaгы. /Kökshetau: «Kökshe-Poligrafiya» AK□, 264 bet. – S. 246-253.

Samashev Z., Aytkali A.K., Tolegenov Ye. (2022) K voprosu o sakralizatsii obraza kagana [On the issue of sacralization of the image of the Kagan] // Povolzhskaya arkheologiya. – №2(40). – s. 21-34.

Samashev Z. (2016) Pamyatniki srednevekovykh kochevnikov verkhoviy r. Karakaba v Kazakhskom Altaye [Monuments of medieval nomads of the upper river. Karakaba in the Kazakh Altai] // Altay v krugu yevreyskikh drevnostey. – Novosibirsk. – 624 s.

Tkachev A.A., Dubrovskiy V.A. (1996) Pogrebeniye voina kulazhorginskoy kul'tury [Burial of a warrior of the Kulazorga culture] // Sokhraneniye i izucheniye kul'turnogo naslediya Altayskogo kraya (materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii). – Barnaul. – Vyp. 7. – S. 141 – 145.

Chernikov S.S. (1951) Vostochno-Kazakhstanskaya ekspeditsiya [East Kazakhstan expedition] // Kratkiye Soobshcheniya Instituta Istorii Material'noy Kul'tury. – Vyp. XXXVII. – S.144 – 150.

Chernikov S.S. (1956) O rabotakh Vostochno-Kazakhstanskoy ekspeditsii [About the work of the East Kazakhstan expedition] // Kratkiye Soobshcheniya Instituta Istorii Material'noy Kul'tury. – Vyp. 64 – S.43 – 60.

Chotbayev A. Predmety vooruzheniya i snaryazheniya konya iz nekropolya Karakaba [Weapons and horse equipment from the Karakaba necropolis] // Povolzhskaya arkheologiya. – 2020. – №1(31). – S. 135-145

Khasenova B.M., Omarov G.K., Besetayev B.B., Khabdulina M.K. (2021) Sotsial'naya simbolika predmetov torevtiki v kimakskom obshchestve: status muzhchiny-voina [Social symbolism of toreutics objects in Kimak society: the status of a male warrior]. // Vostokovedeniye. – 14(6):1188-1209.

Omarov G., Besetayev B., Khasenova B., Aytkali A., Altynbekov K., Sapatayev S., Sagyndykova S. (2022) Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia, volume 31, 100389

Авторлар туралы мәлімет:

Самашев Зайнолла – т.ғ.д., Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Бас ғылыми қызметкері. E-mail: archaeology_kz@mail.ru

Айтқали Азам Қалыұлы – PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ғылыми қызметкері E-mail: azza_semsk@mail.ru

Жұматаев Ринат Серікұлы – PhD, доцент м.а., археология, этнология және музеология кафедрасы, әл-Фараби ат. ҚазҰУ. E-mail: zhumatayevr@gmail.com

Сведения об авторах:

Самашев Зайнолла – д.и.н., главный научный сотрудник института археологии им. А.Х. Маргулана. E-mail: archaeology_kz@mail.ru

Айтқали Азам Калиевич – PhD, научный сотрудник института археологии им. А.Х. Маргулана. E-mail: azza_semsk@mail.ru

Жұматаев Ринат Серикович – PhD, и.о. доцента, кафедра археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. аль-Фараби. E-mail: zhumatayevr@gmail.com

Поступило: 27.11.2023

Принято: 12.01.2024

Е. Қартабаева , Н. Нұртазина , М. Касимбекова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

ҚАЗАҚ МҰСЫЛМАНДЫҚ ДӘСТҮРІНДЕГІ ӘУЛИЕ-ИШАҢДАР (Тараз және Жетісу өңірлері бойынша этнографиялық материалдар негізінде)

Мақалада 2023 жылы Қазақстан өңірлері бойынша жиналған ауызша тарихи мәліметтер мен этнографиялық материалдар негізінде қазақ мәдениетіндегі әулие-ишандардың орны мен қызметі зерттеледі. «Әулиелік культі» құбылысы дінтанушылық тұрғыдан сарапталады. Зерттеуде қазақ мұсылмандық танымның дербестігі және ондағы әулиелік культі, әдет-ғұрпы, сопылық түсініктерді жалпы Ясауи мәдениеті ретінде түсіну қарастырылады. Мысал ретінде ауызша материалдар қазақтардың ұлттық жадында әулиеге деген құрметтің, сенімнің үлкен рөл атқаратындығын көрсетеді. Қазақ діни танымында мұсылмандық пен «әулие культі» өзара қайшылықсыз ұштасқан. Сонымен қатар «зиарат», «халық емшілігі» тәрізді дәстүрлердің қайта жанданып жатқандығын көруге болады. Зерттеуде сопылық өкілдері Абдолла ишан, Қожағаппар әулие, Қарамолда, Көден-Жалаңаш әулие және т.б. діни тұлғалар туралы естеліктер негізгі аспекті ретінде қаралды. Бұл сараптамалық тұрғыдан халық агиологиясын, дін психологиясын, Қазақстанның әр аймақтарындағы діни тұлғалар туралы «діни сана» мен «діни тәжірибе» сабақтастығын нақтылауға көмектеседі. Қазақ діни танымының тағы бір ерекшелігі ретінде көптеген батырлар мен билердің де уақыт өте келе «әулиелер» санатында дәріптелуі жатады. Оған мысал ретінде мақалада Жетісу өңірінде өмір сүрген Әлмерек абыз, Ескелді би мен Балпық би сияқты тұлғалардың естеліктерін көрсетуге болады.

Түйін сөздер: ауызша тарих, этнография, сопылық, әулиелер, қазақ дәстүрі, аймақтар, киелі орындар, рухани тәжірибелер.

E. Kartabayeva, N. Nurtazina, M. Kasimbekova*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

Ishans as “Aulie” in the Kazakh Muslim Tradition (An Ethnographic Study Based on Materials from Taraz and Semirechye)

This article delves into the manifestation of the tradition of venerating “auliye” saints in the Kazakh tradition, drawing on information sourced from Oral history and original ethnographic materials gathered in 2023 from various regions of Kazakhstan. The study explores the religious discourse surrounding the “cult of saints” and is underpinned by the thesis emphasizing the self-sufficiency of the Kazakh Muslim tradition. It interprets the custom of venerating saints (tagzym) as an integral element of Sufism and the Yasawi legacy. Utilizing interview materials as illustrative examples, the author illuminates the significant role of “auliye” in cultural memory, the symbiosis of Islam and “auliye” in the collective consciousness, and the perpetuation and resurgence of traditions related to ziarat and traditional medicine. Narratives featuring Sufi figures such as Abdullah Ishan, Kozhagapar aulie, Karamolda, Koden-Zhalanash aulie, and others contribute to elucidating the biographies of religious personalities, folk hagiology, the psychology of religion, and issues pertaining to the continuity and preservation of historical memory associated with spiritual figures across different regions of Kazakhstan. A distinctive aspect of the Kazakh religious tradition lies in the veneration of numerous batyrs and biys (heroes and speakers) as saints, exemplified by figures like Almerек Abyz, Eskeldy-biy, and Balpyk-biy, who resided in Semirechye.

Key words: oral history, ethnography, Sufism, saints, Kazakh tradition, regions, holy places, spiritual practices.

Е. Картабаева, Н. Нуртазина, М. Касимбекова*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

**Ишаны-«аулие» в казахской мусульманской традиции
(на основе этнографических материалов Тараза и Семиречья)**

В статье изучается отражение обычая почитания святых-«аулие» в казахской традиции на основе сведений устной истории и авторских этнографических материалов, собранных в 2023 г. в регионах Казахстана. Затронут религиозный дискурс в аспекте «культы святых». В основу исследования положен тезис о самостоятельности казахской мусульманской традиции и понимание почитания святых (тағзым) как элемента суфизма и наследия Йасауи. Взятые для примера материалы интервью показывают большую роль в культурной памяти казахов народной веры в святых, непротиворечивость в их сознании мусульманства и культа «аулие», также сохранение и возрождение традиции «зиарата», народной медицины. Рассказы о таких представителях суфизма, как Абдулла ишан, Кожагапар аулие, Карамолда, Коден-Жаланаш аулие и др. помогают уточнить биографии религиозных персоналий, народную агиологию, психологию религии, вопросы преемственности и сохранения исторической памяти о духовных личностях, живших в разных регионах Казахстана. Особенностью казахской религиозной традиции является то, что в ней почитаются святыми также многие батыры, бии, как, например, жившие в Семиречье Алмерек абыз, Ескелды-бий и Балпык-бий.

Ключевые слова: устная история, этнография, суфизм, святые, казахская традиция, регионы, сакральные места, духовные практики.

Кіріспе

Кез-келген қоғамның сипаты оның рухани ахуалымен анықталатыны белгілі. Расында, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси қайта құрулардың табысты болуын көп жағдайда, сол қоғамды құратын жекелеген адамдардың рухани даму деңгейі анықтайды (Омаргазин, 2006: 4). Қазіргі ХХІ ғасыр жағдайында адам баласы руханиятқа ден қоймайтын болса, болашағы тіпті де бұлыңғыр болмақ. ХХ ғ. француз философы әрі мемлекет қайраткері А. Мальроның «ХХІ ғасыр руханият ғасыры болады, әйтпесе ол мүлде болмайды» деген сөзі жоғарыдағы тұжырымды айғақтай түседі. Осы орайда, соңғы жылдары Қазақстан қоғамында орын алып жатқан қиындықтар, саяси-әлеуметтік саладағы дағдарыстар біздің қоғамның да рухани жағынан оянуға, серпілуге деген қажеттілігін көрсетіп тұрғандай. Ал біздің ұлттық рухани дәстүрлеріміз ата-бабаларымыз ғасырлар бойы ұстанып келген мәңгі өлмес құндылықтарымыздан бастау алады.

Осындай асыл дәстүрлеріміздің бірі де – әулиелерді қастерлеу ғұрпы. Алайда, осы киелі ғұрпымызға қатысты соңғы уақытта қоғамда әртүрлі кереғар пікірлер орын алуда (көбінесе сырттан келген діни ағымдардың ықпалымен). Мұндай жағдайдың орын алуына еліміздің 70 жылдық кеңестік атеистік идеологияның ықпалы себеп болды. Атеистік саясат арқылы діни таным мен діни тәжірибемізден ажы-

рап қалдық. Оған қоса, тәуелсіздігімізді алған алғашқы жылдары, діни санамызды қайта жаңғыртуға талпынған кезімізде, сырттан және іштен шыққан «дін үйретушілер» дәстүрлі діни түсінігімізге қайшы келетін сенім негіздерімен жастарымыздың санасын улап үлгерді. Міне, осындай жағдайда, ұлттық діни танымымызды, ондағы аруақты құрметтеу, әулиелерге тағзым ету, рухтың орны мен маңызы туралы ғылыми негізде сараптамалық талдау жасау оны халыққа қайта ұсыну аса өзекті мәселе екендігі анық.

Бұл мәселе төңірегінде өлкетанулық және академиялық зерттелу деңгейі жағынан отандық және шетелдік ғылымда біршама ізденістер жүргізілді. Жалпы, исламдағы әулие құбылысы мәселесін зерттеу ХХ ғасырдың 30-шы жылдарынан бастау алады. Венгр ғалымы И. Гольдциердің «Исламдағы әулиелік культі» (Гольдциер, 1938) еңбегі орыс тілінде жарық көрді. Бұл сол кездегі кеңестік ғылымға да аталмыш мәселеге ден қоюға ықпал етті. Атап айтқанда, кеңес зерттеушілері В.Н. Басилов, С.М. Демидов, О.А. Сухарева, О. Дастанов сияқты ғалымдар исламдағы әулиелік жайлы тарихи-этнографиялық еңбектерін жариялады. Аталмыш зерттеулерде әулиелік діни культ ретінде қарастырылды және ол, негізінен алғанда, шығыс халықтарының исламға дейінгі наным-сенімдерінің қалдығы деп бағаланды (Басилов, 1970). Зерттеушілердің мұндай баға беруіне сол кезеңнің идеологиясы ықпал еткен тәрізді: Кеңес мемлекетінде ислам тари-

хын, соның ішінде Ясауи мұрасын зерттеуге тиым салынғандықтан, көпшілік ғалымдар әулиелік құбылысын исламға дейінгі наным-сенімдердің қалдықтары деп жариялай отырып қана, мәселені зерттеуге мүмкіндік алды. Жалпы алғанда, бұл тақырыпқа іс жүзінде табу (тыйым) салынып келді.

1990-шы жылдардан бастап посткеңестік кеңістік елдерінде аталмыш тақырыпқа қызығушылық артты. Әулиелік мәселесіне қатысты фольклор материалдарын, алуан түрлі деректерді ғылыми айналымға енгізіліп, мәселені жаңа қырынан ашуға тырысқан бірқатар еңбектер жарыққа шықты (Мустафина, 1992; Бобровников, 1999; Абашин, 2003; Абашин, 2008; Қондыбай 2007, Мұсабаева, 2012; Панков, 2018; т.б.). Сол сияқты діни тұлғалар, ишандар тарихын зерттеу мәселесі де қолға алынды. Мәшхүр-Жүсіп Көпей-ұлы, Бекет Мырзағұл-ұлы сынды ірі діни қайраткерлердің жазба және ауызша жеткен мұралары зерттелді. Марал ишан, Досжан ишан, Айқожа ишан, т.б. сопылық жолын ұстанған қазақ ишандарына ғылыми конференциялар арналып, әсіресе аңыз-әфсана, шежірелік материалдар жинақтала бастады.

Отандық ғылымда соңғы уақытта аталмыш тақырып төңірегіндегі ізденістер жандана түсті, бұған елімізде алдымен қазақ халқының әулиелер сұлтаны саналатын Ясауи тұлғасына зор қызығушылығы мен құрметі оянуы ықпал етті. Жалпы, түркілер арасында исламның таралуы тарихына, Ясауи мұрасына арналған іргелі монографиялар жарық көрді. «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасының аясында 2017 жылдан «Қасиетті Қазақстан» жобасының қабылдануы да аталмыш бағыттағы зерттеулерге серпін берген болатын. Жобада басты акцент сакралды тарихқа аударылуы тегін болмаса керек, бұл халқымыздың руханиятында киелілілік, қасиеттілік ұғымдары және әулиені қастерлеу дәстүрі ерекше маңызға ие екендігін айғақтай түседі.

Осы мемлекеттік бағдарламаны іске асыру аясында әртүрлі сала мамандары жан-жақты зерттеулер жүргізіп, еңбектерін жариялады (Керімбай, 2017; Медеуова, 2017; Сакральные объекты Казахстана общенационального значения, 2017; Қожа, 2021). Сондай-ақ, еліміздің әртүрлі аймақтарында жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде, өлкетанушылардың да бірқатар еңбектері жарық көрді. Бұл жұмыстың ең басты нәтижесі көптомдық «Қасиетті Қазақстан» іргелі энциклопедиялық еңбегінің жарыққа шығуы болды. Сонымен қатар, өлкетанушылар,

этнографтар мен түркологтар Ясауи мұрасы мен бұрын тыйым салынған қожалар тақырыбын зерттеуді жалғастырды (Muminov, 2017; Жан-дарбек, 2022; Ибадуллаева, 2019; Маликов, 2014; Төреқожаев, 2006; Саттарұлы, 2007). Ясауи мен оның ізбасарларына қатысты «100 аңыз кітабы», әсіресе тақырыпқа тікелей қатысты Ш.Әшімұлының «Әзиз әулиелер» атты аса құнды кітабын ерекше көрсеткіміз келеді. Белгілі өлкетанушы 650-ден аса қазақ халқының жадында қалған, киелі географиямен байланысты әулиелерді «тарихи әфсана, аңыз» жанрында баяндайды (Әшімұлы, 2021). Абылай ханның пірі атанған Жалаңаяқ Әздер Әулие жайлы кітапты өлкетанушы Е.Оспанұлы жариялады (Оспанұлы, 2019).

Исламдағы әулиелік мәселесінің батыс тарихнамасында қарастырылуына келсек, сопылыққа, соның ішінде әулиелік феноменіне қатысты біржақты, стереотипті көзқарастар ХХ ғасырға дейін жалғасып келді. Тек ХХ ғ. бастап қана батыс зерттеушілерінің арасында бұл мәселені ғылыми, объективті негізде зерттеуге ұмтылыстар орын ала бастайды. Сопылық құбылысын қазіргі шығыстану ғылымында объективті талдаған Луи Массиньон, Рене Генон, Аннемари Шиммель, Александр Кныш және т.б. сияқты Батыстың исламтанушы ғалымдары болды (Massignon, 1922; Guénon, 1973; Schimmel, 1975; Knysh, 2017).

XXI ғасырдың ең басынан бастап сопылық пен әулиелікті зерттеу Батыс тарихнамасында қайта жанданды. Атап айтқанда, американдық зерттеуші Карл Эрнстің «Суфизм» атты монографиясының үлкен бір тарауы әулиелік мәселесіне арналды (Ernst, 2011). Исламдағы әулиелік мәселесін зерттеген келесі батыс зерттеушісі, Жозеф В. Мери Сирия жеріндегі ислам мен иудаизм діндеріндегі әулиелікті салыстыра зерттеді (Josef W. Meri, 2002). Исламдағы сопылықты тарихи тұрғыдан зерттеп жүрген ғалымдардың ішінде Дэвин Де Уисті атап көрсетуге болады. (Дэвин Де Уис, 2001; Devin DeWeese, 1994). Майкл Фришкопфтың еңбектерінде сопылықтағы әулиелердің өз емшілік практикасында музыканы пайдалануы талданады (Frishkopf, 2001). Әрине, тасавуф пен әулиелер тақырыбы бұрыннан Түркия ғалымдары назарында, соның ішінде Ясауи ілімі де кеңінен зерттеледі (Necdet Tosun, 2002; Necdet Tosun, 2015)

Міне, Орталық Азиядағы сопылық, ишандар мен әулиелер тарихын зерттеуде біршама тәжірибе жинақталған, ғылыми зер-

делеу жасалған. Алайда аталмыш проблема фактологиялық жағынан да, теориялық-методологиялық жағынан да толық зерделенуге тиіс. Әлі де зерттеушісін күтіп тұрған сакралды нысандардың ашылмаған сырлары, ғылыми айналымға енгізілмеген әулиелер туралы аңыз-әңгімелер жеткілікті. Сол сияқты аңыз-эфсаналар мазмұнында көптеген логикалық, хронологиялық, т.б. қайшылықтар ұшырасады. «Халықтың әулиелер туралы заманауи түсініктерін нақтылайтын этнографиялық материалдар да күтпеген жаңалықтар беруі мүмкін. Мұның бәрі қасиетті жерлерді толықтай және әулиелердің барлық қазір көзі тірі ұрпақтарын анықтауды, аңыздарды, шежірелерді, фотосуреттерді және т.б. жинауды қамтитын үздіксіз зерттеулерді талап етеді» (Абашин, 2003: 5-7).

Жалпы, Қазақстанның киелі тарихы бойынша осыған дейін жазылып келген еңбектер көбіне жалпылама баяндаулардан тұрады. Қазіргі шығыстанушылар мен этнографтар еңбектерінде негізінен деректер, кітаби мұра мен киелі кеңістік, зиярат орындары немесе ритуалдар жайында сөз болады. Алайда осының бәрінің артында тұрған ол адам, мифтік немесе діни Тұлға, Адамның өзі туралы сана феномендерін зерделеуге талпыныс әлсіз. Сондықтан бұл мақалада әулиелер тарихы абстрактілі-философиялық немесе этнографиялық және кітаби-дінтанушылық тұрғыдан ғана зерттелмеу керек деген тезисті алға тартамыз. Сонымен бірге мәселені исламға дейінгі шаманизмнің ролін алға тарта беретін кеңестік «әулиелер культінен» арылуға тиіспіз (оның орнына «қастерлеу, немесе тағзым» терминін көбірек қолдану абзал).

Мақаланың мақсаты қазақ мұсылмандық танымындағы әулие-ишандар маңызын ашуға талпыныс жасау; суфизм мен әулиені қастерлеудің генезисі және жалпы мазмұнымен байланыстыра отыра діни тұлғалардың халық жадында терең із қалдырғанын негіздеу. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – әулиелер мен ишандар мәселесі дәстүрлі ислам концептіне сай жаңа методология негізінде қарастырылуында жатыр. Сонымен бірге, Қазақстанның өңірлері бойынша жинақталған ауызша тарихи мәліметтер мен авторлық материалдар ғылыми айналымға енгізілді.

Материалдар мен әдістер

Сопы-әулиелерді қастерлеу дәстүрі «аймақтық ислам» (С. Прозоров, Абашин), «қазақтың мұсылмандық дәстүрі» (Д. Кен-

жетай, Н. Нұртазина, т.б.) тұжырымдары негізінде зерттеледі. Бұл ұстаным ислам діні әр түрлі аймақтарда таралғанда, сол аймақ халықтарының дәстүрлі мәдениетінің сан алуандығы негізінде аймақтық ерекшеліктерге ие болды және исламның жергілікті формалары өзара теңқұқылы деген ой-тұжырымға негізделеді. Халқымыздың рухани тарихында ерекше орын алатын Ясауиге, әулиелерге тағзым ету дәстүрі осы аймақтық исламға тән сипатты ерекшелік ретінде қарастырылады.

Сонымен бірге, әулиелік құбылысын тереңірек ашу үшін мәселені пәнаралық негізде, атап айтқанда, философия, психология, тіпті жаратылыстану ғылымдарында қалыптасқан ең соңғы теориялар негізінде талдауға тырыстық. Соның ішінде, біз үшін «сананың интегралды теориясы» қызығушылық туғызды. (Уилбер, 2004). Интегралды әдіс негізінде зерттеу, көкірек көзі оянған ежелгі данагөйлердің ұлы рухани дәстүрлерін де, сондай-ақ постмодерн, яғни ең соңғы философиялық және психологиялық ілімдерді де қамтиды. Жалпы, суфизмнің ішкі тәжірибелерін, алыс шетелде «трансперсоналды психология» аясында да түсіндіру үрдісі бар (С.Гроф, А. Маслоу және т.б.), себебі болашақта мұсылман әулиесінің (кемел адам тұлғасы) рухани тәжірибелерін заманауи психологиядағы «психиканың жаңа картографиясы» тұрғысынан, сондай-ақ «санаға квант тұрғысынан қарау» ұстанымы да тереңірек түсінуге көмектеседі.

Мақаланың деректік негізін ауызша тарихи («айтылған тарих») материалдар, авторлардың Тараз, Жетісу өңірлерінде жинаған этнографиялық деректері құрайды. Соның ішінде негізгі дереккөздер ретінде аталмыш өңірлерден шыққан әулиелердің ұрпақтарынан, ауызша сұхбат барысында алынған мәліметтер (информанттар тізімі әдебиеттер соңында берілді), сондай-ақ әулиелердің ұрпақтары, замандастары мен жерлестерінің олар туралы жазған еңбектері (Жалалқызы, 2005; Исмаилов, 2006; Исмаилов, 2007; Тарихи тұлғалар, 2011; Тоқтарбай, 2020) мен баспасөз беттерінде жариялаған мақалалары («Қазақ елі» Республикалық газеті, 19 қыркүйек 1997 ж.; «Кәсіподақ жаршысы» Жамбыл облыстық кәсіподақ газеті. 25 желтоқсан 2008 ж.; «Жетісу» Талдықорған облыстық газетінің 2006, 2007, 2008 жж. әр түрлі сандары) таңдалып алынды. Этнографиялық зерттеу барысында әулиелердің шежірелері, олардың өз практикаларында қолданған құралдары: қобыз, ертұрман, тәспі және т.б. материалдардың фото-көшірмелері алынып, оларға тиісті ғылыми тал-

дау жасалды (мақала көлемінің шектеулілігіне байланысты материалдардың тек белгілі бір бөлігін ғана бөлістік).

Мақала жазуда жалпы-ғылыми зерттеу әдістерінен, анализ және синтез, индукция және дедукция, жалпы логикалық әдістер, сонымен бірге деректерді ғылыми тұрғыдан сараптауда тарихи-салыстырмалы әдісі, контент-анализ, феноменологиялық талдау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тараз өңірінің қасиетті тұлғалары. Киелі Тараз өңірі ежелден әулиелерге кенде болмаған. Ислам дінінің келуімен бұл аймақ, тіпті де әулиелер мекеніне айналды. Жалпы, ислам діні бұл аймаққа ертерек тарағаны және оның осы аймақтағы Талас өзені бойында өткен атақты Талас шайқасынан (751) кейін-ақ біртіндеп тарай бастағандығы ислам тарихына қатысты зерттеулерде нақты анықталған. Сондай-ақ ежелгі Тараз қаласы орта ғасырларда «Әулие-ата» деп атала бастайды. Оның себебі, аймақта халық әулие деп таныған, қастерлеген, атақты Қарахандар әулетінен шыққан Шах-Махмуд Бұғрахан билік жүргізеді. Көне шежірелерде Қарахан атаның есімі Әбдрахым баб, ол Ысқақ бабтың әкесі деп те беріледі (Әшімұлы, 2021: 26). XIX ғасырдың екінші жартысында Тараз өңірі Түркістан генерал-губернаторлығы құрамында болды (Сырдария облысы, Әулие-Ата уезі). Отарлық дәуірде патша өкіметі ишандардың рухани қызметіне бақылау орнатып, сопылық практикалар империя идеологиясына қайшы деп танылды (ӨҰА, 461-к, 1-т., 1406-іс, 103-п). XIX ғ.-XX ғ. бас кезінде Түркістан өлкесіне әйгілі бұхарлық, ташкенттік ишан-әулиелер туралы архив құжаттарында құнды мәліметтер кездеседі. Ишандардың ізбасар-мүридтерінің саны екі мыңға жеткені айтылады (ӨҰА, 786-к, 1-т., 2-іс, 5-п). Қазақтар арасында Ет-жемес ишан (Ет-йимас ишан), Қажы Убайдола хан ишан, Ахмет Кальпе, ишан Қожамберды-ахун сияқты діни қайраткерлер үгіт-насихат жүргізді. Әулие-Ата қаласынан жәрия зікір дәстүрін жалғастырушы Молла Тәжіхан Ишан қажы Шах-Ахмат Мақсым зор құрметке ие болды.

Жалпы, Тараз өңірі бойынша халық арасында ерекше беделге ие болған әулиелер қатарында Абдолла ишан, Есепші ата, Қарақожа әулие, Қарахан баба, Тектұрмас әулие және т.б. бар. Көріп отырғанымыздай, Тараз өңіріндегі әулиелер тізбегі ислам таралған дәуірмен ғана

шектелмейді. Ол жаңа заман арқылы жалғасын тауып, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр (мысалы, Батыс Қазақстан өңірінің қазіргі әулиелері туралы Ресей зерттеушісі Е.И. Ларина арнайы зерттеген: Ларина, 2016). Тіпті «жауыққан атеизм» үстемдік құрған Кеңес кезеңінің өзінде де әулиелерге деген халықтың ыстық ықыласы, ерекше құрметі жойылмағандығын сол дәуірден жеткен деректер, этнографиялық материалдар және «ауызша тарих» әдісімен жинақтаған материалдар айқын көрсетеді.

Мақала жазу барысында осындай әулиелердің қатарында ең алдымен, Жамбыл облысы Талас ауданы Үшарал ауылында салдырған мешіті бізге дейін сақталып жеткен Абдолла ишан жайында кең зерттеу жұмысы жүргізілді. Аталмыш өңірде халықтың рухани тәрбиесімен айналысқан, халық арасында ерекше беделге ие болып, «әулие» атанған тұлғаның тарихы отандық ғылымда іс жүзінде зерттелмеген. Ғылымдағы осы ақтаңдақ мәселе төңірегінде жүргізген зерттеуімізде әулиенің тікелей ұрпағы, өзіміздің замандасымыз Әмина Жалалқызымен сұхбат барысында алынған әулие туралы мәліметтер, сондай-ақ әйгілі діни тұлғаның бауыры – Қосымнан тараған ұрпақтардың бірі – Шаян ауылының тұрғыны Қосымов Әлімханмен ауызша сұхбат барысында алынған мәліметтер негізгі дерек көздері болды (АДМ, 2023). Сонымен бірге, Әмина Жалалқызының жоғарыда көрсетілген танымдық еңбегіндегі мәліметтер де кеңінен пайдаланылды (Жалалқызы, 2006.)

Зерттеу барысында, осы материалдарға сүйене отырып, Абдолла ишан әулиенің өмірі мен қызметіне жан-жақты талдау жасалды. Әмина Жалалқызымен сұхбат барысында алынған шежіре бойынша, қожалардың бұл әулеті Пайғамбардың өзінен бастау алатын сейіт қожаларға жататындығы анықталды. «Біз Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) 27-ші ұрпағынан тараймыз. Ал 27-ші ұрпағының аты Шах-Бүзірік қожа. Ол кісі Жаңақорған ауданындағы (Қызылорда облысы) көне Өзгент мекенінде дүниеге келген. Бағдат пен Мысырда білім алып, кейін Бұхара, Самарқандта ұстаздық еткендігін әкем марқұм жиі айтып отыратын. Шах-Бүзірік бабамызды жергілікті халық «Бұлт үстіндегі әулие» деп атаған екен. Өйткені ол кісінің бұлттарды бір жерден екінші жерге айдап, керек кезінде жаңбыр жауғызып отыратын қасиеті болған. Оның үстіне «Таң намазын бұлтқа мініп, ұшып барып, Меккеде оқып қайтады екен» деп те ел аңыз етіскен» (АДМ, 2023)..

Сонымен, Абдолла ишанның бабасы – Шаһ-Бүзіріктің 5 ұлы болыпты, соның бірі Тұрсынқожа, Тұрсынқожадан Бабақожа, Аппақ ишан (Қосымов Әлімхан берген әулет шежіресінде – Аппақ қожа), Мәдіқожа тарайды. Абдолла ишан Аппақ ишанның ұрпағы. Халық арасында Абдолла ишан деп аталып кеткен бұл кісінің әкесі қойған есімі Ғабдоллаһ болғандығы анықталды. Ғабдоллаһтың Саид Ахмет, Саид Мұхаммед деген екі ұлы болған екен. Бірақ халық ол кісілерге лақап ат беріп, Саид Ахмед – Қосым ишан, Саид Мұхаммед – Құлатай ишан атанып кетеді. Хиуа медресесін бітіріп келгеннен кейін, тариқат жолына түскен Қосым мен Құлатай ишандарды қазақтың Ыссық, Найман, Шал рулары елдеріне шақырып, өздеріне пір тұтады (халық арасында өте ерте қалыптасқан, қожалардан шыққан әулие-ишандарды қазақ руларының пір тұту дәстүрі туралы қараңыз: Қартабаева, 2020: 25).

«Ғабдоллаһ, Құлатай, Қосым аталарым шамамен 1840-1845 жылдары Меккеге қажылыққа барған. Халықтың айтуынша, аталарым сол қажылық сапарында қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Алғабас ауданындағы «Шаян» мешіті мен Жамбыл облысы Талас ауданындағы «Үшарал» мешітінің жобасын Шам қаласынан алып келген көрінеді. Құлатай мен Қосым Бұхара, Самарқанд қалаларында 8 жыл оқып, діни білім алып келе жатып, жолай Шаян қыстағына түнейді. Сол түні Қосым ишанның түсіне ақ сақалды қария кіріп: «Сен осында қал, саған ендігі дәм-түз осы жерден бұйырады», – дейді. Содан Қосым ишан Шаян өзенінің жағасында тұрақтап қалады. Қосым ишанның ұрпағы, Шаян ауылының тұрғыны Қосымов Әлімханның мәліметі бойынша, Қосым ишанның ұлы Сейдахмет ишан және оның ұлы, халық арасында «Аппақ ишан» атымен белгілі болған Мақсұм ишанмен бірге Шаян жерінде мешіт тұрғызып, медресе ашып, халық арасында ерекше ықыласқа бөленеді (АДМ, 2023). ХХ ғ. бірінші жартысында ОГПУ тарапынан репрессияға ұшырап, жазаға тартылған, қазіргі Түркістан облысы Бәйдібек ауданы Шаян ауылында рухани ұстаздық еткен осы Аппақ ишан жайлы тарихшы М.Қ. Қойгелдиевтің іргелі еңбегінде арнайы зерттелген. Белгілі ғалым, кеңес билігінің ишандар қызметіне қауіппен қарап, оны «Алаш» қозғалысымен бірге, өзіне қарсылас күш деп бағалағанын, және аяусыз қуғын-сүргінге салғанын архив деректері негізінде жан-жақты ашады (Қойгелдиев, 2017: 461).

Қазақ қоғамында ишандар қызметінің шынында да аса маңызды болғандығын, Әмина Жалалқызының еңбегінде көрсетілген мына мәлімет те растайды: «Ел аузында қалған сөзге қарағанда, Шаян атауының өзі парсы тіліндегі «Екі шайық» деген сөзден, яғни осы екі білімдар шайқылардың келіп қонған жері деген ұғымнан шыққан екен» (Жалалқызы, 2005: 19). Қазіргі Түркістан облысы аудандарының бірі – Бәйдібек ауданының орталығы болып табылатын Шаян ауылының осы екі шайықтың құрметіне атауы ишандардың, яғни әулиелердің қазақ қоғамындағы орнын анықтауда маңызды факт болып табылады.

Жалалқызы Әмина мен Қосымов Әлімханнан алынған ақпараттардан, «Аппақ ишан» деп халық, өмірі мен діни қызметі отандық тарихнамада біраз зерттелген Сейдахметұлы Мақсұм ишанды ғана емес, сондай-ақ оның бабасын да атағаны жөнінде тың мәлімет алынды. Мұның өзі ишандар тарихының кейбір ақтаңдақ мәселелерінің айқындалуына, соның ішінде, мақала авторлары бірінің бұған дейінгі мақаласында жасалған гипотезаға, яғни «Аппақ ишан» атауымен бір ғана әулие аталмаған, бұл атау дінді ерекше тақуалықпен ұстанған, Алла жолында ерекше берілгендікпен көзге түсіп, халыққа риясыз рухани қызмет көрсеткен ишандарға қатысты қолданылған деген пікірін дәлелдеуде қосымша айғақ болады (Қартабаева, 2020: 27).

Сонымен, Ғабдоллаһтың екі ұлының бірі – Қосым Шаян жерінде қалса, екінші ұлы – Құлатай Жамбыл облысының Талас ауданындағы Үшарал ауылына қоныс тебеді. Құлатайдың бұл жерге келуі де аян арқылы анықталған екен, оның түсіне енген қария: Сен Әулиеатаға, Таразға барасың», – дейді (Карл Густав Юнг айтқандай, дүниені интуициялық таныммен қабылдайтын әулиелер үшін түс өңнен кем емес ақиқат болып табылады).

Әмина Жалалқызының ақпараты бойынша, Ғабдоллаһтан бата алған Қосым мен Құлатай Шаян мен Үшаралда мешіт салуды бір уақытта бастайды. Алайда, бұл мәселеге қатысты Қосымның ұрпақтары біраз өзгешелеу ақпарат береді. Дәлірек айтқанда, Қосымов Әлімханның көрсетуінше, Шаяндағы мешітті Қосым емес, оның ұлы Сейдахмет ишан бастап салып, оның ұлы – Мақсұм, яғни Аппақ ишан аяқтаған (АДМ, 2023). Бұл мақаланың зерттеу нысаны Оңтүстік Қазақстан емес, Тараз өңірі болғандықтан, Шаян мешітіне байланысты ақпараттардағы сәйкессіздікті анықтауды болашақ зерттеулерге қалдырамыз.

Үшаралдағы мешіт құрылысына Ғабдоллаһ ишанның өзі, кенже ұлы – Құлатайдың қолында тұрғандықтан, тікелей басшылық жасаған көрінеді, сондықтан да болар, Үшаралдағы мешітті халық Абдулла мешіті деп атап кетеді. Сұхбат берушілердің айтуынша, Ғабдоллаһ пен Құлатай ишандар бастап берген Үшаралдағы мешіттің құрылысы Құлатайдың ұлы Абдурахим тұсында ғана толық аяқталады. Мешіт енді салынып басталған кезде Ғабдоллаһ ишан, қасына Орынбай қалпені ертіп, кіші жүз бен орта жүз елдерін аралап, ол жақтан «үйір-үйір жылқы, келе-келе түйе» айдап қайтқан көрінеді. Осы сапарда Ғабдоллаһ ишан, әулиеге тән кереметтердің бірін көрсетеді: «Суық күздің аяғы болса керек. Шудың бойына келсе, өзен суы тасып, толқындары тулап, ақ көбіктер атылып, арғы жағаға өтуге дес бермепті. Сонда Ғабдоллаһ ишан қасындағы Орынбайға: Ореке, бүгін осында түнейік. Амандық болса, ертең өтіп те кетерміз, елге де жетерміз дейді. Түнде олармен малды айдасып келе жатқан жігіттер ұйықтап қалады. Атам болса қасындағы қалпемен екеуі көз іле алмай таңға дейін құран оқып, тілек тілеп отырады. Жігіттер таңертең оянса, Шу өзенінің едәуір жеріне мұз қатып қалыпты. Мұны көрген жігіттер қатты қуанып, мұз үстіне құм сеуіп, малы да, өздері де аман-есен өтеді. Ишан атам дұға оқып, бата жасап, жолға енді шығайын деп тұрғанда, өзеннің арғы бетінен атын үстін-үстіне қамшылап, біреу шауып келе жатады. Ол жақындай бере: – Үш күннен бері өткел таба алмай жүр едім, тоқтай тұрыңыздаршы, – деп айғайлайды. Ишан сабыр етіп тобымен күтіп тұрады. Әлгі атты да өзеннен өтіп алады. Содан соң ғана Ғабдоллаһ ишан тағы да дұғасын оқып, Аллаға ризалығын білдіріп, батасын жасайды. Сол-ақ екен мұз қайтадан жарылып, сең жүріп кетеді» (АДМ, 2023). Әмина апайдың айтуынша, әулие аталары өмір сүріп, халықтың рухани тәрбиесімен айналысқан және мешіт салған Үшарал жері киелі жерге айналып, кеңес дәуірінде осы ауылдан 55 социалистік еңбек ері шыққан екен.

Әмина Жалалқызымен болған сұхбат барысында кеңес дәуірінде Тараз өңірінде халыққа діни-рухани салада қызмет көрсеткен ишандардың бірі – Зүннін қожа туралы да маңызды мәліметтер алынды. Зүннін (Зуфиддин) ишан Құлатай ұрпақтарының бірі – Қарақожаның ұлы. Қарақожа ишан «Қасиетті Қазақстан» кітабында «Қарақожа мешіті» атауымен енген Жамбыл облысы, Талас ауданы Ойық ауылында діни-рухани қызметпен айналысқан атақты

ишандардың бірі. Зүннін ишанның діни білімі өте жоғары болғандықтан Қазақстан ғана емес, Өзбекстан мен Қырғызстан мұсылмандарына да кеңінен танымал, өте қадірлі кісі болған көрінеді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы жылдары қазіргі Тараз қаласындағы орталық мешіттің бас имамы болған, және ол кісінің бойындағы көріпкелдік-әулиелік қасиеттері жайлы республикалық баспа беттерінде талай мәрте жазылған. «Зүннін ишан мен келін болып түскен үйдегі Тахир атамның туған ағасы болатын (қожаларда, арабтар сияқты үш атадан қыз алысу дәстүрі орныққан. – Мақала авт.). Олар төрт ағайынды болды. Төртеуі де ел арасында үлкен құрметке бөленіп өткен жандар, дін жолын, бабалар жолын таза тұтқан асыл аталарымыз еді» (АДМ, 2023).

Сұхбат барысында Әмина Жалалқызы жеткізген мына бір мәлімет біз үшін әсіресе маңызды болды: «Тараз қаласында Зүннін атамызбен іргелес тұрдық. Жаңадан түскен келінмін, өте жас кезім. Сол кездерде әлдеқалай үй арасында, немесе көшеде аталарым көріне қалса, бір нәрсені тасалап, тығылып қалатынымын, бәрінен ұяламын. Бірде иін ағашпен су алып келе жатсам, Зүннін атам алдымнан шыға келгені, сасқанымнан тұрып қалдым. Иығында асулы екі шелекпен қайда қашасың. Сонда әулие атам: – Балам, неге тұрып қалдың? Қане, өт шырағым жолдан, өте бер! Сен аға баласысың, Жолың менен үлкен. Қайта мен саған жол беруім керек деп, мені алдынан өткізіп: Бәрекелді! Енді бұдан былай мен келе жатсам, қайта алдымнан еркелеп өтіп кететін бол – дегені атамның. Мұндай ірілік тек ұлыларға ғана тән. Міне, менің ол кісіден көрген тәлім-тәрбием осындай болатын». Осы әңгімеден біз қазақ арасында сопылар арқылы тараған дәстүрлі исламдағы әйел баласының орныны байланысты қызықты ақпарат аламыз. Исламның «фундаменталистік» бағытын ұстанатындардан өзгеше, түркі халықтары, соның ішінде, қазақтар арасында әйел баласына ерекше құрметпен қарайтын ізгі дәстүрдің қалыптасуында осындай әулие-ишандардың өз жеке үлгісімен көрсеткен тәлім-тәрбиесі де маңызды болғанын көреміз.

Тараз өңірі бойынша мақалада қарастырылған келесі «әулие тұлға» – кеңес дәуірінде Талас ауданы, Майтөбе ауылында өмір сүрген, халық арасында Қожағаппар әулие атымен белгілі болған тұлға. Қасиетті саналған баба туралы жергілікті журналист Досымжан Төлеуіш былай дейді: «Жамбыл облысы ғана емес, еліміздің

төрт бұрышына бірдей есімі белгілі Қожағаппар әулиенің табиғи емшілік дарынына таң қаласың, мейірімді жаратушының қазақ баласын да кереметтен күр қол қалдырмағанын байқайсың. Бірақ оның уақытысында бағаланбайтыны бар. Қайта Қожағаппардың көріпкел емшілігі коммунистер басқарған қоғамда ол тұрған Талас ауданында басшылардың күндіз күлкісін, түнде ұйқысын қашыратын. Неге? Ел арасында ұрланған мал, қолды болған дүние-мүлік, адамдарға нақақтан жабылған жала, дәрігерлер көмектесе алмаған кесел ауру, қайдан, неден, қашан болды, дауасы не, ұры кім – осының бәрін Қожағаппар қолмен қойғандай айтып отыратын, айтқаны айдай келетін» (Төлеуіш Д. Қожағаппар // Кәсіподақ жаршысы. Облыстық газет. № 9(9). 25 желтоқсан 2008 ж. 4 б.).

Қожағаппар әулие туралы ақпаратты біз осындай жергілікті баспасөз беттерінде жарияланған өлкетанушылық материалдардан бөлек, «Қожағаппар» ауылында (әулиенің шарапатын көрген жерлестері тәуелсіздік алған жылдары ол туып-өскен ауылға әулиенің атын бергізген екен) тұратын сол жұмбақ тұлғаның ұлы – Әлменбетов Аманбек пен оның жұбайы Әлменбетова Несіпкүлден сұхбат барысында алған едік: «Біз қожа руларының бірі – Хорасан қожадан тараймыз – деп бастады әңгімесін информант (АДМ, 2023). Осы орайда, Хорасан қожалар тарихын арнайы зерттеген Сейіт-Омар Саттарұлының қожалардың бұл тармағын Түркістан жеріне «ислам аша» келген үш бабтың (Абд ул-Жалил баб, Ысқақ баб, Абд ар-Рахим баб) бірі – Абд ул-Жалил бабпен байланыстыратындығын айта кеткіміз келеді (Саттарұлы, 2007: 339).

Информант әулет шежіресін былайша тарқатты: Хорасан қожа-Шәмші Ахмет–Құрбанқожа-Қошманбет-Мұса-Әлменбет-Қожағаппар-Аманбек. Әкем Әлменбетов Қожағаппар 1914 жылы дүниеге келіп, 1987 жылы дүниеден озған. Әкеміздің алды ешқашан бос болып көрмеген, жоқ іздеген жоғын тауып, ауруына шипа іздеген шипасын тауып, сауығып кетіп жататын. Тек Қазақстанның түкпір-түкпірінен ғана емес, Қырғызстан, Өзбекстан, тіпті Ресейден де келгендер болды. Мария Евтушенко деген ауруына шипа іздеп Красноярскіден келген әйел (ауруыңның емі жоқ деп ауруханадан шығарып тастаған), үйімізде бір ай жатып, әкемнің алдынан толық сауығып кетті. Әкем оны өз қызындай көріп кетті. Мария, кейінірек бірнеше жыл қатарынан (1971-1975) жаз айларында үйімізге келіп-кетіп тұрды. «Қашан мен

келмей қалсам, мені өлді деп біліңдер» дейді екен ол» (АДМ, 2023).

Халықтың өз пайымы, жадында сақталған шежіре мәліметтері әрқашан құнды. Осы орайда, әулие тұлғаның келіні берген мәліметтер де біздің зерттеуіміз үшін аса маңызды болды. «Атам қара қобызын ойнағанда, мың түрлі дыбыс қосылып, бәрі бір әуенге бағынып, сай-сүйектен өтетін әуез шығып, Қаратау қосылып үн шығарғандай болушы еді (Қожағаппардың қара шаңырағында, қазір баласы мен келіні тұрып жатқан үйде, төртгі бөлмеде ілініп тұрған қобыз сұхбат алу барысында фотоға түсіріп алынды – мақала авт.). Қобыз үні мен атамның ауру кісіге бағытталатын аруақты күші және арапша дұғалық ішірткілері – бәрі де адамдарға қатты әсер ететіні сондай, бірде-бір келуші айықпай кеткен емес», – деп әулиенің қасиетіне шек келтірмейтіндігін жеткізді атаның келіні Несіпкүл Әлменбетова. Жалпы, Қожағаппардың емшілік практикасында, басқа да халық емшілері қолданатын негізгі емдеу тәсілдері – қобыз сарынымен емдеу, Құран аяттарын оқу арқылы дем салу, дұғаларды қағазға жазып, ішірткі беру және т.б. емдеу тәсілдері қолданылған.

Қожағаппар әулие туралы ақпарат берген келесі информатор – әулиенің көзін көрген, талай рет өзі емделген және балаларын емдеткен, сол Қожағаппар ауылының тұрғыны, ауылдық клуб меңгерушісі Момынкүлов Мырзахмет есімді азамат (АДМ, 2023). Сұхбат беруші Қожағаппар өзінің емшілік практикасында тамыр ұстап диагноз қоятындығын, сондай-ақ қағазға запырангүлмен ішірткі жазып, оны суға езіп науқасқа ішкізгендігін жеткізді. Жалпы, тамыр ұстау практикасы мұсылман емшілеріне қашан да тән болған. Бұл жөнінде этнограф-ғалымдардың еңбектерінде жақсы зерттелген. «Дененің ыстығы да, көңілдің күйі де тамырдың соғысына әсер етеді. Осының бәрін зерттеп, тамыр соғуының ерекшеліктерін айырып білуге дағдыланса, оның әр түрлі аурулармен тығыз байланысын тапса, тамыр ұстап, сол ауруларды ажыратуға болады. Халық емшілерінің ішінде ондайлар болған. Оларды тамыршы емші немесе тамыршы деген» (Ибадуллаева, 2019: 255). Информанттың айтуынша, әулиенің емшілігін, тіпті аудан орталығындағы Мәдуалиев, Сергей Пак сияқты жоғары білікті дәрігерлердің өзі жоғары бағалап, қасиет қонған кісіге келіп, кеңес алып отырған.

Ал, Қожағаппарға әулиелік қасиеттің қонуына келсек, бұл жайында айтылған тарих деректері былайша баяндайды. Өзінің емшілігі

мен көріпкелдігі жөнінде көп айта бермейтін Қожағаппар, тек осы бір қасиеттің бойына қалай дарығаны жөнінде ауылдасы әрі замандасы Тұсынбаев Сейілбекке қысқаша ғана айтқан екен. 1924 жылы 10 жасар Қожағаппардың екі құлағы бірдей бітіп, түк естімей қалады. Анасы ыстық түз басып емдегендей болады, оң құлағынан су ағып, естіп кетеді. Төрт жылдан соң басы ауыра бастайды. Кейін Қожағаппар бұл аурулардың сырын былайша саралаған екен: біріншісі – «саған қасиет құлағың арқылы кіреді», ал екіншісі – «бағың басыңда» деген белгі деп түйеді (Төлеуіш, 2008). Қазақ әулиесінің осы тұжырымына байланысты, сопылықты және сакралды тарихты зерттеуші ғалымдардың, мистиктердің дүниенің тылсым құбылыстарын символдар тілімен түсінетіндігі және жеткізетіндігі жайлы пікірі ойға оралады. «Символдар, немесе «күпия тіл» адамды ең жоғарғы шындықпен байланыстырады» (Шах, 1994: 202).

Жетісу өңірінің әулиелері. Қасиетті Алатау, бүкіл түркі жұртының киесіндей болған Хан тәңірі таулары орналасқан бұл өңірдің табиғатының өзі өңірдің сакралды тарихқа тұнып тұрғанынан хабар бергендей. Өңір бойынша Әлмерек абыз, Жолбарыс әулие, Ескелді әулие, Балпық әулие, Көтен тәуіп, Қарынбай әулие, Құлжабай әулие, Құртқа тәуіп, Түктібай әулие және т.б. сакралды тұлғалар жақсы белгілі. Өкінішке орай, аталмыш әулиелер арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналды дей алмаймыз, әрине. Біз де бұрынғы жарияланымдардағы мәліметтерді растай түсетін кейбір ел аузынан алынған материалдармен шектелеміз.

Жетісу өңірі әулиелері туралы шолуымызды атақты Әлмерек абыздан бастаймыз. Қазіргі Алматы қаласының жұртшылығына «Әлмерек абыз бастауы» атауымен белгілі, халық арасында Алла Тағала тарапынан әулие бабаның құрметіне сыйға берілген деп есептелетін «әулие-бастауды» қалалықтардың білмейтіні, суын ішпейтіні кемде-кем. Қаланың «Әйгерім» ықшамауданы шегінде орналасқан бастаудың басына «Әлмерек абыз қасиетті бастауы» деген жазуы бар тақтайша қойылған. Халық арасында әлі күнге дейін осылайша кең танымал болып отырған, өз заманында көсем, абыз, батыр болған Әлмерек баба, кезінде Тәуке ханның «Жеті жарғысын» жасауға атсалысқан (Қасиетті Қазақстан, 2017: 255). Қазақ-жоңғар соғыстарында ерлігімен көзге түскен Әлмерек батыр, қартая бастағанда әскерге сарбаз

жаттықтырумен де айналысады. Шәкірттерінен атақты Райымбек батыр, өз немересі Саурық батыр шыққан.

Әулиені зерттеу мақсатымен мақала авторлары Алматы облысы, Талғар ауданы, Әлмерек ауылында орналасқан әулиенің кесенесіне арнайы барып, этнографиялық материалдар жинақтады. Кесене басында сұхбат алынған көптеген респонденттердің ішінде әулиенің ұрпақтарының бірі – Алматы қаласының тұрғыны Божбанова Бағлан Наурызбайқызы да бар. Ол анасы жағынан Әлмерек бабаның ұрпағы болып келетіндігін жеткізді: «Менің анам Райымбек ауданы, Кеген жақтан, елі – тоқан. Өздері руларын Әлмерек абызбен байланыстырады. Нағашыларыммен баба зиратына үнемі келіп тұрамыз. Баба зиратына келушілердің қарасы әрдайым осылай, бір үзілмейді» (АДМ, 2023). Бұл айтқандардың шындық екеніне біз өзіміз де куә болдық. Зияратшылар кесене басындағы құдықтан су ішіп, әулие бастаудың басындағы арнайы су құятын орындардан үстеріне су құйыну арқылы емделеді екен. Содан кейін шырақшысына барып, әулиеге бағыштап Құран оқытқызады. Сұхбат алынған респонденттердің бірқатары кесене басына бұған дейін де бірнеше рет келгендіктерін және қашан келсе де науқастарынан құлан-таза сауығып кететіндіктерін жеткізді. Қазіргі таңда Алматы қаласы, Әйгерім ықшамауданындағы әулие-бастау орналасқан көше әулиенің есімімен аталады.

Бүкіл Жетісуға аттары мәшһүр болған атақты Ескелді, Балпық билердің тұлғалары ежелден халық тарапынан қастерленіп келген. Ұлы жүз, Жалайыр тайпасынан тарайтын қос әулие бір заманда өмір сүрген үзеңгілес достар ғана емес, қиын-қыстау кезеңде елге қорған болып, ер атанған, бейбіт заманда халыққа келелі сөзімен, әділ билігімен еңбек сіңірген, бүкіл саналы өмірін ел қызметіне арнаған, тірі кездерінде-ақ әулие атанған тарихи тұлғалар. Ел арасында Ескелді әулие айтыпты деген мына сөз қалған: «Маған түнендер, Балпықтан тілендер» (Исмаилов, 2007: 35). Қазіргі Жетісу облысы Қаратал ауданындағы Сарыбұлақ ауылында орналасқан Ескелді-Балпық мұражайы да екі әулиенің үзеңгілес-тағдырлас болғанының куәсіндей.

Ескелді би он екі ата Жалайырдың бір тармағы Сиыршы руынан өрбиді. Ол әкесі Жылкелдіден тараған бес ұлдың үшіншісі. Жылкелдінің бәйбішесі алты Алашқа мәлім Төле бидің Ұланбике атты қызы екен. Ескелді дүниеге келіп, Жылкелді қайын атасынан

сүйінші сұратқанда, Төле би: «Тілекті Алла ескерді, Жалайыр еліне ес келді, баланың есімі Ескелді аталсын. Елінің есін жиғызып, халық қамын ойлайтын азамат болып өсер!» деп батасын беріпті (Тарихи тұлғалар, 2011: 130). Ескелдінің жастайынан зерек, тапқыр болып өсуіне әкесінің Ескелдіні бала кезінен ел билеген азаматтар, айыр тілді билер бас қосқанда қасына ертіп жүруі ықпал етсе керек. Ол есейе бастаған шағында тәжірибелі билердің өзі шеше алмаған шиеленісті дау-дамайларды асқан тапқырлықпен шешіп отырған көрінеді. Осындай бір шиеленісті дауды шеше алмай, әбден қажыған қарттар: «Қой асығы деменіз, қолға жақса сақа қой, жасы кіші деменіз, ақылы асса ата ғой» деген халқымыздың қағидалы сөзі бар емес пе деп бала Ескелдіге дауды шешуді тапсырған екен (Исмаилов, 2006: 10).

Ескелді бимен есімі қатар аталатын Жетісу өңірі әулиелерінің бірі – Балпық би Жалайыр тайпасынананың Андас руынан тарайды. Балпық жоңғар шапқыншығы кезінде өзінің аға достары Ескелді, Қабан жыраумен бірге Іле мен Қаратал арасындағы жалайыр, оған көршілес найман, суан, ысты руларының біраз бөлігін шабуыл өтінен дер кезінде әкетіп, қырылып қалудан сақтаған. Хантау мен Қаратаудан әрі асып, Сыр бойында тұрақтаған соң бірқатар жорықтарға қатысады. Дәлірек айтқанда, Аңырақай шайқасына, Аягөз бойындағы Таскескен мен бүгінгі Текелі қаласының маңындағы соғыстарға қатысқан. Ел ішінде ол әділ сөзімен жалайыр мен жаныс руларын табыстырған деген сөз қалған. Балпық – батағөй қария, ділмәр шешен ғана емес, ел басқарған – көсем де болған. Оның бойында қарапайымдылық мен даналық өзара ұштасқандығын мына жағдай көрсетеді: дүниеден өзінен бұрын өткен екі-ақ жас үлкен Ескелдіні аға тұтып, өзін жерлегенде денесін екі шақырымдай жерге төменірек қоюды аманат еткен. Балпықтың ұлы Тіленші де беделді би болған. Әкелі-балалы билердің еліне сіңірген қызметі туралы Ш.Уәлиханов, Құнанбай Өскенбайұлы жазған, Сүйінбай, Жамбыл, Бақтыбай, Сара Тастамбекқызы, т.б. ақындар жыр еткен. Бейіті қазіргі Үштөбе қаласының түбінде. Көксу ауданының орталығына Балпық би есімі беріліп, ескерткіш орнатылған (Тарихи тұлғалар, 2011). Авторларға 2023 ж. күзде сұхбат берген республикаға танымал халық емшісі Қарлығаш Нұрсұлтанова, өзі Қасиетті Түркістан қаласы тұрғыны, төркіні Жетісу өңірі, әулие Балпықтың ұрпақтары екенін әңгімелеп берді. «Аруақтан аян аламын» деп есептейтін

қазақ әйелі «Бәрі Алланың жазуымен болады, 37 жасымнан қатты ауырып, қиналып жүргенде Балпық бабамды түсімде көрдім. «Кел, сені өзім емдеймін!» деп аян берді, басына барып түнеп, қасиетін, шарапатын көрдім, солай емшілік жолға түстім» – дейді (АДМ, 2023).

Тағы бір «әулие» деп танылған Жетісу өңірінен шыққан тұлға – халық арасында Жалаңаш әулие, Көтен тәуіп (*Көден* болуы мүмкін деген болжамды ұсынамыз – авт.) аттарымен белгілі болған Сарқан ауданы, Көктерек ауылы, Лепсі өзенінің бойында ғұмыр кешкен адам. Ел аузында қалған аңызға сүйенсек, «әулие алты аққу ұшып шыққан жерден алынған темірден жасалған төсімен сауыт-сайман, ер қаруы – «Бес қаруды» соққан. Темірден, ағаштан түйін түйген, асқан хас шебер, ұста, зергер болыпты. Әулиенің қасиеті – төсінің киесі болған. Әулиенің түсінде Сарыарқаның төсіндегі бірінен қан, бірінен сүт шығып тұрған ағаштан киелі қобыз жасау аяны берілген. Қобыз сол сүт шығып тұрған ағаштан жасалады. Көден әулие емшілігімен, ұсталығымен, көріпкелдігімен бірге, ән-күй шығарған жырау да болған. Қобызын үлкен бір аста ат бәйгесіне қосқан деген аңыз күллі қазақ еліне тараған. Осы киелі нар қобызымен науқастарды да емдеген. Қазіргі кезде бұл қобыз Талдықорған қаласында тұратын баба ұрпақтарының үйінде сақтаулы» (Қасиетті Қазақстан, 2017).

Көден тәуіп Орта жүздің ішінде Найманнан тарайды, Найманнан Төлегетайдың төрт ұлы, олар: Қаракерей, Төртуыл, Матай және Садыр. Қасиетті баба Садырдың Шәржетімінен (Шурегеев С. Аңыз бен ақиқат. «Жетісу» облыстық газеті, желтоқсан 2006). Әрі ұста, емші, көріпкел, жырау Көденді ардақ тұтқан көпшілік оның атын тура атамай, «Жалаңаш әулие», «Көтентай ұста», «Өрістік әулие», «Өрістік баба» т.б. дәріптеп, қадір-қасиетін мойындайтынын көрсеткен (Бисұлтанұлы Б. Көтен тәуіптің емшілік дарыны. Жетісу» облыстық газеті, қараша, 2008). «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» заманында өмір сүрген Көден тәуіп Абылай ханның әулиелерінің бірі болған деген ел аузында сөз қалған. Бір күні әйгілі Абылайхан: Дүниеде жеті әулие бар деп естігенмін, соның үшеуі менде, – дейді. «Олар кімдер» деген сауалға хан: «Біріншісі – Бұқар жырау, көмейі толған өлең-жыр. Екіншісі – Қаракерей Қабанбай, жерін жаудан қорғай білген ер. Үшіншісі – садыр Жалаңаш әулие, сөзі сырлы, емі шипалы» деп жауап қатыпты (Шурегеев, 2006).

Енді бір аңыз былай дейді: Қазақ пен жоңғар арасындағы кескілескен ұрыстардың бірінде Бөгенбай батыр жау садағы ұшындағы зәһәрдің әсерінен күп болып ісініп, жанын қоярға жер таппай безектегенде, Ер Қабанбай ел ішінде есімі белгілі бола бастаған жас тәуіп – Шәржетім ішіндегі Көтентайды шақыртып алып, айбынды серігі Бөгенбайдың жанына шипа ем жасауды өтінеді. Жас тәуіп батырды алуан түрлі шөппен емдеудің әдіс-тәсілдерін қолданып, еті адал дала жануарларының майлы сорпасын беріп, шөлдегенде шөп тамырларынан жасалған сусын ішкізіп, бірнеше апта дегенде аяғынан тұрғызады. Қолына қайта қаруын алып, атқа қонған Қанжығалы Бөгенбай туралы қуанышты хабарды естіген Абылай хан Көден тәуіптің еңбегін бағалап, оған Жетісудің шұрайлы өңірі – Лепсі мен Сарқан өзендері маңайынан таңдаған жерін ұсынады (Бисұлтанұлы, 2008). Аңыз түбі ақиқат демекші, бұл аңыздың да түбінде ақиқат жатқандығына бірқатар фактілер арқылы көз жеткіземіз: біріншіден, Көден тәуіп науқастарды Лепсі өзені бойындағы күм төбенің шығысындағы қолатта қабылдап келген, екіншіден, «Ақтабан шұбырынды» кезінде ығып Сыр бойына дейін кетіп қалған Садыр руын найманның батырлары көшіріп әкеліп, осы Лепсі өңіріне қоныстандырады, үшіншіден, 70 жасында дүниеден өткен тәуіп ата осы Лепсі жерінде жерленген (Күмісбайұлы Ш. Жалаңаш әулие Көтен тәуіп. «Қазақ елі» Республикалық газеті, қыркүйек 1997). Дүниеден өтер алдында артында қалғандарға, «Мен пәниден өгіп, бақилыққа аттансам да, Құран оқып, зиярат етіп келушілер толастамас, сірә. Сол жамғаттар үшін кесене тұрғызуларың қажет» деп өсиет айтты. Әулиенің артында қалған ұрпағы, дүйім жұрт, қонысы аралас жалпақ жатқан жалайыр, аталас ағайын туыстан матай, қаракерей, мұрын, сыбан жабылып, тәуіп ата айтқан өсиетті екі етпей, мүлтіксіз орындаған.

Көріпкел әулиенің өзі айтып кеткендей, шындығында да жыл бойы атаның басына келушілер легі бір үзілмейді. Өңірде бабаның шарапатын көргендердің әңгімесі жетерлік. Көден тәуіптің емшілік қасиеті туралы Лепсі кентінің тұрғыны Қайния Қожахметқызы былай дейді: «Тәуіп атаның басына біреу бет алып шықса, бабамыз өз шырақшысы Дәлкеш атаға (Дәулеткелді Бесбайұлы) аян беріп, ол ертенінде Тәуіп ата бейітіне қарай кететін. Бірде біздің үйге Ақсу ауылынан ауыр сырқат бір жігіт келді. Дәлкеш ата қобыз ойнап, тәуіптің басына апарып түнеткеннен кейін ол құлантаза айығып кетті. Менің де балаларым өле берген еді. Түсімде

дәу қара кісі кілең шамымды сөндіріп кететін. Оның артынан балам ауырады да, шетінейді. Содан мен бір малды сойып, Тәуіп атаға арнап шикідей таратып, бабамызға жалбарындым. Көп ұзамай Тәуіп атаны түсімде көрдім. «Балам мына омырауыңдағы тот басқан түйрегішті таста, мына түйрегішті жоғалтпа», – деп домалақ ақ түйрегішті берді. Содан кейін туған балаларым тұрақтады» (Күмісбайұлы, 1997). Іргелес аудан, облыстан, республикадан тыс жерлерден де киелі бейітті әдейілеп іздеп келіп, дертіне дауа тауып қайтатындар аз емес (әсіресе Ресейден келушілер өте көп). Бір сөзбен айтқанда, тірісінде халқына медеу болған әулие бабамыз, жаны сая тапқанда да ұрпағына шапағатын тигізіп жүргендей. Дәл осы фактінің өзі әулиелік – халқымыздың тарихында болған өткінші бір құбылыс емес, керісінше ол әлі күнге дейін орын алып отырған өміршең құбылыс, феномен, игі дәстүр екендігін айқын айғақтайды.

Жетісу өңірі әулиелерін зерттеу барысында анықталып, ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған әулиелердің бірі – Кеңес дәуірінде өмір сүрген, халық арасында «Қарамолда» лақап атымен белгілі болған Жұмабек есімді тұлға болып табылады. Бұл тұлға туралы ақпарат әулиенің ұлы Сәпиев Әнуар есімді замандасымыздан ауызша сұхбат барысында алынды. «Біз Алматы облысы қазіргі Райымбек ауданы, Қарасаз ауылының тумасымыз. Әкемізден үш ұл, екі қыз, бес ағайынды боламыз. Руымыз албан, албанның ішінде алжан, алжанның ішінде бәйіт, бәйіттің ішінде имаза, имазаның ішінде шақшақай боламыз» – деп тарқатты информант шежіресін (АДМ, 2023). Этнографиялық зерттеу барысында әулиенің өмірбаяны туралы анықталған мәліметтер мынадай: 1918 жылы Қарасаз жерінде дүниеге келіп, балалық шағы аштық жылдарымен тұспа-тұс келген ол, туыстарымен бірге Қытайға өтіп кеткен екен. Есейе келе, Қытайда, бір ауылда имам болып қызмет етеді, кейін 1959 жылы шекара ашылғанда елге қайта оралған. Бұрынғы Кеген ауданы, Жалаңаш ауылының Тоғызбұлақ елдімекенінде бір жылдай тұрғаннан кейін Қарасаздағы туыстары, арамызда бол деп көшіріп алған. Ауылдастарының арасында емшілік, көріпкелдік қасиеттерімен көзге түсе бастаған Жұмабекті халық осы кезден бастап «Қарамолда» деп атай бастайды. Ол колхоздың егінін егіп, суын суғарып, шөбін шауып, малын төлдетіп дегендей, сол кездегі кезең-кезеңімен келіп отыратын барлық жұмыстарына араласып, қарапайым тұрмыс кешеді.

Информанттан Қарамолданың әулиелігі жөнінде мынадай қызғылықты ақпараттар алынды: «Әкемізді аудан ғана емес, бүкіл облыс халқы түгел білетін. Кезінде ауруына шипа таппай жүргендер келіп қаралып, сауығып кетіп отырған. Ол кісі әсіресе «жын қаққан» адамдарды емдеген екен, осындай науқастарды ол үш күн немесе бір жеті оқып, жазып алатын болған. Бір жеті оқыған кезде, әдетте тоқтамай жауын жауады екен, осындайда ел, молдекең жын шығарып жатыр екен ғой деп біліп отырады екен. «Ол атеистік саясат үстем болған кенес өкіметінің кезі ғой, ауыл басшыларының кейбірі, сондай-ақ мектеп мұғалімдері күндіз келуге қорқып, түнделетіп үйімізге келіп, әкеме баларын қаратып, өздері де емделіп жүретін. Ол кісінің тәуіптігі, жалпы әулиелік қасиеті жөнінде кезінде Өтеев Жұмаш деген ауыл мектебінің мұғалімі аудандық газетке мақала да жазған» (АДМ, 2023). Ә.Сәпиевтың айтуы бойынша, ауылдың дін ұстанатын адамдары жұма намазын ауылдан біраз жерде ағып жататын Қарасу өзенінің жағасына барып, тығылып оқиды екен. «Бір күні сол Қарасудың жағасында намаз оқып отырған әкемді ауылдың парторгі, көлігімен өтіп бара жатып көріп қалып, тоқтап, әкемнің қасына келіп, неге намаз оқисың деп ұрсып, жаман сөздер айтып, балағаттайды. Парторгтің айғайынан намазы бұзылып кеткен әкем, үндемей орнынан тұрып, күбірлеп айналып кетіп қалады. Әкем, бойы таза адам болғасын ба, еш уақытта ашуланбайтын. Көлігіне отырып, кетіп қалған жаңағы парторг өзеннен үш шақырым жердегі үйіне жақындап қалғанын біледі, ары қарай қалай болғанын түсінбейді, машинасымен әкемнің қасына қайта айналып келіп қалғанын білмей қалады. Осылайша 3 рет қайталаанады. Ақырында, мына кісіге артық сөйлеп қойдым ғой деп түсініп, кешірім сұрағаннан кейін ғана үйіне аман-есен жеткен екен» (АДМ, 2023).

Сұхбат барысында халық агиологиясы бойынша жиналған ақпаратқа қарағанда, Қарамолданың бойындағы қасиет ата-бабаларынан берілген көрінеді. Қарамолданың әкесі Сәпи, кезінде ауылдың жанындағы «Жыланды» деп аталып кеткен жайлаудағы жылан ордасының тілін байлап, адамдарға зиянсыз, яғни шақпайтындай етіп қойған деген сөз ел арасында тарап кеткен екен. Ал Қарамолданың әкесінің әкесінде құрғақшылық жылдары жауын жауғыза алатын қасиет болған екен: «Ол аттың қу тезегін шиге байлап алып, айналдырып дұға оқығанда шайдай ашық аспанға лезде қап-қара бұлт үйіріліп, артынша жауын жауады екен, ал

теріс айналдырып оқығанда жауын басылып, бұлт қайта тарап кетеді екен. Бұл кісиде, сонымен бірге тәуіптік қасиет те болған және ол өзіне емделуге келе жатқан адамның (ол кездерде қазіргідей машина жоқ, қазір көлікпен бір күнде жететін жерге, ол кезде атпен 10-15 күн жүріп бір-ақ жететін болған) үйінен шыққан уақытысын және науқасынан сауығатынын немесе сауықпайтынын алдын-ала біліп отырады екен» (АДМ, 2023).

Қарамолда әулиенің емшілігімен қоса көріпкелдік қасиеті де болған деседі. Алайда, ол көңілі суып кеткен күйеулерін оқып, қайтарып беруін өтініп келетін әйелдерге, қолымнан келмейді деп шығарып салады екен. «Анама айтып отыратын әңгімесінен біз оның мұндай кері оқуды білгенін, бірақ мұндай мұсылман үшін күнә болып саналатын әрекеттерге ешқашан бармайтындығы жайлы еститінбіз, ол кісілер Алладан қорқатын таза, шынайы мұсылмандар еді ғой» – деп аяқтады информатор әңгімесін.

Сонымен, зерттеуіміз көрсеткендей, қазақ мұсылмандық дәстүрінің маңызды маркері әулие-ишандарды қастерлеу салты кейінгі кезеңге дейін, тіпті «жауыққан атеизм» саясаты үстем болған Кеңес дәуірінде де жалғасын тапқандығына көз жеткіздік. Өңірдегі діндар әулиелер қызметінің негізгі бағыттары – мешіт-медресе ашып, халықтың ағартушылығымен, рухани тәрбиесімен айналысу, емшілік, көріпкелдік және т.б. ерекше қасиеттері арқылы халыққа қызмет ету болған. Тараз, Жетісу өңірлерінің халық пір тұтқан әулиелері көп жағдайда «қожа» емес, қазақ рулары арасынан шыққандығын да байқаймыз. Сондай-ақ өңір әулиелері, негізінен, қазақ-жоңғар соғысы кезеңінде елін қорғаған батырлар, абыз-билер арасынан да шығып отырған. Әулие ретінде танылған бұл батырларға тән сипатты ерекшелік – олардың тек жаужүректігімен ғана көзге түскен «көзсіз батыр» емес, керісінше, ел бастаған көсем, сөз бастаған шешен де болып, елге жан-жақты қызмет еткен және осы риясыз, адал ниеті үшін «Алла көкірек көздерін оятқан», сегіз қырлы бір сырлы тұлғалар болғандығын көреміз.

Қорытынды

Қазіргі ғылымда қазақ мұсылмандық дәстүріндегі әулие-ишандар мұрасы Орталық Азиядағы суфизм аясында аруақ (*аруах*) пен әулие (*авлия алла*) феномендеріне сену және оларды қастерлеудің жалпы мазмұнымен байланысты-

ра отыра негіздеуді қажет етеді. Тақырыпты бұрынғы кеңестік «әулие культі» (көбінесе шаманизмен, тәңіршілдікпен байланыстыратын) концептінен ажыратып, толыққанды «дәстүрлі ислам» тұжырымдамасына сай жаңа методологияны басшылыққа ала отырып қарастыруға талпыныс отандық тарихнама үшін ғылыми-теориялық жаңалық болып есептеледі.

Зерттеу барысында әулиелерді қастерлеу дәстүрі бойынша Қазақстанның өңірлерінде жинақталған авторлық материалдар ғылыми айналымға енгізілді. Материалдарға талдау жасау негізінде Тараз, Жетісу өңірлерінде, Қазақстанның басқа аймақтарындағыдай, «әулие», «қасиетті» деп халық арасында ерекше құрметке ие болған тұлғалар діни ағартушылықпен айналысып, халыққа рухани тәрбие берген ұстаздар, олардың арасында сопы-ишандар; халықтың басына күн туған қиынқыстау заманда елін қорғап ер атанған батырлар, данагөй билер, сондай-ақ бойындағы емшілік, көріпкелдік, болашақты болжау сияқты ерекше

қасиеттерімен де елге қызмет етіп, зор беделге ие болған тарихи тұлғалар болғанын көреміз.

Сонымен бірге, аталмыш өңірлерде өмір сүрген емші-тәуіптер өз емшілік практикасында таза мұсылмандық емдеу әдіс-тәсілдерімен бірге, қобыз сарынымен емдеу сияқты, түркілерге ежелден тән кейбір элементтерді де сақтап қалғандығына көз жеткіздік, мұның өзі жергілікті, «аймақтық ислам» аясындағы халықтық сенімдер кешенінің ерекшелігі ретінде қарастырылуы тиіс. Этнографиялық мәліметтер бойынша, әулиелер тек тірі кезінде ғана емес, сондай-ақ қайтыс болғаннан кейін де өз шарапатымен халыққа көмектесе алады деген сенім әлі күнге дейін халық арасында сақталып отырғаны анықталды.

Мақала АР 19675718 «Ясауи мұрасына жаңа көзқарас: қазақ дәстүрі мен Орталық Азиядағы сопылық тарихындағы әулие феноменін кешенді зерделеу» ҚР ФжЖБМ ФК гранттық қаржыландыруы аясында дайындалған.

Әдебиеттер

- Абашин С.Н. (2003). «Семь святых братьев» // Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. Сост. С.Н.Абашин, В.О.Бобровников. Москва: «Восточная литература РАН». 336 с.; Абашин С.Н. (2008). Мазар Бобои-об: о типичности и нетипичности святых мест Средней Азии // Рахмат-наме: Сборник статей к 70-летию Р.Р.Рахимова / Отв. ред. М.Е. Резван. СПб.: МАЭ РАН. 488 с. – С. 5-23.
- АДМ, 2023. -Авторлардың далалық материалдары (Жамбыл, Жетісу облыстары).
- Әбдірахманов Б. (2010). Бекет-Атаның сұпылық жолы. Алматы: Нұрлы Әлем. 247 б.
- Әшімұлы Ш. (2021). Өткен әзиз әулиелер. Қызылорда: «Қызылорда-қанағаты». 500 б.
- Басилов В.Н. (1970). Культ святых в исламе. Москва: «Мысль». 144 с.
- Бобровников В. (1999). Хуштадинский зийарат // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 2. Москва. С. 99-100.
- Гольдциер И. (1938). Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы). Москва: Гаиз. 180 с.
- Дастанов О. (1967). Әулиелі жерлер туралы шындық. Алматы: Қазақстан. 80 б.
- Демидов С.М. (1976). Туркменские овляды. Ашхабад: Ылым. 196 с.
- Жалалқызы Ә. (2005). Алланың ақ жолы. Алматы: «Бастау» ЖШС баспасы. 128 б.
- Жандарбек, З., Қаратышқанова Қ. (2022). Роль казахских ходжа в истории казахского народа. *Turkology*, 110 (2). С. 84–120.
- Ибадуллаева З.Ә., Сейлбекова А.Е. (2019). XIX-XX ғғ. басындағы қазақ даласындағы емшілік категориялары және емдеу тәсілдері // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №2 (93). 251-258 бб.
- Исмаилов О. (2006). Ел жүрегіндегі Ескелді би (аңыз, әңгіме, деректер). Алматы. 384 б.
- Исмаилов О. (2007). Бабамыз Балпық әулие (аңыз, әңгіме, деректер). Алматы. 356 б.
- Кенжетай Д.Т. (2018). Қазақ мұсылмандығы және оның қалыптасу алғышарттары. Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» КҚ. 253 б.
- Керімбай С., Төлеген М., Нәби Ә., Тасболат А. (2017). Яссуи феномені. Отбасы хрестоматиясы. Алматы: «Орхон» баспа үйі. 456 б.
- Медеуова К.А., Сандыбаева У.М. и др. (2017) Практики и места памяти в Казахстане. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 320 с.
- Қартабаева Е.Т. (2020). Сейдәшім ишан туралы бір деректің ізімен //Қазақ тарихы. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. № 6 (183). 24-28 бб.
- Қасиетті Қазақстан. (2017). Том 1. Алматы: «Арыс» баспасы. 470 б.; Қасиетті Қазақстан. (2019). Том 3. Нұр-Сұлтан: «Туған жер» қоғамдық бірлестігі баспасы. 378 б.
- Қожа М. (2021). Святые места Южного Казахстана – Оңтүстік Қазақстанның әулие жерлері. Шымкент: «Әзірет Сұлтан мемлекеттік мәдени-тарихи қорық-музейі». 72 б.

- Койгелдиев М.Қ. (2017). Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. Алматы: «Мектеп». 656 б.
- Қондыбай С. (2007). Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. Алматы: «Арыс». 128 б.
- Ларина Е.И. (2016). Материалы к изучению культа святых у казахов (на примере Западно-Казахстанской области) // Published in the Russian Federation Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences Has been issued since 2008. Vol. 27, Is. 5, pp. 108–117.
- Маликов А.М. (2014). Ходжи Южного Казахстана: история и идентичность // Этнографическое обозрение. № 4. С.35-45.
- Мустафина Р.М. (1992). Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX – XX в.). Алматы: Қазақ университеті. 176 с.
- Мұсабаев Қ. (2012). Жылаған ата тарихи дерек шындығы // Түркология. № 5. 50-56 бб.
- Омаргазин Р.Б. (2006). Сущность духовности. Монография. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 328 с.
- Оспанұлы Е. (2019). Жалаңаяқ Әздер – Абылай ханның пірі (зерттеулер, тарихи құжаттар, аңыз-әңгімелер, фотосуреттер, әдеби шығармалар, жыр-дастандар). Алматы. 378 б.
- ӨҮА – Өзбекстан Үлттық Архиві.
- Панков И.А. (2018). Культ авлия’аллах в исламе, его генезис и эволюция // Культ Ййусуфа Хамадани в центральноазиатском исламе как социокультурный феномен. Санкт-Петербург. 252 с. – С. 38-94.
- Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. (2017). Астана: Фолиант. 496 с.
- Саттарұлы С. (2007). Абд ул-Жалил баб. (Хорасан ата). Тарихи-құжатты танымдық кітап. Алматы: РИИЦ-Азия. 520 б.
- Сухарева О.А. (1950). К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии. Труды Института истории и археологии АН УзССР. Т. II. Ташкент.
- Тарихи тұлғалар (2011). Танымдық-көпшілік басылым. Құрастырушы: Б.Тоғысбаев, А.Сужикова. Алматы: «Алматыкітап баспасы».
- Тоқтарбай Е., Толымбекұлы Е. (2020). Жетісу өңірінің аңыз-әңгімелері. Тарихи-танымдық толғаныстар. Алматы: Баянжүрек. 186 б.
- Төреқожаев Е., Омартаев М. (2006). Баксайыс әулие (Камелид-дин шайық немесе Баксайыс әулие ұрпақтарының шежіресі). Алматы: Тамыр. 168 б.
- Уилбер К. (2004). Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия / К. Уилбер; Пер. с англ. под ред. А. Киселева. Москва «Издательство АСТ». 412 с.
- Шах И. (1994). Суфизм. Москва: «Клышников и Комаро и К□». 446 с.
- Annemarie Schimmel. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. – University of North Carolina Press, Chapel Hill – 506 p.
- Guénon R. (1973). *Aperçus sur l’ésotérisme islamique et le taoïsme*, Gallimard, Paris. 208 p.
- Devin DeWeese. (1994). *Islamisation and Native Religion in the Golden Horde: Baba T kles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*.-Pennsylvania:The Pennsylvania State University. 638 p.
- DeWeese D., Gross J-A. (2018). *Sufism in Central Asia:New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries*. Leiden and Boston: Brill Academic Pub. 340 p.
- Ernst Carl W. (2011). *Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam*. Shambhala. 263 p.
- Josef W. Meri. (2002). *The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria*. Oxford and New York: Oxford University Press. 327 pp.
- Knysh A. (2017). *Sufism: A New History of Islamic Mysticism*. Princeton University Press. 408 p.
- Massignon L. (1922). *La passion d’al-Hosayn ibn Mansour al-Hallaj*. 1-2. Paris: Geuthner.
- Muminov A. (2017). *The Sacred Families in Central Asia between Ethnicity and Religiosity* // Sophie Roche (ed.). *The Family in Central Asia. New Perspectives*. Berlin: Claus Schwartz Verlag, , pp. 164–170.
- Necdet Tosun. (2002). *Bahaeddin Nakşbend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*. İstanbul. 464 s.;
- Necdet Tosun. *Ahmed Yesevi*, Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay. 2015. 312s.
- Frishkopf M. (2001). *Changing modalities in the globalization of Islamic saint veneration and mysticism: Sidi Ibrahim al-Dasuqi, Shaykh Muhammad ‘Uthman al-Burhani, and their Sufi Orders* // *Religious Studies and Theology*. Vol. 20. № 1–2. С. 5.

Информанттар тізімі:

- Информант 1: Жалалқызы Әмина, Алматы қаласының тұрғыны, зейнеткер;
- Информант 2: Қосымов Әлімхан, Шаян ауылының тұрғыны, кәсіпкер;
- Информант 3: Әлменбетов Аманбек, Жамбыл облысы, Талас ауданы, Қожағаппар ауылының тұрғыны, зейнеткер;
- Информант 4: Әлменбетова Несіпкүл, Жамбыл облысы, Талас ауданы, Қожағаппар ауылының тұрғыны, зейнеткер;
- Информант 5: Момынұл Мырзахмет, Қожағаппар ауылының тұрғыны, ауылдық клуб менгерушісі;
- Информант 6: Божбанова Бағлан Наурызбайқызы, Алматы қаласының тұрғыны, колледж оқытушысы;
- Информант 7: Нүрсұлтанова Қарлығаш, Түркістан қаласының тұрғыны, республикаға танымал халық емшісі;
- Информант 8: Сәпиев Әнуар. – Алматы қаласының тұрғыны, кәсіпкер.

References

- Abashin S.N. (2003). «Sem' svyatykh brat'yev» [“Seven Holy Brothers”] // Podvizhniki islama: kul't svyatykh i sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze. Sost. S.N.Abashin, V.O.Bobrovnikov. Moscow: «Vostochnaya literatura RAN». 336 p.; Abashin S.N. (2008). Mazar Bobi-ob: o kvalifikatsii i netipichnosti svyatykh mest Sredney Azii [Mazar Boboi-ob: about the typicality and atypicality of the holy places of Central Asia] // Rakhmat-name: Sbornik statey k 70-letiyu R.R.Rakhimova / Otv. red. M.Ye. Rezvan. – SPb.: MAE RAN. 488 p. PP. 5-23.
- ADM, 2023. -Field data of authors (Zhambyl, Zhetisu regions).
- Əbdirakhmanov B. (2010). Beket-Atanyñ süpylyk' zholy [Beket-Ata sufi way]. Almaty: «Nürly Əlem». 247 b.
- Əshimuly SH. (2021). Ötken əziz əuliyeler [Saints of the past]. Kyzylorda: «Kyzylorda-k'anağaty». 500 b.
- Bobrovnikov V. (1999). Khushtadinskiy ziyarat // Islam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii. Entsiklopedicheskiy slovar' [Khushtada ziyarat // Islam on the territory of the former Russian Empire. Encyclopedic Dictionary]. Vyp. 2. Moscow. S. 99-100.
- Basilov V.N. (1970). Kul't svyatykh v islame [The cult of saints in Islam]. Moscow: «Mysl'». 144 s.
- Gol'dtsiyer I. (1938). Kul't svyatykh v islame (Mukhammedanskiye eskizy) [The cult of saints in Islam (Muhammadan sketches)]. Moscow: Gaiz. 180 s.
- Dastanov O. (1967). Əuliyeli zherler turaly shyndyk [The truth about holy places]. Almaty: K'azak'stan. 80 b.
- Demidov S.M. (1976). Turkmenskiye olyady [Turkmen Ovyads]. Ashkhabad: Ylym. 196 s.
- Zhalalkyzy Ə. (2005). Allanyñ ak'zholy [God's white way.]. Almaty: ZHSHS «Bastau» baspasy. 128 b.
- Zhandarbek Z., Karatyshk'anova K'. (2022). Rol' kazakhskikh khodzhi v istorii kazakhskogo naroda [The role of the Kazakh Khojas in the history of the Kazakh people]. Tyurkologiya, 110 (2). S. 84-120.
- Ibadullayeva Z.Ö., Dzheybekova A.Ye. (2019). XIX-XX gg. basyndağy k'azak' dalasyndağy yemshilik kategoriilary zhəne yemdeu təsilderi [Categories of healing and methods of treatment in the Kazakh steppe in the 19th – early 20th centuries] // KazUU Khabarshysy. Tarikh serii. №2 (93). 251-258 bb.
- Ismailov O. (2006). Yel zhüregindegi Yeskeldi bi (añyz, əñgime, derekter) [Eskeldi bi in the heart of the country (legend, story, data)]. Almaty. 384 b.
- Ismailov O. (2007). Babamyz Balpyk' əuliyə (añyz, əñgime, derektor) [Our ancestor Balpyk (legend, story, data)]. Almaty. 356 b.
- Kenzhetay D.T. (2018). Kazak' müsylmandyğy zhəne onyñ k'alyptasu algyshtartary [Kazakh Islam and the prerequisites for its formation]. Astana: «Rukhani k'ündylyk'tardy k'oldau k'ory» KK. 253 b.
- Kerimbay S., Tölegen M., Nəbi Ə., Tasbolat A. (2017). Yassvui fenomenı. Otbasy khrestomatiyasy [Yassawi phenomenon. Family anthology]. Almaty: «Orkhon» baspa üyi. 456 b.
- Medeuova K.A., Sandybayeva U.M. i dr. (2017) Praktiki i mesta pamyati v Kazakhstane [Practices and places of memory in Kazakhstan]. Astana: YENU im. L.N. Gumileva. 320 s.
- Kartabayeva Ye.T. (2020). Seydashim ishan turaly bir derektiñ izimen [With the trace of one data about Seydashim Ishan] // Kazak' tarikh. Respublikalyk' g'ylymi-ədistemelik zhurnal. № 6 (183). 24-28 bb.
- Kasiyetti Kazakstan [Holy Kazakhstan]. (2017). Tom 1. Almaty: «Arys» baspasy 470 b.; Kasiyetti Kazakstan. (2019). Tom 3. Nür-Sültan: «Tuğan zher» koğamdyk' birlestigi baspasy. 378 b.
- Kozha M. (2021). Svyatyte mesta Yuzhnogo Kazakhstana – Oñtüstik K'azak'stannyñ əuliyə zherleri [Holy places of South Kazakhstan]. Shymkent: «Əziret Sültan memlekettik mədeni-tarikhı k'oryk'-muzeyi». 72 b.
- Koygeldiyev M.K'. (2017). Alash k'ozğalysy: Monografiya. Yeshche kitap [Alash movement: Monograph. The second book]. Almaty: Mektep. 656 b.
- Kondybay S. (2007). Mañğystau men Üstirttiñ kiyeli oryndary [Holy places of Mangistau and Ustirt]. Almaty: «Arys». 128 b.
- Larina Ye.I. (2016). Materialy k izucheniyu kul'ta svyatykh u kazakhov (na primere Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti) [Materials for the study of the cult of saints among the Kazakhs (using the example of the West Kazakhstan region)] // Published in the Russian Federation Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences Has been issued since 2008. Vol. 27, Is. 5, pp. 108–117.
- Malikov A.M. (2014). Khodzhi Yuzhnogo Kazakhstana: istoriya i identichnost' [Khojas of Southern Kazakhstan: history and identity] // Etnograficheskoye obozreniye. № 4. S.35-45.
- Mūsabayev K'. (2012). Zhylağan ata tarikhı derek shyndyğy // Türkologiya. № 5. 50-56 bb.
- Mustafina R.M. (1992). Predstazleniya, kul'ty, obryady u kazakhov (v kontekste bytovogo islama v Yuzhnom Kazakhstane v kontse XIX – XX v.) [Representations, cults, rituals among the Kazakhs (in the context of everyday Islam in Southern Kazakhstan at the end of the 19th – 20th centuries)]. Almaty. 176 s.
- NAU – National Archive of Uzbekistan.
- Omargazin R.B. (2006). Sushchnost' dukhovnosti [The Essence of Spirituality]. Astana: YENU im. L.N. Gumileva. 328 s.
- Ospanuly Ye. (2019). Zhalañayak' Əzder – Abylay khannyñ piri (zertteuler, tarikhı k'üzhattar, añyz-əñgimeler, fotosuretter, ədebi shyğarmalar, zhyr-dastandar) [Barefoot Azder – Abylai Khan's pir (researches, historical documents, legends, photographs, literary works, poems)]. Almaty. 378 b.
- Pankov I.A. (2018). Kul't avliya' allakh v islame, yego genesis i evolyutsiya // Kul't Yusufa Khamadani v tsentral'noaziatskom islame kak sotsiokul'turnyy fenomen [The cult of auliya' allah in islam, ego genesis and evolution // The cult of Yusuf Hamadani in Central Asian Islam as a sociocultural phenomenon]. Sankt-Peterburg, 252 s. – S. 38-94.
- Sakral'nyye ob'yekty Kazakhstana obshchenatsional'nogo znacheniya [Sacred objects of national significance in Kazakhstan]. (2017). Astana: Foliant. 496 s.

Sattarūly S. (2007). Abd ul-Zhalil bab. (Khorasan ata). Tarikhi-k`ūzhatty tanymdyk` кітап [Abd ul-Jalil bab. (Grandfather Khorasan). Historical-documentary book]. Almaty: RIITS-Aziya. 520 b.

Sukhareva O.A. (1950). K voprosu o kul'te musul'manskikh svyatykh v Sredny Azii [Questions about the cult of Muslim saints in Central Asia. Trudy Instuta Istorii I arheologii AN UzSSR. T II. Tashkent.

Tarikhi tūlgalar (2011). Tanymdyk`-kōpshilik basylım. K`ūrastyrushy: B.Toğysbayev, A. Suzhikova. Almaty: «Almatykitap baspasy».

Toktarbay Ye., Tolymbekūly Ye. (2020). Zhetisu öñiriniñ aňyz-əñgimeleri. Tarikhi-tanymdyk` tolğanystar [Legends of Zhetysu region. Historical and cognitive concerns]. Almaty: Bayanzhürek. 186 b.

Tōrekozhayev Ye., Omartayev M. (2006). Bak'sayys әулије (Kamelid-din shayyk` nemese Bak'sayys әулије ūrpaq` tarynyñ shezhiresi) [Saint Baksayis (Kamelid-din Shayik or genealogy of descendants of Saint Baksayis)]. – Almaty: Tamyr. 168 b.

Uilber K. (2004). Integral'naya psikhologiya: Soznaniye, Dukh, Psikhologiya, Terapiya / K. Uilber; Per. s angl. pod red. A. Kiseleva [Integral psychology: Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy / K. Wilbur; tr. Eng. under ed. A. Kiseleva.]. Moscow: «Izdatel'stvo ACT». 412 s.

Shakh I. (1994). Sufizm [Sufism]. Moscow: «Klyshnikov i Komaro i K□». 446 s.

Annemarie Schimmel. (1975). Mystical Dimensions of Islam. – University of North Carolina Press, Chapel Hill – 506 p.

Guénon R. (1973). Aperçus sur l'ésotérisme islamique et le taoïsme, Gallimard, Paris. 208 p.

Devin DeWeese. (1994). Islamisation and Native Religion in the Golden Horde: Baba T kles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition.-Pennsylvania:The Pennsylvania State University. 638 p.

DeWeese D., Gross J-A. (2018). Sufism in Central Asia:New Perspectives on Sufi Traditions, 15th–21st Centuries. Leiden and Boston: Brill Academic Pub. 340 p.

Ernst Carl W. (2011). Sufism: An Introduction to the Mystical Tradition of Islam. Shambhala. 263 p.

Josef W. Meri. (2002). The Cult of Saints among Muslims and Jews in Medieval Syria. Oxford and New York: Oxford University Press. 327 pp.

Knysh A. (2017). Sufism: A New History of Islamic Mysticism. Princeton University Press. 408 p.

Massignon L. (1922). La passion d'al-Hosayn ibn Mansour al-Hallaj. 1-2. Paris: Geuthner.

Muminov A. (2017). The Sacred Families in Central Asia between Ethnicity and Religiosity // Sophie Roche (ed.). The Family in Central Asia. New Perspectives. Berlin: Claus Schwartz Verlag, , pp. 164–170.

Necdet Tosun. (2002). Bahaeddin Nakşband: Hayati, Görüşleri, Tarikati. İstanbul. 464 s.;

Necdet Tosun. Ahmed Yesevi, Ankara: Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay. 2015. 312s.

Frishkopf M. (2001). Changing modalities in the globalization of Islamic saint veneration and mysticism: Sidi Ibrahim al-Dasuqi, Shaykh Muhammad 'Uthman al-Burhani, and their Sufi Orders // Religious Studies and Theology. Vol. 20. № 1–2. С. 5.

List of informants:

Informant 1: Jalalovna Amina, resident of Almaty, retired;

Informant 2: Alimkhan Kosymov, resident of Shayan village, businessman;

Informant 3: Almenbetov Amanbek, resident of Kozhagappar village, Talas district, Zhambyl region, retired;

Informant 4: Almenbetova Nesipkul, resident of Kozhagappar village, Talas district, Zhambyl region, retired;

Informant 5: Momyunkul Myrzakhmet, a resident of the village of Kozhagappar, head of the village club;

Informant 6: Bozhbanova Baglan Nauryzbayovna, resident of Almaty, college teacher;

Informant 7: Nursultanova Karlygash, a resident of Turkistan, a folk healer known in the republic;

Informant 8: Sapiev Anwar. – resident of Almaty, businessman.

Авторлар туралы мәлімет:

Қартабаева Ерке Тамабекқызы – т.ғ.к., профессор, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, Әл-Фараби ат. ҚазҰУ. E-mail: erke_66@mail.ru

Нұртазина Назира Даутбековна – т.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Қазақстан тарихы кафедрасы, Әл-Фараби ат. ҚазҰУ. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

Қасымбек Маржан Әмірқызы – докторант, дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы, Әл-Фараби ат. ҚазҰУ. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

Сведения об авторах:

Қартабаева Ерке Тамабековна – к.и.н., профессор, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби. E-mail: erke_66@mail.ru

Нұртазина Назира Даутбековна – д.и.н., ассоц. Профессор, кафедра истории Казахстана, КазНУ им. Аль-Фараби. E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

Қасымбек Маржан Амировна – докторант, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби. E-mail: kasimbekovamarzan@gmail.com

Поступило: 09.12.2023

Принято: 16.02.2024

М.Қ. Егізбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАЛА ТУУ МЕН ОНЫҢ ТӘРБИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫ (Тарбағатай өңірі материалдары бойынша)

Мақаланың мақсаты – дәстүрлі қазақ отбасындағы жүкті әйелге деген қарым-қатынас, бала туу және оның тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптарды және басқа түркі және моңғол тектес халықтарымен салыстырғандағы олармен генетикалық және мәдени ортақтықтарын саралау. Сонымен қатар, әдет-ғұрыптардың қазіргі кездегі сақталуы мен қажеттілік дәрежесін анықтап, қазақ отбасындағы дәстүр мен жаңашылдық әсерін талдау. Мақалада жүкті әйелге байланысты әдет-ғұрыптарды талдау әйелдің отбасы мен қоғамдағы жағдайына әсер еткен және әсер ететін, оның мәртебесін көтеретін немесе төмендететін критерийлерді анықтауға мүмкіндік береді.

Мақала автордың өзі ел арасынан жинаған түздік мәліметтерінің және тақырыпқа қатысты зерттеулер негізінде жазылған. Қолда бар мәліметтерге сүйене отырып, қазақтың екіқабат әйелге және бала туу мен оның тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптар жүйесін үш негізгі кезеңге бөлдік: босануға дейінгі кезеңдегі әдет-ғұрыптар; босануға байланысты әдет-ғұрыптар; босанғаннан кейінгі әдет-ғұрыптар. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында қазақ халқының әдет-ғұрыптарында көршілес халықтар, оның ішінде түркі тілдес Сібір және Орта Азия халықтарының әдет-ғұрыптарымен сабақтастық бар екендігіне көз жеткіздік. Сонымен қатар, бұл ғұрыптардың пайда болуымен қоса, олардың семантикалық мәніне саралау жасалды.

Түйін сөздер: қазақтар, этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тағам, бала туу.

M.K. Egyzbaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

Customs of the Kazakh people related to the birth and upbringing of a child (based on the materials of East Kazakhstan)

The purpose of the article is to analyze the relationship between a two – legged woman in a traditional Kazakh family in the late XIX-early XX centuries, customs related to the birth and upbringing of a child and their genetic and cultural commonalities in comparison with other peoples of Turkic and Mongolian origin. To determine the degree of preservation and necessity of customs at the present time, to differentiate the influence of traditions and innovations in the Kazakh family. In the article, the analysis of customs associated with a double-breasted woman allows us to identify the criteria that influenced and affect the position of a woman in the family and society, raising or lowering her status.

The article is written on the basis of data collected by the author from among the countries and research on the topic. Based on the available data, we have divided the Kazakh system of customs related to a two-legged woman and the birth and upbringing of a child into three main stages: customs in the prenatal period; customs related to childbirth; postpartum customs. During the research work, we were convinced that the customs of the Kazakh people have continuity with the customs of neighboring peoples, including the Turkic-speaking peoples of Siberia and Central Asia. In addition, with the advent of these rituals, we have made a differentiation into their semantic meaning.

Key words: Kazakhs, Ethnos, nationality, ethnography, traditions, customs, food, childbirth.

М.К. Егизбаева

Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

**Обычаи казахов, связанные с рождением и воспитанием ребенка
(по материалам Восточного Казахстана)**

Цель статьи – анализ обычаев, связанных с рождением и воспитанием ребенка в традиционной казахской семье и их генетической и культурной связи с другими народами тюркского и монгольского происхождения. Определить степень сохранности и востребованности обычаев в казахской семье и анализировать влияние новшеств. Анализ обычаев, связанных с беременной женщиной, в статье позволяет определить критерии, которые влияют на положение женщины в семье и обществе, повышая или понижая ее статус.

Статья написана на основе данных, собранных самим автором, и исследований, связанных с этой темой. На основе имеющейся информации, мы разделили систему обычаев, связанных с рождением ребенка и его воспитанием, на три основных этапа: обычаи в дородовой период; обычаи, связанные с родами; послеродовые обычаи. В ходе проведения исследовательской работы мы убедились, что обычаи казахского народа имеют преемственность с обычаями соседних народов, в том числе тюркоязычных народов Сибири и Средней Азии. Кроме того, сделано анализ появлению и семантическому смыслу этих обрядов.

Ключевые слова: казахи, этнос, нация, этнография, традиции, обычаи, еда, рождение ребенка.

Кіріспе

Отбасындағы әйелге деген қарым-қатынас, бала туу және оның тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптар арқылы халықтың қоршаған әлем, адам туралы түсінігі, дүниетанымын көруге болады.

1990 жылдардан бастап бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге тек ғалым-этнографтар ғана емес, сол кездегі ТМД елдерінде, оның ішінде Қазақстанда болған бірқатар әлеуметтік, экономикалық, психологиялық және демографиялық себептерге байланысты қоғам тарапынан да қызығушылықтар көбейді. Бұл мәселелерді шешудің жолын қазіргі ғалымдар бірінші кезекте отбасынан табу керектігін айтады. Әсіресе, халық педагогикасының дәстүрлері мен тәжірибесін қолдануды ұсынады (Кульсариева, 2017: 152). Жоғалтып алған мәдени құндылықтарды жаңғыртуда балалар циклінің салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары этномәдени тұлғаны тәрбиелеуде тиімді тәсіл болып табылады, әдет-ғұрыптар арқылы бала өзінің және жалпы бүкіл этностың болашағына жауап беретін этнос үшін маңызды іс-әрекеттердің негізгі түрлерін меңгереді. Сонымен қатар, әлеуметтенудің этникалық дәстүрлері мен тәсілдері ұлттық даму үдерісінің деңгейін, отбасындағы тілдік жағдай, оған экономикалық, саяси және субмәдени факторлардың әсерін анықтауға мүмкіндік береді (Гоголев, 1993: 86).

Қазіргі бала тууға байланысты әдет-ғұрыптардан оның ертеден келе жатқан сабақтастығын байқауға болады: «көптеген инновациялар мен модификациялар әдет-ғұрыптардың тек беткі сатыларын ғана жанап өтеді, ал оның түпкі мәнінің сақталуы таңқаларлықтай және біркелкі» (Байбурин, 1993: 65).

Қазақ халқы балаға аса зор құндылық ретінде қарайды және отбасы қызметінің негізі баланың тууы мен тәрбиесінен тұрады деп түсінеді.

Қазақ халқының бала туу және оның тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптары аз зерттелген мәселелердің қатарына жатады. Төңкеріске дейін қазақ жерінде болған орыс саяхатшылары мен патша шенеуніктері, зерттеушілер жазбаларынан мәселеге байланысты деректерді кездестіруге болады. Атап айтсақ, Г.Н. Потаниннің 1881 жылы баспадан шыққан «Очерки Северо-Западной Монголии», Г.Е. Грумм-Гржимайлоның «Западная Монголия и Урянхайский край», И.Сиверс пен И.П.Фальктің «Письма из Сибири», П. деген жасырын атпен жазған автордың «Обычай казахов Семипалатинской области», XIX ғ. қазақ жерінде дәрігерлік қызмет атқарған И.С. Колбасенконың «Несколько слов об уходе за детьми у киргизов» атты еңбектерінде тақырыпқа байланысты мәліметтер бар. Кеңес дәуірі кезіндегі С.И. Руденконың «Очерк быта северо-восточных казаков», Х. Арғынбаевтың «Қазақ отбасы», «Қазақ халқындағы семья мен неке», А.Т.Толубаевтың «Реликты до-

исламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- нач. XX в.)» атты еңбектері мен Д.Б. Ескекбаевтың «Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары» атты мақаласы, сондай-ақ, тәуелсіздіктен кейін жарық көрген Н.Ж. Шаханованың «Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки)», Н.Д.Нуртазинаның «Женщина в традиционном казахском обществе», И.В. Стасевичтің «Социальный статус женщин у казахов: традиции и современность» атты еңбектер де маңызды мәліметтерге толы.

Материалдар мен әдістер

Мақала автордың түздік материалдары мен бала туу және оның тәрбиесіне қатысты еңбектерге негізделген. Автор 2018 және 2019 жылдардың шілде, тамыз айларында жергілікті тұрғындар арасынан мәліметтер жинау мақсатында Шығыс Қазақстанның өңірлеріне бірнеше іссапармен барып қайтты. Оларды зерттеу барысында ғұрыпты жалпы сипаттаумен қатар, олардың өзге халықтармен ұқсастықтары және ерекшеліктерін да анықтауға үлкен көңіл бөлінді. Түздік зерттеулер кезінде Шығыс Қазақстанның Тарбағатай өңірінің Зайсан, Ақсуат, Шілікті, Көкпекті, Аягөз сияқты аудан орталықтары мен бірнеше елді-мекендері негізге алынды. Далалық зерттеу нәтижесінде жалпы 100 адамнан сауалнама алынды. Деректер тиісті жарияланған жұмыс негізінде дайындалған сауалнама арқылы жиналды. Дерекберушілер егде жастағы және қарт адамдар болды. Негізінен 1940 жылға дейін туған респонденттерден алынған интервью материалдары. Сауалнама алынғандар – қалалық және ауылдық отбасылар, 80% әйел адамдар болды. Информаторлармен сұхбат барысында олардың өз өмірінен алынған жеке тәжірибесіне ерекше көңіл бөлінді. Зерттеу барысында этникалық мәдениеттің сақталуы мен қажеттілік дәрежесіне үлкен көңіл бөлінді.

Қазақ халқының бала тууға байланысты әдет-ғұрыптарын Сібір, Орта Азия халықтарының әдет-ғұрыптарымен салыстыра отырып, анализ жасау, олармен арадағы генетикалық және мәдени ортақтықтарын саралауға септігін тигізді. Тақырыпты жаңа көзқарас тұрғысынан саралауда қазіргі кезеңде қалыптасқан объективтік және сыни талдау мен сыни зерделеу принциптері басты ұстанымда болды. Сонымен бірге, проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихилық тәсілдер қолданылды. Әсіресе, салыстырмалы мәліметтерді жүйелеу этнографиялық

топ пен оған этникалық байланыста болған өгей жұрт өкілдері арасындағы байланыс пен оның әсері, салдарынан туындайтын нәтижелерді анықтауға негіз болды.

Нәтижелері және талқылау

Босануға дейінгі кезеңдегі әдет-ғұрыптар.

Қазақ халқы жаңа шаңырақ көтерген екі жастың бала көріп, ұрпақ жалғастыруына үлкен мән берген. Сондықтан да бір-бірімен құдаласарда ең алдымен сол құда болатын жақтың әлеуметтік жағдайына, яғни олардың тума-туысқандарының көптігіне баса назар аударды. Қазақта бедеулік отбасы үшін үлкен бақытсыздық болып есептелді. Тарбағатай өңірі қазақтарының түсінігінде бедеулік көз тиюден, әсіресе бедеу әйелдердің көзі, зұлым жын-шайтандардың (жын, шайтан, пері, албасты және т.б.) кесірінен болады деген сенім болған. Қазақ ертеден «балалы үй базар, баласыз үй қу мазар» деп бекерден айтпаған. Соған байланысты келін алғаш босаға аттаған күннен бастап, үбірлі-шүбірлі болсын деген ақ ниетпен әртүрлі ырым-жырымдарды ұстанған. Мәселен, жаңа түскен жас келіннің алдына бала отырғызып, ертерек бала көтерсін деп ырымдаған немесе «ұл бала тусын» деп алғаш сойылған малдың ұлтабарын жегізетін болған. Түріктерде де жас келіннің алдына кішкене баланы отырғызса, тезірек балалы болады деген сенім бар (Ezgi Sahin, Nevin Hotun Sahin, 2018.) Өзбекстандағы қазақтарда жастардың бірінші төсегіне алғашқысы ұл болсын десе ұл, қызды қаласа, қыз баланы аунатып алатын болған. Ал, Түркменстан мен Қарақалпақстандағы қазақтарда қыз жеңгелері келін қуыршақ жасап, жас нәрестені орамалға орап, жігіт жағына сататын болған [Қалшабаева, 2011: 294]. Бұл да екі жасқа нәресте тілеу ұғымынан туған. Сондай-ақ аяғы ауыр жас келіндерге жаңадан сойылған малдың ұлтабарын жегізу ырымы да жас келін ұлды болсын деген мақсаттан туындаған [Снесарев, 1969: 254]. Бұл ғұрыптар Тарбағатай өңірінің ауылдық жерлерінде әлі күнге дейін сақталған.

Шығыс Қазақстаннан жиналған мәлімет бойынша, ертеде бала көтермеген әйел жаңа босанған әйелдің жолдасын ұрлап алып, дұға оқып, жылы күйінде астына басып жатқан немесе сол әйелдің іш киімін ұрлап киген. Одан соң жолдасты апарып көміп тастайды (I). Жолдасы ұрланған әйелдің не өзі, не баласы өліп қалуы мүмкін деген түсінік бар. Сондықтан да дұрысы

– жолдасты босанған әйелден сұрап алу керек, бірақ одан кейін бала болмай қалуы мүмкін деген ырымнан қорыққан босанған әйел бұған келісе қоймайды. Соған байланысты көбінесе ұрлап алады. Кейде баланың кіндігін босанған әйел бала көтере алмай жүрген, өзіне ұнайтын келіншікке беретін болған. Кейбір еңбектерде үлкен кемпірлер сол кіндікті етпен қосып қуырып, бедеу әйелге жегіздіретіні туралы деректер кездеседі [Арғынбаев Х. 1973, 63 б.]. Қазіргі кезде бұндай ырымдар орындалмайды, тек бала көтере алмай жүрген әйелдің ырымдап, іш киімді сұрап алып киюі кездеседі.

Бесікке баланы салу кезінде Қазақстанның басқа аймақтарындағыдай бесіктің түбек байланатын тесігінен «тыштыма-тыштыма» деп өткізілген құрт, май, қант, кәмпит, күміс ақшаны бала-шаға, әйелдерге үлестіріп береді. Бала көтермей жүрген әйелдер, әлі бала таппаған жас келіншектер шын сеніммен шашудан татады. Баланы қырқынан шығарып ит көйлегін ауыстырғанда оны бойына бала бітпей жүрген әйелдер қалап алатын дәстүр бар. Балаға зарыққан ата-ана ел арасында атағы шықан әулиелердің басына барып, түнеп, бала сұраған және қазірде орындалады. Мәселен, бала көтере алмаған, баласы ауыр науқасқа шалдыққан әйелдер Шығыс Қазақстанда Ырғызбай әулие Досқанаұлының басына барып түнеп, сәби сұрау, баласына ем сұрау қазір де бар.

Ертеде екіқабат әйел «ұл табамын» десе, еркектің қару-жарағын, шалбарын ырымдан басына жастанып жатады. Қыз тапқысы келсе, қызыл ала шыт, әйелдің көйлегін, жүзік, сырға, алқа тәрізді әшекейлерді жастанған (I).

Жас келіннің жүктілігін сезген күннен-ақ оған бар мейірім мен қамқорлық жасалып, күтімге алынады. Қазақ халқы алғашқы баланың бойға біткенінен дүниеге келгенге дейінгі сәтіне көп мән берген. Себебі, «алғашқы бала аман-есен дүниеге келсе, келесі туылатын балалар да аман болады» делінеді. Тарбағатай өңірінде жас келінге түнде жалаңбас далаға шығу, кешке суға бару, өлік шыққан үйге бару сияқты жағдайларға тиым салады. Егер үйде күйеуі жоқ болса, жалғыз үйге қондырмай, қайын сіңілісі немесе енесі жатады. Себебі, ертеде қазақ арасында аяғы ауыр әйелдерге жын-шайтан, пері, албастылар үйір болады деген ұғым болған (II). Бұлардың қастандығынан іштегі нәрестеге зақым келуі мүмкін делінеді. Белгілі этнограф Х.Арғынбаев өз еңбегінде «жоғарыда көрсетілген қауіп қатерден сақтандыру үшін жас келіннің отауына әр түрлі қару-жарак, қамшы,

балта, қасқырдың аузы, бүркіттің түмсықтарын іліп қояды», – деп көрсетеді [Арғынбаев, 1973: 87]. Мұндай көріністер Орта Азия қазақтарында да кездеседі. Жоғарыда көрсетілген заттардан басқа әсіресе Өзбекстандағы қазақтар әдіраспан шөбімен аластауды жиі пайдаланады, тіпті осы шөпті қазіргі кезде де келін бөлмесіне іліп қояды. Бұл ырымдардың шығу тегі әріде болғанымен, мағынасы жоғарыда айтылғандай, жын-шайтандарды қуу және әдіраспан иіскеген адамға ауру көп үйір болмайды деген мақсатта туындаған [Қалшабаева, 2011: 295]. Бұлардың барлығы жас келінді тіл-көзден, бөле-жөледен сақтайды деген сенім қалыптасқан. Қазіргі кезде де бұл ырымдар Тарбағатайдың ауылды жерлерінде орындалады.

Келіннің аяғы ауыр болғанда абысын-ажындары «келіннің құрсағы ақ айранға толыпты, ақ алғысты болыпты», деп енесінен сүйінші сұрап, хабарлайды. Оның жүктілігін туған туысқан мен көрші-қолаңға білдіру мақсатында «құрсақ шашу» тойы беріледі. Оған келген қонақтар әр түрлі дәм пісіріп әкеледі, ондағы мақсат келіншектің жақсы көретін асын тауып беру. Қазақ халқы ертеден-ақ келіннің жерік болған асынан баланың кім болатынын болжайтын. Мысалы, «жабайы аңдардың, аюдың, жолбарыстың, қасқырдың етіне жерік болған әйелдерден ер бала туылып, олардан алып батырлар мен ойшылдар шығады» дейді. Егер де «тәттіге жерік болса, қызды болады» дейді (III).

Тәжірибелі ежелер келіннің түсік тастамауын көздеп, көйлегінің етегін бүріп қояды. Бала шала болып туылмасын деген ырыммен келінге өткір зат (пышақ, біз, қайшы) ұстатпаған. Жүкті әйелдің босануына бір ай қалғанда оның ай толғағы басталады. Бұл кезеңде бала кіндігіне оралып қалады деген сеніммен болашақ анаға ине-жіп ұстатпайды және ауыр жұмыс істетпейді. Тарбағатай өңірінде «егер қыз бала болса, сол жақтан, ұл бала болса, оң жақтан қимылдайды екен» – деген түсінік бар (IV).

Жүкті әйел біреудің үйіне өз дастарқанның апарған дәмді «қыз тауып қоям» деп жемейді. Жүкті әйел шашын кеспейді. Өйткені мұндай қылықтан бақ таяды, іштегі баланың бақыты кемиді, кемтар туылады, қол-аяғы қысқа болады деп ырымдалады. Бұл ғұрыптың барлығы да қазақ отбасында осы күнгі дейін орындалып келеді.

Босануға байланысты әдет-ғұрыптар. Екі қабат әйел толғата бастағанда үйге ауыл-үйдің жөнбілер әйелдері жинала бастайды, әйел жеңіл

босануы үшін түрлі ырымдар жасайды. Толғақ күшейген кезде үй ішіне бақан немесе арқан керіледі. Әйелдің шашы тарқатылады, барлық түймелері ағытылады, сандықпен қоржындардың аузы ашылады. Келесі атқарылатын кәде-әйелдің толғағы жиілей бастағанда ауыл-үйдің әйелдері шашуларын әкеліп жинаған соң енесі дереу қазан көтеріп сақтап жүрген жылы-жұмсаған шығарып, «жарыс қазан» деп аталатын ғұрыпты жасуға кіріседі. Самаурынға шәй қойылады, сүт пісіріледі, қазанға ет асылады. Мұндайда «қара қазан бұрын қайнай ма, қара қатын бұрын туа ма» деп пышақты қазанға әлсін-әлсін жанып-жанып қояды. Мұның бәрі толғатушы оп-оңай, әбдіре ашылған тең шешілген, түйін тарқатылған тәрізді, шәй қайнатым, тең шешілген, түйін тарқатылған тәрізді, шәй қайнатым, сүт пісірім немесе ет піскенше, қазанмен жарыса тез босансын деген ниеттен туған әрекеттер [Арғынбаев, 1996: 58]. Бұл әрине толғақты жеңілдетудің бір түрі. Осындай ғұрып хакастарда да (Хакасия) кездеседі. Мәселен, толғатқан әйелдің бұрымының ұшы тарқатылып, көйлектердің етегі жыртылады, барлық сандықтар мен қобдишалардың аузы ашылды [Бутаев, 2014: 57]. Қазіргі кезде де әйел ауруханада толғатып жатқан уақытта, үйде қалған енесі көрші-қолаң, туыс әйелдерді жинап, «жарыс қазан» жасайды.

Жүкті әйелді көбіне тәжірибесі мол, қолы жеңіл, көп балалы ел аналары босандырады.

Ертеде қазақ әйелдері түндікке асылып тұрған қалпында босанатын болған. Сонымен қатар, қойдың майын отқа тастап, Ұмай анадан толғатып жатқан әйелдің толғағын жеңілдетуді өгінетін. Отқа май тастаудан ислам дінінің келуіне дейінгі діни түсініктердің, яғни отқа табынудың ықпалын байқауға болады.

Түркі халықтарының культінде Ұмай босанып жатқан әйелдердің ғана қамқоршысы емес, балалардың қамқоршысы ретінде де танымал. Бірақ, Ұмайдың балалар қамқоршысы қызметі халық санасынан өшуге айналған (Ақатаев, 1990:85-92).

Түркі халықтарындағы әйелдердің жебеушісі түсінігінде өз ерекшеліктері болды. Якуттар «Айыысыт» деп атаған әйелдердің жебеушісі толғатып жатқан әйел мен балаға көмектеседі деп сенген. Ол бала туған соң үш күннен соң үйден кетеді деп түсінді. Телеуіттердегі «Май-эне» және качиндық «Ымай-эне» бала бесікте жатқан кезде қорғайды деген сенім болды. Құмандықтарда «Ұмай-эне» адамды өмір бойы қорғайды. Н.А.Алексеев «осындай айырмашылықтарына қарамастан, аталмыш этностарда әйелдер мен

балалардың қорғаушысы-култінің шығу төркіні ортақ» деп есептейді [Алексеев, 2008: 266-267]. А.И. Гоголев те осы ойды өзінің зерттеулерінде қолдайды (Гоголев, 2008: 492). Әсіресе, ежелгі түркілерде Ұмай әйелдер, балалар және жауынгерлердің қорғаушысы болған. Көне түркі тілінде Ұмай «баланың орны, ананың құрсағы» деген мағынаны білдіреді. Якут мифологиясында Ұмайдың қызметін «Айыыһыт» орындайды. Оның атауы «аи» деген ежелгі түркі сөзінен шыққан, яғни «ана» дегенді білдіреді. Алайда, Ұмай термині «ымай» деген формада айтылып, алтайлықтар, мен батыс буряттарда «күрсақ» деген мағынаны береді» [Этнография и фольклор народов Сибири, 2008: 23].

XIX ғ. аяғы-XX ғ. басында Тарбағатай өңірінде әйелдің толғағы жиілей түскенде бірекі бала келсаппен босанғалы отырған әйелдің айналасын төпештеп «түсті ме, түсті ме?» деп үйді басына көшіретін болған (IV). Босануға тақағанда әйел арқаннан ұстап тізерлеп тұрады, екі әйел оны қолтығынан сүйеп тұрады да, үшінші қарулы әйел белінен күшақтап тізесін беліне тіреп, қолымен ішінен басады. Бұны «бел тарту» деп атайды.

XIX ғ. қазақ жерінде дәрігерлік қызмет атқарған И.С. Колбасенко қазақ тәжірибесіндегі бел тарту әдісі баланы жылдам туғызуға шын мәнінде көмегін тигізетінін айтады [Колбасенко, 1890: 35-41].

Бел тарту да көмектеспей, әйелдің босануы қиындағанда үйден барлық әйел шығарылып еркектер кіреді. Себебі, әйелдер арасынан біреудің шайтаны бар деп есептелінді. Үйдің айналасына ауыл адамдары жиналып, айқайлап, мылтық атып азан-қазан қылады. Бұдан соң бақсы шақырылады. Әйелдің қиналып босана алмауын «марту басу» немесе «көз қарау», яғни жын-шайтан кеудесіне мініп босануға кедергі келтіріп тұр деген ұғыммен түсіндіреді. Осындай әйел мен балаға қастандық жасайтын күштер бейнесі басқа да түркі тілдес халықтарда бар. Өзірбайжандарда «аларвади» деп атаса, кейбір түркі тілдес халықтарда «Алысс», «Алысс», «Албас», «Алмис», «Аласс», «Албас» деп аталады (Bahlul Abdullayev, 1995: 17). Ал түріктерде бұндай әйел бейнесіндегі қаскүнем күшті «қырк-басмасы» (красная женщина) деп атайды (Özgür ALPARSLAN and Yeltekin DEMİ □REL, 2013: 47-54).

Тарбағатай өңірінен алынған түздік мәліметтерге сүйенсек, босана алмай қиналған әйелді үйінен тыс жерлерге апарып босандыру да кездескен. Дерек беруші Әлібаева Шәмшәннің

(V) айтуы бойынша, бұндай жағдайда әйелді көрік тұратын дүкенге де апарып босандырады. Дүкен – байырғы кездегі темірші ұсталардың, шеберлердің жұмыс істейтін және құрал-жабдықтарын сақтайтын үйі, ұстаханасы. Бұл туралы Ә.Т. Төлеубаев еңбегінде былай делінген: «Орта Азия халықтарының этнографиясында дүкен иесі, дүкен киелі орын деген түсінік болған. Бұл ғұрыптың мақсаты толғатушы әйелдің денесін жын-шайтаннан тазарту болып табылады» [Төлеубаев, 1991: 66]. Дерек беруші Ахметқызы Жамбы (VI) дүкен иесі туралы былай дейді: «дүкен иесін Дәуіт пайғамбар жаратқан. Дүкен иеден күшті нәрсе жоқ. Өз әкем Ахмет Игісінұлы мылтық жасайтын ұста кісі болған. Әлі күнге дейін ауырсам темірдің қағын суға салып 3-4 қасық ішемін».

Тарбағатай өңірінде ертеде толғатуды жеңілдетуді тағы бір түрі ол – толғатқан әйелді сырмаққа салып, төрт кісі төрт жағынан шайқап, тегенені ішіне жүргізген, суық суға күл, көмір салып, төсіне, арқасына бүркеген. Әйелдер есіктен кіре бере етекпен қағып «ел көшті, жау жетті неғып жатырсың, тездет» – дейді (VII). Жас балалар, қыздар үйге кіріп қалса, үлкен кісілер етегін жыртып жібереді. Хакасстарда да жас қыз кіріп қалса, сол жердегілердің бірі қыздың етегін жыртып жіберетін болған, ол жерге бала тумаған әйелге кіруге рұқсат берілмеген және ондай әйелді «туоух идектиг» деп атаған, яғни, «бітеу етек» дегеді білдірді [Бутаев, 2014: 57].

Дерек беруші Ахметқызы Жамбының (VI) айтуы бойынша, оның жас кезінде қысылып босана алмай жатқанда, жас зираттың басынан топырақ әкеліп, әйелді сонымен ұшықтаған, топырақты үш рет бетіне шашқан. Бұл әрине аруақтар қолдайды деген сенім. Бұл кісінің туған шешесі Қалиса Ибатқызы емші болған екен. Бұл өңірде марту шалғанды «көзі қарайған» деп атайды. Қалиса Ибатқызы «көзі қарайғанда» қансырап жатқан әйелге төрт қалақ қара суды оқиды да соны ішкізген. Содан ол жазылып кетеді. Бала теріс келгенде әйелдер толғатып жатқан әйелді сырмаққа салып, «оң ба?», «оң» – деп, сілкілеп шайқайды.

XIX ғ. бала шығып, жолдасы түспеген жағдайда шығыс жақтың қазақтары «суық қармады» деп, арқанды астына қойып қайнататын болған. XIX ғ. П. деген бүркеншік атпен Семей қазақтары туралы жазып кеткен автордың мақаласында: «бұндай жағдайда әйелге тері шалбар кигізіп, жігітпен бірге атқа мінгізіп, онымен бірге таумен, даламен шабады. Егер әйел бұдан тірі келіп, бірақ есінен та-

нып жатса, бақсы бетінен шапалақпен ұрады да «қалғыма, құдайға рахмет айт» – деген дерек кездеседі [П., 1878: 23-46].

Босанғаннан кейінгі әдет-ғұрыптар. Ел арасынан жинаған мәліметтер бойынша, ертеде бала інгәләп жерге түсісімен сырттағы екі көзі төрт болып отырған әкеге, туыстарына бір желаяқ бала жүгіріп барып сүйінші сұрайды. Олар «жылқышы ма?», «кестеші ме?» деп, ұл мен қыздың қайсысы екенін сұрайды. Сүйіншіні тез бере қоймаса барған бала біреулерінің тымағын, біреулерінің кимешек шылаушынын ала қашып, жалаң бас қалдырады.

Ахмерова Өшенің (VIII) дерегі бойынша ұл туса, «сүйінші қойшы келді», қыз туса, «сүйінші жылқышы келді» дейді. Хакасстарда да бала туа салысымен «қаскүнем рухтар зиян келтіруі мүмкін» деп, оның жынысын айтуға тиым салынды. Келген туыстармен көршілері түспалдап «Қандай олжа?» «Мерген туды ма әлде тігінші ма?» деп сұрайтын болған. Үй илері де «Салық туды» (яғни ұл бала, ол ер адам ретінде салық төлеуші болғандықтан), «Мерген туды», «Шарап туды» (яғни, қыз бала, қалың малға қосып шарап әкелетін болған), «Тігінші туды» деп түспалдап жауап беретін болған [Бутаев В.Я., 2014: 57]. Бала туысымен баланы жасы үлкен кемпірлердің шылауыштарымен орайды. Бұл оның ғұмыры ұзақ болсын деген сенім болса керек. Қазіргі кезде әйел ауруханада босанатындықтан, бұндай ғұрыптар орындалмайы.

XIX ғ. аяғы-XX ғ. басында әйел босанған соң ішін байлап, ішіне дейін көрпе жауып жатқызады, оның үстінен жіп байлап киелі кітаптарды іліп қойған деген деректер кездеседі [П., 1878:23-46]. Әйелдердің кейбірі бірінші түні сонда қалып, шырақ жағып, жын-шайтан келмесін деген сеніммен оны күзетіп отырған. Бұны шілдехана немесе «шілде күзет» деп атайды. Жас босанған әйел мен жаңа туған сәбиге қаскөй күштер үйір болады деген сеніммен шілдехана алғаш нәрестені жын-періден қорғап, «күзету» мақсатында пайда болған. Уақыт өте ол ойын-сауық кешіне айналған. Кейінірек әйел босанған күні кешке ауыл жастары жиналып, таң атқанша қыздар мен жігіттер айтысады, ән айтып, әр түрлі ойындар ұйымдастырылды. Кейде шілдехана үш күнге дейін созылған. Қазіргі кезде бұлай күзетпейді, үш күн тойламайды. Тек сол күні жақын туыстары жиналып дастархан жайылады.

Шығыс Қазақстан қазақтарының арасында мынандай сенім бар: егер әйел ай толғанда (ай

жарығында) босанса, онда қыз туады, ал егер жаңа ай туғанда босанса, онда ұл туады. Қазақ арасындағы Толғанай деген қыз баланың аты осы сенімге байланысты болса керек [Толеубаев, 1991: 121].

Босанған әйелге арнап қой сойып, сорпалайды. Оны «қалжа» деп атайды. Қалжаның күнделікті асылып жүрген еттен ерекшелігі – ол жас босанған ана мен сәбидің сыбағасы. Жас босанған әйелге осы еттің сорпасын ішкізіп, бала қырқынан шыққанша қалжалайды. Дұрыс қалжаланған әйелдің тісі түспейді, буындары қақсамайды, тез ширап, үй тіршілігіне араласып кетеді. Қалжаға сойылған қойдың мойын омыртқасын тіс тигізбей босанған әйелге мүжітіп, таяққа тізіп, керегенің басына іліп қояды. Бұл – баланың мойыны тез бекісін деген ырым. Қалжа малының етін ерлер жеуге болмайды, жесе шашы жидіп түсіп қалады деген ырым бар. «Еркек олжадан, қатын қалжадан дәмелі» дегендей қалжа малының етінен ауылдағы әйелдер төрдегі бас пен жамбастан ауыз тимесе өкпелемейді, ал омыртқаны мүжуға тырыспаса қатты ренжісуге дейін барады. Мұның себебі: әйел затының бәрі де бала табуға күштар. Сондықтан қалжаның омыртқасынан ауыз тиюді – өздері де әйел құсап тезірек босанармын деп ырымдайды. Болмаса жайшылықта омыртқаға қарай ма. Қарағаны сол, «Сүйек-саяқ беріп қорлауын қарашы...» деп, лақтырып жіберуден ерінбейді [Жүнісов А., 1992: 21]. Қалжаға сойылған мал етінің омыртқадан басқасының бәрін босанған әйел өзі жеу керек. Өйтпесе белі тез бекімейді. Ертедегі көшпелі тіршіліктің қатты қайырымына тез араласа алмаған. Сол сияқты алтайлық төлеңгіттерде де, қалжа қойының мойын омыртқасын «мойны тез бекіп, қатайды» деген ырыммен сақтайды [Снесарев, 1964: 52]. Қазіргі кезде де босанған әйелге оның әке-шешесі «қалжа», яғни қой сойып әкеледі, мойын омыртқаны әйелге мүжітіп іліп қояды және осы ғұрыптың барлығы отбасында орындалады.

Босанған әйелдің белі тез бекиді деп сояр кезде алдын-ала бауыздау қанын ағызған соң құйып алған сұйық қанды шарбы майымен қуырып жегізеді [Шатынова, 1979: 115].

Ертеде жаңа туған баланы қалжаға асылған еттің көбігіне жуындырған, содан соң кіндігіне сабынды жапсырып, оған құйрық май жағады да орап тастаған. Баланың кіндігін сақтап қояды немесе тұмар ретінде баланың киіміне тігіп қоятын. Бұл Ресейдің Алтай өңірінде тұратын қазақтарда да бар [Коновалов, 1986: 141]. Кейін тұзды суға

шомылдырады. Бұдан баланың денесі тез пісіп, тез ширайды. Ауылды жерлерде әлі сақталған.

XX ғ. басында кіндігі түскен соң, майға араластырылан әр түрлі шөптердің қосындысымен сылаған. Ауқатты қазақтар балаларына көйлек пен көрпе тігіп, ал кедейлер түйенің өте жұмсақ жүніне ораған. Қырқынан шыққанша киетін көйлекті «ит көйлек» дейді. Оны бала туысымен тігеді. Ахмерова Өшенің (VIII) айтуы бойынша қырқынан кейін ит көйлекті иттің мойнына байлап жібереді. Бұл «ит жанды, мықты болсын» – деген ұғымды білдіреді. Одан соң бұл итке тамақ береді. Бұл ғұрып қазір жасалмайды.

Үшінші күні баланы бесікке салады. Бұл күні қой сойылып ауыл адамдары жиналады. Бесікке салу көп балалы, сыйлы үлкен әйелге тапсырылады. Ол үшін ауыл әйелдері жиналып, ет асылып шай қайнатылады. Бесікке салатын әйел бесіктің жабдықтарын ретімен салған соң, баланың құрметіне әкелінген құрт, май, бауырсақ, қант, кәмпит, күміс ақшаны, уыстап алып бесіктің түбек байланатын тесігінен «тыштыма-тыштыма» деп төмен өткізеді. Қолын тосқан адам «тышты-тышты» деп алып, отырған бала-шаға, әйелдерге үлестіріп береді. Одан соң бесікті отпен аластап барып нәрестені бесікке бөлейді. Бұл дәстүр қазір де жасалады.

Дерек берушілердің айтуы бойынша, баланы бесікке салғанда бесікке белбеу, жүген, үлкен кісінің тақиясы, қамшы, пышақ, айна, тарақ, жүзікті қоса салады. Бала ұйықтап тұрғанда айна, тарақ, пышақтан басқасын алып тастайды. Қалғанын бала шошымасын деп қалдырады. Ал бесіктің үстіне жеті нәрсе жабады (VI; VII; VIII). Бесікке бөлеу қазір де сақталған, бала шошымасын деп пышақ жастап қояды.

XIX ғасырдың аяқ шенінде қазақ жерінде дәрігерлік жұмыс атқарған И.С. Колбасенко қазақ бесігінің мынандай негізгі пайдалы жақтарын атайды:

Қолайлылығы: мысалы, қырғыз (қазақ – М.Е.) әйелі ертоқымның алдыңғы жағына салынған жастық немесе көрпеге бесікті тіреп алдына ұстап отыра алады; бұндай бесіктегі баланы әйел ат үстінде де емізе алады.

2) Баланың асты ешқашанда су болмайды, ешқандай иіс-қоңыс шықпайды және ең бастысы, отырықшы халықтырда жиі кездесетін экзема сияқты жаралар мүлдем болмайды [Колбасенко, 1890: 36].

Жалпы, көшпелі немесе жартылай көшпелі өмір сүрген қазақ халқы үшін бесіктің қолайлылығы сөзсіз. Бесік баладан балаға ауысып қалып отырған. Шетінеген баланың бесігін

пайдаланбаған, оны зиратының басына апарып қойған.

XIX-XX ғ. басында бала тұрмаған жағдайда, әр түрлі ырымдар жасалды. Ел арасынан жиналған деректер бойынша, мұндай жағдайда келесі туған баланы бастапқы үш күн бойы емшектегі баласы бар басқа бір әйел емізеді. Бала тоқтамаған жағдай жайында дерек беруші былай дейді: «шешем алты қыз туған, бірақ бәрі тұрмаған. Мен туғанда мені бесікке бөлеп, үш рет жұртқа тастап кетіп, «ұмытып кетіппіз» – деп алып кеткен. Мен содан аман қалғам. Менің әкемнің алдындағы балалары өле бергендіктен әкеме Ақбұзау деп ат қойған (бала шетіней бергенде балаға сүйкімсіз ат қойған) (IX). Бұл ырымдар дәл келген». Кейде осындай жағдайда жаңа туған баланы «сатады». Баланы есікті жоғарғы жағындағы маңдайшадан шығарып «саттым» деп үш рет айтады. Сатып алғандар да «сатып алдық» деп үш рет қайталайды. Сатып алғандар кіндік әке-шеше болады. Кейін өз әке-шешесі қайта сатып алады немесе баланы жабықтан шығарып, есіктен кіргізеді. Жабықбай деген ат содан шыққан. Якуттарда осыған ұқсас баланы ұрлап алу салты бар. Ол бойынша, баланы түлкінің немесе қоянның терісіне орап, арқанға байлап, үйдің мұржасы арқылы тартып алады. Бұндай ғұрыптар маңдайшадан немесе мұржадан жын-шайтан өте алмайды деген ұғымнан туса керек. Баланың тұрмауына байланысты осыған ұқсас ғұрыптар буряттарда, алтайлықтарда, якуттарда да бар. Мысалы, буряттарда баланы кедей туыстары ұрлап алады да белгілі бір уақытқа дейін өсіріп, қайтарып береді. Якуттарда әке-шешесіне білдірмей ең жақын туыстары баланы ұрлап, орнына күшік немесе басқа аңды салып қояды. Ал ұрланған баланы баласы көп әйелге береді [Белиловский, 1894:102]. Қазіргі кезде бұл ырымдар жасалмайды.

Ал бұл ғұрыптардың барлығы баланы жын-шайтан алып кетеді, сондықтан баланы сатса, ұрлап әкетсе немесе орнына иттің күшігін салып қойған жағдайда, жын-шайтан оның қайда екенін білмей қалады, орнына салынған күшікті алып кетеді деген «адастыру» ұғымынан туған.

XX ғ. басында «баласы өле бергенде бала шыр етіп жерге түскен соң баланы балалы тоғыз әйелдің тақымының астынан өткізген және кіндігін ер адамға балтамен кестірген, ұлы болмаған жағдайда баланы ұлы көп әйелге шомылдыртқызады, ал бала көтермей жүрген әйел білдірмей баласы көп әйелдің көлеңкесін басады» – дейді дерек беруші (X). Хакастарда да бала тұрмаған жағдайда көп балалы кемпірді

әкеліп, баланы оның бұтының арасынан өткізетін болған. Мұндағы баланы әйелдің тақымының астынан өткізу баланың тууын бейнелеумен байланысты, осылайша осы отбасының балаларын аңдып жүрген жын-шайтанды адастыру деген түсінік болған [Толеубаев, 1991:73]. Ауылды жерлерде бұл ғұрыптар әлі де сақталған.

Күндері қатар екі әйелдің біреуінің босанғанын екіншісі сыртынан көріп қойса, жаңа туған балаға шілде қотыр шығады деп түсінген. Сондықтан екеуі де жеңілдегенше бірін-бірі көрмеуі керек. Бір-бірін көріп қойса, нәрестелері қырқынан шыққан соң, екі келіншекті бір-бірімен арқаларымен дәлме-дәл түйістіреді және арқаларымен тұрып бір-біріне ыдысқа салып тамақ ұсынады. Әйтпесе, шілде қотыр шығады деп қауіптенеді. Бұл ырымды «көттестіру» деп атаған [Қатран, 1996: 120].

Баланың туғанына қырық күн толысымен оны қырқынан шығару ырымын жасайды. Қырқынан шығаруды ауылдың ең сыйлы, үбірлі-шүбірлі болған кемпіріне тапсырады. Сол күні қырық шелпек пісіріледі, таңертең ерте таза су алынып, оған қойдың қырық құмалағын, қырық теңге т.б. салып, баланы сол суға шомылдырады. Бұл жас сәби келешек өмірде бай болсын, бақытты болсын деген ұғымды көрсетеді. Шашы мен тырнағын алып, оны тұмар ретінде баланың киіміне тігіп қояды. Суға түсірген, шашы мен тырнағын алған адамға сақина, ыдыс, күміс қалақ т.б. сыйлықтар беріледі (XI). Бұл рәсімдердің барлығы қазір де орындалады, тек баланы суға шомылдырғанда қойдың құмалағы қазір салынбайды. Ал ит көйлегін жоғарыда айтылғандай иттің мойнына «ит жанды мықты болсын» деп немесе осы көйлек арқылы барлық қауіп-қатер итке ауыссын деген түсінікпен байлап жібереді [Арғынбаев, 1973: 75]. Содан кейін бұл итке тамақ беріледі. Көйлекті итке байлап жіберу қазіргі кезде жасалмайды. Түріктерде баланы қырқынан шығарғанда 40 қалақ суға бидайдың 40 дәнін араластырып, сол суды баланың басына құяды (Özgür ALPARSLAN and Yeltekin DEMİREL, 2013: 47–54).

Жетісу өңіріндегідей бала енді құйрығын басып отыра және еңбектей бастағанда жасалатын «құйрық ботқа», «бауыр аяқ» ғұрыптары Қазақстанның шығысында кездеспейді.

Бала жүре бастағанда тұсауын кеседі. Баланың аяғын ала жіппен байлайды да, екі аяғының екі жағына тамақ салынған ыдыс қояды. Бұл жіпті ауылдағы жүрісі жылдам, көп балалы, сыйлы әйел пышақпен немесе ұстарамен кеседі. Кесілген жіпті үйден лақтырып жібереді; бұл

үшін тұсау кескен әйелге сыйлық береді. Бұдан кейін барлық қонақтарға ет асылып, дастархан жайылады, еттен кейін бата жасалып, балаға ұзақ өмір, денсаулық, бақыт, байлық сияқты т.б. жақсы тілектер айтылады (XII).

Бұл мәліметтегі баланы екі аяғының екі жағына тамақ салынған ыдыс қоюына келсек, қазақ халқы асты ерекше қадір тұтатынына байланысты. Яғни, жас баланың өмірдегі алғашқы қадамы қадірлі аспен, жақсылықпен басталып, алдағы өмірінде берекеде, байлықта өмір сүрсін деген ұғымнан туса керек. Тұсау кесу бүгінгі күнде де өзектілігін жойған жоқ, қазір тұсауды атақты адамдарға арнайы барып кестіру де белең алған.

Тұсау кесу ғұрпы басқа халықтарда да кездеседі. Мәселен, бұл ғұрыпты қырғыздар «тушоо кесчи той» арқылы атқарады [Абрамзон, 1949: 39].

Бала үш жасқа келгенде тағы да той жасап, баланы атқа, «ашамайға мінгізу» рәсімі жасалады. Кедей адамдар жағдайына байланысты бала 4-5 жасқа келгенде атқа мінгізетін. Бұл күніде мал сойылып, бүкіл ауыл адамдары жиналады. Әйелдер өздерімен құрт, ірімшіктерін ала келіп, үйдің кіре берісіне шашуын шашып, «қуаныштарыңыз құтты болсын» деген сияқты жақсы тілектерін айтады.

XIX ғ. аяғы-XX ғ. басында Семей өңірінде болған П. деген бұркеншік атпен жазған автордың мәліметінше, осы күні әйелдерді еркектерден бөлек үйге отырғызып, ас береді, астан кейін барлығы үйден бәйге көруге шығады, бәйгеден кейін ер адамдар кетеді де, тек әйелдер және ауылдағы ең сыйлы, құрметті деген ер адам қалады. Содан соң әйелдер үйден баланы алып шығарады, ең құрметті ақсақал баланы бір жігітпен бірге атқа отырғызады. Бұл үшін оған шапан жабады. Жігіт балаға бүкіл ауылды аралатып шығады. Ауыл адамдары оған сыйлықтар, біреуі ашамай, біреуі ат, біреуі жағдайына байланысты құрт, ірімшік береді (П., 1878:25). Бұдан кейін ауыл көшкенде бала шешесінсіз өзі бөлек атпен жүреді. Қазіргі кезде ауылды жерлерде ашамайға отырғызу сақталған. Алайда, ерте кездегідей ауылды аралату кедеспейді, тек жақын туыстарының арасында өткізіледі.

Әдетте балаға өзімен қатарлас туған құлынды таңдап, екеуін кішкентай кезінен жақын өсіреді. Бала атқа отыруға жарағанда бұл ат өте жуас «үй итіндей» әбден қолға үйренген болады. Оны «бәсіре» деп атаған. Бәсіре – қазақ шаңырағында дүниеге ұл бала келгенде, сол күндері туған құлынды нәрестеге арнау салты.

Қазақ халқының ұғымы бойынша, дүниеге келген баланың болашағы өзіне атаған бәсіремен тығыз байланысты. Сондықтан оны мінбейді, сатпайды. Бәсіре мүмкіндігінше жүйрік, жорға әрі біреу болғаны дұрыс. Бәсірені баламен бірге қадағалайды, бұла қып өсіреді. Бәсіре арнау ауылды жерлерде қазіргі кезде сақталған.

Қазақ халқында балаға көз тиюден қатты сақтанған. Информаторлар дерегі бойынша, балаға көз тигенде көзі тиген адамның оң аяғының ұлтарағынан кесіп алып ұшықтайды. Ал Уакиле Токушева (XIII) көз тию туралы былай дейді: «баламның үш айлығында қонаққа барғанда оған көз тиді. Үйге келген соң балам қатты ауырды. Күйеуім барып сол үйдің қойының құлағын кесіп әкелді де, отқа күйдіріп, оны жылы суға салып, сол суға баланы шомылдырды». Бұндай ырымдарды ауылды жерлерде әлі де жасайды.

XIX-XX ғ. басында бала ауырған кезде бақсыны немесе дәрігерді шақыратын, бірақ бала ауырғанда бақсы зікір салмайды, тек ақырын ғана қобызында ойнайды. Егер баланың асқазаны ауырса, онда бақсы қалампыр немесе сарымсақты шайнап, оны балаға бүркеді; қара қойды сойдырып, оның өкпесімен ауруды ұрады. Дәрігер баланың самайынан, екі қолынан тамыр соғысын байқайды, бала шешесінің сүтінен ұшынып ауырып түр деп шешсе, онда шешесіне үш күн бойы тамақ бермей, тек күшәлә ғана ішкізген [Өсеров, Естаев, 1992: 59].

Қазақтар арасында бала ауруына байланысты «ит ауру» немесе «ит тию» деген түсінік бар. Оның медицинадағы атауы рахит. Бұл аурудың себебі итке байланысты дейді. Шығыс Қазақстанның көптеген дерек берушілері «ит ауруды» көз тиюден болады дейді. «Иті» бар адам баламен кездескенде оған осы ауруды жібереді. Бұл ауруды иттің бас сүйегі салынған суға шомылдыру арқылы емдеген немесе ит өлген жерге апарып аунататын және бұл жерден әкеткен кезде артына қаратқызбайтын. Кейбіреулер есіктің оң босағасына иттің кепкен бас сүйегін іліп қоятын болған (XIV).

XIX-XX ғ. басында қазақ даласын аралап, оның тіршілігімен етене танысқан этнограф-саяхатшылар көшпелі қазақтардың бала-шағаларының іш ауруларымен сирек ауыратынын ерекше таңданып жазып кеткен. Әрине, бұл қазақ халқының бала тазалығы мен баланың жейтін тамағына қатаң қарауына байланысты.

Баласы болмаған жағдайда бала асырап алу да қазақ қоғамында жиі кездесетін жағдай. Қазіргі күні де баласы болмағанда жақын

туысының баласын асырап алу бар. Асырап алу – өз кіндігінен ұрпақ болмағанда немесе балалары тоқтамай шетіней бергенде туысқанның болмаса басқа біреудің нәрестесін өзіне бала етіп алу. Қазақ қоғамында асырап алу – ежелден келе жатқан ғұрып болып саналады. Ұрпақсыз отбасы жақын туыстарының бірімен келісімге келіп, ұнаған бір баласын асырап алады. Асырап алушы жағы ауыл ақсақалдары мен туған туыстарын жинап той жасап, үлкендердің батасын алады. Сол күні баланың қолына ортан жілік ұстатып, екі жақ көпшілік алдындағы анттасып, уәде беріседі. Ел ортасында балаға жілік ұстату – асырап алушының оны туған баласындай көріп, мұрагер ретінде тануы, екі жақтың өзара ризашылығын айқындауы.

Қорытынды

Қорыта келгенде, қазақ халқының жүкті әйелге, бала тууға және бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрып, салт-жораларында дәстүрлі мәдениет элементтері қазіргі күні жалғасын тауып отыр деп айтуға болады. Жоғарыда сипатталған барлық әдет-ғұрыптар өмірге келген бала мен оның отбасының денсаулығы, амандығы үшін жасалды. Көптеген ғұрыптар магиялық элементтермен байланысты болса да, олардың тиімді негізі бар. Баланың құрметіне арналған сан алуан әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер бала мен ананың қоғаммен, ұжыммен байланысын нығайтады.

Босану және бала тууға байланысты әдет-ғұрыптар әйел үшін де, бала үшін де өтпелі кезең болды. Бала тууға байланысты әдет-ғұрыптар кезең-кезең арқылы баланың табиғаттан мәдениетке қарай ауысуын көрсетті (бесікке салу, ат қою, сүндетке отырғызу, шашын алу, тұсауын кесу).

Кенес дәуірінде қазақтың ұлттық мәдениеті мүлдем жойылып кетудің аз-ақ алдында қалған еді. Сонымен қатар, өнеркәсіптік өндірістің ұлғаюы, урбанизация, медициналық қызмет көрсетудің дамуы және т.б. сияқты процестердің дәстүрлі мәдениеттің әлсіреуіне ықпалы зор болды. Мәселен, бесікке бөлеудің орнына кішкентай бала төсектері пайда болды. Сол кездегі Қазақстанның көпэтносты халқының мәдениетін бірегейлендіру салдарынан қала тұрғындарының дәстүрлі мәдениет туралы түсініктерін белгілі бір дәрежеде жоғалтуы сияқты жағымсыз үрдісті атап айту керек.

Медициналық мекемелер желісінің дамуы босанудың дәстүрлі әдістерінің біртіндеп жой-

ылып кетуіне әкелді, «кіндік-шеше» институты өзгеріске ұшырады (ертеде «кіндік шеше» жас босанған әйелді бала қырқынан шыққанша күтіп, көмектесетін болса, кейін тек балаға сыйсияпат жасаумен шектелетін болды), ауыр босану кезінде молдаға жүгіну қажеттілігі жойылды. Дегенмен, көптеген отбасыларда әйел толғата бастағанда құлыптарды ашу, түйінді шешу дәстүрі қазір де сақталған.

Алайда, балаға қатысты дәстүрлі әдет-ғұрыптардың көбі осы күнге дейін сақталған және маңыздылығын жойған емес. Жазып алынған ғұрыптық өлеңдердегі ана мен балаға амандық тілеу элементтері қазіргі кезде де өзекті болып табылады. Қазақтың халықтық білімі этикет нормаларына айналған (мысалы, халық медицинасының әдістері, екіқабат әйелдерге деген қарым-қатынас, жүріс-тұрыстың моральдық-адамгершілік қасиеттері және т.б.). Ауылдық жерлердегі респонденттер арасында этникалық мәдениеттің ұлттық (ашамайға отырғызу), діни (азан шақырып, ат қою) және ғұрыптық (тұсау кесу) элементтерін қолданудың жоғары дәрежесі анықталды.

Балаға қатысты ғұрыптарда балалық шақ кезеңінің алғашқы кезеңіне ерекше көңіл бөлінеді, ол бала мен ананың денсаулығын сақтауға халық медицинасының тәсілдері де қолданылады, сондай-ақ, «көз тиюден» қорғайтын магиялық тәсілдер де кең қолданылады. «Көз тимесін» деп баланың маңдайына күйе жағып қою, көз моншақтар, бас киіміне үкінің қауырсынын қадап қою, «көз тиген» баланы тұз бен отпен, көзі тиген адамның бір затымен «тазалау» қазір кең сақталып отырғаны анықталды. «Сүндетке отырғызу» сияқты ислам дінінің дәстүрлері сақталған, сондай-ақ, әйелдің туыстары балаға бесік пен әйелге «қалжа» деп қой сойып әкеледі. Баласы жоқ адамдардың бала асырап алу дәстүрі қазірде кездеседі. Көбінесе туыстарының баласын асырап алуға тырысады. Дегенмен, қазіргі кезде баланы сұраған туысқа бергенге ата-аналар келісе бермейді. Сондықтан да қазіргі кезде жетімдер үйінен асырап алу жиі кездеседі.

Қазақтың әлеуметтік-нормативтік мәдениетінде өзара қарым-қатынас принципі үлкенді құрметтеуге негізделген. Біздің материалдарымызға сәйкес қазіргі кездегі семья ішіндегі қарым-қатынаста дәстүрлі нормативтік ұстанымдар сақталған: қазіргі кезге дейін отбасылық этикет элементтері сақталған, мәселен, үлкенге деген құрмет, үлкендерді «әже», «ата», «апа», «аға», «апай» деп шақыру. Жалпы этникалық менталитет барлық жағынан этностың «тәртіп», «ар»,

«намыс», «ұят» және т. б. сияқты категорияларына негізделген.

Зерттеу материалдары ата-аналар ішінде қазіргі кезде КСРО уақытымен салыстырғанда этномәдени ұстаным жоғары екендігін көрсетті. Ауылдық жердің 80% және қалалық жердегілердің 70% этникалық мәдениет элементтерін (ертегілер, бесік жырлары, аңыздар) жақсы білетіндігі анықталды және бұндай отбасыларында балалар ерте жастан этникалық мәдениетті бойына сіңіріп өседі. Этникалық мәдениетке баланы тартуда маңызды көрсеткіш ол – ұлттық тілді білу. Қала тұрғындары арасында орыс тілін қолдану қазақ тілімен салыстырғанда көп кездесе, ауылды жерлерде қазақ тілін білмейтін адам кездеспейді.

Талдау нәтижесінде этникалық дәстүрлердің тұрақтылығы ана тілінде сөйлейтіндерге тән деген қорытынды жасауға болады.

Балаға қатысты әдет-ғұрыптарды өзге түркі тілдес халықтармен салыстыра отырып, басқа мұсылман халықтармен ұқсастықтар көп екендігіне көз жеткіздік (азан шақырып, ат қою, ғұрыптық шаш алу және т.б.). Мәселен, Сібір халықтарымен салыстырғанда байқалатыны, шаманизм элементтері, тотемдік жануарға табыну және т.б. Көріп отырғанымыздай, бала тууға

байланысты әдет-ғұрыптар түркі халықтары арасында өте ұқсас және тек жеке элементтермен ерекшеленеді. Олардың тарихы бір ғасырмен ғана шектелмейді. Алайда, олардың өміршендігі өте жоғары дәрежеде болып шықты, олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін біршама жетілдірілген түрде сақталып отыр.

Қазіргі кезде қазақ халқының әйелге деген қарым-қатынас, бала туу және оның тәрбиесіне байланысты бірқатар әдет-ғұрыптардың қызметі қорғаныш магиясынан мерекелік-бейнелік қызметке ауысқан. Әдет-ғұрыптардың негізгі элементтерінің сақталуы баланың бір жас санатынан екіншісіне ауысуы және баламен болатын физиологиялық және психологиялық сипаттағы өзгерістер отбасының өзі үшін де, бүкіл туыстық ұжым үшін де үнемі маңызды болып қала беретінін көрсетеді.

Мақала BR18574057 «Қазақстанның оңтүстік-шығыс және шығыс аймақтарының (Шу-Іле ауданы, Тарбағатай және Алакөл алабы) мәдени мұрасын пәнаралық (археологиялық және тарихи-этнографиялық) зерттеу» атты мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка // Сборник музея антропологии и этнологии.-М.-Л.: Издательство АН СССР. -Т.12. – С. 36-42.
- Алексеев Н. А. Этнография и фольклор народов Сибири. – Наука, 2008. – 492.
- Арғынбаев Х. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы, 1973. – 329 б.
- Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Ғылым, 1996. – 288 б.
- Байбурун А.К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб., 1993.
- Bahlul Abdullayev. MYTHOLOGICAL IMAGE OF ALARVADY(ALBASTY) IN THE AZERBAIJAN BIRTH RITES // Folk Belief Today, Tartu 1995. p. 17
- Белиловский К. Женщины инородцев Сибири (Медико-этнографический очерк). -СПб. 1894. – 121 с.
- Бутаев В.Я. Будни и Праздники тюрков Хонгорая. -Абакан : Журналист, 2014. – 315 с.
- Гоголев А.И. Якуты: проблемы этногенеза и формирования культуры. – ЯГУ, 1993. – 200 с.
- Ezgi Sahin, Nevin Hotun Sahin. Cultural practices before and during pregnancy: example of Turkey // Article in New Trends and Issues Proceedings on Advances Pure and Applied Sciences. September 2018
- Ескекбаев Д.Б. Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгіні. Мақалалар жинағы. – Алматы, 2001. – 51-58 бб.
- Жүнісов А. Бабалар дәстүрі: қазақтың байырғы тұрмыс-салт ғұрыптары. – Алматы: Өнер, 1992. – 80 б.
- Қалшабаева Б.К. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.
- Қатран Д. Моңғолия қазақтарының дәстүрлі тамақтану жүйесі. Тарих ғыл. канд. дис. – Алматы, 1996. – 151 б.
- Колбасенко И.С. Киргизская колыбель. Несколько слов об уходе за детьми у киргизов //Протоколы заседания акушерско-гинекологического общества в Киеве. -1890. – Вып.6. – С. 35-41.
- Кульсариева С.П. Этнография детства казахов в 1950-1980 гг. (на материалах Алматинской и Кызылординской областей): монография / С.П. Кульсариева. – Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 152 с.
- Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 44с.

- Өсеров Н., Естаев Ж. Ислам және қазақтардың әдет-ғұрыптары. – Алматы: Қазақстан, 1992. -150 б.
- Özgür ALPARSLAN and Yeltekin DEMI □REL. Traditional neonatal care practices in Turkey // Japan Journal of Nursing Science (2013) 10, 47–54.
- П. Обычай казахов Семипалатинской области //Русский вестник. – 1878. – № 9. – С.23-46 .
- Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.,1969. – 336 с.
- Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований. – М.: Наука, 1964. – 216 с.
- Толлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-нач. XXв.). -Алма-Ата: Ғылым, 1991. -213 с.
- Шатынова Н. Традиционные обряды алтайцев, связанные с рождением ребенка // Вопросы истории Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отд. книжн. изд-ва, 1979. -146 с.

References

- Abramzon S.M. Rozhdenie i detstvo kirgizskogo rebenka // Sbornik muzeya antropologii i etnologii.-M.-L.: Izdatel'stvo AN SSSR. -T.12. – S. 36-42.
- Alekseev N. A. Etnografiya i fol'klor narodov Sibiri. – Nauka, 2008. – 492.
- Ағғынбаев Н. Қазақ халқындағы сем'я мен неке. – Алматы, 1973. – 329 б.
- Ағғынбаев Н. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Ғылым, 1996. – 288 б.
- Bajburin A.K. Ritual v tradicionnoj kul'ture: Strukturno-semanticheskij analiz vostochnoslavyanskikh obryadov. – SPb., 1993.
- Bahlul Abdullayev. MYTHOLOGICAL IMAGE OF ALARVADY(ALBASTY) IN THE AZERBAIJAN BIRTH RITES // Folk Belief Today, Tartu 1995. p. 17
- Belilovskij K. ZHenshchiny inorodcev Sibiri (Mediko-etnograficheskij ocherk). -SPb. 1894. – 121 s.
- Butaev V.YA. Budni i Prazdniki tyurkov Hongoraya. -Abakan : ZHurnalist, 2014. – 315 с.
- Gogolev A.I. YAkuty: problemy etnogeneza i formirovaniya kul'tury. – YAGU, 1993. – 200 s.
- Ezgi Sahin, Nevin Hotun Sahin. Cultural practices before and during pregnancy: example of Turkey // Article in New Trends and Issues Proceedings on Advances Pure and Applied Sciences. September 2018
- Eskekbaev D.B. SHyғys Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары // Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгінгісі. Мақалалар жинағы. – Алматы, 2001. – 51-58 бб.
- ZHynisov A. Babalar дәстүрі: қазақтың байырғы тырмыс-салт ғұрыптары. – Алматы: Өнер, 1992. – 80 б.
- Қалшабаева В.К. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.
- Қатран Д. Моңғолия қазақтарының дәстүрлі тамақтану зhyjesi. Тарих ғыл. канд. дис. – Алматы, 1996. – 151 б.
- Kolbasenko I.S. Kirgizskaya kolybel'. Neskol'ko slov ob uhode za det'mi u kirgizov //Protokoly zasedaniya akushersko-ginekologicheskogoobshchestva v Kieve. -1890. – Вып.6. – S. 35-41.
- Kul'sarieva S.P. Etnografiya detstva kazahov v 1950-1980 gg. (na materialah Almatinskoy i Kyzylordinskoy oblasti): monografiya / S.P. Kul'sarieva. – Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 152 с.
- Kononov A.V. Kazahii YUzhnogo Altaya. – Alma-Ata: Nauka, 1986. – 44 s.
- Өсеров Н., Естаев Ж. Ислам және қазақтардың әдет-ғұрыптары. – Алматы: Қазақстан, 1992. -150 б.
- Özgür ALPARSLAN and Yeltekin DEMI □REL. Traditional neonatal care practices in Turkey // Japan Journal of Nursing Science (2013) 10, 47–54).
- P. Obychaj kazahov Semipalatinskoy oblasti //Russkij vestnik. – 1878. – № 9. – S.23-46 .
- Snesarev G.P. Relikty domusul'manskikh verovanij i obryadov u uzbekov Horezma. – М.,1969. – 336 с.
- Snesarev G.P. Relikty domusul'manskikh verovani. – М.: Nauka, 1964. – 216 с.
- Tolleubaev A.T. Relikty doislamskikh verovaniy v semejnoy obryadnosti kazahov (НИН-nach. НКНв.). – Alma-Ata: Ғылым, 1991. -213 с.
- Shatynova N. Tradicionnye obryady altajcev, svyazannye s rozhdeniemrebenka // Voprosy istorii Gornogo Altaya. – Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskoe otd. knizhn. izd-va, 1979. -146 s.

Дерек берушілер:

- Нұрсафина Айша. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Асусай ауылы, 1962 ж.т., руы – сайболат.
- Қайырбайқызы Дина. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Жетіарал ауылы, 1922 ж.т., руы – дәулетбай.
- Зарипова Сара. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Ақжар ауылы, 1931 ж.т., руы – шалақазақ.
- Уалханова Алмағұл. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Ақжар ауылы, 1955 ж.т., руы – қаратай.
- Әлібаева Шәмшән. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Асусай ауылы, 1939 ж.т., руы – бұрымбет.
- Ахметқызы Жамбы. ШҚО. Катон-Қарағай ауданы, Өрел ауылы, 1912 ж.т., руы – қоғамбет.
- Ақашев Егінбай. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Ақжар ауылы, 1936 ж.т., руы – тәуке.
- Ахмерова Өше. ШҚО. Катон-Қарағай ауданы, Өрел ауылы, 1915 ж.т., руы – самай.
- Ақбұзауова Мақан. ШҚО. Тарбағатай ауданы Асусай ауылы, 1943 ж.т., руы – қараша.
- Аманкелді Жанахметов. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Ақжар ауылы, 1949 ж.т., руы – даулетбай.
- Жылқыбаева Бикамал. ШҚО. Зайсан ауданы, Ақымбетбұлақ ауылы, 1926 т.ж., руы – тоғас.
- Мұқашева Қайша. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1942 ж.т., руы – тоғас.

Тоқушева Уакиле. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Асусай ауылы., руы – тоғас.
Билалова Қабима. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Социал ауылы, 1942 ж.т., руы – арғын.

Автор туралы мәлімет:

Егізбаева Меруерт Қарпыққызы – т.ғ.к., доцент, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби ат. ҚазҰУ. E-mail: egyptbaevamk@gmail.com

Сведения об авторе:

Егізбаева Меруерт Қарпықовна – к.и.н., доцент, кафедра археологии, этнологии и музеологии, КазНУ им. аль-Фараби E-mail: egyptbaevamk@gmail.com

Поступило: 06.12.2023

Принято: 19.02.2024

А. Жумабаев^{1*} , У. Ахметова²

¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК, Қазақстан, Сарайшық қ.

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан, Атырау қ.

*e-mail: tarix212@mail.ru

ХОРЕЗМ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫ ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ

Мақалада белгілі археолог, шығыстанушы Сергей Павлович Толстов жетекшілік еткен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының ортағасырлық Сарайшық қаласына арналған зерттеуі қарастырылған. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы (ХАЭЭ) 1937–1992 жылдар аралығында Орталық Азияда ірі зерттеулер жүргізген. Экспедицияның негізін Сергей Павлович Толстов қалады. Зерттеулердің дереккөздік базасы Ресей Ғылым академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институтының архив қорында сақталған. Дереккөздер негізін экспедиция материалдары мен оның мүшелерінің күнделіктері, ғылыми есептер құрайды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – Хорезм экспедициясының 1950 жылы ортағасырлық Сарайшық қаласы орнындағы зерттеуі туралы мәліметтердің алғаш жариялануы, ғылыми айналымға қосылуы деп санаймыз.

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023–2025 жж. арналған гранттық қаржыландыруы бойынша № АР19678171 «Астаналық Сарайшық қаласы Жошы Ұлысының тарихи-мәдени мұра контекстінде (XIII–XVI ғғ.)» жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: археология, Сарайшық, Хорезм экспедициясы, Жайық, қазба.

A. Zhumabaev^{1*}, U. Akhmetova²

¹RSOE «State Historical and Cultural Museum-Reserve «Saraishyk», Kazakhstan, Saraichik

²Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Kazakhstan, Atyrau

*e-mail: tarix212@mail.ru

Khorezmian archaeological-ethnographic expedition and Saraishyk

The article examines the research of the Khorezmian Archaeological-Ethnographic Expedition to the medieval settlement of Saraishyq led by the famous archaeologist and orientalist Sergei Pavlovich Tolstov. In the period 1937-1992 the Khorezmian Archaeological-Ethnographic Expedition (KhAEE) conducted large-scale research in Central Asia. The founder of the expedition was Sergei Pavlovich Tolstov. The research source base is kept in the archival fund of the N.N.Miklukho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. The sources are based on the materials of the expedition and the diaries of its participants, scientific reports. We consider the novelty of the article to be the first to publish information about the research of the Khorezmian expedition in 1950 at the medieval settlement of Saraishyq and its inclusion in scientific circulation.

The article was prepared within the framework of project No. AP19678171 "The capital city of Saraishyq in the context of the historical and cultural heritage of the Zhoshy Ulus (XIII-XVI centuries)" under grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025.

Key words: archeology, Saraishyq, Khorezmian expedition, Zhaiyk, excavations.

А. Жумабаев^{1*}, У. Ахметова²

¹РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшық», Казахстан, г. Сарайчик

²Атырауский университет имени Х. Досмұхамедова, Казахстан, г. Атырау

*e-mail: tarix212@mail.ru

Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция и Сарайшык

В статье рассмотрены исследования Хорезмской археолого-этнографической экспедиции на средневековом городище Сарайшык под руководством известного археолога и востоковеда Сергея Павловича Толстова. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция (ХАЭЭ) проводила масштабные исследования в Центральной Азии в период 1937-1992 годов. Основателем экспедиции был Сергей Павлович Толстов. Источниковая база исследований

хранится в архивном фонде Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая Российской Академии Наук. Основу источников составляют материалы экспедиции и дневники ее участников, научные отчеты. Новизну статьи мы считаем, что впервые опубликованы сведения об исследованиях Хорезмской экспедиции 1950 года на средневековом городище Сарайшык и включением ее в научный оборот.

Статья подготовлена в рамках проекта № AP19678171 «Столичный город Сарайшык в контексте историко-культурного наследия Улуса Жошы (XIII-XVI вв.)» по грантовому финансированию Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023-2025 годы.

Ключевые слова: археология, Сарайшык, Хорезмская экспедиция, Жайык, раскопки.

Кіріспе

Еуропа мен Азияны жалғастырған Ұлы Жібек жолының сауда және Алтын Орданың мәдени орталығы, Ноғай және Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық қаласы Атырау облысы орталығынан 50 шақырым жерде орналасқан.

Ортағасырлық Сарайшық қаласына іргелі археологиялық зерттеулер кеңестік заманда басталды. Оның бастамасын археолог Н.К. Арзютов қалады. Ол «моей первой и главной на 1937 г. задачей было отыскание жилой части города...» деп нақтылап көрсетеді. Оның назарын осы аймақтан табылған мыс және күміс теңгелер аударады. Зерттеуші қазба жұмыстарын жүргізбес бұрын жер бетінен жиырмадан астам монеталарды тауып алып, оларды тексеруге жібереді. Оның ішінде 11-і тазаланып, теңгелердің хронологиялық мерзімін анықтауға көңіл қояды. Табылған монеталардың 9-ы Өзбек ханның кезінде қолданылған теңгелер болса, ал 1-і Қызыр ханның кезінде соғылған теңгелер екенін анықтаған. Осылайша бұл табылған теңгелердің уақытын XIV ғасырдың екінші жартысына сәйкес деген тұжырымға келеді. Археологиялық қазба барысында Н.К. Арзютов 13 ор қазып, орлардың құрылымын сипаттайды. Қазба қортындысында алғаш рет «Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика» ғылыми есеп дайындалады [Арзютов 1949:126]. Ғалым мұрасы тарихшы Ә.Мұқтардың мақаласында жан-жақты талданды [Мұқтар, Сарсенбаев 2018: 279-289].

Сарайшыққа жасалған келесі ресми археологиялық экспедицияны Ә.Х.Марғұлан басқарды. «Қазба жұмыстарын жүргіздік. Жұмыстар қаланың солтүстік-батысындағы Жайық өзені жарқабағынан басталды. Нәтижесінде мол керамика мен тұрмыстық материалдар табылып, Сарайшықтың қолөнершіләраумағы анықталды» дей келе, қаланың моңғол шапқыншылығына

дейін қалыптасқанын жария етеді [Мұқтар 2019:8]. Ә.Марғұлан Сарайшық қирандыларының болашақ зерттелуін сол уақыттағы орасан зор құрылыс Сталинград каналымен байланыстырып, Қазақстан ғалымдарын жаңа ізденіске шақырады. Аталған екі экспедицияның зерттеу жұмыстары биік шыңына жетпеді. Н.К.Арзютов репрессияға ұшыраған болса, Әлкей Хақанұлына саяси қуғынның салқыны тиді. Жалпы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы сол кездегі ҚазКСР Ғылым академиясы президенті Қ.И.Сәтбаевтың ерекше қамқорлығы арқасында болған еді.

1950 жылы Ә. Марғұлан экспедициясынан бөлек Сарайшық қаласына сол кездегі КСРО Ғылым академиясының Этнография институтының директоры С.П. Толстов басқарған Хорзем археологиялық-этнографиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің дереккөздік базасын Ресей Ғылым академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институтының №142 архив қорында сақталған 1950 жылғы Хорзем археологиялық-этнографиялық экспедициясы мүшелерінің ғылыми далалық есептерімен ұсынылған мұрағаттық деректер, сонымен қатар, экспедиция мүшелерінің жарияланған еңбектері құрайды.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының: хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, сипаттамалық жалпығылыми әдістері қолданылды. Тақырып аясында жарияланған Хорзем археологиялық-этнографиялық экспедициясының ғылыми еңбектері сараланып, Ресей Ғылым академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институтының архиві және ҚР ҒЖБМ «Ғылым Ордасы» архиві қорларының құжаттарына салыстырмалы талдау жұмыстары жүргізілді.

Талқылау

С.П. Толстовтың 1953 жылы «Советская археология» журналында жарық көрген «Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии Наук СССР 1950 г.» [Толстов 1953:301-305] мақаласында және «Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1949–1953 гг.» [Археологические и этнографические работы 1958] еңбегінде тақырыпқа арқау болып отырған Сарайшық қаласына жүргізілген зерттеу жұмыстары туралы мәліметтер келтіріледі.

«Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии Наук СССР 1950 г.» мақаласында экспедицияның соңғы бесжылдықтағы екінші міндеті – ежелгі Хорезм мемлекетінің орталық аймағының ғана емес, жалпы тарихи бейнені қалпына келтіру мақсатында Хорезм аймағынан асып, Қарақұм, Қызылқұм және Үстірт аумақтарына тереңірек жүргізілген ауқымды жұмыстар көрсеткендей, ежелгі және ортағасырлық Хорезм тарихында өте үлкен орны бар далалық тайпалардың экономикалық және мәдени өмірін зерттеу болғанын және аталған жұмыстардың 1946-1950 жылдар аралығында жүйелі түрде жүргізілгенін көрсетеді [Толстов 1953:301].

1950 жылы экспедиция КСРО Ғылым академиясының Этнография институты Мәскеу мемлекеттік университетінің тарих кафедрасының (Археология, Этнография, КСРО тарихы және Шығыс тарихы кафедрасы) қатысуымен ұйымдастырылды. Дала жұмыстары 4 айдан астам уақытқа 1950 жылдың 1 шілдесі мен 8 қарашасы аралығында созылды. Археологиялық зерттеулермен қатар этнографиялық жұмыстар жүргізілді: тарих ғылымдарының кандидаты Т.А. Жданко басқарған этнографиялық отряд – Қарақалпақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Шуманай және Төрткүл аудандары халқының мәдениеті мен өмірін зерттеді [Толстов 1953:302].

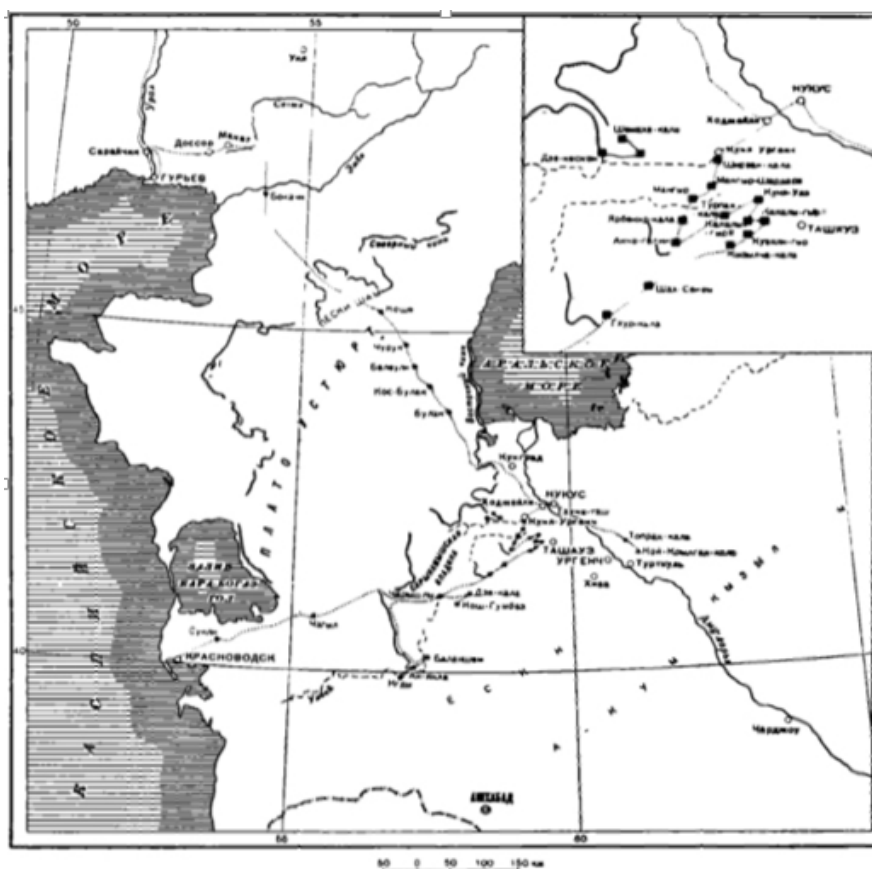
Экспедиция құрамында 52 ғылыми, ғылыми-техникалық және көмекші жұмысшылар және жүзге жуық жер қазушы-жұмысшылар жұмыс істеді. Нүкіс Азаматтық әуе флоты жасағының ұшқыштары әуе барлау жұмыстарына қатысты. 1950 жылы Хорезм экспедициясының құрамы төмендегідей болды: археологиялық отрядта –

экспедиция жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы С.П. Толстов, экспедиция басшысының ғылыми істер жөніндегі орынбасары – сәулетші М.А. Орлов, экспедиция басшысының әкімшілік бөлімі бойынша орынбасары – Ф.И. Жуков; Зерттеушілер – археологтар Н.Н. Вактурская, О.А. Вишневская, сәулетші А.А. Сипко; аспиранттар-археологтар М.А. Итина, Д.Дурдыев; Мәскеу мемлекеттік университетінің (ММУ), И.Мадияров атындағы Қарақалпақ педагогикалық институтының студенттері; Қарақалпақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының өлкетану мұражайының зерттеушілері В.В. Никонова, Е.Д. Салтовская; суретші Н.А.Юсов, фотограф Г.А. Аргиропуло, реставратор О.А. Кирьянова, этнографиялық топта – топ жетекшісі, т.ғ.к., Т.А. Жданко; Этнография институтының аспиранттары – С.Камалов, Р.Косбергенов, Л.П.Сорокин; Мәскеу мемлекеттік университетінің аспиранты Г.П.Латышева; Мәскеу мемлекеттік университетінің студент-практиканттары, суретші И.В. Савицкий. Этнографиялық отряд қызметкерлері экспедицияның археологиялық жұмыстарына қатынасты [Толстов 1953:303-304].

1950 жылы Хорезм экспедициясының археологиялық жұмыстары үш бөлікке бөлінді. Олардың ішіндегі ең бастысы Топырақ-қала қонысындағы қазба жұмыстарын жалғастыру болды, экспедиция басталғанда және соңында екі барлау бағыты жүргізілді.

Бірінші бағыт – Жайық өзеннің төменгі ағысынан бастап, Үстірт қыратынан Хорезмге дейінгі ерте ортағасырлық керуен жолы бойымен зерттеу жұмыстары шілде айында жүргізілді (1-сурет). Бұл керуен жолды алғаш рет 1946 жылы Үстірттің оңтүстік-шығыс бұрышын әуе барлау кезінде табылды, бірақ содан кейін бірнеше ондаған шақырым жолды қадағаланды. 1950 жылы М.А. Орлов басқарған экспедиция жасағы автокөлікпен жүріп өтіп, ерте ортағасырлық керуен-сарайлардың көптеген қирандыларын және маңызды сауда жолында орналасқан басқа да құрылыстарды зерттеді.

Сарайшықтағы зерттеулер туралы С.П. Толстовтың «Археологические этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953» еңбегінде қысқаша ақпарат келтіріледі [Толстов 1958:14-15].

1-сурет – Хорезм экспедициясының археологиялық маршрутының схемалық картасы [Толстов 1953:302]

Орал-Үстірт маршруты жасағының қатысушылары: экспедиция жетекшісінің ғылыми істер жөніндегі орынбасары – М.А. Орлов; ғылыми қызметкерлер мен студент-практиканттар – Н.Н. Вактурская, О.А. Вишневская, Ю.А. Рапопорт, Р.Л. Садоков, Л.С. Толстова, А.Г. Тургенев-Амитиров; сәулетші – А.А. Сипко; фотограф – Г.А. Аргиропуло; КСРО Ғылым академиясының экспедициялық автотұрағының жүргізушілері – Н.С. Горин, М.М. Гордеев, Г.Я. Зайковский, Р.И. Иофин; техникалық қызметкерлер – В.В. Албан, И.Калимулин.

Төрт ГАЗ-51 автокөлігімен 15 адамнан тұратын «Орал-Үстірт» жасағы шілде айының басында Мәскеуден Оралға, содан кейін алғашқы және ең үлкен зерттеу объектісі – Жайық өзенінің төменгі ағысында орналасқан Сарайшық қаласына бет алды. Ежелгі қала моңғол кезеңінің дереккөздерінде кездеседі және зерттеушілер Сарайшық қаласын моңғол, Алтын Орда заманына жатқызады. Алайда 1950 жылғы экспедиция жұмыстарының нәтижесі

Сарайшықтағы төменгі мәдени қабаттың моңғол дәуірі дейінгі кезең екенін және археологиялық материалдардың сипатына сәйкес XI ғасырдағы Хорезм ескерткіштерінің материалдарынан айтарлықтай ерекшеленбейтінін көрсетті. С.П.Толстов қазір «Сарайшық» атауы түпнұсқа емес деп болжауға негіз бар екенін; бұл елді мекен ортағасырлық Саксин қаласына сәйкес келетінін және Сарайшық қаласы XI ғасырда, немесе X ғасырда салынды деп топшылады. Қала төменгі Еділ бойындағы жолда орналасқан Жайық өзені жағасындағы Хорезм мемлекетінің отары болуы мүмкін. Осылайша, төменгі және орта Еділ бойындағы ерте ортағасырлық тарихи оқиғалардағы Хорезм мемлекетінің алатын рөлі туралы өткен жылдардағы зерттеу материалдары жаңа деректермен расталды делінеді (Толстов 1958:14).

Ресей Ғылым академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институтының архив қорында сақталған, бұрын жарық көрмеген М.А. Орловтың «Краткий пред-

варительный отчет о разведке караванных дорог между Сарайчиком на р. Урал и районом Куны-Ургенч – Хорезм» еңбегінде Сарайшық қолданысы орынында қысқа уақытта зерттеу жұмыстарын жүргізгенін келтіреді. Есепте алтынордалық қыш ыдыс сынықтары, көлемді пештердің қолданылары, керамикалық мұржа тұрбалары, тиындардың көптеп табылғанын келтіреді. Сонымен қатар, Жайық өзенінің Сарайшықты шайып жатқаны, көп бөлігінің жойылғанын атап өтеді. Есептен қысқаша үзінді келтірсек: «6 июля отряд выехал из Уральска по Гурьевской дороге на Сарайчик. 7-го числа провели кратковременное обследование развалин Сарайчик. Территория городища с современным населенным пунктом, но распространяется несколько севернее. На поверхности никаких следов планировки или сооружений почти не сохранилось. Лесовая бугристая поверхность городища покрыта сгущающимися в некоторых местах выходами мелко дробленной типично золотоордынской керамики и большим количеством монет. Речка Урал в районе Сарайчика интенсивно смыывает обрывистые берега и, видимо, уже в значительной степени уничтожила территорию самого городища. Нами был обследован участок обрыва к северу от современного поселка. Здесь в обрыве нами обнаружены остатки нескольких крупных печей из обожженного кирпича, керамические трубы служащие дымоходом, выходы кладки отдельных стен. Обрывом раскрыто большое количество кирпичных сводчатых захоронений. Высокий берег реки обильно засыпан слоем обожженного кирпича. Собранные подъемные материалы – керамика характера абсолютным сходством с керамикой Шемахи» (Орлов 1950а:32).

Экспедиция ертеңгі күнін Сарайшықтан Сарай бағытына шығатын керуен жолының жалғасына барлау жүргізу үшін пайдаланған. Экспедиция жетекшісі М. Орлов Алтын Орда дәуірінде оның құрылыстары салынған жағдайда зерттелетін жол Сарайшықта аяқталмауы керек және Сарай қалаларына қарай жалғасы болуы керек деген болжамнан бастадым деп атап өтеді. Батыс бағытта 50 км радиуста барлау құрылыстар туралы ешқандай мәлімет бермеген. Келесі, деректер белгілі ескерткіш Сағыз-Тас-Кешу өзені арқылы өткел жоспарланған болатын. Алайда олардың арасындағы қашықтық шамамен 100 км. Сарайшықтан келе жатқан жолда кем дегенде тағы бір жабдықталған керуен аялдамасының болуын болжауға мүмкіндік береді. Сондықтан Гурьев ауданында өткел

жүргізгеннен кейін біз Шығыс жағалаумен Сарайчик маңындағы ескі өткелге оралдық және осы жерден компаспен Таскешу керуен-сарайына қарай шамамен 50 шақырым жүріп өткен, ешқандай ескерткіштер таппағанын атап өтеді. Экспедиция оңтүстікке қарай Гурьев-Доссор жолына бұрылып, 9 шілдеде Мақат ауданындағы Білеулі құдықтарына барлау жүргізілген (Орлов 1950а:33).

Архив қорында сақталған М.А. Орловтың «Средневековая караванная дорога из Хорезма к Поволжью» атты мақаласында Сарайшықтың біз білетін Хорезм ескерткіштерінің көпшілігінен айырмашылығы, мұнда үйлердің немесе көшелердің нақты орналасу іздерін байқау мүмкін емес екендігін атап өтеді. Сарайшық керамикасының алуан түрлілігі туралы мақаладан үзінді түрінде келтірсек: «Обилие фрагментов всевозможных керамических изделий дает богатый материал для определения эпохи существования городища. Прежде всего бросается в глаза абсолютное сходство поливной керамики Сарайчика с керамикой хорошо известного нам памятника кануна Монгольского нашествия и времени Золотой Орды -Шемахакала в районе Куны-Ургенча. Сходство керамики настолько велико, что фрагменты некоторых сосудов невозможно отличить от аналогичных сосудов из Шемаха-кала. Этот тип керамики, именуемый обычно монгольским, связывает Сарайчик как с Золотоордынскими Сараями с одной стороны, так и с Куны-Ургенчем. Производство керамики этого типа, широко распространенное в Хорезме, видимо, по своему происхождению связано с ним». (Орлов 1950б:83-84).

Архив қорында ғылыми айналымға түспеген экспедиция мүшелері Н.Н. Вактурская (Вактурская 1950), К.Д. Берестов (Берестов 1950), Г.А.Аргиропуло (Аргиропуло 1950) Ортағасырлық Сарайшықтағы зерттеу жұмыстары туралы өз күнделіктеріне жазып қалдырған.

Академик С.П. Толстовтың шәкірті Е. Бижановтың «Археологические памятники Юго-Восточного Устюрта» атты кандидаттық диссертациясын Батыс Қазақстан археологиясы турасында алғаш іргелі зерттеулердің қатарына жатқызуға болады. «В 1950 г. Хорезмской экспедицией проведен Уральско-Устюртский маршрут. При этом обследованы караван-сарай: Учкудук, Косбулак, Белеули, Чурук, Коскудук, окрестности ключей Учкан, Бокачи, караван-сарай Тас-кичу, Белеули и городище Сарайчик. На караван-сараях Белеули и Коскудук заложены шурфы, а на городище Сарайчик сделана зачистка, на основе которой

С.П. Толстов отнес первоначальную постройку к IX-X вв» (Бижанов 1967:18). Диссертацияда Сарайшық қаласындағы алғашқы құрылыстар IX-X ғасырларда салынғаны айтылады.

Сарайшық – Саксин қаласының орны емес, өз алдына бөлек, бой көтерген қала екендігі анық. Ал Саксин болса қазіргі Астрахан қаласының маңы, Бату сарайының төңірегінде орналасқан қала.

Бұл жерде тоқталатын бір оқиға, жоғарыда айтылғандай осы мезгілде Қазақ КСР Ғылым Академиясының «Тарих, археология және этнография» институтының 1950 жылғы 5 маусымдағы №54-інші бұйрығы бойынша институттың жоспарына сәйкес осы жылдың 28 мамырынан бастап Батыс Қазақстан (Сарайшық) археологиялық экспедициясын ұйымдастыру жолға қойылды. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының басты міндеті – XIII-XIV ғасырлардағы қыпшақтардың материалдық мәдениеті мен әлеуметтік жүйесін зерттеу және өткен жылы болған Орталық Қазақстан экспедициясымен байланыстыру үшін Сарайшықтан Ырғыз (Торғай) даласы арқылы Ұлытауға дейінгі керуен жолының орнын нақтылау. 1950 жылы Сарайшықтың орналасқан жерін топографиялық анықтау, Жайық өзені мен ежелгі керуен жолдары бойынша барлау, қалашықтың жоспары мен стратиграфиясын анықтау мақсатында қала шегіндегі алдынала қазба жұмыстары жоспарланды. Экспедиция құрамы – 5 адам. Экспедиция жұмысының мерзімі – 1950 жылдың маусым-шілде айы (ҚР ҒЖБМ «Ғылым Ордасы», 11-қ. 1-т. 65 іс. 22-п.).

М.А. Орлов басқарған Жайық-Үстірт жасағы шілде айында Мәскеуден шықса, Ә.Х.Марғұлан басқарған отряд маусым айында Алматы қаласынан шыққан. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы бастығының орынбасары, аға ғылыми қызметкер Героним Иосифович Пацевич өз күнделігінде 1950 жылдың 2-інші шілдесінде Сарайшық қаласын зерттеу жұмыстары басталғанын, жергілікті жерде жұмыс күші болмай, экспедицияның қалған тобы 10 шілдеде келгенін, №1-інші қазба жұмысының шілде айының 13-інші жұлдызында басталғанын жазған (ҚР ҒЖБМ ҒК АИ, 11-қ. 2-т. 205 іс. 36-38 п.). М. Орлов басқарған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы 7 шілдеде Сарайшық қаласы орынында зерттеу жұмыстарын жүргізген. Аталған экспедициялардың Сарайшықта болған уақыттарын архив мәліметтері бойынша салыстырмалы түрде қарасақ кездесулері әбден

мүмкін, бірақ дәлел болатындай екі есепте де ешқандай дерек кездеспейді.

Г.И. Пацевичтің «Раскопки развалин древнего города Сарайчик» мақаласынан үзінді келтіре кетсек: «Несмотря на значительную мощность (до 3 и более метров) культурных напластований весь добытый раскопками материал в основном относится лишь к одному, так называемого монголо-тимуридскому периоду (XIII-XIV вв.), хотя вполне возможно, что город этот и вырос на месте более древнего поселения, останков которого раскопками 1937 и 1950 г. обнаружено не было» (ҚР ҒЖБМ ҒК АИ, 11-қ. 2-т. 241 іс. 32 п.). Сарайшық қаласында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері тек қана моңғол дәуіріне жататынын жазады.

Ә.Марғұлан Сарайшықтағы қазба қорытындылары туралы 1951 жылы өткен КСРО-дағы Бүкілодақтық археологиялық кеңесте баяндама жасайды. Ғалым Сарайшық орнындағы археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде қала дамуының үш кезеңін анықтайды: Моңғол дәуіріне дейінгі (XI-XIII ғғ.), Алтын Орда заманы (XIII-XIV ғғ.) және Ноғай заманы (XV-XVI ғғ.) (ҚР ҒЖБМ ҒК АИ, 11-қ. 2-т. 219 іс. 4 п.). Ә. Марғұлан баяндамасына тарихшы А.Н.Бернштам: «Я склоняюсь к хорезмийскому происхождению Сарайчика. Необходимо продолжение раскопок», - десе, С.С. Черников: С.П. Толстовтың Сарайшық- Хорезм колониясы деп келтіргенін, Ә.Х. Марғұлан Сарайшықтағы көне қабат печенегтерге тиелісі екенін, осы арада шындықты білу үшін Сарайшықта қазба жұмыстарын жалғастыру керектігін алға тартады (ҚР ҒЖБМ ҒК АИ, 11-қ. 2-т. 219 іс. 7 п.).

Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының 1951 жылға жоспарланған бағдарламасы бойынша Сарайшық қаласына кешенді археологиялық қазба жұмыстары жүргізілуі керек болған. Жұмыстың аннотациясына тоқталсақ.

Жоба тақырыбы: «Сарайшық – Жайық өзені бойындағы ірі қолөнер орталығы» (Меридиандық көшпелі бағыттар және ежелгі Қазақстандағы отырықшы және көшпелі мәдениеттің мәселелері). Жетекшісі профессор – Ә.Х.Марғұлан, профессор М.Е. Массон; орындаушылар Г. И. Пацевич, Е.И. Агеева, П. В. Агапов, Т. Н. Сенигова, А. Г. Максимова, Х. Алпысбаев. Күтілетін нәтижелер және олардың маңызы: Сарайшықтағы қазба жұмыстары кезінде қаланың орналасуы мен сәулеттік келбетін, қолөнердің дамуын, XIII-XV ғасырларға арналған қыш өндірісі, қыпшақтардың мәдениеті мен өнері, олардың экономикасы

мен әлеуметтік жүйесі, сонымен қатар қыпшақ тайпалық бірлестіктерінің этногенезі туралы бай материалдар ұсынады (ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым Ордасы», 11-қ. 1ж-т. 558 іс 139 п.).

Экспедицияның негізгі міндеттері келесі мәселелерді құрады:

Жайық өзені бойында орналасқан Сарайшық қаласында қазба жұмыстарын жалғастыру:

А) су басу аймағында орналасқан үлкен сарай ғимаратын ашу;

Б) сырланған қыш бұйымдар мен сырлы сәулеттік плиталарын дайындаған керамикалық шеберхананы тазалау;

В) Тұрғын және қоғамдық ғимараттардың бейінін анықтау, қала мен қалалық орамның жоқпарлануын анықтау мақсатында қалашықтың орталық бөлігіндегі үлкен аланды қазу;

Г) қалалық фортификациялық құрылыстардың қақпаларын тазалау;

Д) монументалды сәулет ескерткіштерін қазу.

Осы күрделі міндеттерді табысты жүргізу үшін экспедиция кемінде 2,5 ай болуы тиіс (ҚР ҒЖБМ «Ғылым Ордасы», 11-қ. 1ж-т. 558 іс 139 п.).

Өкінішке орай, Сарайшық қаласын күрделі зерттеуді мақсат еткен жоба жүзеге аспады.

Ә.Х. Марғұлан бастаған экспедиция Орталық Қазақстан территориясындағы қола дәуірі қоныстарын зерттеген болса, С.П. Толстов экспедициясы 1951 жылдан Қарақалпақстан автономиясы аумағында орналасқан Қойқырылған қаласына зерттеу жұмыстарын жалғастырды. Сарайшық қаласы орнына кешенді түрде, толық археологиялық қазба жұмыстары С.П. Толстов, Ә.Х. Марғұлан жетекшілік еткен экспедициялардан кейін 1989 жылға дейін тоқтады.

Қорытынды

С.П. Толстов басқарған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы және де Ә.Х. Марғұлан жетекшілік еткен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүргізген археологиялық зерттеулер Сарайшықтың Алтын Орданың экономикалық, мәдени және саяси орталығы ғана емес екендігін, моңғол дәуіріне дейін, яғни XI ғасырдан бастап өмір сүргенін көрсетті. Бүгінгі таңда Сарайшық ортағасырлық тарихымыздың құнды тарихи-мәдени ескерткіші саналады, оның шикі кірпіштен тұрғызылған құрылысын сақтай отырып ашық аспан астындағы музей құру ескерткіштің ішкі және халықаралық туризм жүйесіне енуіне жол ашар еді.

Әдебиеттер

- Аргиропуло Г.Г. (1950) Хорезмская экспедиция. 1950 г. // Архив ИЭА РАН, фонд 142, опись 2, ед. хр. 44.
- Арзютов Н. (1949) Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. На месте развалин Золотоординского города Сарайчика // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия археологическая. – Алма-Ата, 1949. – Вып. 2. – с. 126-134.
- Берестов К.Д. (1950) Хорезмская экспедиция маршрут через Устюрт. 1950 г. // Архив ИЭА РАН, фонд 142, опись 2, ед. хр. 37.
- Бижанов Е. (1967) «Археологические памятники Юго-Восточного Устюрта» / Дис. ... канд. истор. наук. – Москва, 1967. – 205 с.
- Вактурская Н.Н. Хорезмская экспедиция маршрут через Устюрт. 1950 г. // Архив ИЭА РАН, фонд 142, опись 2, ед. хр. 36.
- ҚР ҒЖБМ ҒК АИ, Қ.11, Т.2, 205 іс.
- ҚР ҒЖБМ ҒК АИ, Қ.11, Т.2, 241 іс.
- ҚР ҒЖБМ ҒК АИ, Қ.11, Т.2, 219 іс.
- ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым Ордасы», Қ.11, Т.1, 65 іс.
- ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым Ордасы», Қ.11, Т.1 ж., 558 іс.
- Мұқтар Ә., Сарсенбаев Е. (2018) Н.К.Арзютов Ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеуші // М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2018. №4. -279-289 б.
- Мұқтар Ә. (2019) Әлкей Марғұланның Сарайшықты зерттеуі // EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. -№44(29523). -6 наурыз.
- Орлов М.А. (1950а) Краткий предварительный отчет о разведке караванных дорог между Сарайчиком на р. Урал и районом Куня-Ургенч – Хорезм. // Архив ИЭА РАН, фонд 142, опись 2, ед. хр. 15. 32-38 л. Москва.
- Орлов М.А. (1950б) Средневековая караванная дорога из Хорезма к Поволжью. // Архив ИЭА РАН, фонд 142, опись 2, ед. хр. 15. 77-108 л. Москва.
- Толстов П.С. (1958) Работы Хорезмийской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1949–1953 гг. // Археологические и этнографические работы Хорезмийской экспедиции 1949–1953 гг. Том II. М.: изд-во АН СССР, 1958. С. 7–258
- Толстов С.П. (1953) Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии наук 1950 г. // Советская археология, Москва, 1953 г. Т.18, С.301-325.

References

- Argiropulo G.G. (1950) Horezmskaia ekspeditsia. 1950 g. // Arhiv IEA RAN, fond 142, opis 2, ed. hr. 44. [in Russian].
- Arzyutov N. (1949) Otchet o raskopkah, proizvedennykh v 1937 g. Na meste razvalin Zolotoordinskogo goroda Saraichika [Report on excavations carried out in 1937 at the site of the ruins of the Zoloto Ordian city of Saraichik] //Izvestiya Akademii nauk Kazahskoi SSR. Seriya arheologicheskaya.– Alma-Ata, 1949. -Vyp. 2. – s. 126-134. [in Russian].
- Berestov K.D. (1950) Horezmskaia ekspeditsia marshrut cherez Usturt.1950 g. // Arhiv IEA RAN, fond 142, opis 2, ed. hr. 37. [in Russian].
- Bizhanov E. (1967) Arheologicheskie pamyatniki Yugo-Vostochnogo Ustyurta [Archaeological sites of South-Eastern Ustyurt] / Dis. ... kand. istor. nauk. – Moskva, 1967. – 205 s. [in Russian].
- Vakturskaia N.N. (1950) Horezmskaia ekspeditsia marshrut cherez Usturt.1950 g. // Arhiv IEA RAN, fond 142, opis 2, ed. hr. 36. [in Russian].
- Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrlygi Gylym Komiteti A.H. Margulan atyndagy Arheologiya instituty, K.11, T.2, 205 is. [in Russian].
- Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrlygi Gylym Komiteti A.H. Margulan atyndagy Arheologiya instituty, K.11, T.2, 241 is. [in Russian].
- Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrlygi Gylym Komiteti A.H. Margulan atyndagy Arheologiya instituty, K.11, T.2, 219 is. [in Russian].
- Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrlygi Gylym Komiteti «Gylym Ordasy», K.11, T.1, 65 is. [in Russian]
- Kazakstan Respublikasy Gylym zhane zhogary bilim ministrlygi Gylym Komiteti «Gylym Ordasy», K.11, T.1 zh., 558 is. [in Russian]
- Muktar A., Sarsenbaev E. N.K.Arzyutov Ortagasyryk Saraishyk kalasyn zerteushi [N.K. Arzyutov is a researcher of the medieval city of Sarayshik] // M. Otemisov atyndagy Batys Kazakstan memleketтик universitetinin Habarshysy. – 2018. №4. -279-289 b. [in Kazakh]
- Muktar A. Alkei Margulannyn Saraishyky zertteui [Alkei Margulan’s study of Sarayshik]// EGEMEN QAZAQSTAN. -2019. -№44(29523). -6 nauryz. [in Kazakh]
- Tolstov P.S. Raboty Horezmiiskoi arheologo-etnograficheskoi ekspeditsii AN. SSSR v 1949–1953 gg. [Works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition of the Academy of Sciences USSR in 1949–1953] // Arheologicheskie i etnograficheskie raboty Horezmiiskoi ekspeditsii 1949–1953 gg. Tom II. M.: Izd-vo AN SSSR, 1958. S. 7–258 [in Russian]
- Tolstov S.P. Horezmskaya arheologo-etnograficheskaya ekspeditsiya Akademii nauk 1950 g. [Khorezm archaeological-ethnographic expedition of the Academy of Sciences 1950]// Sovetskaya arheologiya, Moskva, 1953 g. T.18, s.301-325. [in Russian]

Қысқартулар тізімі:

- ҚР ҒЖБМ ҒК АИ – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитеті Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
- ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым Ордасы» – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитеті Ғылым Ордасы
- ХАЭЭ – Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы
- РФА – Ресей Ғылым академиясы
- ИЭА РАН -Институт этнологии и антропологии Российской академии наук

Авторлар туралы мәлімет:

Жумабаев Амангелді – ғылыми қызметкер, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК. E-mail: tarix212@mail.ru

Ахметова Ұлжан – т. г. д., қауымдастырылған профессор, Қазақстан және дүниежүзі тарихы кафедрасы, Х. Досмұхамедов атындағы университеті. E-mail: ulzhan.ab7@mail.ru

Сведения об авторах:

Жумабаев Амангелди – научный сотрудник, Государственный историко-культурный музей заповедник «Сарайшық». E-mail: tarix212@mail.ru

Ахметова Улжан – д.и.н., ассоциированный профессор, кафедра истории Казахстана и всемирной истории, Атырауский университет им. Х. Досмұхамедова. E-mail: ulzhan.ab7@mail.ru

Поступило: 17.09.2023

Принято: 15.01.2024

FTAMP 11.25.40

<https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.015>

М.С. Джангужиев , Г.Ж. Балжанова , Г.С. Саркулова*

Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,
Қазақстан, Орал қ.

*e-mail: galiyasarkulova@mail.ru

САРАЙШЫҚ – ДАЛАЛЫҚ ӨРКЕНИЕТ ЕСКЕРТКІШІ

Мақалада Сарайшық қаласының Алтын Орданың негізгі қалаларының бірі ретінде өркениеттер жүйесіндегі орны сипатталады. Ортағасырлық Қазақстан тарихында өзіндік орны бар ерекше қала Сарайшық қаласының саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени және тарихи маңызы ашылған.

Авторлар қаланың географиялық орналасу ерекшелігінен бастап, өркениеттер жүйесіндегі алатын орнына басты назар аударған. Сарайшық қаласына шетел тарихшылары мен ғалымдарының, саяхатшыларының да берген бағасы кеңінен сипатталған. Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстан қалаларының өркениеттер тоғысқан жерде орналасуының маңызы қарастырылған.

Көне Сарайшық шаһары – ортағасырлық Қазақстан тарихында өзіндік ерекше орны бар қалаға жатады. Егерде еліміздің оңтүстік өңірі мен Жетісу өңіріндегі қалалық мәдениеттің көрінісін көптеген ортағасырлық үлкенді-кішілі қалалардан, қамалдардан, бекіністерден, елді-мекендерден көре алсақ, батыс өңірдегі қалалық – Сарайшық қаласы арқылы байқалады.

Қазақ хандығының алғашқы ресми мемлекет ретінде қалыптасу кезеңіне қызмет еткен тарихи тұлға Керей ханның ұлы Бұрындық ханның Сарайшықты мемлекеттің негізгі тірек-тұғыры ретінде пайдалануы саяси-стратегиялық және экономикалық жағынан ұтымды болды.

Себебі, Біріншіден Сарайшық өңірі – XV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орда біржолата ыдыраған уақыттан бері саяси біртұтастықты көксеген Шығыс Дешті-Қыпшақ тайпаларының жайлы қонысы, тұрақты мекені болғандығы белгілі. Екіншіден Қазақ хандығы үшін стратегиялық-әскери жағынан қолайлы болды, үшіншіден, Сарайшықтың Ұлы Жібек жолының маңызды түйіні болуы – оның экономикалық тиімділігін де мойындататыны анық.

Түйін сөздер: ортағасырлық қалалар, Сарайшық, өркениет, Ұлы Жібек жолы, көне шаһар, Алтын Орда, Қазақстан қалалары.

M.S. Dzhanguzhiev, G.Zh. Balzhanova, G S. Sarkulova*

West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan,
Kazakhstan, Uralsk

*e-mail: galiyasarkulova@mail.ru

Sarayshyk – monument to steppe civilization

The article describes the place of the city of Sarayshyk in the system of civilizations as one of the main cities of the Golden Horde. The political, socio-economic, cultural, and historical significance of Sarayshyk is revealed – a unique city that holds a special place in the history of medieval Kazakhstan.

The authors focus on the city's place in the system of civilizations, based on the characteristics of its geographical location. The evaluation of Sarayshyk by foreign historians, scholars, and travelers is widely described. The importance of the location of the cities of Kazakhstan on the Great Silk Road at the crossroads of civilizations is also considered. While we can see the reflection of urban culture in the southern region of the country and the Zhetysay district in many medieval large and small cities, castles, fortresses, and settlements, in the western region, this can be seen through the city of Sarayshyk.

The use of Sarayshyk as the main stronghold of the state by Burunduk Khan, the son of Kerey Khan, a well-known historical figure during the formation of the Kazakh Khanate as an independent state, was also rational from a political, strategic, and economic point of view. Firstly, since the final collapse of the Golden Horde in the second half of the 15th century, the Sarayshyk region was a well-maintained settlement and a permanent place of residence for the eastern tribes of the Desht-i-Kipchak, who longed for political unity. Secondly, it was convenient in terms of strategy and military matters for the Kazakh Khanate, and thirdly, Sarayshyk was an important hub on the Great Silk Road – hence, its economic efficiency.

Key words: medieval cities, Sarayshyk, civilization, Great Silk Road, ancient city, Golden Horde, cities of Kazakhstan.

М.С. Джангужиев, Г.Ж. Балжанова, Г.С. Саркулова*
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Казахстан, г. Уральск
*e-mail: galiyasarkulova@mail.ru

Сарайшық – памятник степной цивилизации

В статье описывается место города Сарайшика в системе цивилизаций как одного из главных городов Золотой Орды. Раскрыто политическое, социально-экономическое, культурно-историческое значение Сарайшика – уникального города, имеющего особое место в истории средневекового Казахстана.

Авторы акцентировали внимание на месте города в системе цивилизаций, исходя из особенностей его географического положения. Широко описана оценка города Сарайшика зарубежными историками, учеными и путешественниками. Рассмотрено значение расположения городов Казахстана на Великом Шелковом пути на перекрестке цивилизаций. Если отражение городской культуры южного региона страны и Жетысуского района мы можем увидеть во многих средневековых больших и малых городах, замках, крепостях, поселениях, то в западном регионе, это можно увидеть через город Сарайшик.

Использование Сарайшика как главной опоры государства сыном Керей хана Бурундук ханом, известной исторической личности в период становления Казахского ханства как независимого государства, также было рациональным с политической, стратегической и экономической точки зрения. Во-первых, еще со времен окончательного распада Золотой Орды во второй половине XV века, район Сарайшика был благоустроенным поселением и постоянным местом жительства восточных племен Дешт-и-кипчака, жаждавших политического единства. Во-вторых, это было удобно в стратегическом и военном отношении для Казахского ханства, и в-третьих, Сарайшик являлся важным узлом Великого Шелкового пути – отсюда, и его экономическая эффективность.

Ключевые слова: средневековые города, Сарайшық, цивилизация, Великий Шелковый путь, древний город, Золотая Орда, города Казахстана.

Кіріспе

Қазақстан территориясында ортағасырлық қалалардың оңтүстік аймақтарда шоғырланғаны белгілі. Отан тарихындағы ортағасырлық қала белгілі бір саяси орталық, әлеуметтік-экономикалық мәселелер шешілетін орын деп қарастырылады. Шын мәнінде ортағасырлық Қазақстан қалаларын белгілі бір өркениет орны деп сипаттауға болады.

Көне Сарайшық шаһары – ортағасырлық Қазақстан тарихында өзіндік ерекше орны бар қалаға жатады. Егерде еліміздің оңтүстік өңірі мен Жетісу өңіріндегі қалалық мәдениеттің көрінісін көптеген ортағасырлық үлкенді-кішілі қалалардан, қамалдардан, бекіністерден, елді-мекендерден көре алсақ, батыс өңірдегі қалалардан – Сарайшық қаласы айқын байқалады (Мұстафин, 2015: 68)

Қаланың әлемдік өркениеттегі орнын айғақтау үшін қаланы сол өркениеттің әрбір сатысы мен әрбір дәуіріндегі жалпыға бірдей еңбек бөлінісін, функциясы мен статусын көрсететін айна деп қарауымыз керек. Ортағасырлық қаланың негізі монғолдар билігіне дейін қаланған, ал аты төрткүл әлемге жайылған уақыты Алтын Орда хандарының Кіші астана ретінде пайдалана бастаған кезеңімен байланыстыруға әбден

болады. Өйткені осы тұста Сарайшық шетел елшілерінің, саудагерлерінің, жиһангерлерінің назарына іліккен. Сондықтан әлем елдері Алтын Орда хандарымен мәдени-саяси, саудасаттық байланысын орнатуға, оны танып білуге асыққан.

Мыңдаған жылдар аралығында жаһан тарихында Ұлы Жібек жолы өркениеттердің араласатын негізгі мәдени бағыт болғаны белгілі. Жібек жолы бойындағы Қазақстан жеріндегі орналасқан қалалардан әр түрлі елден келген саудагерлер мен тауарларды кездестіруге болған. Қара теңіз және Алтай-Зайсанды байланыстыратын Жібек жолының солтүстік бөлігі «Дала жолы» деп аталып, Каспий теңізінің терістігінен өтетін болған. Орыс зерттеушісі А.И. Левшин кейінгі заманда бұл жолды «Ноғай жолы» деп атаған және халықаралық саудада маңызды рөл атқарған. Левшиннің пікірін П.И. Неболсинде қолдайды. Оның жазуынша бұл керуен жолдары XI-X ғасырда да өмір сүрген, оның айтуынша Хиуадан шыққан керуен Ташкент, одан Маңғышлақ, сосын Сарайшық арқылы Орынборға өтетін болған (Мұстафин 2015: 75). Сауда бар жерде мәдени байланыс болатындығын тарихтан айқын біле аламыз. Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстан қалаларын белгілі бір дәрежеде осы өркениеттердің тоғысы

ретінде қарауға мүмкіндік береді. Сарайшық қаласы да осындай бір өркениеттер тоғысқан жерде орналасқан.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Көшпелілер мен отырықшылар ортағасырда белгілі бір тығыз қарым-қатынаста болғандығын тарих әлдеқашан дәлелдегені шындық. Көрнекті археолог, ежелгі Хорезмді зерттеуші С.П.Толстов өз еңбектерінде: «Қалалық өркениетті тек жер өңдеудің, отырықшылықтың нәтижесі деп санау үлкен қателік» – деген түйін жасайды (Толстов, 1953: 56). Қалалар көшпелі және отырықшы шаруашылықтарды біріктерген, сондықтан олар сол кезде өзіндік дамуының шыңына жеткен деген ғалымның пікірі дұрыс екенін уақыт дәлелдеді. Сонымен қатар Кеңес заманында қазақ жеріндегі ежелгі қалалар туралы терең, көлемді, мағыналы еңбектің жоқтығы Сарайшық қаласының тарихын еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана зерттеу қажеттігі туындады. Кеңестік ғылыми әдебиеттерде Сарайшық қаласы жайында қысқа мәліметтер ғана келтірілген. Ортағасырлық Сарайшық қаласының нығаюы және қала атауының мән-мағынасы жайлы алғашқы деректер белгілі ғалым Н. Ибрагимовтың «Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии» деп аталатын жұмысында «Сарайшық» сөзінің мағынасы «кіші сарай» деген мағынаны білдіретінін айтып өтеді (Ибрагимов, 1988: 15-6.)

Атақты тарихшы, ғалым Карл Байпақов Қазақстанның ортағасырлық мәдениетін жан-жақты зерттеді. Оның «Қазақстанның ежелгі қалалары» атты энциклопедиялық еңбегінде ортағасырлық қалалардың пайда болуы, нығаюы мен өркендеуі жайында кеңінен мәлімет ұсынады. Ғылыми еңбекте қала тұрғындары мәдени өркендеуі, қала ішіндегі қолөнер, қалалардың ішкі құрылысы мен жауға тойтарыс берудегі ақпараттар келтіріледі. Ғалымның назарындағы негізгі қалалар Жетісу аймағындағы ортағасырлық орталықтар болып табылады (Байпақов, 2005: 91).

Кеңес заманында ғалымдардың арасында Сарайшық қаласы Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан транзиттік сауда қаласы деген пікір қалыптасқан. Бірақ, аталмыш қалашыққа жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары оның моңғол дәуіріне дейін қалыптасқанын дәлелдейтін фактілерді Әлкей Марғұлан 1950-1951 жылдардағы археологиялық экспедиция жұмыстары нәтижесінде жариялаған бола-

тын (Марғұлан, 1951: 56). Ғалым С.П. Толстов 1950 жылы Сарайшық қаласына барғаннан кейін Сарайшықтың төменгі мәдени қабаты XI ғасырдағы хорезмдік ескерткіштерге ұқсас, сондықтан оны X-XI ғасырларда хорезмдік колония тұрғызған болуы керек дейді. Осыған орай, Сарайшық оның алғашқы атауы емес, ол ерте ортағасырлық Саксин қаласы болу мүмкін деп те тұжырымдайды (Толстов, 1953: 23). XVII ғасырда өмір сүрген осман тарихшысы Қятиб Челеби жазбаларынан Жайық өзенінің сағасында бұрын кумандардың астанасы болған Сарайшық қаласы жөнінде айтып өтеді. Кейін қала қайта салынған соң, оны ноғайлар қоныстанған. Бүгінгі таңда онда ноғайлардың хандары тұрады деп жазады. К.Челебидің еңбегін аударған ғалым Д.Девиз Сарайшықты Дешті-Қыпшақтың исламға дейінгі мәдени орталығы деп есептейді (Акишев, 1981: 89).

Осы тақырыпты зерделеу барысында тарихи зерттеулер жүргізуде қолданылатын әртүрлі ғылыми және арнайы әдістер қолданылды. Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізіне қажетті материалдарды жинақтап, оларды талдау, саралау, ұғымдарды жинақтау, пікірлерді қорыту, ғылыми тұрғыда талдау әдістері алынды. Сонымен қатар осыған дейінгі жарияланған авторлардың теориялық тұжырымдамалары мен шетелдік зерттеушілер мен саяхатшылар қалдырған көне жазбалардан алынған материалдарды талдау барысында анализ, синтездеу, жүйелеу сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Талқылау нәтижелері

Орта ғасырлар тарихында Қазақстан аумағында өмір сүрген, гүлденген мемлекеттердің бірі Алтын Орда болғаны белгілі. Орыс тарихшысы Г.А. Федоров-Давыдов: «Алтын Ордалық қалалардың тарихы жоқ. Олар тек хандардың саясатының арқасында ғана өскен. Хандар өз күштері дәуірлеп тұрғанда жаулап алынған елдердің қолөнершілері мен құрылысшыларын жинап алып, өз қалаларын көркейткен болатын. Бірақ, Алтын Орда әлсіреген кезде олар да құлдырап кетті», – деген пікір білдіреді (Ибрагимов, 1988: 150). Дегенмен бұл пікір Алтын Орданың астанасы болған Сарай Бату мен Сарай Берке қалаларына келеді. Біріншіден, Сарайлар Алтын Ордамен қатар өмір сүрсе, Сарайшық қаласы Алтын Орда құлаған соң, сауда және әкімшілік орталық ретінде өмір сүруін тоқтатпады. Археологиялық зерттеулер көрсетіп

отырғандай қаланың территориясындағы мәдени қабаттар VIII-IX ғасырларға жатады. Екіншіден, Сарайшық қаласының қалыптасуындағы өзіндік ерекшеліктер. Яғни, орта ғасырларда Еуропа мен Азияны байланыстырған Жібек жолы бойында бой көтерген керуен сарайлар өзінің географиялық ерекшеліктеріне байланысты уақыт өте келе ірі қалаға айналуы болды. Үшіншіден, қаланың пайда болуына Дешті қыпшақ даласының көшпенді халықтардың қала өнімдеріне мұқтаждығы әсер етті. Төртіншіден, Сарайшық қаласының өзі Алтын Орда империясы құлаған соң екі ғасырдан астам уақыт өмір сүрген (Қасенов, 2011: 39).

Сарайшық қаласының өркениеттер жүйесіндегі алатын орны мәселесінде басты назар аударатын жайт оның географиялық орналасуы болып табылады. Бүгінгі күні Атырау қаласынан 50 шақырымдай жерде, Жайықтың оң жақ жағалауында Сарайшық қаласының жұрты жатыр. Жайық өзені алабын ежелгі заманнан әр түрлі халықтар мекен етіп отырған. Бұл аймақ құдды бір Батыс пен Шығыстың солтүстіктегі қақпасы іспеттес болған. Сарайшық қаласы Алтын Орда ұлысы құрылған алғашқы он жылдықта ел басқаратын нояндар мен шонжарлар үшін салынған қала болатын. Дегенмен қала Алтын Орданың көптеген қалалары сияқты ежелгі қоныстардың орнына салынған. Археологиялық зерттеу нәтижелеріне қарағанда Сарайшықтың ең төменгі мәдени қабаты X-XII ғасырлардағы хазар немесе қыпшақ кезеңіне жатады. Бұл орынның Алтын Орда хандарының жаңа қала тұрғызу үшін кездейсоқ таңдалған еместігін көрсетеді. Араб көпесі, әрі зерттеушісі Ибн-Батута Сарайда 1333-1334 жылдары болған. Ол өзінің еңбегінде: «Сарайдан шыққан соң, біз он күнде Сарайджук деген қалаға жеттік. Джук дегеніміз «кіші» деген мағына білдіреді. Бұл қала Ұлысу деген өзен бойында орналасқан, Бағдаттағындай кемелі көпірлері бар», – деп сипаттайды [Толстов, 258-б.]. Яғни Орта Азия, Хорезмнен келген керуендер Сарайшық арқылы Алтын Орда астанасы Сарайға, одан әрі Қара теңізге жол тартатын болған. Сарайшық қаласы Алтын Орданың қатардағы бір қаласы емес, белгілі бір дәрежеде қала орталықтарының бірі қызметін атқарған. Мәселен, Сарайшықта Әбілғазы Баһадүр ханның дерегіне сүйенсек Алтын Орда хандарының мазары болған. Бұл пантеонда хандар, шонжарлар, мәртебелі адамдар жерленген. Мазарда ең алғаш жерленген 1266-1280 жылдары билік еткен Мөңке Темір хан делінеді (Байпақов, 2005: 56).

Жетісу мен Шығыс Қазақстанның бір бөлігінен басқа барлық қыпшақ даласы Алтын Орда құрамында болды. Қыпшақтар XI ғасырдың аяғында сыр бойында Жент, Жанакент т.б. қалаларды өздеріне қаратқан. XII ғасырдың бас кезінде олар екіге бөлініп, жартысы Арал мен Батыс Қазақстанды мекен етсе, екінші жартысы Орталық Қазақстанда өмір сүрді. Орталық Қазақстан қыпшақтарының астанасы Сығанақ қаласы болған. Тарихшы Сержан Ақынжановтың пайымдауынша осы Сығанақ иелігінде өмір сүрген ұлыс қыпшақтардың қаңлылар мен оғыз-бесенелер тайпаларымен араласуынан пайда болған дейді (Ахиетов, 2003: 25).

Қыпшақтар алғашында Жошы ұлысы құрамында, кейін Алтын Орда халқының негізін құрайды. Бұған 1245-1247 және 1253-1255 жылдар аралығында Моңғолия жеріне миссионерлік және барлау сапармен барған еуропалық саяхатшылар Плано Карпини мен Гильом Рубруктың жазбалары дәлел. Олар Дунай мен Еділ аралығын құмандар мекен етеді деп жазады. Рубрук бойынша құмандардың шығысында Еділдің сол жағында кангиттер (қаңлылар) деген халық тұрған. Бұл мәліметтер Орданың солтүстік-шығыс шекарасын анықтауға көмектеседі. Карпинидің жазуы бойынша Батудың ағасы Орда Ежен Алакөлді, інісі Шайбан Сырдария бойында қоныстанған. Рубруктың жазуы бойынша Таластан (Тараз) шығысқа қарай алты күндік жолдан кейін ұлы хан Мөңкенің иелігі басталады (Жолдасбайұлы, 1996: 25).

Араб жиһангері Әл-Омари де Алтын Орда жайлы құнды мәліметтер жазған. Ол өз еңбегінде Орданың Хорезм, Жаркент, Сығанақ, Сарай қалалары мен Сібір мен Ібір, Башқұрт және Шұлыман облыстары мен т.б. иеліктер мен қалаларды сипаттап өткен. Онымен 1331 жылы жасалған Қытай картасында да Хорезмнің солтүстігінен Сырдариядан бастап Сауранға дейінгі аралық Алтын Орда иелігі деп көрсетілген (Трепавлов, 2002: 36).

Жәнібек ханның Сарайшық тарихында алар орны ерекше. Орыс (Орыс) ханның шөбересі, өзінің немере ағасы Кереймен бірігіп Қазақ хандығының негізін қалаған. Дегенмен сол кездегі жазба деректерде оның айрықша атағы, қызметі жайлы айтылмайды. Қазақтың жылнамашысы Қадырғали Жалайыри оны Кіші Жәнібек деп жазады, себебі оны Алтын Орда ханы Жәнібекпен шатастырмау үшін болуы мүмкін. Өзбек ханның ұлы Жәнібектің кезінде астана Сарай әл-Жадид қаласы болған. Қала тек Алтын Орда ғана емес, барлық мұсылман әлемі

үшін үлкен орталық болды. Тарихшы Әбілғазы өз еңбегінде: «Жәнібек хан мұсылман хандары ішіндегі ең ғажабы болды. Ол ақылы, тақуалық мен адалдығымен көзге түскендерге ерекше құрметпен қараған», - деп жазады (Орынғали, 2004: 153).

Көшпелілер құрған Алтын Орда елі тек көшпелі салтты ұстанған жоқ. Басып алған елдерін аяусыз қырғынға ұшыратса да, Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары осы елдер арасында бейбітшілік пен сауда қарым-қатынастары болғанын қалады. Сол себепті олар осы мақсатта қалалардың маңызын түсінді. Ресей тарихшысы А.Ю. Якубовский Батудан кейінгі барлық хандар қала мәдениетін көтеріп, сауда мен кәсіпті дамытуда үлкен еңбек атқарғандығын атап өтеді. Әсіресе Жәнібек ханның тұсында қала мәдениеті ерекше өркендейді.

Тарихшы В.Л. Егоров Алтын Орда тарихын тереңдетіп, жаңа көзқараспен зерттеген, әсіресе оның қалалық мәдениетіне ерекше назар аударған. Ол Орданың 110 қаласына сипаттама беріп, әсіресе 1254-1255 жылдары Бату салдырған Сарай қаласының замандастарын қалай таңқалдырғанын жазады. Егоровтың пікірінше Алтын Орда тек көшпенділер мемлекеті ғана емес, қала мәдениеті дамыған отырықшы мемлекет болған. Қазіргі бар деректерге сүйенсек Орда өз заманында қала мәдениеті барынша дамыған мемлекет болған. Олар өздері басып алған халықтардың мәдени жетістіктерін одан әрі дамыта білген (Левшин, 1996: 30).

Сарайшық қаласы Қазақстан жеріне моңғол хандары салған ірі халықаралық және ішкі сауда орталығы болған. Жайық бойында Сарайшықтан басқа қалаларда болған. Оған дәлел италян саяхатшылары ағайынды Пициганилер 1367 жылы Еділден шығысқа қарай, Хорезмнен алыс жерде 8 қаланың барын жазып қалдырған.

Сарайшық туралы алғашқы деректер 1332 жылы Алтын Ордаға келіп, Өзбек ханның ордасында болған араб зерттеушісі Ибн-Баттута еңбегінде жазылған. Ол Өзбек ханмен бірге Бұлғарға барып кейін қайта Сарайға қайтып келген, сосын ат басын одан әрі Хорезмге бұрады. Ол жолда Сарайжүк деген қалаға аялдағанын жазады. Қала арнасы тасып асып жатқан Ұлысу деген өзен бойында орналасқан. Бағдаттағындай қатар-қатар көпірлері көп, дәруіштер дем алатын зәбия бар. Ол зәбияны түркілердің тақуа қариясы ұстайды екен, ол бізді қонақ қылып батасын берді деп құнды мәліметтер келтіреді (Акишев, 1981; 37).

1312-1342 жылдар аралығында Өзбек ханның билігі тұсында Алтын Ордада Ислам діні мемлекеттік дінге айналды. Ибн Баттутадан кейінгі деректерге сүйенсек Алтын Ордада исламның қабылдануына Баттутаның еңбегіндегі қарияның үлесі көп болған. Ол жайлы Әмір Темірдің немересі Ұлықбек өзінің «Тарих-и арба улус» («Төрт ұлыстың тарихы») еңбегінде жазады. «Сейіт қарияның арқасында халық 720 (1320) жылы мұсылмандық жолына өтті», - деп жазады. Алтын Орда мұсылмандары өздерін өзбек деп атап, кейін Арқаға көшіп кеткен. Өзбек тарихшысы Б.А. Ахмедов айтуы бойынша осы қарияның ұрпағы Қисамеддин жожа осы Арқа өзбектеріне барып зекет жинап отырған. XIX ғасырдың 20-жылдары Сарайшық орнында орыс зерттеушісі А.Левшин болып қайтқан еді. Ол қала жайлы мәліметтерді хатқа түсірген. Сол себепті осы зерттеушінің де еңбегі негізге алынды. Оның Сейіт қарияның кім екендігін жазған жолдарынан үзінді келтірсек: «Қазақтар мен татарлар Сарайшық орнын қастерлейді, әсіресе бір обаны Мұхаммед уағызшының қабірі деп аса қадірлеп, тәу етуге келеді» делінеді (Левшин, 1996 35).

Бұл мәліметтерден біз Сарайшықтың шамамен 1350 жылдары Бату ханның заманында сарай қаласымен қатар салынғанын біле аламыз. Сарайшықта Бердібек пен Жәнібек хандар таққа отырғандығы мен Жәнібек пен Тоқтының осында жерленуі, қаланың маңыздылығын көрсетеді. Бірақ Левшиннің пікірінше кейінгі тарихшылар Жайық бойындағы Сарайшықты Еділдегі Сараймен шатастырған дейді (Левшин, 1996:514).

Біздің ойымызша Левшиннің күмәні негізсіз. Себебі қате қала атауларынан кеткен деген пікірді Левшин өзі Әбілғазының орыс тілінде шыққан шығармасындағы атауын мойындау арқылы жоққа шығарады. Онымен қоса Беркенің Сарайшыққа барды деген хабарды Сараймен шатастыру мүмкін емес, себебі Берке өз астанасына баруы еш ақылға сыймайды. Беркенің мұсылман елшілерін астанасында емес Сарайшықта күтуі қаланың беделін арттыра түседі. Әрине Әбілғазының шығармасы мен оның көшірушілері қателіктер жібермеуі мүмкін емес. Мысалы, Әбілғазы Жәнібек хан 17 жыл билік құрды деп жазады, ал расында ол 15 жыл билік еткен. Ол: «Моңғолдар мен түріктер тарихы мен олардың үрім-бұтақтарын сипаттап жазған Рашид Қазынауи», – деп сілтеме жасайтын тарихшысы парсы зерттеушісі Фазыллах Рашид ад-Дин. Әбілғазы оны жожа деп жазбаған.

Себебі Рашид ад-Дин мұсылман болғанымен қожа еместін. Тіпті оны ата-тегі еврейге жатқан, сол себепті оны тірі кезінде көп қудалаған. Әмір Темірдің ұлы Шахрух Рашид ад-Диннің мәйітін қорлаған. Бірақ оның Қазынауи аталуы мүмкін емес, ол Хамадан жерінде туылған. Хамдаллах Қазынауи деген басқа оқымысты. Бұл қателік көшірмешілерден кеткендігі анық (Қозыбаев, 1999 б).

Сарайшықтың маңызды рөл атқаруы оның Ұлы Жібек жолында Алтын Орданың Хорезм, Қытай, Иран, Моңғолия, Үндістанға барар жолда орналасуында еді. Ұлы дүрбелең (1360-1380 жж.) кезінде қала үшін Алыпқожа мен Идбан таласқан. Ол екеуі 1373 жылы қалада өз теңгелерін соқтырады. Тоқтамыс 1380 жылы Алтын Ордаға шабуылында Сараймен қатар Сарайшық пен Қажы-Тарханды басып алған. 1395-1396 жылдары Тоқтамысқа жорық жасаған Әмір Темір түсініксіз себептермен Сарайшық пен Сарайға тиіспей кетеді. XV ғасырдың басында қала саяси күрестің ортасында болған, кейін 1640 жылдардан бастап Ноғай Ордасына астана атанады.

Орыс тарихнамасында Қазан революциясына дейін Сарайшықты көбіне Алтын Орда астанасы Сарай әл-Жәдид қаласымен шатастырады. Қазіргі күнге дейін Сарай-Берке, Сарай-Бату, Сарай әл-Жәдид қалалары жайлы даулар көп. Бұл сұрақтың шешімін зерттеуші Г.Е. Федоров-Давыдов тапты десе де болады. Сонымен Сарай дегеніміз Астрахань облысы, Қарабала ауданы, Селитерн селосы маңында орналасқан қалашық болса, Сарай әл-Жәдид қазіргі Волгоград облысындағы Царево төңірегінде болған. Соңғы қаланы кейде Сарай-Берке деп те атайды, бірақ Сарай-Берке деген дербес қала болмаған. Екеуі де Алтын Орда астанасы болды. Сарай әл-Жәдидке 1428 жылы Шираздық көпес Шамседдин қажы келеді. Бұл уақытта Сарай Еділ бойындағы ең бай, ірі қала болған. Одан 28 жыл өткен соң орыс саяхатшы Афанасий Никитинде болып, өз жазбаларында қаланы Сарай деп қана атаған (Уалиханов, 1985: 20).

Археологиялық және жазбаша деректер көрсетіп отырғандай Сарайшық қаласы керуен жолдарының тоғысқан жерінде орналасқан. Онымен қоса Сарайшық өзінің гүлденген шағында Алтын Ордадағы Сарайлардан кейінгі екінші қала болған. Тарихтан белгілі Алтын Орда Шығысында Алтайдан бастап Дунайға дейін созылып жатып, бірнеше өркениеттерді біріктірген алып империя болған. Қаланың сауда жолында орналасуы, Алтын Орданың негізгі қалаларының

бірі болуы оның өркениеттер жүйесінде белгілі бір дәрежеде орны болғандығының дәлелі.

Қорытынды

Уақыт пен кеңістіктің арасын ажырату қиын. Алайда, олардың түйісу орындары бар. Бұл астана-қалалар. Алғашқыда астаналар мемлекеттің түйіні, қозғаушысы немесе өзегі ғана емес, ол мемлекеттің өзі болды. Солардың қатарында қазақ халқының тамырлы тарихында өркениет пен мемлекеттіліктің болғандығын дәлелдейтін – Сарайшық қаласы.

Осы арада Сарайшық XI ғасырдағы Қыпшақ хандығының мәдени астанасы, XIII-XV ғасырларда Алтын Орда, кейін Ноғай Ордасы, онымен қатарлас Қазақ хандығының астанасы болғанын көне тарих анық біледі. Сондықтан Алтын орда – Ноғайлы – Қазақ хандығы тарихындағы аласапыран кезең қала тарихына өзіндік қолтаңбасын қалдырды (Ғизатов, 2004 56).

Қазақ тарихының ежелгі куәларының бірі болған Сарайшық қаласының тарихын, сонау ежелгі ғасырлардан бергі мыңдаған жылдардан астам уақытқа созылған кезеңін төртке бөліп қарастыруға болады:

1. Қаланың гүлденіп, өркендеу дәуірі XIII ғасырда Ұлы Жібек жолы бойында ірі сауда орталығы қызметін атқарған кезеңі
2. Қаланың Алтын Орда дәуірінде саяси-стратегиялық орталыққа айналған кезеңі (XIII-XIV ғасырлар)
3. Ноғай ордасының орталығы болған кезеңі (XV-XVI ғасырлар)
4. XVI ғасырда қазақ хандарының Сарайшықты астана және мемлекеттің негізгі тірек-тұғыры ретінде пайдалану кезеңі.

Сарайшық тарихын құрайтын кезеңдердің әрқайсысының өзіне ғана тән ерекшеліктері мен табиғи және тарихи айырмашылықтары мен қала болмысының сипатты ерекшеліктері бар. Сарайшық қаласының бірінші кезеңі Шығыс пен Батысты байланыстыратын Ұлы Жібек жолының әлемдік мәдениеттер даңғылында, бірнеше мың жылдық салықалы тарихы бар аса маңызды кезеңіне түспа-түс келді. Сарайшық қаласының екінші кезеңіндегі мәртебесі Алтын Орда дәуіріне сәйкес келіп, арта түсті. Алтын Орданың Моңғол империясынан біржолата саяси-экономикалық дербестігін алуы Сарайшықты саяси орталыққа айналдырды. Бұл жағдай еуразия кеңістігіндегі қолайлы географиялық орналасуының нәтижесінде

Сарайшықтың саяси-стратегиялық жағдайының орнығуына себеп болды. Ал, бұл жағдай Алтын Орда хандарына Сарайшықты мойындатып, қала мәртебелілігінің даралана түсуіне қызмет етті. Бұл жағдайлардың барлығы қала тарихының үшінші кезеңінде, яғни ноғайлық дәуірде Сарайшыққа маңғыт тайпаларының үмтылуына да негіз болды. Қала тарихындағы төртінші кезең Қазақ хандығы дәуірінде Сарайшық қаласын алғашқы Астана ретінде пайдалануы, оны бағалауы осы алдыңғы кезеңдердегі шаһардың мән-маңызының артуына байланысты еді. Қазақ хандығының алғашқы ханы Керей ханның ұлы Бұрындық хан болған тұста Сарайшықты мемлекеттің негізгі тірек-тұғыры ретінде пайдаланды. Қаланың гүлденуіне атсалысып, саяси-стратегиялық және экономикалық жағынан ұтымды жүзеге асырды. (Сұлтанов, 2003: 39).

IX-XIII ғасырларда Іле аңғарын қарлұқтар басқарды. Осы кезде олардың ордасы Қаялық болды. Қаялық туралы Мөңкеге елшілікке келген Вильгельм Рубрук: «Қалада үлкен базар бар, тұрғындары тек қана мұсылман емес, онымен қоса өз шіркеулері болған христиандар да бар», -деп жазады. Ол қазіргі Қаратал өзені аңғарындағы Антовка ауылы жанында орналасқан.

Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларындағы архитектуралық құрылыстардың аз ғана бөлігі сақталып қалған. Сол себепті орта ғасырлық архитектураның дамуын зерделеу жұмыстары археологиялық зерттеулерге байланысты. Археологтар Құйрықтөбе, Қостөбе, Баба-Ата қалашықтарын зерттеу барысында қызықты деректер тапты. Бұл қалаларда көркемөнер ерекше дамып, сан-алуан болған. Жәдігерлер арасынан ерекше көзге түсетіндері керамика, металл

бұйымдары және пластикалық терракоталар (Самашев, 2007: 60).

Сонымен қатар қала жайлы мәліметті Шыңғысханның арнайы шақыртуы бойынша Қытайдан бастап Моңғолияға дейін, одан кейін Үндістанның солтүстіктегі шекарасына дейінгі сапарында қытайлық монах Чань-Чунь Сайрам қаласы арқылы басып өткенін жазады. Оның шәкірттерінің бірі қалада қайтыс болып, «оны қаланың шығысындағы бір төбе басына қояды». Одан кейінгі жазбаларда Сайрам қазақ хандары ордасы және ірі сауда орталығы деп аталады. Онымен қоса Түркістанның аты шыққанға дейін Сайрам үлкен діни орталықта болған. Қожа Ахмет Иассауидың бір сөзінде: «Түркістандағы әулиелер бірнеше мың болса, ал Сайрам әулиелеріне сан жетпейді», – дейді. Әулиелер мазарының ең ежелгісі XI-XII ғасырлар аралығында өмір сүрген Мир Али немесе Падишах Маликтің кесенесі. Онымен қоса Сайрамда Ахмет Иассауидің әкесі Ибрагим ата және анасы Қарашаш ананың мазарлары бар (Қазыбек, 1998:12).

Мәдени өзара іс-қимылдағы қаланың орталық ретіндегі рөлін, бірін-бірі ауыстырып жатырған дәуірлер мен әлеуметтік жүйелердің бірінің ісін бірі жалғастыру, өзгеру факторлары, ауыспалы кезеңдегі аталған жағдайларды қарастыра отырып Сарайшық қаласының өркениеттегі рөлі маңызға ие деп айтуға толықтай негіз бар. Сондықтан, Сарайшық шаһары – тек ортағасырлық тұрақ қана емес, бұл адамдардың ақыл-ой жетістігінің арқасында және субъективті факторлар ықпалымен пайда болған әлеуметтік-мәдени феномен. Сол үшінде Сарайшық тарихы тәуелсіз Қазақстан тарихы үшін өте маңызды.

Әдебиеттер

- Акишев К.А. Байпақов К.М. Ерзакович Л.Б. (1981). Кейінгі ортағасырлық Отырар. Алматы. – 145б.
 Ахметов С.Е.(2003). Қазақ мемлекетінің құрылуы және қазақ хандығының тарихы. Алматы. – 160 б.
 Байпақов К. (2005). Қазақстанның Ежелгі қалалары. – Алматы:Аруна Ltd, – 316 б.
 Байпақов А.(1992). Ұлы Жібек жолы және орта ғасырлық Қазақстан. Алматы.– 200 б.
 Физатов Ж. (2004). Сарайшық- тарихи астана. Ақтөбе. – 192 б.
 Жолдасбайұлы С.Ж. (1996). Жетісу тарихы. Алматы. – 77 б.
 Ибрагимов Н. (1988). Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. Москва.–320 с.
 Қазыбек Н. (1998). Алтын Орданың құрылуынан құлауына дейін. Алматы.– 244 б.
 Қасенов М.С. (2011). Сарайшық қаласы. Атырау: Ағатай баспасы,– 103б.
 Қозыбаев М.К. (1999). Ата тарихы туралы сөз // Егемен Қазақстан, №48 7-8б
 Левшин.А.И. (1996). Описание киргиз-казачьих или киргиз – кайсацких орд и степей. Алматы. –654 б.
 Мұстафин Ж. (2005). Сарайшық қаласының тарихы мен тағдыры: автореферат тарих. ғыл. канд. –Атырау. – 27 б.
 Мұстафин Ж.Ж. (2015). Ортағасырлық Сарайшық. Атырау: Ағатай баспасы, – 177б.
 Орынғали Қ.(2004). Сарайшық хандары. Алматы.– 319 б.
 Сұлтанов Т. (2003). Қазақ хандығының құрылуы. Алматы. – 160 б.

- Тасмагамбетов И., Самашев З.(2001). Сарайшық. Алматы. – 320 б.
Толстов С.П. (1953). Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии наук 1950 г. Москва: Советская археология, –325с.
Трепавлов В.В. (2002). История Ногайской Орды. Москва. – 584с.
Уәлиханов Ш. (1985). Таңдамалы. Алматы. – 560 б.

References

- Akischev K.A. Bajpakov K.M. Erzakovich L.B. (1981). Kejingi ortarasyrlyk Otyrar. [Late medieval Otrar] Almaty. – 145b.
Ahietov S.E.(2003). Қазақ мемлекетінің құрылуы және қазақ хандығының тарихы. [The formation of the Kazakh state and the history of the Kazakh Khanate] Almaty. – 160 b.
Bajpakov K. (2005). Қазақстанның Ezhelgi қалалары. [Ancient cities of Kazakhstan] – Almaty: Aruna Ltd, – 316 b.
Bajpakov.A.(1992). Yly Zhibek zholy және orta ғасырлық Қазақстан. [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan] Almaty.– 200 b.
Fizатов Zh. (2004). Sarajshyq- tarihi astana. [Sarayshek-historical capital] Ақтөбе. – 192 b.
Zholdasbajly S.Zh. (1996). Zhetisu tarihiy. [History of semirechye] Almaty. – 77 b.
Ibragimov N. (1988). Ibn Battuta i ego puteshestviya po Srednej Azii. [Ibn Battuta and his travels in Central Asia] Moskva.–320 s.
Қазыбек N. (1998). Altyn Ordanyң құрылуынан құлауына дейін. [From the formation to the fall of the Golden Horde] Almaty. 240 b.
Қасенов М.С. (2011). Sarajshyq қаласы. [Sarayshek city] Atyrau: Arataj baspasy,– 103b.
Қозыбаев М.К. (1999). Ata tarihy turaly söz [A word about the history of the ancestors] // Egemen Kazakstan, №48 7-8b
Levshin.A.I. (1996). Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz – kajsackih ord i stepej. [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz –Kaysak hordes and steppes] Almaty. –654 b.
Мұстафин Zh. (2005). Sarajshyq қаласының тарихы мен тартыры [History and fate of the city of sarayshek]: avtoreferat tarih. ғыл. kand.–Atyrau. – 27 b.
Мұстафин Zh.Zh. (2015). Ortarasyrlyk Sarajshyq. [Medieval Sarajshik] Atyrau: Arataj baspasy, – 177b.
Orynғali Қ.(2004). Sarajshyq handary. [Sarayshek Khans] Almaty.– 319 b.
Syltanov T. (2003). Қазақ хандығының құрылуы. [Formation of the Kazakh Khanate] Almaty. – 160 b.
Tasmagambetov I., Samashev Z.(2001). Sarajshyq. [Sarayshek] Almaty. – 320 b.
Tolstov S.P. (1953). Horezmskaja arheologo-jetnograficheskaja jekspedicija Akademii nauk 1950 g. [Khorezm Archaeological and Ethnographic expedition of the Academy of Sciences in 1950] Moskva: Sovetskaja arheologija, –325s.
Трепавлов V.V. (2002). Istorija Nogajskoj Ordj. [The history of the Nogai Horde] Moskva. – 584s.
Уәлиханов Ш. (1985). Таңдамалы. [Custom] Almaty. – 560 b.

Авторлар туралы мәлімет:

- Джангужиев Мақсат Суюнгереевич – Phd, аға оқытушы, “Рухани жаңғыру” орталығы, Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті. Email: dsi-1949@mail.ru
Балжанова Гаухар Женисовна – оқытушы, “Рухани жаңғыру” орталығы, Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті. Email: erlan.alataev@mail.ru
Саркулова Г.С. – аға оқытушы, “Рухани жаңғыру” орталығы, Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті. E-mail: galiyasarkulova@mail.ru

Сведения об авторах:

- Джангужиев Мақсат Суюнгереевич – Phd, старший преподаватель, центр «Рухани жаңғыру», Западно – Казахстанский аграрно технический университет имени Жангир хана. Email: dsi-1949@mail.ru
Балжанова Гаухар Женисовна – преподаватель, центр «Рухани жаңғыру», Западно – Казахстанский аграрно технический университет имени Жангир хана. Email: erlan.alataev@mail.ru
Саркулова Г.С. – старший преподаватель, центр «Рухани жаңғыру», Западно – Казахстанский аграрно технический университет имени Жангир хана. E-mail: galiyasarkulova@mail.ru

Поступило: 08.12.2023

Принято 20.02.2024

**ҒЫЛЫМИ ӨМІР
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ
SCIENTIFIC LIFE**

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН
ТҰЛҒАЛАР ТАРИХЫНЫҢ БІЛГІРІ**

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕҢБЕК СІҢІРГЕН ҚАЙРАТКЕРІ,
АКАДЕМИК Б.Б. КӘРІБАЕВ – 60 ЖАСТА**

Құрметті Берекет Бақытжанұлы!

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің, тарих факультеті және Қазақстан тарихы кафедрасының ұжымы атынан Сізді 60 жасқа толу мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймыз!

Сіз бұл мерейлі жасқа Қазақстандағы ірі білім ошағы Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінде білім алып, кешегі шәкірт – бүгінгі белгілі ғалым, ұстаз ретінде құрметпен келіп отырсыз. Бүкіл еңбек жолыңыз жақсылық пен адамгершіліктің, жауапкершілік пен қажымас еңбектің, атақ пен абыройдың тізгінін қатар ұстап, ел болашағы жолында аянбай тер төгіп, еңбек етіп жүрген ғылыми ізденістеріңіз осы университет пен тарих факультетінде, біздің көз алдымызда өтіп келеді.

Бүгінде Б.Б. Кәрібаев адал азамат ретінде танылып, қатардағы оқытушыдан көрнекті ғалым, академик дәрежесіне дейін өсіп, факультетіміздегі «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі қызметінде абыроймен басқарып, іскер ұйымдастырушы ретінде танылды.

Әкімшілік жұмысты педагогикалық және ғылыми зерттеу қызметтерімен ұштастырып, қатар алып жүрген ғалым-ұстаз. Шынында да, 1990 жылдары еліміздің тәуелсіздік алуы, халқымыздың ақтаңдақтарға толы бұрмаланған тарихын қайта қарауға, терең шындық тұрғысынан зерттеуге жол ашты. Осыған орай, Отан тарихын шынайы деректер негізінде ашық және еркін, тәуелсіз ойлау арнасында қайта жазуға бастама жасаған жаңа тұрпаттағы тарихшы-ғалымдардың алдыңғы легі М. Қозыбаев бастаған К. Нұрпейісұлы, М. Асылбеков, Д.И. Дулатова, Қ. Атабаев, Т. Омарбеков, Б.Е. Көмеков, М. Қойгелдиев, Қ. Қаражанов, Х. Абжанов сияқты зиялы ғалым ағаларымыздың орны ерекше. Себебі, университетіміздегі тарих ғылымының дамуыда, артынан ілескен ізбасарлары жас тарихшылар қауымының, туған халқының тарихына деген шынайы құрметінің, Отан алдындағы жоғары азаматтық сезімінің қалыптасуы да осы есімдермен тығыз байланысты.

Осындай жағдайда тарихи сана жетілмей өткенімізге дұрыс баға бере алмайтынымыз

кәміл болды. Отан тарихының шаң басып жатқан шындық беттері ашылған кезде, тың және батыл ғылыми қорытындылар жасауға ұмтылған Отаншыл жас азамат-ғалымдар да қоғамымызда бас көтере бастады. Солардың алғашқылары болып, 1996 жылы қазіргі «Қазақстан тарихы» кафедрасының ұстаздары Б.Б.Кәрібаев ҚР ҰҒА академигі, профессор Б.Е.Көмековтың ғылыми жетекшілігімен «XV ғ. соңы мен XVI ғ. алғашқы ширегіндегі Қазақ хандығының Мәуереннахр билеушілерімен саяси қарым-қатынастары» атты тақырыпта, Т.Мекебаев ҚР ҰҒА академигі, профессор М.Қ.Қойгелдиевтің ғылыми жетекшілігімен «Қазақстандағы Уақытша Үкімет органдарының қызметі» атты тақырыпта, белгілі қазақ тарихшысы, ҚР ҰҒА-ның құрметті академигі, профессор Талас Омарбековтың жетекшілігімен «Ірі байларды тәркілеу және қазақ шаруаларын қуғындау тарихы» деген тақырыпта ғылыми диссертация қорғаған осы жолдар, авторы екенін айта кеткеніміз артық болмас. Осылайша тың және батыл ғылыми қорытындылар жасай отырып, жаңа жағдайда жалтақтамай, белсенділік танытып, осы өткір тақырыптарды алғашқылардың бірі болып, іркес-тіркес қорғап шықтық. Біз үшін бұл үлкен мақтаныш сезімін оятқан еді!

Ғалымның өмірбаянына көз жүгіртсек, оның тарихшы ретінде үлкен өмір жолынан өтіп, ғылымның қия баспалдақтарынан, қажырлықпен табанды да мақсатты өрлеп, тарих шыңына құлаш ұрғанын айқын бағамдар едік.

Б.Б. Кәрібаев 1964 жылы 9 қаңтарда Қызылорда облысы Арал ауданындағы теңіз жағасында орналасқан Ақеспе атты балықшылар ауылында дүниеге келген. Әкесі – Кәрібаев Бақытжан, 1928 жылы туған. 1941-1945 жылдары 14 жасынан Қарағанды шахталарында еңбек армиясында жұмыс істеген. Соғыстан кейін Ақтөбе қаласындағы мәдени-ағарту училищесін бітіріп, Арал ауданының Совет ауылдық Кеңесінде хатшылық қызмет атқарады. Анасы – Ділмағамбетқызы Бақытжамал, 1934 жылы туған. 18 жасында тұрмысқа шығып, 10 баланы тәрбиелеп өсірген құрметті «Батыр Ана» атағы мен алтын медалінің иегері.

Берекет Бақытжанұлы 1971 жылы Ақеспе ауылындағы №80 Сарыбасат 8 жылдық мектебінің 1-ші сыныбына барып, 1979 жылы мектепті үздік аяқтап, Қызылорда қаласындағы политехникумда білімін одан әрі жалғастырады. 1983 жылы оны аяқтағаннан кейін, бірден әскер қатарына шақырылады. Әскерде жүріп болашақта тарихшы болуға дайындалады.

Әскери бөлім командирінен «Жоғары оқу орнына конкурстық қабылдану үшін ұсыныс хат» алады. Осы «Ұсыныс хаттын» көмегімен 1985 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті (бұрынғы С.М.Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университеті) тарих факультетінің қазақ бөліміне оқуға қабылданады.

1990 жылы «тарихшы және қоғамтану пәндерінің оқытушысы» мамандығын алып, профессор Д.И.Дулатованың ұсынысымен жас маман ретінде жолдамамен өзі маманданған тарих факультетінің «Қазақ ССР тарихы» кафедрасына ассистент қызметіне қалдырылады. Профессор Д.И.Дулатова болашақ ғалымды қоғамдық негізде кафедра меңгерушісінің орынбасары етіп тағайындайды және сол қызметті он бір жыл атқарып, Б.Б.Кәрібаев 1990 жылдан күні бүгінге дейін «Қазақстан тарихы» кафедрасында үздіксіз оқытушылық қызмет атқарып келеді. Ол кафедрада ассистент, аға оқытушы, доцент, профессор секілді қызметтік сатылардан өтті. 2016 жылдан бері тарих факультетіндегі «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарып келеді.

1990-1993 жылдардан бастап оның мақалалары ғылыми басылымдар мен мерзімді басылымдарда жариялана бастайды. 1995 жылы «Қазақ тарихы» журналындағы «Қазақ хандығының құрылу тарихына» арналған сериялы мақалалары үшін ҚР Білім және Ғылым министрлігінің «Білім беру ісінің үздігі» төсбелгісімен марапатталады.

1998 жылы «Егемен Қазақстан» газетінің тұңғыш лауреаты атанып, 1999 жылы доцент атағына ие болды. Осы жылы оның «Ғылым» баспасынан «Түркістан және Қазақ хандығы» атты еңбегі жарық көреді.

Б.Б.Кәрібаев 2000 жылдан бастап университеттегі ғылыми-педагогикалық қызметімен қатар, бірнеше тарихи жобаларға қатысып, тарихи танымдық кітаптар мен алғашқы электронды оқулықтар жазады. Академик Б.Е.Көмековпен бірге «Тарих, тұлға, уақыт» сериясымен қазақ, орыс тілдерінде «Қасым хан», «Мұхаммед Хайдар Дулат» атты кітаптар шығарады. 2003-2009 жылдары «Қазақ рутайпаларының тарихы» жобасы аясында қазақ халқының құрамындағы ірі тайпаларға арналған ұжымдық авторлармен бірге 26 кітап жазып, баспадан шығарады. Ғылыми ізденістер ғалымды ылғи да алға жетеледі.

Сондықтан да Б.Б.Кәрібаев 2006-2009 жылдары университет жанындағы тарих мамандығы бойынша докторантураға қабылданады. 2010

жылы ҚР ҰҒА академигі Б.Е.Көмековтың ғылыми кеңесшілігімен «Қазақ хандығының құрылу тарихы» атты тақырыпта докторлық диссертациясын қорғады. Диссертация негізінде 2014 жылы «Қазақ хандығының құрылу тарихы» атты монографиясын шығарып, «Қазақ хандығының құрылуына қатысты деректерді шынайы табандылықпен зерттеп, талдаудың нәтижесінде Қазақ хандығының құрылған мерзіміне қатысты зерттеушілердің түрлі болжамдарына жауап ретінде Қазақ хандығының құрылу мерзімін нақты көрсетіп, негізгі кезеңдерін ғылыми – теориялық негізде сенімді түрде дәлелдеп, 2015 жылғы Қазақ хандығының 550 жылдық тарихи мерекесіне тарту етті. Б.Б.Кәрібаевтың сан салалы еңбегі назардан тыс қалды десек ақиқаттан аттаған болар едік.

Жаңа көзқарасты қалыптастырған ғалым Берекет Бақытжанұлының ұлттық тарихымызға қосқан үлесі жоғары бағаланды. Осының жарқын белгісі 2015 жылы «Кітап мәдениетін дамытуға қосқан зор үлесі үшін» алтын медалімен және «2015 жылғы ЖОО үздік оқытушысы» медалімен марапатталды. 2016 жылы «Құрмет» орденімен марапатталды. 2021 жылы «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағын иеленді. Сондай-ақ 2021 жылы туып-өскен ауданы оны «Арал ауданының құрметті азаматы» атағымен марапаттады. Тарих ғылымындағы орасан зор еңбектері үшін 2012 жылы Б.Б.Кәрібаев Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент – мүшесі, ал 2020 жылы ҚР ҰҒА академигі (толық мүшесі) болып сайланды.

Білім мен ғылымымыздың шын мәніндегі орталығы болып табылатын Қазақ Ұлттық Университетінде үлкен, ауқымды шаруалар тындырды. Бүгінгі күндері академик Б.Б.Кәрібаев жалпы саны 750-ге жуық ғылыми, ғылыми-көпшілік жұмыстар мен оқу, оқу-әдістемелік құралдардың авторы. Оның ішінде жеке 20 монографиялық кітаптың, 40-тан аса авторлық ұжыммен жазылған кітаптардың, 4 тарихи анимациялық фильмнің сценарийінің авторы болды.

Б.Б.Кәрібаевтың қоғамдық жұмысы да оның ғылыми жұмысымен тығыз байланысты. 2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығының мерекесін дайындау және өткізу жөнінде құрылған үкіметаралық комиссияның құрамында жұмыс жасады. 2017-2019 жж. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы «тарих», «археология және этнология» және «түркология»

мамандықтары бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін беретін ғылыми кеңестің төрағасы, ал 2018-2020 жж. Ұлттық Ғылыми Кеңестің мүшесі болып істеді. Қазіргі күнде жаңа талаптарға сай құрылған әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы «тарих», «археология және этнология» мамандықтары бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін беретін ғылыми кеңестің мүшесі. Б.Б.Кәрібаев 1994 жылдан бері әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих факультетінің тарих сериясымен шығатын «Хабаршы» журналының жауапты хатшысы, бас редакторы міндеттерін атқарды.

Б.Б.Кәрібаев 80-нен аса Халықаралық және Республикалық ғылыми конференцияларға қатысып, онда XIII-XVIII ғғ. Қазақстан тарихының этникалық, саяси, мемлекеттілік тарихы мәселелерін, қазақ тарихындағы тұлғалар: Керей, Жәнібек, Бұрындық, Қасым, Мамаш, Тахир, Бұйдаш, Тоғым, Ахмет, Хақназар, Шығай, Тәуекел, Есім хандардың тарихи болмысын ашып, ел тарихындағы алатын орнын және саяси портретін жазба деректер негізінде ғылыми дәлелдеген баяндамалар жасады. Оның қазіргі күнде айналысатын ғылыми – зерттеу жұмыстарының бағыттары: Алтын Орда дәуіріндегі саяси, этникалық, жеке тұлғалар тарихы; XIV-XV ғғ. Қазақстан аумағындағы мемлекеттік құрылымдар тарихы; Қазақ хандығының құрылуы мен күшеюі тарихы; XV-XVIII ғғ. қазақ тарихы; Қазақ этногенезі мен «қазақ» этнонимі; Қазақ тарихындағы тұлғалар тарихы тәрізді күрделі ғылыми мәселелерді қамтиды.

Берекет Бақытжанұлының жұбайы Бақытгүл Баратқызы Кәрібаева (Сіргебаева) – 1988 жылы Қазақ Қыздар Мемлекеттік Институтының музыка факультетін бітірген. Берекет Бақытжанұлы жұбайы Бақытгүлмен бірге балаларына жақсы тәрбие беріп отырған үлгілі отбасы. Тұңғышы Баян Берекетқызы Кәрібаева – 1989 жылғы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Халықаралық қатынастар факультетінің бакалавр, магистратура бөлімдерін бітірген. «Болашақ» бағдарламасымен АҚШ-та оқып жатыр. Отбасылы, жолдасы Тілек Қанышұлы Темірбеков екеуі Дария және Омар атты қыз бен ұлды тәрбиелеп отыр. Екінші қызы Айжан Берекетқызы Кәрібаева – 1991 жылғы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Журналистика факультетінің бакалавр, магистратура бөлімдерін бітірген. Қазақстанға белгілі журналист. «Болашақ» бағдарламасымен АҚШ-тың Бостон қаласында оқып жатыр. Отбасылы, жолдасы Диас Мұратұлы Жорабеков

екеуі Дәрмен, Айсафи, Димаш атты ұл-қыздарды тәрбиелеп отыр.

Берекет Бақытжанұлы жоғарыдағы өмірбаянынан көргеніміздей әкімшілік жұмысты, ұстаздық және ғылыми-зерттеу қызметтерімен қатар алып жүрген ғалым-ұстаз. Өмірдің мәні атақ-даңқта, дәрежеде ғана емес, биік азаматтық ұстанымда, ұлтына сіңірген адал қызметінде, ұрпаққа берер сапалы ғылым-білімінде, тағылымды өнегеде деп есептеймін. Осы тұрғыдан алғанда Берекет Бақытжанұлы өз саласының үздігі, өз дәуірінің білгірі болуымен қатар, абзал азамат, парасат-пайымы биік, ұжымда, әріптестер арасында сыйлы, отбасында қарапайым да қадірлі жан иесі екенін мақтанышпен айта алатын Тұлға.

Бүгінде Берекет Бақытжанұлы өзінің 60 жылдық мерейтойына кемеліне келіп толысқан ғалым, қайраткер ретінде келіп отыр. Біздер, әріптестері, факультетіміздің белгілі тарихшысын айтулы мерейтойымен тағы да құттықтай отырып, оған зор денсаулық, шабытты шығармашылық, жанұяда үлкен бақыт тілейміз. Халқымыздың игілігі жолында еткен еңбегіңіз абыройлы бола берсін!

*Ф.А. Қозыбақова, т.ғ.к., асс. профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
Университеті,
тарих факультеті,
Қазақстан тарих кафедрасы*

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР АМАНЖОЛ БОРАНБАЙҰЛЫ ҚАЛЫШ – 70 ЖАСТА

2024 жылдың 30 наурызында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Тарих факультетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Қалыш Аманжол Боранбайұлы – 70 жасқа толады.

Қалыш Аманжол Боранбайұлы 1954 жылы 30 наурызда Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Қандыағаш қаласында дүниеге келген. Орта мектепті 1972 жылы Ресей Федерациясы Орынбор облысы Орск қаласында бітірген. 1972-1977 жыл аралығында С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетінде оқыды, студенттік оқу жылдарында Аманжол Боранбайұлы ғылым, тәрбие, оқу салаларында ерекшеленгені үшін «Құрмет» орденімен 1976 жылы марапатталды. Сондай-ақ Абай Құнанбаев және В.И. Ленин атындағы атаулы стипендиат иегері атанды.

1977-1978 жылдары университеттің ғылыми Студенттер кеңесінің төрағасы, 1978-1993 жылдары – аспирант, кіші ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкері, Қазақстан Ғылым Академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының коммерциялық мәселелер жөніндегі директорының орынбасарының қызметін атқарды.

1989 жылы КСРО Ғылым академиясының Н.Н. Миклухо-Маклая атындағы (Мәскеу қ.) этнология институтында «07.00.07 – Этнография, этнология және антропология» мамандығы бойынша «Культура и быт современного сельского населения Павлодарского Прииртышья» тақырыбында кандидаттық диссертациясын, 2010 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты жанындағы диссертациялық кеңестің мәжілісінде «07.00.07 – Этнография, этнология және антропология» мамандығы бойынша «Проблемы семьи и брака казахов в 1970-2000 годы: этнологическое исследование» атты тақырыпта докторлық диссертацияны сәтті қорғады.

Аманжол Боранбайұлы Қалыш 1993-2007 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінің доценті, 2016 жылдан профессоры, факультет деканының оқу және ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, археология және этнология кафедрасы меңгерушісі, ал 2007-

2010 жылдары Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Қазақстан тарихы жалпыуниверситеттік кафедрасының, ал 2011-2016 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды. Кафедра меңгерушісі болған жылдары кафедраның халықаралық қатынастарын дамытып, Түркияның Хаджетеппе, Гази (қазіргі Анкара Хаджи Байрам Вели) университеттерімен ғылыми ынтымақтастық, оқытушылар, магистранттар мен студенттер алмасу жөніндегі келісім-шарт жасалды.

Ұстаздық қызметімен қатар Аманжол Боранбайұлы Отандық этнология ғылымының дамуына өз үлесін қосып келеді. Этникалық, этномәдени, этнодемографиялық үдерістер, түркі халықтарының рухани және материалдық мәдениеті, республикадағы оралмандардың интеграциялануының психологиялық аспектілері, дәстүрлі қазақ шежіресі және т.б. зерттеу аясында жалпы алғанда 600-ден астам ғылыми мақалалар, соның ішінде 30-ға жуық монографиялары жарық көрді. Оның ішінде іргелі зерттеу еңбектері мен оқулықтар: «История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане» (1998 ж.), «Сүйеубайдың асы» (2002 ж.), «XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақтардың әлеуметтік-демографиялық даму динамикасы» (2003 ж.), «Қазақ ру-тайпаларының тарихы. V-том. 2 кітап. Жағалбайлы» (2006 ж.), «Қазақстан тарихы этникалық зерттеулерде. Т.VI. Тама» (2009 ж.), «Саяқ-Ысық ата» (2010 ж.), «Жолый баба. Сарман ата» (2011 ж.), «Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы» (2013 ж.), «Семья и брак в современном Казахстане» (2013 ж.), «Внутри-семейные конфликты и разводы в современном Казахстане» (2013 ж.), «Ата жолы» (2013 ж.), «Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов» (2014 ж.), «Миграции казахов: вызовы этнической репатриации в условиях глобализации» (2015 ж.), «Проблемы устойчивости и конфликтности браков в Южном Казахстане» (2016 ж.), «Қазақстан қырғыздары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» (2016 ж.), «Қазақстан әзербайжандары (тарихи-этнографиялық зерттеу)» (2016 ж.), «Қазіргі

Қазақстан: отбасы және ажырасу мәселелері» (2017 ж.), (A Summary of Afganistan's. History. Ethnicities and Lonquages. Monograph» (2019 ж.), «Инкорпорированные и внегужовые группы в составе казахов (XVIII – начало XX вв.) (2020 ж.), «Табын. Шежіре. 3 томдық. 2-ші басылым (2023 ж.).

Қазақстан, Ресей, Украина, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Әзірбайжан, АҚШ, Франция, Германия, Иран, Түркия және Қытайда өткен халықаралық конференциялар мен ғылыми форумдарда баяндама жасап, ғылыми мақалалары тек осы елдерде ғана емес, сонымен қатар Испания, Бельгия, Ұлыбритания, Ирландия, Португалия, Норвегия, Нидерланды, Швеция, Швейцария, Финляндия, Дания, Чехия, Словакия, Польша, Болгария, Хорватия, Венесуэла, Жапония, Корея Республикасы, Ауғанстан, Моңғолия елдерінде жариялады.

Қазақстан тарихы, Қазақстанның мәдени тарихы, Қазақстандағы қазіргі этносаралық қатынастар, Қазақстандағы қазіргі этникалық және этномәдени үдерістер, тарихи демография, тарихи өлкетану, этнология, тарихи этнология, дүние жүзі халықтарының этнографиясы, шетел этнографиясы, қазақ халқының этнографиясы, этнологияның іргелі және өзекті мәселелері туралы, қазақ халқының этногенезі, отантану, қазақ халқының отбасы және неке антропологиясы, археология, этнология және музейтану пәндерін оқытудың жаңа әдістемесі бойынша 30-дан астам оқу және типтік бағдарламаларының, қазақ, орыс және ағылшын тілінде 15 тен астам оқулықтар мен оқу құралдарының авторы. 2014 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 80 жылдық мерейтойына арналған «Үздік оқу басылымы» байқауында «Үздік оқу-әдістемелік құралы» номинациясы бойынша «Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы» оқу-әдістемелік құралы марапатына ие болды.

Аманжол Боранбайұлы көптеген стратегиялық жобалар мен бағдарламалардың орындаушысы, жекелеген ғылыми жобалардың жетекшісі, бірнеше ғылыми грантының иегері.

«07.00.07 – Этнология, этнография және антропология» және «07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан тарихы)» мамандықтары бойынша 8 кандидаттық диссертация, «Археология және этнология» мамандығы бойынша 4 докторлық диссертация (PhD) А.Б.Қалыштың ғылыми жетекшілігімен сәтті қорғалды.

1994-1996 жылдары ҚазҰУ-дың тарих ғылымдары бойынша кандидаттық диссертацияларды қорғау жөніндегі мамандандырылған кеңестің, 2014-2019 жж. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы тарих, археология және этнология ғылымдарының философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін беру жөніндегі диссертациялық кеңестің ғалым хатшысы, 2013-2016 жылдар аралығында Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Тарих және мәдени мұра институты және Ж.Баласағұн атындағы Қырғыз Ұлттық университеті жанындағы тарих ғылымдарының докторы (кандидаты) ғылыми дәрежесін беру жөніндегі диссертациялық кеңестің құрамында болды.

Қазақстан халқы Ассамблеясының ғылыми-сараптамалық тобының, Қазақстан Республикасының UNESCO және ICESCO істері жөніндегі Ұлттық комиссиясы комитетінің, Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресінің, Қазақстан ұлттық географиялық қоғамының мүшесі болды.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» мемлекеттік грантының иегері (2012), Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар академиясының «Үздік ұстаз» тәуелсіз қоғамдық байқауының жеңімпазы (2018 ж.).

Қорыта айтқанда, қазақта «Ұлық болсаң, кішік бол» деген ұлағатты сөз профессор, Аманжол Боранбайұлына арналып айтылғандай. Себебі, А.Б. Қалыш ұстаздық, ғалымдық және сан-салалы қоғамдық жұмыстарды атқарып жүрсе де, өзінің адамдық болмысынан, ғалымға тән қарапайымдылығынан, ғылымдағы шынайылығымен ерекшеленген тұлға. Ғалымның: «Қарапайымдылық – адамның адамдық қасиетін сезіну» дейтін қағидасы барша шәкірттеріне үлгі.

Сөз соңында белгілі ғалым, ұлағатты ұстаз, Аманжол Боранбайұлына университет және факультет ұжымы, шәкірттері 70 жасқа толған мерей тойымен шын жүректен құттықтай отырып, отбасына амандық, деніне саулық, зор шығармашылық табыс тілейді.

*Терекбаева Ж.М., PhD,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
тарих факультетінің оқу-әдістемелік
және тәрбие жұмысы жөніндегі
декан орынбасары*

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ INFORMATION FOR AUTHORS

Публикация материалов в «Вестник КазНУ. Серия историческая» осуществляется с использованием Open Journal System, системы онлайн-подачи и рецензирования. Регистрация и доступ доступны в разделе «Отправка материалов».

Требования для оформления статьи (для оформления статьи используйте ШАБЛОН):

Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) ТОЛЬКО посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System).

- Редакционная коллегия принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала.
- Кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, абзацный отступ – 0,8, интервал – одинарный, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см. и правое – 1 см.
- Рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).
- Объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3000 слов и не превышать 7000 слов для социогуманитарных направлений, и 1500 – 7000 слов для естественнонаучных и технических направлений.
- Авторы в ОБЯЗАТЕЛЬНОМ порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

Порядок оформления:

- с левой стороны с самом начале статьи указывать МРНТИ статьи;
- название статьи обычными жирными буквами (посередине страницы, не более 12 слов);
- инициалы и фамилии авторов (посередине страницы);
- название организации, страна, город в котором выполнена работа (посередине страницы);
- e-mail адрес и ORCID номер авторов;
- с красной строки – аннотации (не менее 150 слов, на трех языках с названием статьи), оно должна отражать цель работы, метод или методологию проведения работы, результаты работы, область применения результатов, выводы;
- с красной строки идут ключевые слова, отражающий смысл статьи (түйін сөздер, key words);
- текст статьи разделены по пунктам (введение, методология проблемы, основные разделы, заключения). Методологию можно включить на введение, можно дать как отдельную тему по решению автора;
- список литературы дается в алфавитном порядке в конце статьи и с латинском шрифтом дается повторный список и перевод литературы на английском языке (references). Например: Artomonov M.I. (1962) Istiriya hazar [History of the Khazars]. Leningrad.
- Список используемой литературы, или Библиографический список состоит из не менее 15 наименований для социогуманитарных направлений, и из общего числа наименований на английском языке должно быть не менее 50%. В случае наличия в списке литературы работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированным алфавитом (транслитерация).
- Романизированный список литературы должен выглядеть в следующем виде: автор(-ы) (транслитерация – <http://www.translit.ru>) → (год в круглых скобках) → название статьи в транслитерированном варианте [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках], название русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть), выходные данные с обозначениями на английском языке.

- Стиль оформления списка литературы на русском и казахском языках согласно ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления» (требование к изданиям, входящих в перечень КОКСОН).
- Стиль оформления Романизированного списка литературы, а также источников на английском (другом иностранном) языке для социогуманитарных направлений – American Psychological Association (<http://www.apastyle.org/>).
- **В данном разделе необходимо учесть:**
- Цитируются основные научные публикации, передовые методы исследования, которые применяются в данной области науки и на которых основана работа автора.
- Избегайте чрезмерных самоцитирований.
- Избегайте чрезмерных ссылок на публикации авторов СНГ/СССР, используйте мировой опыт.
- Библиографический список должен содержать фундаментальные и наиболее актуальные труды, опубликованные известными зарубежными авторами и исследователями по теме статьи.

Примечание к сноскам:

сноски даются внутри текста статьи в обычных скобках, например, (Залесский 1991: 25)

Примечание к оформлению списка литературы:

Знаки –, // не используются, при ссылке на 2-3 труда одного автора, выпущенных одним годом издания, дополнительно к году издания пишутся буквы (Садуова, 2001а: 15; Садуова, 2001б: 22).

Книги

Залесский Б. (1991). Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: Өнер.

Арғынбаев Х. (1996). Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар.

Сноска: например (Арғынбаев, 1996: 35)

Газеты, журналы

Қыр баласы. (1917). Би һәм билік. Қазақ газеті, №48, 3-4 б.

Диваев А. (1891). Поверье. Туркестанские ведомости, №25, с. 98

Сноска: например (Диваев, 1891: 98)

Материалы конференции, сборники

Аничков И. (1896). Забытый край. Сборник материалов для статистики Туркестанского края. Том V. Ташкент. С. 173 – 234.

Для оформления библиографических ссылок также можете использовать инструмент – Mendeley Reference Manager

Стоимость публикации – 2000 тенге/страница

Реквизиты:

Некоммерческое акционерное общество «Казахский национальный университет имени Аль-Фараби»

Индекс 050040

адрес: г. Алматы, пр. аль-Фараби 71

БИН 990140001154

КБЕ 16

АО «First Heartland Jýsan Bank»

ИИК KZ19998СТВ0000567141 – тенге

ИИК KZ40998СТВ0000567151 – USD

БИК TSESKZKA

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Отан тарихы	Section 1 Domestic history	Раздел 1 Отечественная история
<i>Искакова Г.З., Ысқақ А., Джолдыбаева Ү.М.</i> Жетісу облысында пошта-телеграф мекемелер қызметіндегі қазақтар (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бірінші жартысы)		4
<i>Буланов Е., Кыяхметова Ш.</i> Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлауы (І. Жансүгіров еңбектері негізінде)		19
<i>Кузембаев Н.Е., Тусупов А.Р., Каримова А.Е.</i> Вклад академика НАН РК Б.Е. Кумекова в развитие казахстанской арабистики		30
<i>Асымова Д.Б., Кенжебаев Г.К.</i> Из истории детских радиопередач в советском Казахстане		42
2-бөлім Дүниежүзі тарихы	Section 2 World history	Раздел 2 Всемирная история
<i>Сексенбаева Г.А., Чжанга</i> Реализация государственных программ по электронному документообороту в Китае: исторический аспект		56
<i>Әбділәшім Д.</i> Бопы сұлтанның Цин патшалығына жолдаған екі парша дипломатиялық хаты		72
<i>Асадова Н.Р.</i> Фактор Турции в ближневосточной политике США (2009-2020)		83
<i>Оспанов Н.М., Ошан Ж.</i> Географические обозначения Великой Степи на корейских картах периода Династии Чосон		91
<i>Abdinassir N.N., Kovalskaya S.I.</i> Hungarian research about the history and culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan		117
<i>Amandossova M., Aimar Ventsel</i> Preparation and selection of kazakh students in the Communist university of workers of the East		128
3-бөлім Археология және этнология	Section 3 Archeology and ethnology	Раздел 3 Археология и этнология
<i>Самашев З., Айтқали А., Жуматаев Р.</i> Түркі дәуірінің алтай-тарбағатайдағы жаңа археологиялық ескерткіштері		138
<i>Қартабаева Е., Нұртазина Н., Касимбекова М.</i> Қазақ мұсылмандық дәстүріндегі әулие ишандар (Тараз және Жетісу өңірлері бойынша этнографиялық материалдары негізінде)		149
<i>Егізбаева М.Қ.</i> Қазақ халқының бала туу мен оның тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптары (Тарбағатай өңірі материалдары бойынша)		165
<i>Жумабаев А., Ахметова Ү.</i> Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы және Сарайшық		178
<i>Джангужиев М.С., Балжанова Г.Ж., Сарқұлова Г.С.</i> Сарайшық – далалық өркениет ескерткіші		186

ҒЫЛЫМИ ӨМІР – НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ – SCIENTIFIC LIFE

Қозыбақова Ф. А.

Қазақ хандығының тарихы мен тұлғалар тарихының білгірі. Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
академик Б.Б. Кәрібаев – 60 жаста 194

Терекбаева Ж. М.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Қалыш Аманжол Боранбайұлы – 70 жаста 198